

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2022 № 1 (163)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. А. Токарев, О. О. Чапля

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, П. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянка, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиев, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія KB № 23837–13677P від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2022

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2022 № 1 (163)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

**Deputies
of the Editor-in-Chief**
V. Diatlov,
O. Kovalenko

**Executive Secretary,
Scientific Editor**
V. Shumilo

**Technical
Editors**
K. Borysenko,
S. Tokariev, O. Chaplia

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostrianiko, V. Pekarchuk, S. Ploky, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2022

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Вілкул Т.</i> Терміни «покаяние» та «покаяти ся» у «Повісті временних літ»	4
<i>Марголіна І., Бабич Є.</i> Написи на саркофазі з Кирилівської церкви Києва	10

Історія міст і сіл

<i>Тарасенко І.</i> Зустріч монарших осіб та побудування тріумфальної арки у Добрянці 1781 р.	16
<i>Артемova Л., Чумаченко О.</i> Благодійні ініціативи Терещенків у соціально-гуманітарному просторі Глухова: лікарня св. Єфросинії	25
<i>Шакула В.</i> Особливості формування асортименту продукції Переяслав-Хмельницького хлібозаводу та її реалізації в 40-х – на поч. 90-х рр. XX ст.	30

Церковна старовина

<i>Токарська Ю.</i> Акція православно-католицького замирення в 1623–1628 роках	37
<i>Мос В-Е.</i> Культ Сталіна в Московському патріархаті: витоки та сьогодення	49

Мовою документів

<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> 3 нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 22)	58
<i>Дорохіна Т., Луговик Т.</i> Спогади Є.Ю. Спаської про відкриття нового аудиторного комплексу Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье	90

Розвідки

<i>Пилипенко О.</i> Наукові джерела з історії трудової імміграції в Україну XVIII–XIX ст.	97
<i>Новак О.</i> Нормативно-правове регулювання пам’яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1928–1933 рр.)	105
<i>Білоусов Ю.</i> Антиросійські санкції ЄС: позиція болгарських політичних партій та громадська думка	112

Літературознавчі студії

<i>Чапля О.</i> При-сутність христологічного у «Слові про Закон і Благодать»	119
<i>Митрополит Кипріяні.</i> Житіє митрополита Київського Петра (1260–1326) (переклад з давньоукраїнської: <i>Світлана Шуміло</i>)	126
<i>Ісіченко І., архієп.</i> Покутні вірші «Богогласника» (1790)	138

Дослідницькі нотатки

<i>Миколенко Д.</i> Під пильним контролем прем’єр-міністра Болгарії: взаємини князя Фердинанда та голови уряду Стефана Стамболова в оцінках російської громадськості (1887–1894 рр.)	152
<i>Салтан О.</i> Штрихи біографії Степана Соснового – першого українського дослідника подій Голодомору 1932–1933 рр.	159
<i>Рой С.</i> Зв’язки М.Н. Шуста з визначними діячами культури та науки України другої половини XX ст.	170

Рецензії. Огляди. Анотації

<i>Сироїд Д.</i> Морозова Д. «Покажи мені людину». Антропологія Антіохійської школи та її спадщина у Київській традиції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. 560 с.	175
<i>Гордієнко Д.</i> Чистяков В. Митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772): історіографічний аспект. Монографія. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2020. 108 с. – (Науковий альманах «Чернігівські Афіни». Вип. 8)	177
<i>Половець В.</i> Боровик М., Боровик А. Чернігівський державний педагогічний інститут в системі підготовки педагогічних кадрів (1954–1998 рр.). Київ: «Видавництво Людмила», 2019. 272 с.	179
<i>Студьонова Л.</i> Відгук на книжку М. Жирохова «Підпільна група Якова Батюка: кінець легенди»	182

Некрологи

Пам’яті дослідника Ічнянського краю Станіслава Маринчика	188
Знавець минувшини Чернігова Олександр Павлович Добриця	190

УДК 821.161'01-97«11/13»

Тетяна Вілкул

ТЕРМІНИ «ПОКАЯНИЕ» ТА «ПОКАЯТИ СЯ» У «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»¹

DOI: 10.5281/zenodo.6791925

© Т. Вілкул, 2022. CC BY 4.0

Статтю присвячено дослідженню термінології покаяння у старших давньоруських текстах. Якщо точніше, вивчається використання іменника «покаянье» та дієслова «покаяти ся» у «Повісті временних літ». Нашим **завданням** є простежити усі випадки слововжитку і спробувати з'ясувати, що спонукало до їх появи. Тоді як семантика покаяння розробляється в працях з історії церковного права, середньовічної книжності та духовного життя, загальних проблем взаємин людини і світу в середньовіччі, використання цих слів у літописах та інших історичних наративах привертає менше уваги гуманітаріїв. Стверджувалося, що іще за життя князів літописці радо відзначали скоєні тими гріхи, щоб змилостивити Бога. Насамперед треба вказати, що слова «покаяние» та «покаяти ся» ПВЛ вміщує порівняно в небагатьох статтях. Вони повністю відсутні в описах початку історії та язичницької Русі й уперше з'являються в оповіді про «поганську реформу» Володимира Святославича 980 р. Загалом нараховується лише трохи більше десятка контекстів, що означає, що ними не розмінювалися в буденних описах. Крім усього іншого, Початковий давньоруський літопис, на відміну від джерел 2-ї пол. XII та XIII ст., практично не вживає слово «покаяние» в описах діянь князів. Єдиним винятком є згадки Володимира Святославича, коли освітлювалася найважливіша для історії Русі, з точки зору середньовічних авторів, подія охрещення. Відтак, ім'я князя потрапило у відповідний контекст виключно через висвітлення теми охрещення. В усіх інших випадках книжники, схоже, намагалися уникати імен князів у тих місцях, де експліцитно згадувалися «покаяние» та «покаяти ся».

Ключові слова: Давня Русь, «Повість временних літ», давньоруські літописи, середньовічна література.

«Покаяння» належить до центральних понять у світосприйнятті середньовічної давньоруської християнської людини. Семантика «покаяння» розробляється у численних працях, що дотичні до теми духовного життя, книжності, проблем взаємин людини і світу в середньовіччі². Окремі аспекти розроблялися у працях, які стосуються церковного права, відображеного в церковних уставах та кормчих³. Детально досліджувалася біблійна термінологія. Зокрема, відзначалося, що відповідник давньослов'янського «покаяние» в давньоєврейському оригіналі позначає «повернення». У релігійному контексті «повернення» розумілося, що людина зікається всього злого й звертається до Бога. Цим визначено сутність навернення, нерозривно пов'язаного зі зміною усієї поведінки та прийняттям нового образу життя. Таке розуміння вплинуло й на давньогрецький відповідник у Септуагінті μετάνοια (переворот, зміна в умі), вивчалися латинські та давньослов'янські аналоги (споріднені з іншим словом, «пеня»-розплата, покарання, та ін.)⁴. Менш дослідженими в цьому плані є окремі літописні пам'ятки. Відзначалося, що літописці вказували на гріхи

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Напр.: Подскальські Г. Християнство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). *Subsidia Byzantinorossica*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1996. С. 242–280, 304–318; Романов Б.А. Люди и нравы в Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1946. С. 86, 174–176 и др.; Верещагин Е.М. Христианская книжность Древней Руси. Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2014. С. 78, 200 и др.

³ Напр.: Корогодина М.В. Кормчие книги XIV – первой пол. XVII в.: В 2-х т. Т. 1: Исследование. Т. 2: Описание редакций. Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2017. 600 с.

⁴ Камчатнов А.М. Перевод и благочестие. *Одиссей. Человек в истории. Язык Библии в нарративе*. Москва: Наука, 2003. С. 23–29.

князів ще за їхнього життя. Це вважалося необхідною умовою покаяння, яке власне було засобом змилювати Бога й уникнути жорсткого покарання⁵.

Спробуємо дослідити узус укладачів Початкового літопису, аналізуючи комплекс записів «Повісті временних літ» (далі: ПВЛ), де зустрічаються слова «покаяти ся» та «покаяньє». Для цього нам потрібно простежити всі випадки слововжитку і спробувати визначити, що спонукало до їх появи. Насамперед потрібно відзначити, що загалом нараховується лише трохи більше десятка контекстів, де аналізоване слово присутнє у ПВЛ. Це наводить на думку, що вислів був «сильним», ним не розмінювалися в буденних описах.

Передовсім впадає в око, що це слово практично відсутнє в описах початку історії та язичницької Русі. Вперше воно з'являється у ПВЛ в оповіді про «поганську реформу» Володимира Святославича 6488/980 р. Йдеться про утвердження «загальноруського» пантеону з кількох божеств, повеління «поставити» кумир Перуна в Новгороді та гареми князя, подібні до тих, які колись були у ветхозавітного царя Соломона. Князь «посади» 300 жінок у Вишгороді, 300 – у Білгороді та 200 – на Берестові й, аналогічно, у Соломона було 700 жінок та 300 наложниць. Педальовання поганських звичаїв безпосередньо перед охрещенням у певному сенсі також належало до наративу про охрещення: на контрастному тлі дій язичників розгорталася оповідь про підготовчий етап, саму подію та подальше благочестя Русі. Наша перша згадка дієслова «покаяти ся» передуює об'ємним цитатам із Книги Притч про злих та добрих жінок (Прит. 5:3–6 та Прит. 31:10–32). Пасажі про злих та добрих жінок відштовхувалися від опису гаремів та роздумів літописця про різну долю двох правителів. Якщо Соломон був мудрим, то «на кінець погибе», тоді як Володимир «бѣ невѣголось... а на кінець обрѣте спасеньє». Далі книжник переходить до оповіді про злих жінок, не вартих зусиль, котрі на них витрачаються. Після цього за асоціативним зв'язком згадує ще «добрих» і змальовує портрет ідеальної доброї дружини за Книгою Притч. Центральним ланцюжком, що пов'язує елементи такої складної побудови в одне ціле, є саме згадка про покаяння Соломона: «якоже рече Соломанъ **покаяв ся** о жена^x». Треба сказати, що в літописному тексті це чи не єдиний випадок, коли власне покаяння не стало продуктивним у християнському сенсі, бо Соломон все одно «погибе». Проте, можливо, чернець-літописець сподівався, що цей повчальний епізод вплине на його читачів, які не дозволятимуть собі навіть подумки захоплюватися чужою красою.

На наступну згадку натрапляємо у статті 6494/986 р. перед «Промовою Філософа». Оповідь знаменитий сюжет випробування вір, у якому іудеї, прийшовши до Володимира, зневажливо кажуть про Христа, що це той самий, «егоже мы распахомъ». Їхні промови коментує грецький «Філософ», не названий на ім'я книжник із Візантії, діалоги з яким завершували випробування вір. Мовляв, справді, «в того вѣруемъ», а далі дуже коротко нагадує князеві канву новозавітних подій: пришестя Христа передрекли пророки, іудеї їх «претирали» й «побивали», а коли Ісус «распятие прия», не справили очікувань Бога: «на сихъ же ожидаше **покаянья**. за .мѣ. и за .сѣ. лѣт. и не покаяше ся» (так хибно Лаврентієвський список, решта списків «**покаяша ся**»)⁷. Некаяття спричинило завоювання Єрусалима та знищення Храму римлянами. З одного боку, коментар Філософа ілюструє ідею, що хто не покаявся, не заслуговував на прощення. Знищення їх було правомірним. З іншого – є відповіддю на зневажливі слова іудейського посольства.

Далі книжник вміщує об'ємну «Промову Філософа», ведучи виклад від Творення Світу через історію патріархів, Ізраїльського, Іудейського царства та кількох «полонів» Єрусалима до Христа і Вселенських церковних соборів. Уся вона щільно насичена біблійним матеріалом. Новозавітна історія включає явні та приховані цитати з Євангелій. В епізоді учительства Ісуса див.: «послаше оучіи своя проповѣдати црство. нбѣное. [и] **покаяньє** в оставленье грѣхъ»⁸. Йдеться про ранньохристиянські навернення, відображені у Євангеліях. Тут близько до тексту процитовано Лк. 24:47⁹.

⁵ Данилевский И.Н. Эсхатологические мотивы в Повести временных лет. У источника. Сб. статей в честь члена-корреспондента РАН Сергея Михайловича Каштанова: В 2-х частях. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 1997. Вып. 1. С. 172–220.

⁶ Тут і далі напівжирним виділено текст із термінами, які нас цікавлять. Цитати подано у спрощеній орфографії, збережено «ять» та «ери», виносні й титла не розкриваються. Див.: Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Москва: Языки русской культуры, 1997. Стп. 80. Р. 17. Усі п'ять головних списків ПВЛ, а також 3 рукописи Новгородського першого літопису зіставляються у: *The Povest vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis*. Ed. by Donald Ostrowski. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. X. P. 1–3. Cambridge: Massachusetts, 2003. P. 577.

⁷ Лаврентьевская летопись... Стп. 87.13–14; *Povest vremennykh let*... Р. 643.

⁸ Лаврентьевская летопись... Стп. 103.14–16; *Povest vremennykh let*... Р. 788–789.

⁹ Не відзначено у коментарях до видань Початкового літопису, див., напр., одне з останніх: *Повесть временных лет* / Пер. Д.С. Лихачева, О.В. Творогова; комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова, при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012. 513 с.

В оповіді про одруження Володимира Святославича на сестрі василевсів, цариці Анні, під 6496/988 р. укладач ПВЛ уводить елементи діалогів. У словах візантійської царівни йдеться про те, як вона із великим сумом не бажала розлучатися з родичами та подругами й мало не відмовилася подорожувати в чужу землю. Брати нібито умовляли її зробити добро для обох земель, рідної Грецької та чужої поки що Руської. Головним аргументом у їх промовах було: «еда [так помилково Лаврентіївський, інші рукописи вірне: егда] како обратитъ бѣ тобою. Рускую землю **в покаяньє**»¹⁰. Тут маємо своєрідне передчення подій. Йшлося про те, що царівна своїми діями сприятиме охрещенню, як пізніше й сталося. Коли, здобувши Корсунь, Володимир хворів очима, саме царівна переконала його охреститися, обіцяючи чудесне зцілення. Покаяння фактично отожднюється з охрещенням й не виключено, що конструйовані літописцем діалоги також взоровано на євангельський текст (давнієслов'янські цитати див. нижче).

Завершуючи величезний наратив про охрещення, укладач ПВЛ на закінченні статті 6496/988 р. звертається до сюжету, як зібрати дітей знаті та віддали їх учитися «книгам». Так здійснилося «просвѣщение» Руської землі, передбачене вже у пророцтвах. Свої слова він підкріплює великою серією біблійних цитат, пов'язаних з «просвѣщенням», благословенням і вибором Господом «нових людей», хвалами від людей Богові, радістю служіння. Урочисте славослів'я Богові включає вислів про взірцевих руських християн раннього періоду. Істинний Бог протиставляється колишнім кумирам: Господь перебуває «въ вѣки хвалим... пѣваем...», «а демони проклинаеми от блѣговѣрныхъ мужъ и от говѣиныхъ женъ» (у Лаврентіївському, Радзивілівському та інших списках, залежних від суздальської групи, прочитується «вѣрны^х», але в Іпатіївському та Новгородському 1-му літописі вжите саме архаїчне «говѣиный» – «благочестивий, благочестивий»¹¹), «иже прияли суть крещенье **и покаяньє**. въ отпущенье грѣховъ. новии людье х^вѣяньстии»¹². Знову використано цитату з Лк. 24:47 про покаяння, пов'язане з відпущенням гріхів. Пор.: «и проповѣдати ся въ имя его **покаанию**. и оставлению грѣхомъ. въ всѣхъ языцѣхъ. начыньше отъ Іер^сл^ма»¹³. Замість складного виразу «проповѣдати ся в имя его **покаанию**...» літописець уживає порядок «крещенье **и покаяньє**». Що цікаво, книжник застосовував, ймовірно, кілька версій із відомих йому рукописів Євангелія, оскільки використано синонім із пари «оставление»/«отпущение» гріхів у цитаті в цьому біблійному вірші¹⁴. До речі, в євангельському тексті кілька разів зустрічається «крещение **въ покаяние**» (або «...на...»). Окрім названого запозичення з Лк. 24:47 пор. інші вірші, що прочитувалися на службах, за текстом Апракоса Мстислава Великого. Мт. 3:11 (слова Ісуса) «азъ оубо крыщаю вы водою **въ покаяние**...» (арк. 184, в. 11). Мк. 1:4 «бысть Иоанъ крестяи въ поустыни. и проповѣдая крещение **на покаяние**...» (арк. 184, г. 7). Лк. 3:3 (про Ісуса) «...проповѣдая крещение **на покаяние**...».

Наступна згадка з'являється після перерви, вже в оповіді про завершення шляху Володимира Святославича 6523/1015 р. Точніше – у тих роздумах, що йшли після опису похорон. Книжник пише про те, яке значення для Руської землі мав князь-хреститель. Спочатку протиставляються етапи його життєвого шляху – усе те, що передувало хрещенню і йшло після головної події. Див.: «аще... [усі списки окрім Лаврентіївського + в поганьствѣ.] на сквернѣну похоть желая. но послѣже прилежа к **покаянью**»¹⁵. У кількох словах подано, так би мовити, резюме історичного наративу. Частина його розгорталася подією, включаючи сюжет про облаштування кількох сотень жінок князя під Києвом та його розпусний норов. Щоправда, літописець не зауважує повну зміну способу життя в цьому сенсі, натомість пропонує ідеальний портрет «доброї жони» під 980 р., а під 6504/996 р. акцентує інший аспект, виключне миролюбство після охрещення – Володимир нібито жив «миром» із усіма «окольными» князями. Під 1015 р. книжник розмірковує про причини поведінки хрестителя за часів його поганства й виправдовує усі «сгрѣшення» незнанням. Див. фрагмент, відсутній у Лаврентіївській гілці рукописів ПВЛ, але присутній в Іпатіївському, Новгородському 1-му та новгородсько-софійських зводах: «(аще) ... в невѣжествѣ. етера быша сгрѣшения. послѣди же расыпаша ся. **покаяньемъ** и мл^{ст}нями»¹⁶. Через

¹⁰ Лаврентьевская летопись... Стп. 110.21–22; *Pověst vremennykh lét...* Р. 851.

¹¹ Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. Т. 2. Москва: Институт русского языка, 1989. С. 342.

¹² Лаврентьевская летопись... Стп. 120.31–121.3; *Pověst vremennykh lét...* Р. 943–944.

¹³ Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л.П. Жуковской. Москва: Наука, 1983. С. 54 (арк. 22а). Грецький текст див.: *Novum Testamentum Graece, post Eberhard et Erwin Nestle, ed. Barbara et Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger. Stuttgart, 1979. Р. 245.*

¹⁴ Альберти А. Лексические и текстовые особенности церковнославянских Евангелий. *Slavia Christiana. Язык. Текст. Образ. Римские Кирилло-Мефодиевские чтения. Selecta. Славянское средневековье. Богослужение. Книжность.* Язык. Москва: Индик, 2018. С. 29–52, зокр. с. 40.

¹⁵ Лаврентьевская летопись... Стп. 131.2–4; *Pověst vremennykh lét...* Р. 1030.

¹⁶ *Pověst vremennykh lét...* Р. 1031 (ПВЛ, 131.5b–c); Ипатьевская летопись, *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. Москва: Языки славянской культуры, 1998. Стп. 117.

кілька рядків подано роздуми про протилежні долі. Хтось міг прожити усе життя праведником, а наостанок вчинити «неправду», через що «вся правда его не воспомянетъ ся». Натомість інші «развращено пребываютъ», проте наостанок змінюють життя й очищуються від гріхів. Див.: «и къ смрти въспомануть ся. и **покаяньемъ** добрымъ очисти́тъ грѣхы»¹⁷. А також: «**покааньемъ** расыпа грѣхы своя [Хлебніковський +и] мл^{ст}нями»¹⁸. Ці роздуми кореспондують з розглянутим вище сюжетом про «покаяння» під 980 р., де протиставлено долі Соломона та Володимира. Взагалі ж йдеться про наскрізну тему ПВЛ та інших ранніх давньоруських авторів, таких як митрополит Іларіон – про те, що Русь пізно прийняла хрещення, але її доля нічим не гірша від долі старших християнських народів.

Наступна згадка – в урочистій похвалі книгам під 6545/1037 р., де книги порівнюються з незліченою глибиною та річками, які напоюють «вселенную». Зокрема укладач ПВЛ пише: «книгами бо кажеми и оучими есмы. пути **покаяню**. [и] мдр^сть бо обрѣтаемъ»¹⁹. З окресленої ролі книг очевидно, що йдеться не про будь-які тексти, а про духовні твори, які дозволяють навчити читачів шляхам покаяння.

Під 6676/1068 р. оповідь про розгром союзних військ кількох князів від половців супроводжується виписками зі «Слова про казні Божі», яке у старій літературі вважалося твором св. Феодосія Печерського²⁰ й побудоване на запозиченнях із давньослов'янського збірника «Златоструй»²¹. Поразка у битві пояснюється гріхами, докладно оповідається про те, які наслідки спіткають тих, хто веде гріховний спосіб життя. Після чого бачимо незакінчене речення: «аще ли **покаявше ся** будемъ...»²². Продовження його в цій фразі чи близьких до неї немає – не виписано, що відбудеться в такому разі, якщо («аще») відбудеться покаяння. Пор.: закінчене речення в «Златоструї»: «аще раскаявше ся въспятъ пакы възвратим ся на праведное жите»²³. Лише на наступному аркуші ПВЛ знаходимо відповідник, хоча й неточний. Це означає, що йдеться не про розрив цитати, а про недописане вище речення. Див.: «аще ли **ся покаемъ** от злѡбъ наши^х. то акы чадомъ своимъ [по]дасть» [Господь]²⁴. Цікаво також, що у «Златоструї» тут слово «покаяние» не вживається: «да аще ся всѣ^х прежд^еречены^х злѡ [у групі рукописів: зьлѡбъ] отвьржемъ»²⁵. Нижче книжник вміщує ще одне звернення до своїх читачів, знову неузгоджене. Пор. ПВЛ: «взищѣте суда. избавите обидимаго. на **покаянье** придемъ»²⁶, – а також «Слово о казнях...»: «взищѣте соуда и избавите оби[ди]маго на покаяние оустрьмите ся...»²⁷. З цього випливає, що укладач ПВЛ випадково залишив чернетковий варіант, недоопрацювавши своє джерело.

Нарешті, останню згадку вміщено на завершенні «апокаліптичної» статті з цілим числом сотень років 6600/1092, в якій книжник розмістив згадки усіляких зловісних знамень (хвороби, через які в короткий час було продано 9 тис. гробів, нашість невидимих «навев»-мерців у Полоцьку, захоплення половцями людей). Усі злі події Господь навів: «веля на^м имѣти **покаянье**. и въстягнути ся от грѣха и зависти и от прочихъ злыхъ дѣлъ неприязннѣ»²⁸. Враховуючи, що «неприязнь» було другим найменуванням диявола, це сильне висловлювання, хоча з конкретних проявів зла названо лише заздрість. Цікаво, що у «Златоструї» тут у паралельному фрагменті бачимо «сатану»: «отрицае^м ся сотоны и всѣ^х дѣлъ его и всѣ^х злѡбъ его»²⁹. Також «Златоструй» вміщує великий перелік того, що «отлучаетъ» людей від Господа: «...л^жжами сряцами . вльшбами клеветами , татбами . разбои блудомъ и пїяство^м. завистьми вражд^ами»³⁰. З нього укладачем ПВЛ використане лише «зависти».

¹⁷ *Pověst vremennykh lět...* Р. 1033–1034 (ПВЛ, 131.5k–l).

¹⁸ Пор. ПВЛ, 131.5b–c та 131.5w, *Pověst vremennykh lět...* Р. 1035.

¹⁹ Лаврентьевская летопись... Стп. 152.13–14; *Pověst vremennykh lět...* Р. 1205.

²⁰ Зараз прийнято думку про анонімний твір: Подскальски Г. Христианство и богословская литература... С. 159.

²¹ Милтенов Явор. Слово за засухата и за божиите наказания – текстологическо и извороведско изследване. *Известия на Института за български език «проф. Любомир Андрейчин»*. Кн. XXX. София: Институт за български език, 2018. С. 214–261, зокр., с. 222–224. Тому літопис незрідка прямо порівнюють зі «Златоструєм», за рукописом XII ст., Gippius, Alexey A. Reconstructing the original of the *Pověst vremennykh lět*: a contribution to the debate, *Russian linguistics*. Vol. 38. 2014. Р. 341–366, зокр., р. 354–359. Варто додати, що у цьому слові «Златоструя» не використовується «покаяние» чи «покаяти ся» (переважно, вжито синонімічні заміни, зрідка «раскаяти ся», іменника взагалі немає).

²² Лаврентьевская летопись... Стп. 168.3–4; *Pověst vremennykh lět...* Р. 1339.

²³ Милтенов Явор. Слово за засухата... С. 244.

²⁴ Лаврентьевская летопись... Стп. 169.16–18; *Pověst vremennykh lět...* Р. 1350–1351.

²⁵ Милтенов Явор. Слово за засухата... С. 248.

²⁶ Лаврентьевская летопись... Стп. 169.24–26; *Pověst vremennykh lět...* Р. 1352.

²⁷ Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники. *Труды отдела древнерусской литературы*. Т. IV. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1940. С. 9–150, зокр., с. 107–108; Милтенов Явор. Слово за засухата... С. 243–248.

²⁸ Лаврентьевская летопись... Стп. 215.24–25; *Pověst vremennykh lět...* Р. 1721.

²⁹ Милтенов Явор. Слово за засухата... С. 251.

³⁰ Там же. С. 250.

У цілому, треба відзначити, що Початковий давньоруський літопис, на відміну від його літописних продовжень XII ст. і пізніших, практично не вживає слово «покаяние» стосовно князів. Єдиним винятком є фігура Володимира Святославича, але в цьому випадку освітлювалася найважливіша для історії Русі подія охрещення. Якщо період охрещення беремо в широкому контексті (вкупі з паганською реформою, як про це вже йшлося вище), то на нього припадає 9 згадок «покаяние» та «покаяти ся» із 13. Щільний зв'язок «крещення» та «покаяния» викликаний не тільки змістовним наповненням. Подібні вислови модельовані за деякими виразами з Євангелія, іноді прямо запозичені з нього. Відтак, ім'я Володимира Святославича потрапило до відповідних роздумів літописців винятково через висвітлення хрещення. Ми не зустрінемо поряд із нашими термінами «покаяние» та «покаяти ся» жодного іншого князівського імені, при тому, що в давньоруській історії налічується доволі епізодів, де каяття з учиненого було б цілком доречним. Це означає, що, попри протилежну традиційну думку дослідників, Початковий літопис унімає експліцитних вказівок на гріхи князів, які включали б слова «покаяти ся» та «покаяние». Узагалі, відповідні терміни відсутні в типово світських статтях в оповіді про політичну боротьбу, війни, взаємини у князівському клані Рюриковичів. Хоча одного разу на «покаяние» натрапляємо в діалогах правителів (візантійської царівни та її братів-василевсів), однак насправді йдеться про своєрідне передречення ролі цариці Анни в охрещенні Руської землі. Усе сказане означає, що досліджувані слова належали до строго високого регістру. Очікувано, чимало висловів сполучається з біблійними цитатами та витримками з пам'яток церковно-книжного характеру.

References

- Alberti, A. (2018). Leksicheskie i tekstovye osobennosti tzerkovnoslavianskikh Evangelij [Lexical and textual features of the Church Slavonic Gospels]. *Slavia Christiana. Yazyk. Tekst. Obraz. Rimskie Kirillo-Mefodievskie chtenija. Selecta. Slavianskoe srednevekovie. Bogoslužhenie. Knizhnost. Yazyk – Language. Text. Image. Rome's Cyril and Methodius Readings. Selecta. Slavonic Middle Ages. Divine Service. Scribes. Language*. P. 29–52.
- Danilevskij, I.N. (1997). Eskhatologicheskie motivy v Povesti vremennykh let [Eschatological motives in the Tale of Bygone Years]. *U istochnika. Sb. statej v chest chlena-korrespondenta RAN Sergeja Mixajlovicha Kashtanova: V 2 ch. – At the source. Collection of articles in honor of chlen-korrespondent RAN Sergei Mikhailovich Kashtanov: In 2 v. V. 1. P. 172–220*.
- Gippius, Alexey A. (2014). Reconstructing the original of the Povest vremennykh let: a contribution to the debate. *Russian linguistics*. Vol. 38. P. 341–366.
- Kamchatnov, A.M. (2003). Perevod i blagochestie [Translation and piety]. *Odissej. Chelovek v istorii. Yazyk Biblii v narrative – Odissej. A person in history. The Language of the Bible in Narrative*. P. 23–29.
- Korogodina, M.V. (2017). Kormchie knigi XIV – pervoj pol. XVII v. V 2-x t. T. 1: Issledovanie. T. 2: Opisanie redaktsij [Kormchaia Books of the XIV – the first half of the XVII c. In 2 v. Vol. 1: Study. Vol. 2: Description of redactions]. Alliance-Arheo. 600 p.
- Miltenov, Ya. (2018). Slovo za zasukhata i za bozhiite nakazaniia – tekstologicheskoe i izvorovedsko izsledvanie [A Sermon on the drought and divine punishments – a textual and source study]. *Izvestia na Instituta za bulgarski ezik «prof. Liubomir Andrejchin» – Proceedings of the Institute for Bulgarian Language «prof. Liubomir Andrejchin»*. B. XXX. Sofia. P. 214–261.
- Podskalski, G. (1996). Khristianstvo i bogoslovskaja literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.) [Christianity and theological literature in Kievan Rus (988–1237)]. *Subsidia Byzantinorossica*. Vol. 1.
- Vereshchagin, E.M. (2014). Khristianskaia knizhnost Drevnej Rusi [Christian bookish Old Rus' literature]. 209 p.

Вілкул Тетяна Леонідівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ (Київ, Україна).

Vilkul Tetyana L. – Doctor of historical sciences, Leading Researcher of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Email: tvilkul@gmail.com

THE TERMS «REPENTANCE» AND «TO REPENT» IN THE TALE OF BYGONE YEARS

The article is devoted to the terminology of repentance in one of the elder Old Rus texts. In more strictly sense we analyze the using of the noun «repentance» («pokayanie») and the verb «to repent» («pokayati sya») in the Primary Chronicle. The task is to study the word occurrences and to find out what triggered their appearance. While the semantics of repentance is developed in the fields of the history of the church law, medieval spiritual life and literature, the general problems of the relationship between man and world in the Middle Ages, the use of those words in the chronicles and other historical narratives attracts less scholar attention. However, it was argued that the chroniclers willfully pointed to the sins committed by the Rus princes by their lifetime to turn God to mercy. First of all, it should be noted that words «to repent» and «repentance» occur in the Primary Chronicle in relatively few entries. In particular,

they are completely absent in the story on the emerging of Rus. The very first occurrence is the narrative about the «pagan reform» of Vladimir Sviatoslavich in 980. In total there are slightly more than a dozen contexts, which imply they were not used in everyday descriptions. Besides, the Primary Chronicle, unlike the sources of the 2nd half of the XII – XIII c., practically does not use the word «repentance» in descriptions of the princes' deeds. The only exception is the figure of Vladimir Sviatoslavich, involved in the most important for medieval authors the story of the baptism of Rus. That is, the name of prince put in repentance context due to a topic of a baptizing. As it seems, in all other cases scribes avoided a mention of princes in those passages, where words «repentance» and «to repent» were used explicitly.

Key words: Old Rus, Old Russian Primary Chronicle, Old Russian chronicles, medieval literature.

Дата подання: 15 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 28 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вілкул, Т. Терміни «покаяние» та «покаяти ся» у «Повісті временних літ». *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 4–9. DOI: 10.5281/zenodo.6791925.

Цитування за стандартом APA

Vilkul, T. (2022). Terminy «pokaianyie» та «pokaiaiy sia» u «Povisti vremennykh lit» [The terms «repentance» and «to repent» in the Tale of Bygone Years]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 4–9. DOI: 10.5281/zenodo.6791925.

Ірина Марголіна, Євген Бабич

НАПИСИ НА САРКОФАЗІ З КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА

DOI: 10.5281/zenodo.6783556

© І. Марголіна, Є. Бабич, 2022. CC BY 4.0

Мета статті: дослідити нові відомості про давні поховання на теренах Кирилівської обителі Києва. **Завдання дослідження:** доповнити знання про Кирилівський некрополь і спробувати визначити належність саркофага, описаного в архівному документі, представникам родини засновника храму, а також стимулювати нові археологічні дослідження під підлогою Кирилівської церкви. **Актуальним** залишається вивчення й оприлюднення національної спадщини, якою є збережена з XII ст. архітектурно-історична пам'ятка – Кирилівська церква. Осмислення нових отриманих відомостей про древні поховання на теренах Кирилівського храму, про які йдеться в статті, має безперечно **наукову новизну**. **Висновки.** Дослідження архівного документа відкрили можливість зазирнути в давню історію Кирилівської обителі, зробити припущення щодо належності саркофага, віднайденого під підлогою храму, польській князівні Марії Казимирівні. Принагідно згадано непересічну постать із історії музею «Кирилівська церква», вченого-археолога і музеєзнавця І.І. Мовчана.

Ключові слова: Кирилівська церква, некрополь, поховання, саркофаг, князь Всеволод Ольгович, княгиня Марія Казимирівна.

Кирилівська церква – пам'ятка архітектури й монументального живопису XII ст., заснована великим київським князем Всеволодом Ольговичем на одному з київських Дорогожицьких пагорбів у 1139–1145 рр. Цей храм виконував декілька функцій, перша і найголовніша – сакральний осередок, князівська церква, церква-фортеця і, нарешті, фамільна усипальня роду Ольговичів.

У 2017 р. світ побачила книга «Некрополь Кирилівської церкви в Києві»¹, в якій автор не ставив крапку в дослідженні цієї цікавої і напрочуд важливої для історії Кирилівського храму царини. І ось сьогодні настав час дослідження нової інформації, яка свого часу привернула достатньо уваги.

Готуючи і випускаючи у світ друковану продукцію з будь-якої царини знання, автори не тільки вводять до наукового обігу свої дослідження, але й мають надію на небайдужість зацікавлених читачів. На щастя, таких зустрічаємо й серед тих, хто, прочитавши книгу, не просто кладе її на полицю, а вчитується і бачать те, що випустив, не помітив автор, а іноді навіть допомагає відтворити зниклі артефакти, які мали стосунок до теми дослідження. Небайдужим до книги про кирилівській некрополь, а отже – і до історії цієї пам'ятки, виявився Євген Бабич, який звернув увагу на оприлюднену в цій книжці виписку з архівного документа, а саме, чернетки археологічного щоденника колишнього завідувача музею «Кирилівська церква» Івана Івановича Мовчана.

За правилами проведення археологічних розкопок їх керівники мають вести археологічний щоденник, і після завершення роботи скласти змістовний археологічний звіт. Вони мають зберігатися в архівах Науково-дослідного інституту археології НАН України, а також один примірник має зберігатися в установі, яка ініціювала розкопки. У 60-х р. XX ст. на теренах Кирилівської церкви й довкола неї відбувалися потужні ремонтно-реставраційні роботи; архітектурні, мистецькі й археологічні дослідження. Архітектурні дослідження очолив і, власне, здійснив відомий український архітектор М.В. Холостенко. Він залишив величезну спадщину щодо цих досліджень: світлина, креслення, статті, власні архіви тощо. Все це доступно й здебільшого введено до наукового обігу, ця дослідницька спадщина надала багатий матеріал із вивчення Кирилівського храму. А ось описи археологічних досліджень або безслідно зникли, або взагалі не були виконані. Ми не знайшли їх ані в архівах Інституту археології НАН України, ані в архіві Національного заповідника «Софія Київська», до складу якого входить музей «Кирилівська церква».

Узявшись до написання історії кирилівських поховань і не виявивши документації щодо їх археологічного дослідження, ми вирішили звернутися до безпосереднього свідка й учасника цих археологічних розвідок, завідувача музею «Кирилівська церква» в 1965–

¹ Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. Харків, 2017. 72 с.

1970 рр., фахового археолога Івана Івановича Мовчана. Ми прагнули віднайти будь-які свідчення про повоєнні розкопки всередині Кирилівської церкви.

Іван Іванович відгукнувся на пропозицію зустрітися й розповісти про ті часи й події. Він був завідувачем музею «Кирилівська церква», долучився до дослідження цієї пам'ятки, її збереження й опорядження після Другої світової війни. І.І. Мовчан став частиною історії цієї пам'ятки, і, перш ніж перейти до дослідження порушеного в статті питання, стисло розповімо про зустріч із скромною людиною, проте такою важливою для історії Національного заповідника «Софія Київська», до якого входить музей «Кирилівська церква».

І от, 17 березня 2017 р. я побувала в гостях у родини Мовчанів. Дарниця, вул. Тампере. Швидко знайшла. Прийшла із дарунками – яблука, персики, абрикоси, новий путівник по Кирилівській церкві. Квартира на другому поверсі, три кімнати у «хрущівці». Перший, хто зустрів – чорний пес, веселий, кинувся в обійми. Обійнялися, познайомилися – звуть Батий, бо привезений із Батиської гори (Залізничний район Києва, Солом'янка).

Чисто, акуратно. Така ж меблева стінка, як і в мене. Дружина І. Мовчана Олена Василівна – дуже симпатична, чудово виглядає, з її вуст не сходить усмішка, балакує, багато знає, все пригадує й охоче розповідає. Має хворі ноги, майже не встає з крісла, біля якого дві палиці, – ноги прикриті пледом.

Уже приготували для мене археологічні щоденники І.І. Мовчана, фотографії. Під час спілкування з Оленою Василівною дізналася, що її мати – Ольга Михайлівна Малошенко – протягом 1953–1966 рр. була директором Київського музею російського мистецтва. Саме вона, маючи зв'язки в Третьяковській галереї, де колись працювала, наполягла, домоглася, випросила повернення з Москви композиції М. Врубеля «Надгробний плач», яка з Кирилівської церкви після Другої світової війни потрапила до Москви для проведення реставрації в майстернях братів Коріних, потім опинилася в Третьяковській галереї й лишилася там. Уперто не хотіли віддавати, лише завдяки особистим зв'язкам Ольга Михайлівна змогла умовити: все-таки повернули. Вона сама перевезла з Москви «Надгробний плач», викупила в поязі окреме купе, вночі не спала – охороняла. Цей твір М. Врубеля забрала до підпорядкованого їй музею (Київський музей російського мистецтва), а потім, коли її дочка побралася з І. Мовчаном і він обійняв посаду завідувача музею «Кирилівська церква», «Надгробний плач» і врубелівські ікони, передані перед війною до Музею російського мистецтва на реставрацію, переїхали, точніше, повернулися на свої місця в Кирилівському храмі.

До цієї події (одруження І. Мовчана з дочкою О. Малошенко) адміністрація Київського музею російського мистецтва з різних причин категорично відмовлялася передавати кирилівські твори М. Врубеля до їх першого, рідного, місця – музею «Кирилівська церква».

Добре, що такий щасливий перебіг подій повернув видатні твори митця до місця їх «народження» і призначення.

Сам Іван Іванович родом із Донецька. Із майбутньою дружиною познайомився в археологічній експедиції (вона також археолог); коли побралися, переїхав до Києва. Він тоді був ще студентом і своє навчання продовжив у нашому Київському «червоному» університеті.

Іван Іванович передав мені чернетку, зауважу, не змістовний щоденник, але лише чернетку. Мабуть, самого щоденника й не було... Археологи кажуть, що в 1960-ті рр. до написання археологічних звітів ставилися небало, й тому багато розкопок залишилися без необхідного опису...

Ретельне вивчення цього, хоча й поверхового, але ж єдиного джерела, надало низку важливої інформації. Після опрацювання, щоденник, як важливий архівний документ, передано до фондів Національного заповідника «Софія Київська». Усе, що вдалося виявити із цієї чернетки, відображено в книжці «Некрополь Кирилівської церкви в Києві»².

Та повернімося до уважних і небайдужих читачів. Нагадаю, що дослідник Євген Бабич, вивчаючи книгу про кирилівський некрополь, звернув увагу на один із витягів зі щоденника І. Мовчана й зробив вкрай цікаве припущення щодо графіті, зафіксованого на стінці саркофага, який досліджував Мовчан: «У південно-західному куті нартекса, на глибині 45 см від обрізки фундаменту, відкрито шиферну гробницю. Цю гробницю було помітно у ямі, що викопана до приходу археологів. Східну стіну гробниці було витягнуто. Помітно перемішані кістки. Все свідчить, що крізь відкриту східну стінку до саркофага хтось проникав у пошуках коштовностей. Саме внаслідок цього кістяк був зруйнований. Саркофаг був зорієнтований по осі схід–захід. Під час виїмання ґрунту та сміття, не зважаючи на запобіжні заходи, віко саркофага провалилось. Гробниця була перекрита

² Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. С. 51–54.

суцільною шиферною плитою, яка підтримувалася залізними чотиригранними прутами – три штуки. Прути покриті іржею і не витримали ваги шиферної дошки. У саркофазі збереглися залишки дерев'яної труни. Віднайдено шматок розшитої тканини з літерами. Поховання датували XVII–XVIII ст. Внутрішні розміри саркофага становлять: довжина – 1 м 97 см, ширина – 77 см, глибина – 77 см. Ззовні: довжина – 2 м 18 см, ширина – 88 см, висота без кришки – 83 см. Внутрішня поверхня стінок саркофага добре відшліфована. Північна стінка розбита. На дні гробниці на відстані 78 см від східного краю помітні 7 отворів, пробитих по колу, діаметр якого 15 см, а самі отвори – 8–9 см. На південній стінці саркофага знайдено графіті у вигляді малюнків: два погруддя людей, птах, схожий на качку, якась тварина з головою, що повернута до птаха, розквітлі хрести, літери тощо. Можна припустити, що гробниця давня, а поховання в ній вторинне. Біля північної стінки саркофага було віднайдено перемішені кістки (череп, кістки рук, ніг), складені разом. Вочевидь, цей кістяк був вилучений із саркофага під час вторинного використання гробниці³.

Про це поховання свого часу писав один із перших дослідників Кирилівського храму А.В. Прахов: «В южном конце паперти мы наткнулись... на интересную гробницу XVI–XVII века, в которую заглянули случайно, но не тронули ее, дабы не заслужить упрека в праздном любопытстве»⁴.

«Біля східної стінки гробниці до стрічкового фундаменту йде яма. Відстань від гробниці до фундаменту – 1 м. Глибина ями – 3 м 50 см. На схід від ями під стрічкою фундаменту тягнеться підбій (бічна ніша у могильній ямі – Авт.), що заглиблюється на схід на 2 м 50 см, а з півночі на південь – 2 м 20 см. Глибина цього підбою нижча від фундаментів, приблизно 1 м 50 см. Вірогідно, ця яма і підбій були зроблені в пізніший час для здійснення поховання»⁵.

Є. Бабич звернув увагу на згадку про графіті на стінці саркофага: «На південній стінці саркофага знайдено графіті у вигляді малюнків: два погруддя людей, птах, схожий на качку, якась тварина з головою, що повернута до птаха, розквітлі хрести, літери тощо»⁶. Пан Євген висловив припущення, що «птах, схожий на качку, якась тварина з головою, що повернута до птаха» нагадують герб родини Мазовецьких, з якої походила Марія Казимирівна, польська князівна, яка померла в 1179 р.⁷ і була похована в шиферному саркофазі, влаштованому в Кирилівській церкві⁸. Тобто зробив припущення, що цей саркофаг свого часу належав польській князні Марії.

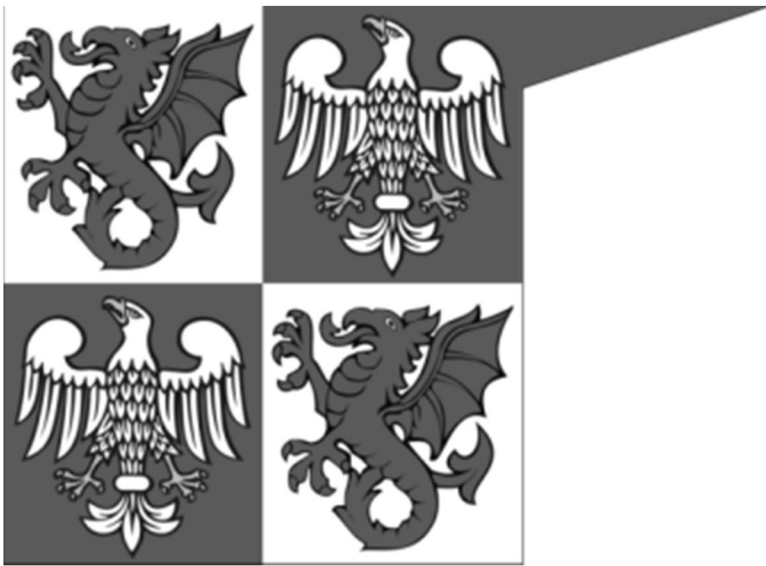

Рис. 1. Герб Мазовецького князівства.

³ Дневник археологических исследований, проводимых Киево-окольным отрядом Киевской постоянно действующей археологической экспедицией в районе памятника архитектуры XII в. Кирилловской церкви. Начальник отряда Мовчан И.И.: пер. на укр. І. Марголіної. Київ, 1972. Науковий архів НЗСК. НДФ 7683. С. 21–27.

⁴ Прахов А. Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. *Киевская старина*. 1883. № 5. С. 103.

⁵ Дневник археологических исследований... С. 21–27.

⁶ Там же.

⁷ Ипатьевская летопись. ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 612.

⁸ Советов А. Киево-Кирилловская церковь: соч. по церков. археологи. Киев, 1914. IP НБУВ. Ф. 160. Дис. 2303. Арк. 14 зв.

Справді, на гербі Мазовецького князівства, з якого походить Марія, дочка Казимира II Справедливого: зображення птаха (орла), праворуч від птаха – зображення звіра з головою, зверненою до птаха, що схоже на описані Мовчаном зображення зі стінки шиферного саркофага. Можливо, тут не дуже кваліфіковано хтось викарбував герб Мазовецького князівства, а дві постаті зображують князівське подружжя – Марію Казимирівну та її чоловіка – князя Всеволода Чермного Святославича, онука засновника Кирилівського храму. Обое були поховані в усипальниці князів Ольговичів, у поховальних нішах південної частини кирилівського нартекса. Свого часу в цих нішах, у шиферних саркофагах, було здійснено чотири поховання князів із роду Ольговичів: три – в південній частині й одне – в північній⁹.

З історичних джерел відомо, що у 1178 (9) р. князь Всеволод Чермний (Рудий), онук засновника Кирилівської церкви князя Всеволода Ольговича і його дружини Марії Мстиславівни, одружився з дочкою польського короля Казимира II, яку в 1178 (9) р. Святослав Всеволодович обрав як наречену для свого сина Всеволода Святославича. На час одруження Марія мала лише п'ятнадцять років.

*«Того же году князь великий Святослав женил среднего сына своего Всеволода на дочери Казимира польскаго Марии, и приведена в Филипов пост. И бысть брак в Киеве со многим веселием»*¹⁰.

За рік Марія занедужала, на думку В. Татищева, після важких пологів: *«Болезнь же ей приключися от тяжкого рождения сына Михаила, которой по ней осталась»*¹¹, постриглася (з ім'ям Анастасія) і незабаром померла. Після неї залишився син Михайло Всеволодович.

Марію поховали в лівій аркасолії південної стіни, згодом поряд із нею, у сусідній ніші праворуч, упокоївся і її чоловік Всеволод Чермний, який пережив свою першу дружину на 21 рік (помер у 1215 р.)¹².

Рис. 2. Ніші аркасолії (поховальні). Саркофаг Марії Казимирівни був у лівій ніші, Всеволода Чермного – у правій. Південна частина притвора Кирилівської церкви в Києві.

⁹ Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. С. 20–29.

¹⁰ Татищев В. Собрание сочинений Т. II и III. История Российская. Ч. II. Москва, 1995. С. 115.

¹¹ Там же. С. 121.

¹² Советов А. Киево-Кирилловская церковь. Учебно-богословские церковно-проповеднические опыты студентов. Киев: КДА, 1914. Вып. 12. С. 216.

Оскільки княгиня Марія Казимирівна походить із польського Мазовецького князівства, то не виключено, що на одній зі стінок саркофага, в якому її поховали, виکارбували герб князівства, до якого вона мала безпосередній стосунок. Спробуємо розібратися в цьому питанні.

Мазовецьке князівство зі столицю у Полоцьку виникло в 1138 р. у наслідок розподілу польської держави після смерті Болеслава III Кривоустого. Воно проіснувало до 1526 р. Першим князем мазовецьким став Болеслав VI Кучерявий. Згодом мазовецьким князівством правив Казимир II, молодший син Болеслава III Кривоустого. У 1178 р. Казимир II, тоді вже князь усієї Польщі, віддав свою дочку Марію (1164–1179) за київського князя Всеволода Святославича (Черного – Рудого). Отже, бачимо тут безперечний зв'язок мазовецького князівства, його очільників у XII ст. із представниками роду засновника Кирилівської церкви князя Всеволода Ольговича. А відтак він простежується і в похованнях, влаштованих у притворі храму, і з гербом Мазовецького князівства, символи якого могли бути зображені на стінці саркофага, віднайденого під підлогою Кирилівського храму.

Саркофаг Марії було влаштовано в ніші південної стіни нартекса, досліджуваний саркофаг віднайдено під підлогою південної частини нартекса. Тож чи можна вважати, що йдеться про одну й ту само гробницю? Поза сумнівом – можна. Саркофаги Ольговичів, на жаль, не збереглися до нашого часу. Впевнені, що їх не нищили, їх використовували для повторних поховань, для господарських потреб, у будівництві тощо. І. Мовчан відзначав: «Можна припустити, що гробниця давня, а поховання в ній вторинне. Біля північної стінки саркофага було віднайдено перемішені кістки (череп, кістки рук, ніг), складені разом. Вочевидь, цей кістяк був вилучений із саркофага під час вторинного використання гробниці»¹³. Цілком погоджуємося із такою думкою. Тоді, ймовірно, саркофаг, віднайдений під підлогою притвору, був гробницею для тіла Марії Казимирівни, а в XVII–XVIII ст. його використали для нового поховання і разом із кістяком князівни Марії перемістили під підлогу. Кістки небіжчиці поклали біля саркофага, а всередину вмістили нового покійника, який мав певний важливий стосунок до храму.

Але є ще одне цікаве питання, що стосується зображення малюнків на стінці саркофага, які нагадують герб Мазовецького князівства. Чи могли цей герб зобразити на гробниці Марії Казимирівни у час її поховання, тобто чи існував цей герб на час її поховання? У нашому випадку малюнок на саркофазі, якщо він відображає герб, є унікальним історичним джерелом. Уже зазначалося, що Мазовецьке князівство засноване як польське удільне князівство в 1138 р. після смерті польського князя Болеслава III Кривоустого, але чи існував вже тоді герб цього князівства, який 1179 р. чи пізніше міг бути зображений на стінці гробниці княгині Марії, яка походила з цього роду, на жаль, невідомо.

Перші герби з'явилися в епоху раннього середньовіччя в X–XIII ст. Це пов'язане з добою хрестових походів¹⁴. Спочатку це були знаки на вбранні, обладунках хрестоносців, які згодом, десь на початку XIV ст., трансформувалися в герби: князівств, об'єднань, родин тощо. Отже, Мазовецький герб уже міг бути сформованим на час поховання Марії у Кирилівській церкві, принаймні в XIV ст. такий герб уже точно був.

Із дослідження О. Советова¹⁵, з путівника К. Шероцького¹⁶ маємо інформацію, що саркофаги Ольговичів простояли в храмі до XVII ст. За цей період нащадки Марії Казимирівни, які, поза сумнівом, знали й вели свій родовід, могли викарбувати, видряпати символи Мазовецького герба на стінці гробниці свого родового храму, де було поховано їхню праматір. Зроблено це було непрофесійно, по-дилетантськи, і тому орел із герба мав вигляд качки, а дракон, повернутий до качки, – незрозумілого звіра. Згодом саркофаг пристосували до наступного поховального використання, заховавши його під підлогою. А, можливо, зображення орла частково стерлося до моменту дослідження цих графіті й тому сприймалося як качка.

Як прикро, що не маємо фотофіксації цього графічного історичного джерела, не можемо розшифрувати напис, який бачив І. Мовчан, але припустимо, що саркофаг належав князівні Марії Казимирівні і графічні зображення на ньому стосувалися її родоводу з Мазовецького князівства.

За браком повної інформації щодо поховання, а також зважаючи на усне твердження І. Мовчана, що всі віднайдені під підлогою Кирилівської церкви поховання повернені на їх первинне місце, маємо надію, що найближчим часом силами археологів Софійського

¹³ Дневник археологических исследований... С. 21–27.

¹⁴ Соколов А. Геральдика в науковій атрибуції музейних предметів. Тринадцять Сумцовських читання: зб. мат. наук. конф. «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини», 18 квітня. Харків, 2007.

¹⁵ Советов О. Киево-Кирилловская церковь... С. 216.

¹⁶ Шероцкий К. Киев: путеводитель. Киев, 1917. С. 212.

заповідника буде здійснене нове наукове дослідження цієї реліквії. Якщо саркофаг, описаний І. Мовчаном, справді залишили під підлогою храму, він буде важливим об'єктом із вивчення історії пам'ятки зокрема й історії України загалом.

References

Margolina, I. (2017). Nekropol Kyrylivskoyi tserkvy Kyieva [Necropolis of Cyril's Church of Kyiv]. Kharkiv, Ukraine.

Sokolov, A. (2007). Heraldika v naukoviy atrybutsiyi muzeynykh predmeti [Heraldry in the attribution of museum objects]. Trynadtsyati Sumtsovski chytannya: zb. mat. nauk. konf. «Suchasnyy muzeynyy zaklad: problemy vyvchennya, zberezheniya ta populyaryzatsiyi» – Thirteenth Sumtsov Readings: proceedings of the research conference «Modern Museum Institution: Problems of Studying, Preserving and Promoting of National Historical and Cultural Heritage». 18 of April. Kharkiv, Ukraine.

Марголіна Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, завідувач сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу Інституту «Свята Софія» Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Margolina Iryna Ye. – Ph.D., The Head of the sector of complex scientific research of monuments of the Conservation Area of the «St. Sophia Institute» Research Department of «St. Sophia of Kyiv» National Conservation Area (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: smaragd283@gmail.com

Бабич Євген Анатолійович – краєзнавець, дефектолог, Комунальна установа Бориспільський інклюзивно-ресурсний центр (вул. Головатого, 19, м. Бориспіль, Україна).

Babich Yevhen A. – local historian, defectologist. Municipal institution Boryspil Inclusive Resource Center. (Holovatoho Str., 19, Boryspil. Ukraine).

E-mail: gaudeamus1970@gmail.com

INSCRIPTIONS ON THE SARCOPHAGUS OF THE CYRILS CHURCH IN KIEV

The purpose of the publication is to study new data on old burials on the territory of St. Cyril dwelling in Kyiv. Tasks of the research is to supplement the knowledge about the necropolis of St. Cyril Church and try to determine the affiliation of the sarcophagus described in the archival document to the family of the founder of the church, as well as to stimulate new archaeological research under the floor of St. Cyril Church. The study and publication of the national heritage that is an architectural and historical monument Cyril's Church, which has been preserved since the XIIth c., remains relevant. The comprehension of the new data obtained on the old burials in the territory of Cyril's temple, which are discussed in the article, has an indisputable scientific novelty. Conclusions. The study of the archival document opened an opportunity to look into the old history of St. Cyril's monastery, to make assumptions about the belonging of the sarcophagus found under the floor of the church to the Polish princess Maria Kazymyryvna. An extraordinary figure in the history of the museum «Cyril's Church», archaeologist and museumist I.I. Movchan was mentioned.

Key words: Cyril's Church, necropolis, burial, sarcophagus, Prince Vsevolod Olhovych, Princess Maria Kazymyryvna.

Дата подання: 20 січня.2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Марголіна, І., Бабич, Є. Написи на саркофазі з Кирилівської церкви Києва. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 10–15. DOI: 10.5281/zenodo.6783556.

Цитування за стандартом APA

Margolina, I., and Babich, Ye. Napysy na sarkofazi z Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Inscriptions on the Sarcophagus of the Cyrils Church in Kiev]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 10–15. DOI: 10.5281/zenodo.6783556.

УДК 930.2:725.941(477.51)«1781»

Інна Тарасенко

ЗУСТРІЧ МОНАРШИХ ОСІБ ТА ПОБУДУВАННЯ ТРІУМФАЛЬНОЇ АРКИ У ДОБРЯНЦІ 1781 р.

DOI: 10.5281/zenodo.6791945

© І. Тарасенко, 2022. CC BY 4.0

У публікації представлені документи, пов'язані з коротким перебуванням майбутнього імператора Павла I з дружиною на території України по дорозі до Італії. Уперше друкуються листи тодішньої найвищої старшини Ніжинського полку стосовно фінансування й підготовки зустрічі, а також побудови тріумфальних воріт у Добрянці в 1781 р.

Ключові слова: листи, документи, тріумфальна арка, шляхта, Добрянка, Павло I.

Історія північних районів Чернігівщини неодноразово привертала увагу дослідників¹. Так, протягом більше чверті століття сторінки «Сіверянського літопису» стали місцем публікації таких розвідок², у тому числі й наших, стосовно документів XVII–XVIII ст. Попри це історія маленьких містечок залишається недостатньо дослідженою. У цій статті на основі нововиявлених у Інституті рукопису НБУВ у фонді Лазаревського³ документів, які вперше вводяться до наукового обігу, буде здійснена спроба дослідити ще одну сторінку історії містечка Добрянки.

У фонді № I серед різних матеріалів є добірка документів (понад 100 одиниць зберігання, № 56568–56675), котрі пов'язані з організацією зустрічі майбутнього імператора Павла I з дружиною. Тут бачимо масу ордерів, рапортів, звітів, листів, що циркулювали в межах Ніжинського й Батуринського повітів у зв'язку з видатною подією. Можемо припустити, що ці документи походять із архіву підкоморія й предводителя дворянства Ніжинського та Батуринського повітів Якова Максимовича Почеки (1716–1786), оскільки його листи збереглися в чорнових варіантах, а вся інша документація в оригіналах і адресована здебільшого саме йому. Хронологічні рамки цієї справи: друга половина серпня – грудень 1781 р.

Це листування між тогочасною найвищою старшиною Ніжинського полку щодо короткого перебування в межах України членів монаршої родини. Нагадаємо, що 1781 р. – це зеніт правління Катерини II. Її син і спадкоємець трону Павло Петрович (1754–1801), отримавши добру освіту, одружився вдруге з Марією Федорівною (Доротеєю Вюртембергською) (1759–1828). Для розширення світогляду й завершення освіти, відповідно до тогочасної моди, молодий князь повинен був здійснити подорож до Європи. Кінцевим пунктом подорожі мала стати Італія, а шлях пролягав через Україну. Відтак правитель України, президент Малоросійської колегії граф П. Рум'янцев-Задунайський розпорядився прийняти молодого князя з дружиною з усіма можливими урочистостями й почестями.

¹ История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Черниговская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П.Т. Тронько (пред.) и др. Киев: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР. С. 601; Алгинин А.Н. Корни: очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. Чернігів: Деснянська правда, 2006. 463 с.

² Клеменчук О. Куточок поліського краю (з історії села Петруші Ріпкинського р-ну). 1999. № 3. С. 137–140; Кондратьев І. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань). 2008. № 2. С. 35–45; Пиріг П. З історії Ріпок. 2005. № 2–3. С. 26–30; Поддубний А. Про походження назви селища Радуль. 2008. № 6. С. 77–80; Куценко Т. З історії гончарства в Олешні. 1995. № 2. С. 38–43; Мащенко С. Старообрядці на Придесенні (Історико-релігійнознавчий нарис). 2000. № 5. С. 82–92; 3 нових документів до історії Сіверщини (др. пол. XVII–XVIII ст.). 2017. № 1–2. С. 140–175; 3 нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.). 2018. № 6. С. 60–97; 3 нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.). 2020. № 3. С. 61–103.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі – ІР НБУВ) Ф. І. Од. зіб. 56568–56676.

Для цього 2 вересня (22 серпня) 1781 р. граф П. Рум'янцев-Задунайський повідомив генерального суддю у 1756–1782 рр. Іллю Журмана, що маршрут подорожі на відрізку Добрянки (нині – див. Добрянку на півночі Ріпкінського р-ну) – Київ буде пролягати по землях Чернігівського й Київського полків і треба буде облаштувати все належним чином. І. Журман, діючи відповідно до наказу Рум'янцева, розпорядився підготувати зустріч монаршого подружжя на кордоні в Добрянці, біля якої раніше проходив кордон між Гетьманщиною і Річчю Посполитою, а нині – кордон між Україною та Росією⁴. Також треба було підготувати станції, де подорожні міняли б коней, будинки, де б вони ночували, обідали й відпочивали. Таких станцій готували кілька – Олишівка, Чемер та Козелець. Ніжинському і Батуринському повітам належало облаштувати станцію у с. Чемер Київського полку. Для цього зокрема треба було забезпечити провіантом подорожніх і надати гідний конвой із числа місцевої шляхти. А визначені будинки «убрать лутчим и возможным образом в расуждений зеркал, стульев, столов, столиков и занавісьи и иных мебели», які треба було тимчасово забезпечити своїми або розшукати в найближчих дворянських домах⁵. У Чернігів та Київ мало б з'їхатися по можливості все дворянство. Вочевидь, були видані й інші розпорядження, бо до цієї справи долучилася й старшина Ніжинського полку, зокрема Я. Почека, колишній ніжинський полковий осавул (1751–1754), полковий писар (1757–1772), підкоморій і предводитель Батуринського й Ніжинського повітів (1775–1781). Так, з листа Григорія Краснокутського дізнаємося, що сам Почека опікувався пошуками фаянсового сервізу для достойного прийому поважних гостей, і навіть «разных сортов салаты и других зелий»⁶.

Наприкінці серпня шляхті обидвох повітів від імені Я. Почеки через сотенну старшину були розіслані повістки («пакет с предписанием») прибути на станцію Чемер у розпорядження надвірного радника Григорія Карповича Долинського і полковника Петра Івановича Забіли для участі «в приуготовленні тамо всего надлежащего» до 1 вересня. У разі невиконання наказу – «в противном случае не подвергли б вы себе отвіту к штрафу». Такі накази надіслані капітану Василю Кандибі, поручику Степану Кулаковському, прапорщику Оболонському й Кулаковському, хорунжому полковому Григорію Троцькому, військовим товаришам Андрію Лободі, Петру Велентію, Дмитру Башуцькому, Мойсею Грищенкову, Івану Строгову, Андрію Редькі, колезькому канцеляристу Занкевичу та багатьом іншим. Так, військовий товариш А. Лобода отримав таке призначення від шляхетського зібрання й перебував у Чемері від перших чисел вересня «по проезд их императорских высочеств октября по 11 число»⁷.

Конотопський, новоборзенський, новомлинський сотники негайно розіслали накази всій шляхті. Наприклад, конотопський сотник Андрій Торанський 6 вересня 1781 рапортував, що сповістив дворянство Конотопської сотні про з'їзд усіх на зустріч князя, а саме – майору Леонтію Парпурі, титулярному раднику полковому судді Петру Базилевичу, капітану Івану Мацієвичу, поручику Петру Кандибі⁸. Інші сотники також рапортували Я. Почечі про виконання.

Дещо пізніше (1 вересня) І. Журман написав нового листа до Я. Почеки. У ньому були повторені положення попереднього й додано, що для зустрічі монаршої сім'ї в Добрянці там має бути дворянство Ніжинського та Батуринського повітів «непремінно» до 20 вересня. Точної дати прибуття подорожніх ніде в листах не зустрічаємо, але судячи зі свідчення А. Лободи, ця подія відбулася на початку жовтня 1781 р.

24 (13) вересня 1781 р. Г. Долинський уже був у Чемері й разом із Іваном Марковичем написав листа до Почеки. У листі доповідали про готовність будинку для монархів, але не вистачало сукна для покриття ганку. Тому вони посилали це сукно Журману з проханням докупити такого самого⁹.

Важливою подією урочистостей мала стати тріумфальна арка, іншими словами брама, при в'їзді у Добрянку. В Європі з часів Давнього Риму існувала свого роду мода на тріумфальні арки та брами на честь переможної битви або важливої події. Арки розташовувались при в'їзді до міста, чи на великих шляхах, багато оздоблювались скульптурами, написами. Серед найвідоміших таких споруд – арка Тита і арка Костянтина в Італії, Тріумфальна арка в Парижі, Тріумфальна арка Оранжа у Франції. На території Російської імперії намагалися не відставати від такої традиції й будували тріумфальні арки на честь сходження на престол, перемоги над Наполеоном або, як у Могилеві та Благовіщенську,

⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56667, 56659.

⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56659.

⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56649, 56584.

⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56598.

⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56579.

⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56587.

на честь приїзду монарха. В Україні яскравим прикладом може бути арка в Новгороді-Сіверському, побудована в 1786 р. на честь приїзду Катерини II.

Про будівництво арки-брами свідчить лист від 22 (11) вересня 1781 р. до Почеки, написаний Павлом Остроградським і Федором Туманським. Відзначимо, що Павло Федорович Остроградський (1730–1813) був бунчуковим товаришем із 1760 р., підкоморієм Миргородського полку (з 1764 р.). Стосовно Федора Туманського, то тут є аж два представники цього роду – тезки. На нашу думку, ним був Федір Григорович (1734 – після 1798), київський полковий осавул (1764–1780), бунчуковий товариш, козелецький повітовий предводитель дворянства (1785–1796). Федір Йосипович (1757–1810) хоч і служив із 1774 р., але розквіт його кар'єри припадав на пізніший період. Будівництво арки успішно відбувалося «по врученому нам плану и эмблемам». Виділених коштів (600 руб.), що витрачались на підготовку зустрічі й на будівництво арки, виявилось недостатньо. Автори листа просили терміново надіслати їм не менше 400 руб., насамперед для платні «живописцов, рішчиков, столарей, кузнецов, такоже на дерево, гвоздь»¹⁰. Із грошима виникла певна затримка, бо спочатку Почека відмовився платити додаткові кошти й написав відповідного листа Остроградському й Туманському. Обурені такою відповіддю, останні відписали після 21 (10) вересня й пригрозили припинити роботи й доповісти «куда слѣдует»¹¹.

Для вирішення цієї проблеми дворянство Ніжинського й Батуринського повітів зібралось й позичило гроші під вексель у Глухові, у бунчукового товариша Семена Йосиповича Марченка¹². Позику розподілили між усім дворянством пропорційно до прибутків. Про це свідчать рапорти про отримання повістки та листи-пояснення тих, хто з певних причин не міг прибути 29 жовтня у Ніжин і давав свою згоду на рішення загальних зборів. У справі є оригінал списку на 3-х аркушах тих, хто вніс кошти і на яку суму, датований 29 жовтня 1781 р.¹³ Усього зафіксовано 93 імені поважних осіб – судді, колезькі і надвірні радники, військові (полковники, майори, капітани, комісари, хорунжі), сотники, осавули, війти та ін. Зустрічаємо й жіночі імена – «Пелагея Семеновна» і Оболенська. Можна припустити, що віддавати мали до кінця 1781 р. На будівництво арки в Добрянці гроші збирала шляхта не лише Ніжинського, а й Гадяцького та Миргородського полків¹⁴. Про збір коштів свідчать листи й розписки про передачу грошей, які збирали аж до кінця грудня 1781 р.¹⁵

Не вся шляхта з нетерпінням чекала прибуття спадкоємця трону, оскільки є у справі рапорти сотників зі списками тих, хто не схотів або не зміг, із певних причин, підписати повістку про негайне прибуття до Чемера або до Ніжина для збору необхідних коштів¹⁶. Усе ж видно, що гроші, як і все необхідне, було надано, і всі приготування успішно завершилися. Представників монаршої родини належно зустріли. 27 (16) жовтня 1781 р. царевич Павло написав листа з с. Жидівці (нині – с. Квітневе Попільнянського р-ну Житомирської обл.) до графа П. Рум'янцева-Задунайського. У ньому він висловив подяку «за труды и попечения ваши в учиненных вами хороших приуготовлениях для моего проезда чрез Малороссию...», примітив я желаемой порядок и благоустройство во всех частях оной вами уведения с отменною чувствительностью видел я знаки усердия малороссийского дворянства»¹⁷. Того ж дня подібного листа надіслала до графа й дружина спадкоємця престолу¹⁸.

Стосовно самої брами в Добрянці, то, на превеликий жаль, вона не збереглася. Не дійшло до нас ім'я автора проєкту й жодного зображення або документальної згадки (окрім наведених нами) про цю споруду. Думаємо, вона була подібна до новгород-сіверської арки. Скоріш за все збудована також у стилі класицизму й скромніша, оскільки Добрянська була на той час лише слобідкою, а Новгород-Сіверський – центром намісництва. Узагалі залишаються відкритими питання – хто автор проєкту арки, сам вигляд споруди, коли й чому вона була зруйнована. Подальші пошуки можуть прояснити це питання.

У додатках до статті наводимо копії документів стосовно приїзду членів монаршої родини та зведення триумфальної арки в Добрянці. Зазначимо, що слова, які не вдалося розібрати, позначені – (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті або відновлені за змістом слова. Підписи-автографи в документах підкреслені нами.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56589.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56590.

¹² ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56642.

¹³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56624.

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56592.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56641.

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56615, 56617, 56636, 56627.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56631.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зіб. 56632.

№ 1.

1781, вересня 2 (серпня 22). Глухів. Лист Іллі Журмана до Якова Максимовича Почеки.

«Милостивый государь мой, Яков Максимович.

Его сиятельство высокопозелительный господин генерал фелдмаршал, малороссийский генерал-губернатор, коллегіи Малороссийской президент, сенатор и разных ординов кавалер, граф Петр Александрович Румянцов Задунайский полученным мною сего августа 22-го дня предложением прописывая, что доходившие пред сым извістія о вожделінном сего края посіщеніи удостовіряются ныні полученным им высочайшим рескриптом, что будет иміть щастіе видіть в сых преділах их императорския высочества государя великого князя и государыню великую княгиню, путешествующих по высочайшему ея императорскаго величества соизволению в Италию. Изволил мні повеліть для учреждения вами с благородным обществом лутчих мір к тому времени на встрітении при гран[и]ці в Добрянки и надлежащее на станциях приуготовление и чтобы вы извістили, дабы всі желающие пользоваться сым щастливым и вожделінным случаем дворянство обоого пола спихались, Чернигов и Киев каждой по способности, а опредѣленным от вас и общества на станциях дворянам, дабы они приуготовляли там доми по неудобности за скоростію от казны снабдить всіми уборами найприліжніе постарались их убратъ лутчим и возможным образом в расужденіи зеркал, стульев, столов, столиков и занавісья и иных мебели, что все могут они на то время употребить из своих или отыскать из находящихся в близости дворянских домов и чтобы вы придтвердили им отправляемим от высочайшего двора с провизіями придворным, чиновникам (?) для сложения оных удобныя отводили міста, так и в содержаніи их оказывали всякия услуги. Я о сем как от вашего высокоблагородія, так и протчих господ предводителей, ожидаю найскорійшаго и порядочнйшаго исполнения, о чем увідомить меня не оставте для отрепортования его сиятельству. В протчем с почтением к вам есмь вас, милостиваго гсдря моего, покорный слуга Илия Журман.

1781 года августа 22 д. Глухов.

Р. С. Суцая благопристойность и непремінная надобность требует, чтобы на всякой станціи так, как и на опредѣленных вашему повіту с (?) приезде карет до комнат к покрытию дороги, иміть сукно в приуготовности».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56659. Оригінал. На початку документа запис: «Получен 25 августа в 8 часу пополудни»).

№ 2.

1781, вересня 5 (серпня 25). Нові Млини. Лист Григорія Краснокутського до Якова Почеки.

«Батюшка, милостивый гсдрь, Яков Максимович.

Письмо ваше, милостивого гсдря, о следованіи мне в Чемер я имел честь получить и по оному исполняя повеление ваше со всем предписанием от вас к отезди изготовился и на сих днях вместе з господами надворним советником Григорием Карповичем Долинским и протчими от вас назначенными, виеду. Касателно же только прописываемого вами фаянцового сервизу, я его у себя не имею, а хотя и есть у меня каменной (?) калужской, как я вам в Глухове докладывал, но и тот (?) не полной, а часть оново. А так в скором времени фаянцового (...)* негде, для того милостивый гсдрь не изволите ли оной от ково другово здешнего повету на чемерскую станцію приказать доставить.

Я же при засведетелствованіи должнаго моего вам, милостивому гсдрю, высокопочитания искреннейшею преданностию пребываю навсегда. Батюшка, милостивый гсдрь вашего высокоблагородія всепокорнейшой слуга Григорей Краснокуцкий

От 25 августа 1781 году. м. Новый Млин».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56649. Оригінал. На початку документа запис: «Пол[учено]1781 году августа 28 д.»).

№ 3.

1781, вересня 10 (серпня 29). Ніжин. Лист Якова Почеки до Івана Яковича Н.

«Милостивый государь мой, Иван Яковлевич

25 числа настоящего мсяца от его превосходительства Ильи Васильевича, получено мною предписание с известием, что сей край будет имет щастіе видет в сих пределах их императорския высочества государя и великого князя и государыню великую княгиню, путешествующих по высочайшему ея им[ператорского] в[еличеств]а соизволению в Италию и чтобы я извѣстил, дабы все желающие ползоватся сым щастливым и вожделенным случаем дворянство обоого полу съехались в Чернигов и Киев, каждой по способности. Я вам о сем даю знать с тем, что как вы назначены к встрече в месте со мною в Добрянке, то и благоволите зараз к тому изготовытс и меня з сым нарочным уведомит о болезни ж вашей, естли паче чаяния быт ва (!) к назначенному месту не можете, репортоват ли мне к его пр[евосходителств]у Илии Васильевичу уведомит мене не оставте. (...)* же в сем писме вашим усиливающейся в вас слабосты уволнит я без ведома вышней власти не могу в рассуждении что о назначении вас к таковой в Добрянке встрече, учинено оной донесение. В протчем когда вы и посему отрекаетесь, то принужден буду о сем под резолюцію представит куда надлежит. А за сим с моим почтением пребываю вашего высокоблагородія покорнейший слуга Яков Почека.

29 августа 1781 году Нежин».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56655. Чернетка).

№ 4.

1781, вересня 12 (1). Лист Іллі Журмана до Якова Почеки.

«Милостивый государь мой! Яков Максимович.

В силу предложения его сиятельства высокоповелительного господина генерал фельдмаршала, малороссийского генерал-губернатора, сенатора, коллегий Малороссийской президента и разных ординов кавалера, графа Петра Александровича Румянцова Задунайского о дачи вами в своїх повітах известия к сезду желающего ползоваться сым вожделинным случаем дворянства обоего пола в Чернігов или Киев по способности; так и о приліжніишем определенными от общества на станції дворянами всякими потребными мебельми уборі приуготовляемых там домов разным образом, дабы оние отправляемым от высочайшаго двора с провизиями придворным чинам к сложению оных удобные отводили міста и в содержаніи их оказывали бы услуги. Я вашему высокоблагородию прошедшаго августа 24 писал. По положению ж приближающагося непреміннаго термина судя необходимость быть в совершенных на ваших станциях приуготовлениях сколь по точности вышеизясненнаго предписания, столь и по установлению общаго собрания отвітствующих. Вашему высокоблагородию сым вторично рекомендую к сохранению на тіх станциях добраго порядка приложить во всем вам старание, как от меня в силу его сиятельства предложения и писано было, а между тім обявить назначенным вами с шляхетством из вашего повіта господам, дабы для встречи их императорских высочеств на границі в слободі Добрянки съехались с вами в оную Добрянку сего сентебра к 20 числу непременно.

В прочтем с истинным почтением честь імю пребыть вашего высокоблагородия милостиваго государя моего покорный слуга Илия Журман

1781 года сентябра 1 числа».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56573. Оригінал. На початку документа запис: «Пол[учено] сентября 5 д. 1781 года»).

№ 5.

1781, вересня 21 (11). Добрянка. Лист Павла Остроградського і Федора Туманського до Якова Почеки.

«Высокоблагородный и достойнопочтенный господин коллежский ассесор подкоморый и предводитель повіту Батуринского и Ніжинского Яков Максимович, милостивый государь наш.

Строение сооружаемых от усердия малороссийского шляхетства на границі триумфальных ворот, по врученному нам плану и эмблемам происходит с должным успехом и рачением. Теперь же принуждены будем иміть остановку по недостатку денег, ибо по счету представленному нам (и нами свидѣлствованному) от комисара для закуплі и отпуску материалов определеннаго войскового товарища Макухы Криницкаго дійствительно уже в расході шестьсот рублей и именно триста пятьдесят рублей заплачено, а двісті пятьдесят рублей на вірі. И как чрез сей в деньгах недостаток мы и в порученном нам ділі усматриваем безнужную и излишнюю остановку, то мы чрез сие ко всім господам предводителям, в том числі и вашему высокоблагородию, сообщая, требуем немедлінной и в самоскорійшем времени присылки их з каждого повіта по пятидесяти рублей. В противном же случаи за несовершенство работы мы повинны не будем, ибо соразміря ныні оставшую работу, потребно впредь еще на работников разнаго рода, яко то живописцов, рішчиков, столярей, кузнецов, також де на дерево гвоздье и прочое не меніе четырехсот рублей. В ожидании таковой денег присылки как прежних от вас за каждой свій повіт по пятидесяти рублей еще не полученных, так и ныні требуемых, пребываем с должным почтением вашего высокоблагородия милостиваго государя нашего покорные слуги

Павел Остроградской.

Федор Туманский.

3 Добрянки сентября 11 д. 1781 года».

Адреса на звороті: «Высокоблагородному и достойнопочтенному господину коллежскому ассесору, подкоморию и предводителю двух повітов батуринскому и ніжинскому Якову Максимовичу Почекі от находящихся при строении триумфальных ворот указное сообщение».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56589. Документу передує запис: «Пол[учено] 1781 году сентября 18»).

№ 6.

1781, після вересня 21 (10). Лист Павла Остроградського і Федора Туманського до Якова Почеки».

«Высокоблагородный господин коллежский ассесор и двух поветов Батуринского и Нежинского предводитель Почека!

К крайнему удивлению нашему получили мы от вас пущенное вами к нам из Нежина десятого числа сентябра письмо, в котором вы сами собою (а не согласиєм шляхетства, коего воли воли *(це слово написано двічі – І. Т.)* вы токмо исполнитель) отказываете снабдить нас денгами к сооружению ворот цілой (?) Малья России шляхетством прожектированных. На оное изъясняем вам кратко:

1-е. Изволите вы отзываться, что таков же предводитель полков Миргородского и Гадяцкого, господин коллежский ассесор Война отпустил нам пятьдесят, а не сто рублей. Во опровержение сего вашего неправильного мнения препровождаем при сем для увідения первое его к нам сообщение, из коего усмотрите, что он за два свои повета прислал нам сто рублей.

2-е. Упоминаете вы тамо же, что благородное малороссийское шляхетство якобы постановило отпустить на постройку ворот пятьсот рублей, то сие произошло или от того, что вы постановления шляхетства или не читали или не знали, и что

3-е. Сей ваш отказ есть собственно происходящий от вас, а не от шляхетства. Прилагаем вам в доказательство вторичное сообщение господина предводителя глуховского, которой свідомый о

усердїи шляхетства на наше уже вторичное требование тотчас другие пятьдесят рублей прислал и так получили мы от глуховского предводителя сто рублей. На вторичное наше сообщение с требованием сверх первых пятидесяти рублей с каждого повета и еще по пятидесяти, вы уже никаким не удостоили нас ответом. Мы чрез сие вашему высокоблагородию сообщая и ведая, что вы находите уже в Добрянке, объявляем, что ежели мы сегодня принадлежащих от вас нынѣ недосланных первые пятьдесят, а в другой раз неприсланных ста рублей чрез отправляемого к вам с сим комисара не получим, сегодня ж в вечеру работников ежедневно о заплатѣ нас стужающих (?), распустим и работу приостановив, куда слѣдует при репорты отправим.

Вашего высокоблагородия покорные слуги

Павел Остроградской.

Федор Туманский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56590. Оригінал).

№ 7.

1781, вересня 21 (10). Лист Федора Войни до Павла Федоровича N і Федора Йосиповича N.

«Милостивые государи мои, Павел Федорович, Федор Осипович!

Письмо вашего высокоблагородия от 30 августа пущенное получил я с почты сего сентября 10 числа послѣ полудня в 4-м часу.

Требуемые сто рублей от шляхетства Миргородского и Гадяцкого полков на сооружение в слободѣ Добрянкѣ триумфальных ворот при сем в ассигнации чрез сотенного городиского асаула Саву Котлярева посылаю. Покорнѣйше прошу находящемуся тамо комисару г. войсковому товарищу Игнату Макухину приказать в приемѣ их дать тому нарочному росписку. Пребываю в протчем с моим должным почтением ваш милостивых государей моих покорнѣйший слуга Федор Война.

С подлинным читал канцелярист Петр Нарбут

1781 года сентября 10 д.».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56592. Копія. Вгорі напис: «Пол[учено] 1781 сентября 18 д.»).

№ 8.

1781, вересня 24 (13). с. Чемер. Лист Григорія Долинського й Івана Марковича до Якова Почеки.

«Милостивый гсдр наш, Яков Максымович.

Заготовленной дом в селѣ Чемер для известнаго случая прибран уже как можно было лучше уведомляем. Но имѣющееся при оном домѣ крыльцо длиною девяти аршин, чрез которое все надлежит быть сукну непременно. От вашего ж высокоблагородия дано сукна на сию станцію пять аршин толко. Для того оное сукно посылаем с подателем сего к вам обратно, с тем, чтоб ваше высокоблагородие благоизволили приказать докупить еще такового же точно четири аршины и прислать к нам. Ежели ж сего не учините, то сами судите каково его будет, когда толко половина крыльца накроется, сукном, а далѣе голо. Осміют нас да и стоятимет того, ибо весьма дурно.

Милостивый гсдр наш вашего высокоблагородия покорнѣйшие слуги Григорий Долинский, Иван Маркович

Сентября 13 дня 1781 году

Чемер».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56587. Оригінал. Зверху документа запис: «Пол[учено] сентября 16 д. 1781 году»).

№ 9.

1781, вересня 25 (14). Лист Василя Кочубея до Павла Федоровича N і Федора Йосиповича N.

«Милостивые государи мои Павел Федорович и Федор Осипович.

По требованию ваших высокоблагородий с моего предводительства в добавку прежних на достройку триумфальных ворот с нарочным чрез сотенное крелевецкое правление пятьдесят рублей послая есмь с истинным почтением милостивые государи мои ваш покорный слуга Василей Кочубей

С подлинным читал коллежский канцелярист Петр Нарбут.

14 сентября 1781 году».

Адреса: «Его высокоблагородию господин коллежскому асесору и предводителю ніжинскому и батурынскому Якову Максымовичу Почекі от избранных шляхетством для строения триумфальных ворот»

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56591. Оригінал. Запис: «Пол[учено] сентября 17 д. 1781»).

№ 10.

1781, жовтня 13 (2). Початок рестру шляхти Ніжинського й Батуриного повітів з вказівкою суми внеску на спорудження тріумфальної арки в Добрянці.

«Расположение коликое число полку з шляхетства заплатит вомісто издержанных от повітов Ніжинского и Батуриноского на сооружение в Добрянкѣ ворот и ради приуготовления на доставшейся оным повітам в числѣ протчаго малороссійских полков шляхетства станціи полку Киевского в Чемері, учинено 1781 году октября 29 д..

Граф Витгенштейн 20 [рублів]

Полковник Тернавиот 20

Полковник Селецкий 20

Полковник Жураковский	20
Коллежский советник Мотонис	20
Надворный советник Долинский	20
Надворный советник Селецкий	20
Полковник Забіла	20
Пример майор Скерлет	20
Майор Гаврило Божич	10
Пелагея Семеновна	10
Маиор Рудавский	5
Маиор Закревский	10
Маиор Краснокуцкий	2
Подкоморий Маркович	10
Судия земский Левиский (?)	4
Подсудок Жураковский	10
Подсудок Гриценко	10
Андрей Паскевич	2
Иван Романовский	2
Яков Тарасевич	5
[...]	

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56624. Оригінал).

№ 11.

1781, жовтня 17 (6). с. Добрянка. Лист Павла Остроградського й Федора Туманського до Якова Почеки.

«Высокоблагородный господин предводитель ніжинский Яков Максимович, милостивый государь наш!

По сообщенном нам здланному вчераś расположению слідует с вашего полку на заплату работников бывшим у триумфальных ворот 4 рубли 22 копейки. Которые и просим во избіжание дальших хлопот посланому з сым комісару отдать. Также и о полученном нами от предводителя погарского холсті учинить между собою роцет.

Ваши покорные слуги

Павел Остроградской

Федор Туманский

Добрянка октября 6 д. 1781».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56593. Оригінал).

№ 12.

1781, жовтня 17(6). Розписка Гната Кривицького.

«1781 года октября 6 дня.

Приняв я по роцету гсд предводителей от Ніжинского и Ботуринского повета гсдна предводителя Якова Максимовича Почеки в число употребленных на строение в Добрянки триумфальных ворот четыре рубля двадцать две копейки да за прислание от гсдна погарского предводителя Лашкевича тысячу аршин холста, доводячиєся три рубля 38 ко[п], итого всех семи рублей пятьдесят шесть копеек.

Принял войсковий товариш Игнат Макухин Кривіцький.

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56594. Автограф).

№ 13.

1781 р. Квит.

«За купленное на станцию Чемерскую десят аршин алого сукна заплачено тридцат пять рублей»

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56595. Оригінал).

№ 14.

1781. Рішення представників дворянства.

«Собравшиєся шляхетство с предводителем в разсужденіи употребленной на случай приуготовления необходимостей прывысочайшем и вожденнейшем посіщеніи сего края трехсот рублей суммы, которая предводителем с нікоторым шляхетством в Глухові взаймы на вексель взята, по уплате скорійшей общее, согласное распоряжение учинили таково: как собранные в Глухов предводители и шляхетство приняли на себя все приуготовления, потребные на учрежденных станциях, так употребленную на то сумму расположить на самых себе, по пропорціи владіний и имущества.

Генерал порутчик граф Витгенштейн.

От артил[еріи] полковник Иван Тернавиот.

Полковник (...)*.

Подсудок земский Петр Жураковский.

Бунчуковый товариш Иван Романовский (?).

Бунчуковый товариш Александр Стрешенцов.

Полковой асаул Алексей Павловский.

Сотник борзенский Николай Рыба.

Сотник шаповаловский Петр Псиол.
Сотник ивангородский Иван Забіла.
Войсковый товарищ Григорий Велектій.
Войсковый товарищ Семен Полішко».
(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56656. Оригінал).

№ 15.

1781, листопада 7 (жовтня 27). Звіт конотопського козака М. Бурди.

«Реестр кто зачем на объявленной мною подписки в видінії повістки господина предводителя шляхетств повітов Нежинского и Батуринского коллежскаго ассесора подкомория нежинского Почеки о съезде в Ніжин в полковую канцелярию ко учинению расположения о собраніи денег на станціи Чермерск для искупления надлежащих припасов употребленных не подписался 1781 году октября 27 д.

Капитан Иван Мациевич, капитан Василь Кандиба, подпоручик Петр Кандиба, корнет Исай Тишалинов, полковий асаул Филип Приймаков, полковий хоружий Андрей Кандиба.

Войсковие товарищи: Алексій Костенецкий, Андрей Лобода, Афанасий Нестерович, Иван Езучевский, Семен Езучевский, Яков Сердюков, Василь Армошевский, Степан Парпура, Григорий Мироновский, Петр Велентій, Данило Кузюра, Емельян Коропчевский, Матвій Харевич, Кирило Лазкевич – по небитности в домах не подписались.

Андрей Редка, возний Иван Яремов.

Войсковие канцеляристы: Федот Костенецкий, Иван Гацук, Осип Костенецкий, Павел Кравченко, Федор Лобода, Иван Прасол.

Значковые товарищи: Сидор Чорний, Яков Парпура, Герасим Симоновский, Иван Хелкидоцкий.

Сотенные атаманы: Антон Борчевский, Захарий Шкляр, Максим Базалій, Алексій Кияница.

Суда генерального авшкултант Мойсей Костенецкий – за небитием в домах не подписались.

Секунд майор Леонтий Пурпур.

Войсковие товарищи: Иван Мартишко, Василь Воленко

Полковие канцеляристы: Степан Езучевский; объявиванно – персонально оним, неведомо почему не подписались.

Павел Кашпуровский, Иван Герасимовский, генеральной артилеріи канцелярист Захарий Осташко, войскового товарища сын Яков Гашук (?) – по небитности в домах не подписались.

К сему реестру козак конотопский Михайло Бурда подписался, а вмѣсто его неграмотного по его рукоданному прошению руку приложил сотенный протоколист Василь Грабков».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56636. Оригінал).

№ 16.

1781, листопада 7 (жовтня 27). Рапорт з івангородської сотенної канцелярії.

«Високблагородному и достойнопочтенному гспдну предводителю шляхетств повітов Ніжинского и Батуринского, коллежскому ассесору подкоморию ніжинскому Якову Максимовичу его високблагородию Почеки з сотенной ивангородской канцелярії рапорт.

Присланная от вашего високблагородия от 18 сего октября повістка о съезде в город Ніжин в полковую канцелярию сего октября на 29-е число всім господам шляхетству, в сотні Ивангородской жителствующим, ради чинения расположения о занятых на вексель. в Глухові денег собравшимс в Глухов по зазвув вишшей власти, повітов Ніжинского и Батуринского знатнійшого шляхетства, будучи под распоряжением его превосходительства гспдна дійствительного статского совітника и Малороссийской коллегіи члена Иліи Васильевича Журмана общественно для ожидаемого тогда вожделіннійшого здешняго краю посіщення, кое нині путешествіем их императорских высочеств государя великого князя и государини великой княгини учиненно, воздвигнут от шляхетства на малороссийской границі, в слободі Добрянки триумфальніе ворота и для приему учиненного на станциях подліжащаго приуготовления чрез нарочно опредѣленного от сотенной ивангородской канцелярії козака сотні Ивангородской Осипа Федоряку всім в сотні здешней благороднійшому шляхетству объявиванно, о чем вашему високблагородию сотенная ивангородская канцелярия сим репортует.

Сотенный писар Сава Барановский.

1781 году октября 27 д. № 698».

На звороті: «Вісокблагородному и достойнопочтенному гспдну предводителю шляхетств повітов Ніжинского и Батуринского, коллежскому ассесору, подкоморию ніжинскому Якову Максимовичу, его високблагородию Почеки, з сотенной ивангородской канцелярії рапорт № 698».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56639. Оригінал, завірений печаткою, яка погано збереглася. Вгорі на документі напис: «Пол[учен] ноябра 7 д. 1781 году»).

№ 17.

1781, жовтня 27(16). с. Жидівці. Лист царевича Павла до графа П. Рум'янцева-Задунайського.

«Копия.

Жидовец октября 16 дня 1781 года

Граф Петр Александрович.

Оставив сегодня нашу границу, я съчитаю приятным для себя долгом изъявить вам мое искренное благодарение за труды и попечения ваши в учиненных вами хороших приуготовлениях

для моего проезда чрез Малороссию. Не мение признаю я себя обязанным оказать вам то совершенное удовольствие, с каковым примітил я желаемой порядок и благоустройство во всех частях оной вами уведенния с отменною чувствительностью видел я знаки усердия малороссийского дворянства и при сем как (...) * зделанный при изъявлении моей благодарности оному. Прошу быть истинным истолкователем моих чувств и моего расположения. В протчем пребываю ваш благосклонный

Подлинное подписанно собственною его императорского высочества рукою тако: Павел.

С подліним читал бунчуковый товариш Семен Дубовик».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56631. Тогочасна копія).

№ 18.

1781, жовтня 27 (16). с. Жидівці. Лист дружини спадкоємця престолу Павла – Марії.

«Копия.

Жидовец октября 16 д. 1781 года.

Граф Петр Александрович.

При самом оставлении нашей границы я считаю моим долгом изъять вам мое благодарение за хорошия приготовления, вами учиненния для проезда нашего чрез Малороссию. В сем попечении видела я новый и приятнейший знак вашего к нам усердия. Так же прошу вас засвидетельствовать малороссийскому дворянству мою благодарность за прием оным зделанный, который не престану в памяти моей с удовольствием сохранять. В протчем пребываю я ваша благосклонная.

Подлинное подписанно собственною ея императорского высочества рукою тако: Мария.

С подліним читал бунчуковый товариш Семен Дубовик».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56632. Тогочасна копія).

№ 19.

1781, грудня 12 (1). с. Пекарев (суч. Сосницького р.). Лист Григорія Долинського до Якова Почеки.

«Милостивый государ мой, Яков Максимович.

Имю честь поздравить вас первоприсутствующим в новоучрежденном суді, желая усерднѣе отправлять сие служение с помощію Всядѣйствующаго благополучно. То ест судити людям во правду.

Гдн бунчуковый товариш Семен Осипович Марченко дважды уже домогается отдачи ему занятых нами на обрѹ (?) денег. Я отписал к нему, что он получит денги от вас. Понеже вы глава между шляхетством и кромѣ вас никто другой не имѣет власти собрать их на отдачу. Пожалуйте уплатите немедленно з благодарением и подлежащим процентом.

В протчем пребываю навсегда з искренним моім к вам, млостивому гсдру, усердием и преданностію.

Вашего высокоблагородия млстивого гсдра моего вірний и покорнѣйший слуга Григорий Долинский.

Декабра 7 д.1781 году. Пекарев».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56642. Оригінал).

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 10 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Тарасенко, І. Зустріч монарших осіб та побудування тріумфальної арки у Добрянці 1781 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 16–24. DOI: 10.5281/zenodo.6791945.

Цитування за стандартом APA

Tarasenko, I. (2022). Zustrich monarshykh osib ta pobuduvannia triumfalnoi arky u Dobryantsi 1781 r. [The meeting of the monarchs and the construction of the triumphal arch in Dobryanka in 1781]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 16–24. DOI: 10.5281/zenodo.6791945.

Людмила Артемова, Олена Чумаченко

БЛАГОДІЙНІ ІНІЦІАТИВИ ТЕРЕЩЕНКІВ У СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОМУ ПРОСТОРІ ГЛУХОВА ЛІКАРНЯ СВ. ЄФРОСИНІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.6782773

© Л. Артемова, О. Чумаченко, 2022. CC BY 4.0

У другій третині XIX – на початку XX ст. поступальний успішний розвиток цукроварень Терещенків та максимізація їхніх прибутків сприяла зламові мотиваційної складової діяльності цих підприємців: від задоволення особистих потреб до їхнього соціального спрямування. Наслідком такої діяльності родини Терещенків стала зміна соціально-гуманітарного простору Глухова. **Мета та наукова новизна** комплексного та узагальнюючого дослідження полягає в заповненні існуючих інтелектуальних прогалин сучасної історичної регіоналістики та мікроісторіографічного наративу, на основі як опрацювання періодичних видань, так і першоджерел ЦДІАКу, ДАЧО, ДАСО, ЦДА Москви щодо особливостей меценатської діяльності Терещенків у Глухові у другій половині XIX – на початку XX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, а також історико-генетичному, історико-порівняльному методах. **Висновки.** Для буржуазного прошарку, у традиційному ще тоді християнському українському суспільстві, було нормою, згідно Божих заповідей, опікуватися бідними, знедоленими, каліками. Це стало однією з причин, яка спонукала Терещенків почати займатися меценатством у Глухові. Одним із феноменів соціальної відповідальності Терещенків у рідному місті стало, з-поміж іншого, заснування безплатної лікарні св. Єфросинії (1879 р.), яка знаходилася у віданні «Імператорського Людинолюбного Товариства» й передбачала надання допомоги насамперед незаможним верствам населення міста Глухова та Глухівського повіту без різниці в чині та званні. Медичний заклад утримувався на щорічні відсотки (3–4%) з основного недоторканого капіталу й мав надійний фінансовий фундамент та гарну матеріальну базу, що протягом років сприяло створенню умов для його успішної діяльності. Характер та обсяги «Звітів про діяльність Лікарні св. Єфросинії у Глухові Чернігівської губернії» говорять про те, що за короткий час лікарня стала найпопулярнішою в місті благодійною установою. Після смерті її фундаторів – Федора (15.06.1894) і Ніколи (19.01.1903) – цей медичний заклад знаходився під опікою їхніх нащадків-попечителів, членів багаточисленної родини Терещенків, і продовжував стабільно функціонувати до Жовтневого перевороту 1917 р.

Ключові слова: лікарня св. Єфросинії у Глухові, родина Терещенків, ЦДІАК, архівні документи, благодійність.

Українські прізвища Харитоненків, Симиренків, Ханенків, Яхненків, Чикаленків, Терещенків та ін. відомі здебільшого своєю національно-культурною та доброчинною діяльністю.

У другій половині XIX ст. у цієї досить невеликої економічної еліти загалом та у землевласників й успішних підприємців Терещенків зокрема, зі зміною мотиваційної складової діяльності – максимізації прибутків, у пріоритеті стала соціально орієнтована робота. Наслідком цього стала, з-поміж іншого, зміна соціально-гуманітарного простору Глухова.

За нових суспільно-політичних умов побільшало наукових розвідок і навіть монографій, у яких історики, педагоги, економісти з аграрної проблематики, юристи намагаються аналізувати життєпис родини Терещенків, розглядають внесок родини в економічний та освітньо-культурний розвиток країни, здебільшого наголошуючи на соціальній відповідальності цукрозаводчиків та гуманістичному вимірі їхньої благодійної громадської діяльності.

Але якщо у своїх дослідницьких напрацюваннях О. Донік, О. Ясь, О. Ткаченко, В. Ковалинський, П. Біліченко, П. Ходос, І. Павловська, С. Поляруш, М. Факторович, І. Лісніченко, В. Опанасенко та ін. нині вийшли на новий рівень узагальнень щодо вивчення доброчинних ініціатив Терещенків у Києві та інших регіонах України, то особливостям меценатської діяльності української еліти на батьківщині, у Глухові, присвячено лише поодинокі розвідки тенденційного характеру¹.

¹ Артемова Л.В. Перші благодійні ініціативи родини Терещенків у Глухові. Дитячий притулок (1871–1915 рр.). Сіверщина в історії України. 2021. № 14. С. 197.

Метою нашого дослідження є заповнення існуючих інтелектуальних прогалин сучасної історичної регіоналістики та мікроісторіографічного наративу, на основі як опрацювання періодичних видань, так і першоджерел ЦДІАКу, ДАЧО, ДАСО, ЦДА Москви щодо особливостей меценатської діяльності Терещенків у Глухові в др. пол. XIX – на поч. XX ст.

Для буржуазного прошарку, у традиційному під ту пору християнському українському суспільстві, було нормою, згідно Божих заповідей, опікуватися бідними, знедоленими, каліками. Це стало однією із причин, яка спонукала Терещенків почати займатися меценатством у Глухові. Архівні документи ЦДІАКу засвідчують (Ф. 707), що благодійні програми в Глухові вони розпочали із заснування в 1871 р. дитячого притулку дворянина Артемія Терещенка².

Наступною сторінкою феномену соціальної відповідальності Терещенків у рідному місті стало створення ними безплатної лікарні св. Єфросинії (1879 р.).

Згідно з тогочасною практикою, засновані філантропічні заклади діставали назви на честь своїх фундаторів. Тож у місті по черзі з'явилися ще й трикласне міське училище Федора Артемієвича Терещенка (1891 р.), ремісниче училище Ніколи Артемієвича Терещенка (1899 р.), вихованці яких поповнювали лави працівників цукрових заводів підприємців³.

Щодо безплатної лікарні св. Єфросинії, то на думку В. Ковалинського, історика, який простежив генеалогічні зв'язки семи поколінь Терещенків протягом двох століть, цей медичний заклад був відкритий засновниками Ніколою та Федором Терещенками в пам'ять про їхню померлу матір Єфросинію Григорівну Терещенко⁴. Проте останні дослідження дають підставу стверджувати, що лікарня прийняла перших пацієнтів у 1879 р. Точна ж дата смерті Є.Г. Терещенко – 30 липня 1882 р. – була встановлена зі «Списка лиц, погребенных под спудом Трех-Анастасиевской церкви г. Глухова и на погосте сей церкви»⁵.

Заснування лікарні св. Єфросинії припадає на час проведення земської медичної реформи. У той час у місті вже існувала Глухівська земська лікарня, яку земство отримало у спадок від «Приказа общественного призрения» зі всіма її фінансовими та матеріальними проблемами та досвідом поневіряння через відсутності її постійного приміщення⁶.

Заснована братами Терещенками лікарня св. Єфросинії знаходилася у віданні «Императорского человеколюбивого общества» й передбачала надання допомоги насамперед незаможним верствам населення міста Глухова та Глухівського повіту без різниці в чині та званні. Безоплатне лікування у ній також отримували діти, які знаходилися на утриманні в дитячому сирітському притулку дворянина Артемія Терещенка. Лікарня мала чотири відділення: невиліковно хворих; тимчасово хворих, прийнятих у лікарню до лікування хвороби; хворих дітей із притулку Терещенка та надання консультацій (поліклінічне відділення з кабінетом лікаря)⁷.

Зауважимо, що під лікарню св. Єфросинії Федір та Нікола Терещенки пристосували новий кам'яний триповерховий (з урахуванням підвального поверху) будинок уздовж Києво-Московської вул., кінцева вартість якого складала 20 тис. руб. Останній був побудований 1877 р. на місці півтора поверхового будинку Федора Терещенка, який вщент згорів у 1875 р. Спочатку благодійники планували відкрити в ньому «Будинок для убогих і престарілих».

Для більш зручного розташування кабінетів у медичній установі згодом засновники профінансували ще й зведення нової прибудови. Відтак кожне відділення лікарні св. Єфросинії отримало необхідну кількість спеціальних кімнат, у яких розташовувалися чоловічі й жіночі палати. Для хворих, що зверталися за порадою лікаря, була облаштована окрема приймальня з кабінетом. Оснащення лікарні Федір та Нікола Терещенки також зробили за власний рахунок. До грудня 1878 р. було укладено проєкт статуту лікарні з назвою «Лікарня Святої Єфросинії» на честь матері жертводавців.

² Артемова Л.В. До питання щодо заснування у м. Глухові дворянином Терещенком дитячого притулку (1871 р.). *Мат. щорічної звітної наук.-практ. конф. здобувачів заг. сер., передвищої і вищої освіти, аспірантів, молодих учених*: 36. мат. щорічної звітної науково-практичної конф. Ч. 2 (здобувач ОНС «Доктор філософії»), 11–12 березня 2021 р. Глухів, 2021. С. 118–121.

³ Жукова С.П. До питання меценатської діяльності родини Терещенків у Глухові. *Безплатна лікарня св. Єфросинії. Ніжинська старовина*. 2019. № 27 (30). С. 46–52.

⁴ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. Киев: Кий, 1998. 528 с.

⁵ Російський державний історичний архів. Ф. 549. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 93.

⁶ Назарова В.В. История становления Глуховской земской больницы во второй половине XIX – начале XX вв. *Сіверщина в історії України*. 2018. № 11. С. 218–219.

⁷ Назарова В.В., Мирошниченко А.М. История больницы св. Евфросинии в Глухове. *Сіверщина в історії України*. 2021. № 14. С. 202.

29 червня 1879 р., у день Святих Апостолів Петра й Павла, відбулося урочисте освячення будівлі та відкриття лікарні. Лікарня мала 20 ліжок для надання медичної допомоги незаможним верствам населення, 12 з яких розташовувалося у відділенні тимчасово хворих, та додатково ще 5 ліжок було у відділенні хворих дітей притулку Терещенка⁸.

Щойно заснований у Глухові медичний заклад утримувався на щорічні відсотки (3–4%) з основного недоторканого капіталу, який пожертвували Федір та Нікола (по 30 тис. руб. кожний, усього 60 тис. руб.), та внесків попечителя й членів-благодійників (по 20 руб. щороку від кожного). Згодом заставні кошти фундаторів на функціонування лікарні для бідних зросли ще на 19450 руб., а в 1912–1914 рр. становили 233640 руб.⁹, збільшившись у такий спосіб майже в 4 рази протягом 36 років. Тож щорічний бюджет закладу мав надійний фінансовий фундамент, який, скажімо, у 1914 р. становив 12264 руб. 94 коп.¹⁰

Аналізуючи особливості витрат згідно кошторисів, які потрапили в наше поле зору, доходимо висновку, що лікарня св. Єфросинії мала надійний фінансовий фундамент та гарну матеріальну базу, яка протягом років сприяла успішній діяльності. Так, скажімо, у 1912–1914 рр. гроші витрачалися «на жалование служащим – 2488 руб. 66 коп.; на жалование прислуге – 667 руб. 25 коп.; на пищу больных, служащих и прислуге – 2964 руб. 99 коп.; на одежду, белье и спальные принадлежности – 114 руб. 52 коп.; на медикаменты и медицинские припасы – 445 руб. 72 коп.; на перевязочные принадлежности – 471 руб. 41 коп.; на хирургические инструменты – 39 руб. 35 коп.; на канцелярские расходы – 54 руб. 55 коп.; на ремонт движимого имущества – 244 руб. 81 коп.; на материалы для прачечной – 110 руб. 01 коп.; на отопление зданий – 1208 руб. 85 коп.; на освещение – 352 руб. 09 коп.; на ремонт зданий – 194 руб. 07 коп.; на установку электрического освещения (1912 р.) – 542 руб.; на содержание лошади – 183 руб.; на содержание чистоты – 332 руб. 60 коп.». До лікарні була навіть проведена телефонна лінія з оплатою за цю послугу 40 руб. на рік¹¹.

Установчий документ (статут) лікарні св. Єфросинії передбачав, що управління закладом здійснював комітет, який у 1912–1914 рр. складався із попечителя лікарні дворянина Федора Федоровича Терещенка і його співробітників: статського радника Порфирія Михайловича Малченка, дворянина Володимира Михайловича Амосова, сина чиновника Леоніда Павловича Запрягаєва та лікаря – надвірного радника Йосифа Семеновича Кадигрובה. Крім того, при лікарні на платній основі значилися: сестра милосердя, фельдшер, доглядачка й писар¹².

Не дивно, що за короткий час лікарня стала найбільш популярною в Глухові благодійною установою. Характер та обсяги «Звітів про діяльність Лікарні св. Єфросинії у Глухові Чернігівської губернії» за різні роки дозволяють висувати, що кількість бажаючих скористатися послугами цього медичного закладу невпинно зростала. Якщо в Глухівській земській лікарні амбулаторні хворі обчислювалися одиницями, то до лікарні св. Єфросинії щоденно зверталися десятки людей.

Пацієнтів щодня приймали впродовж кількох годин. Незаможні та бідні, окрім консультацій, отримували ще й безкоштовні ліки. У разі необхідності для встановлення точного діагнозу залучалися лікарі, які працювали в інших медичних закладах міста, і такий консиліум для хворого також був безкоштовним¹³. За найбільш розповсюдженими тоді хворобами у лікарні св. Єфросинії виділяли такі профілі: терапевтичний, хірургічний, пологовий, офтальмологічний, дерматологічний, ЛОР¹⁴.

Відомо, що в рік відкриття лікарні (1879 р.) стаціонарні медичні послуги отримали 163 чоловіки та 41 жінка, послуги амбулаторного лікування – 1135 осіб. Утримання закладу обійшлося у 2844 руб. Наступні роки позначилися прогресивним нарощуванням видатків унаслідок збільшення числа хворих, яких обслуговувала лікарня. Зокрема в 1886 р. на утримання лікарні було витрачено 6535 руб., а в стаціонарі пролікувалося вже 381 осіб, з яких 19 померло; послуги амбулаторного лікування у зазначеному році отримали 8218 осіб¹⁵.

Відповідно до заявленої в статуті назві – для бідних і незаможних людей – у безоплатній лікарні св. Єфросинії, станом на 1912–1914 рр., допомога надавалася таким верствам населення, як-от: селяни й козаки – 172 ос.; міщани – 35 ос.; дворяни й чиновни-

⁸ Назарова В.В., Мирошниченко А.М. История больницы св. Евфросинии... С. 203.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1032.

¹⁰ Там само.

¹¹ ЦДІАК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1032.

¹² Там само.

¹³ Жукова С.П. До питання меценатської діяльності родини Терещенків у Глухові. Безплатна лікарня св. Єфросинії. Ніжинська старовина. 2019. № 27 (30). С. 46–52.

¹⁴ ЦДІАК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1032.

¹⁵ Частная и общественная благотворительность Глухова. Черниговские губернские новости. 1887. № 29. С. 4–5.

ки – 4 ос.; купці та почесні громадяни – 2; духівництво – 3; військові – 115 ос. Виокреми-мо також осіб щодо професійної спеціалізації та роду діяльності тогочасного глухівського соціуму, які зверталися зі скаргами на здоров'я до цієї медичної установи: «без определенных занятий – 3; землепашцев – 119; занимающихся домашним хозяйством – 92; ремесленников – 17; чернорабочих – 54; прислуги – 15; торговцев – 11; учащихся – 7; нищих – 13»¹⁶.

Стосовно актуального питання заснування лікарні св. Єфросинії в Глухові (1879 р.), то узагальнене дослідження на основі аналізу першоджерел дозволяє беззаперечно стверджувати, що і після смерті її фундаторів – Федора (15.06.1894) і Ніколи (19.01.1903) – цей медичний заклад перебував під опікою їхніх нащадків-попечителів, членів великої родини Терещенків, і постійно та стабільно функціонував. Це схарактеризовано, наприклад, у «Звіті про діяльність Лікарні св. Єфросинії у Глухові Чернігівської губернії за 1914 рік»: «...число дней, проведенных больными в больнице – 4626; среднее число дней на каждого больного – 14; среднее суточное число больных в году равнялось 17; стоимость кровати в отчетном году определялась в 487 руб. 43 коп.; содержание больного обошлось в 36 руб. 81 коп., суточное содержание больного равнялось 2 руб. Довольствие больных, как и раньше, производилось по трактирной системе; суточное довольствие обошлось в 30½ коп., считая больных, служащих и прислугу. По примеру прежних лет, каждую субботу производились операции, накопившиеся за неделю, причем приема приходящих больных не было. Если же накопившиеся операции не могли быть произведены, или же неотложность оперативной помощи исключала возможность проволоочки, то операции производились в другие дни недели, но не более, как одной в день (речь идет о крупных операциях), и в таком случае при приеме приходящих больных. Таких дней, в которые производились операции и не было приема приходящих больных, было 18. Кроме того, приема приходящих больных не было в дни больших праздников – 10 дней, в продолжение 92-х летних дней по случаю закрытия больницы для ремонта и дезинфекции, а также с 1 сентября в виду поступления в больницу больных и раненых военных чинов с театра войны. Таким образом рабочий год больницы по отделу приходящих больных равнялся 123 дням. Помимо оперативных приходящих больных все хирургические, нуждающиеся в перевязках, получали таковые бесплатно; таких перевязок в отчетном году сделано было амбулаторным и стационарным больным 7157»¹⁷.

Після Жовтневого перевороту, у 1918 р., за нових суспільно-політичних умов, з метою позбутися інформації про засновників, «експлуататорів-капіталістів Терещенків» у назві медичного закладу, його назвали – Місцева лікарня. На цьому закінчилася історія лікарні св. Єфросинії, але історія лікувально-профілактичних закладів, які ось уже 140 років розташовуються в цій будівлі, продовжується.

Нині будівля колишньої безоплатної лікарні св. Єфросинії – об'єкт культурної спадщини, який за сприяння Ученої ради Національного заповідника «Глухів», наказом Міністерства культури України від 18.01.2006 р. № 4 занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією «пам'ятки історії місцевого значення» (охоронний № 2246–См)¹⁸. Зараз мурований триповерховий будинок, розташований в історичному середмісті Глухова, чільним північним фасадом виходячи на одну з центральних вулиць – Києво-Московську, є одним із головних компонентів пам'яток архітектури XIX ст., збудованих коштом меценатів Терещенків.

Отже, жертвувати на потреби суспільства сотні тисяч рублів, опікуючись гуманітарним простором Глухова, Терещенки у др. пол. XIX – на поч. XX ст. сприяли не лише покращенню соціальної настрою в міському середовищі, а й культурному відродженню колишньої гетьманської столиці, яка, після свого стрімкого занепаду в XVIII ст., завдяки активності глухівської економічної еліти, змінила своє архітектурне обличчя й поступово почала перетворюватися на впорядковане, забезпечене інфраструктурою місто.

Тема благодійності Терещенків у Глухові не обмежується цією статтею та заслуговує на окреме дисертаційне дослідження. Комплексне узагальнене вивчення меценатської діяльності Терещенків у соціально-гуманітарному просторі триває.

References

Artemova L.V. (2021). Pershi blahodiini initsiatyvy rodyiny Tereshchenkiv u Hlukhovi. Dytiachyi prytulok (1871–1915 rr.) [The first charitable initiatives of the Tereshchenko family in Hlukhiv. Children's shelter (1871–1915)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverschyna in the history of Ukraine*. Iss. 14. P. 197.

Artemova, L.V. (2021). Do pytannia shchodo zasnuvannia u m. Hlukhovi dviroianynom Tereshchenkom dytiachoho prytulku (1871 r.) [To the question of the establishment of a children's shelter in Hlukhiv by a nobleman Tereshchenko (1871)]. *Materialy shchorichnoi zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii zdobuvachiv zahalnoi serednoi, predvyshchoi i vyshchoi osvity, aspirantiv, molodykh uchenykh*:

¹⁶ ЦДІАК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1032.

¹⁷ ЦДІАК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1032.

¹⁸ Паспорт об'єкта культурної спадщини «Безплатна лікарня св. Єфросинії». Охоронний номер 2246 – См. Науковий архів Національного заповідника «Глухів». Інв. № 36.

Zb. mat. shchorichnoi zvitnoi naukovo-praktychnoi konf. – Materials of the annual reporting scientific-practical conference of general secondary school applicants, higher and Higher education, graduate students, young scientists: Coll. of works of the annual scientific-practical conf. Ch. 2. P. 118–121.

Nazarova, V.V., Miroshnichenko, A.M. (2021). Istoriya bolnitsy sv. Yevfrosinii v Glukhove [The history of the hospital of St. Yephrosyne in Glukhov]. *Sivershchina v istorii Ukrainy – Siverschyna in the history of Ukraine*. Iss. 14. P. 202.

Zhukova S.P. (2019). Do pytannya metsenatskoi diialnosti rodyiny Tereshchenkiv u Hlukhovi. Bezplatna likarnia sv. Yefrosynii [To the question of patronage of the Tereshchenko family in Hlukhiv. Free Hospital of St. Yephrosyne]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*. Iss. 27 (30). P. 46–52.

Артемова Людмила Вікторівна – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (вул. Терещенків, 47, м. Глухів, 41400, Україна).

Artemova Liudmyla V. – Post-graduate Student of History, Law and Teaching Methods Department of O. Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (47 Tereshchenko Str., Hlukhiv, 41400, Ukraine).

E-mail: milaa3375@gmail.com

Чумаченко Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, Директор Навчально-наукового Інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, (вул. Терещенків, 47, м. Глухів, 41400, Україна).

Chumachenko Olena A. – Ph.D., Associate Professor, Director of the Educational and Scientific Institute of Philology and History Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (47 Tereshchenko Str., Hlukhiv, 41400, Ukraine).

E-mail: jasminel@ukr.net

CHARITABLE INITIATIVES OF THE TERESHCHENKO FAMILY IN THE SOCIO-HUMANITARIAN ENVIRONMENT OF HLUKHIV TOWN. HOSPITAL OF ST. YEPHROSINIA

In the second third of XIX – early XX c. the progressive successful development of Tereshchenkos' sugar factories and the maximization of their profits contributed to the breakdown of the motivational component of the activities of these entrepreneurs: from meeting personal needs to their social orientation. The consequence of such activities of the Tereshchenko family was a change in the social and humanitarian space of Hlukhiv. **The purpose and scientific novelty** of the study is to fill the existing intellectual gaps of modern historical regionalism on the basis of processing periodicals and primary sources of Central State Historical Archive of Kyiv, State archive of Chernihiv region, State archive of the Sumy region, Central State Archive of Moscow on the peculiarities of Tereshchenkos' patronage in Hlukhiv in the second half of XIX – early XX c. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, as well as historical-genetic, historical-comparative methods. **Conclusions.** For the bourgeoisie, in the traditional Christian Ukrainian society of that time, it was the norm of the worldview to take care of the poor, the disadvantaged, the crippled, as God commanded. This was one of the reasons that prompted the Tereshchenkos to start patronage in Hlukhiv. One of the phenomena of social responsibility of the Tereshchenkos in their hometown was, among other things, their creation of a free hospital of St. Yephrosynia (1879), which was run by the «Imperial Philanthropic Society» and provided assistance primarily to the poor, regardless of the rank and title of the city of Hlukhiv. The medical institution was maintained at an annual interest rate (3–4%) of the fixed intact capital and had a solid financial foundation and a good material base, which over the years contributed to the creation of conditions for its successful operation. The nature and scope of «Reports on the activities of the Hospital of St. Yephrosynia in Hlukhiv, Chernihiv Province» says that in a short time the hospital has become the most popular charitable institution in Hlukhiv. After the death of its founders – Fedor (15 of June, 1894) and Nikola (19 of January, 1903) – this medical institution was under the care of their descendants, trustees, members of the large Tereshchenko family and continued to operate permanently and stably function until the October Revolution of 1917.

Key words: Hospital St. Yephrosynia in Hlukhiv, the Tereshchenko family, Central State Historical Archive of Kyiv, archival documents, charity.

Дата подання: 1 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Артемова, Л., Чумаченко, О. Благодійні ініціативи Терещенків у соціально-гуманітарному просторі Глухова. Лікарня св. Єфросинії. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 25–29. DOI: 10.5281/zenodo.6782773.

Цитування за стандартом APA

Artemova, L., Chumachenko, O. (2022). Blahodiini initsiatyvy Tereshchenkiv u sotsialno-humanitarnomu prostori Hlukhova. Likarnia sv. Yefrosynii [Charitable initiatives of the Tereshchenko family in the socio-humanitarian environment of Hlukhiv town. Hospital of st. Yephrosinia]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 25–29. DOI: 10.5281/zenodo.6782773.

Валентина Шакула

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АСОРТИМЕНТУ ПРОДУКЦІЇ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ХЛІБОЗАВОДУ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ в 40-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст.

DOI: 10.5281/zenodo.6782673

© В. Шакула, 2022. CC BY 4.0

Мета статті – шляхом аналітичного огляду архівних джерел, книг наказів, публікацій періодичних видань дослідити особливості формування асортименту продукції Переяслав-Хмельницького хлібозаводу – одного з провідних підприємств харчової промисловості міста, починаючи з 1943 р., коли відновилася його діяльність після визволення міста від німецько-фашистських загарбників, і до 1991 р., коли Україна стала незалежною, а економіка держави зазнала значних реформ. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше досліджено асортимент продукції Переяслав-Хмельницького хлібозаводу та напрямки її реалізації. Запроваджена до наукового обігу інформація допомагає суттєво доповнити історію цього підприємства. **Методи дослідження:** використано методи джерелознавчого аналізу, що сприяло пошуку та систематизації первинної інформації. Під час проведення дослідження були застосовані методи аналізу, систематизації, узагальнення. **Висновок.** Протягом вказаного періоду колектив Переяслав-Хмельницького хлібозаводу постійно шукав нові можливості для реалізації продукції, щоразу оновлюючи та розширюючи асортимент хлібобулочних виробів. Асортимент та якість продукції, незважаючи на періодичні виробничі проблеми, зросли. Переяслав-Хмельницький хлібозавод за час своєї діяльності зробив величезний внесок у розвиток хлібопекарства, оскільки довгий час був провідним підприємством харчової промисловості регіону.

Ключові слова: Переяслав-Хмельницький хлібозавод, хлібобулочні вироби, хлібопекарське обладнання, асортимент продукції, реалізація продукції.

Сучасне історичне краєзнавство потребує більш скрупульозного дослідження діяльності місцевих промислових підприємств, що дає змогу відтворити реальну картину формування економічних взаємозв'язків у певному регіоні, а відтак – і по всій Україні. Історія діяльності вітчизняних хлібозаводів взагалі мало досліджена, оскільки ця тема вимагає ретельного опрацювання архівних джерел та свідчень респондентів. Але ж хліб завжди був найголовнішим продуктом харчування, основою життя людини, і в роки катаклізмів будь-яка влада в першу чергу вирішувала питання забезпечення ним населення. Наявність чи відсутність хліба у важкі для країни періоди дорівнювала існуванню чи зникненню народу.

На нашу думку, історія діяльності хлібопекарних підприємств має стати однією з важливих тем краєзнавчих досліджень, оскільки тісно пов'язана з історією українського народу. При попередньому ознайомленні з теоретичними та бібліографічними матеріалами було встановлено, що в історії хлібопекарства Переяславщини відсутнє систематизоване, різнобічне й водночас структурно скомпоноване повне дослідження діяльності Переяслав-Хмельницького хлібозаводу, який і до сьогодні є провідним підприємством із виготовлення хлібобулочних виробів у вказаному регіоні.

На жаль, до цього часу немає ґрунтовного дослідження історії діяльності одного із найстаріших промислових підприємств м. Переяслава-Хмельницького, хоча ця тема частково висвітлена в краєзнавчих дослідженнях М. Сікорського, І. Гончаренко, О. Гончаренка, Н. Онопрієнка, а також автора цієї статті¹. Джерельною базою є архівні матеріали відділів Переяслав-Хмельницької міської ради та заводу продтоварів, архів газети «Зоря ко-

¹ Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. Київ: Наукова думка, 1983. 256 с.; Гончаренко І., Гончаренко О., Онопрієнко Н. Переяслав на межі тисячоліть: соціально-економічний аспект. *Переяслав у віках* / Упор.: В.П. Коцур, О.В. Колибенко. Київ: ТОВ «Світ успіху», 2007. С. 302–312; Шакула В.М. Особливості діяльності Переяслав-Хмельницького хлібозаводу у період 1956–1977 рр. *Питання історії науки і техніки*. Київ, 2017. № 3 (43). С. 12–23; Шакула В.М. Переяслав-Хмельницька хлібопекарня у період післявоєнної відбудови (1943–1955 рр.). *III Дунайські наукові читання: Голод 1946–1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18–19 травня 2017 р.). Ізмаїл, 2017. С. 306–311.

мунізму», «Комуністична праця», «Вісник Переяславщини», довідникова література, спогади респондентів.

В історії України були моменти, коли підприємства переживали скрутні часи й повинні були від початку налагоджувати свою діяльність. Одним із таких періодів була Друга світова війна, коли економіка Переяслава-Хмельницького, як і всієї держави, була зруйнована вщент.

Відновлення хлібопекарства на Переяславщині починається відразу після звільнення 21 вересня 1943 р. м. Переяслава та прилеглого району від німецько-фашистських загарбників. Перед військовими, які звільнили місто, постала нагальна потреба – за короткий час допомогти цивільній владі налагодити процес забезпечення жителів хлібом, щоб уникнути голоду населення. Тому вже 5 жовтня 1943 р. починаються перші відновлювальні роботи на території райхарчопромкомбінату, директором якого було призначено Івана Полігуна².

Обладнання новоорганізованої пекарні було застарілим навіть на той час: печі кустарні цегляні, на твердому паливі (дрова, зрідка – вугілля або інший матеріал, придатний для підтримання вогню), усі технологічні процеси на 100% виконувалися вручну. Працювала пекарня в безперервному режимі.

Це позначилося й на асортименті продукції. Вона не могла бути якісною, оскільки головна увага акцентувалася на кількості. Звичайно, сировина для випічки хлібобулочних виробів теж була другосортна.

Починаючи від 1943 р. в Україні була введена карткова система забезпечення хлібобулочними продуктами, яка діяла також і в Переяславі. Це було продиктовано необхідністю контролювати розподіл хлібобулочних виробів. Нормована система була організована за принципами закритої торгівлі. Для кожного торговельного закладу чітко визначався контингент населення, який міг там отоварюватися. Хлібні картки видавалися один раз на місяць. Населення поділялося на чотири групи, які мали свої місячні та денні норми споживання хліба: робітники, службовці, утриманці та діти до 12 років. Ціни в магазинах на нормовані харчові продукти були фіксованими та невисокими. Так 1 кг житнього хліба коштував 0,65–0,75 крб., пшеничного – 1,10–1,50 крб.³

Починаючи з 1943 р. і аж до 1953 р. пекарня масово випускала хліб із житнього відбійного, із житньо-пшеничного, із пшеничного відбійного та із пшеничного борошна II-го ґатунку. При цьому допускалося додавання 10% ячмінного, кукурудзяного або вівсяного борошна. Це пов'язано з дефіцитом житнього та пшеничного борошна в перші повоєнні роки⁴.

Перед працівниками пекарні в 40–50 рр. ХХ ст., окрім проблем відбудови приміщення, налагодження виробництва й забезпечення сировиною та паливним матеріалом, постало ще одне важливе питання – забезпечення хлібом торговельних точок, тобто транспортування продукції. Щоб вирішити цю проблему, керівництво підприємства затверджувало два окремі річні плани: випуску продукції та її реалізації⁵. Слід зазначити, що в післявоєнний період із транспортних засобів хлібопекарня мала лише троє коней, які були постійно зайняті підвозом сировини та палива. Просто фізично не вистачало часу на відвантаження продукції та доставку її в торговельні точки.

Пекарні спочатку дозволяли здійснювати реалізацію на місці, зі складу, але в 1946 р. такий вид діяльності заборонили у зв'язку з тим, що хлібобулочні вироби продавалися по значно нижчій ціні, а це не приносило прибутку «Прохарчу»⁶. Щоб тимчасово вирішити проблему, виконком Переяслав-Хмельницької ради депутатів трудящих зобов'язав організації, які мають транспорт, виділяти його на потреби пекарні, але цей захід все одно не покращив становища – усі підприємства були вкрай завантажені.

Протягом усього часу існування одночасно зі зростанням потужності хлібопекарського цеху та модернізацією його промислового обладнання змінювався та розширювався й асортимент хлібобулочної продукції. Незважаючи на труднощі, уже в 1946 р. хлібопекарня постійно випікала пиріжки з картоплею і розпочала випуск разових партій кондитерських виробів на замовлення райспоживспілки⁷. Слід зазначити, що усі види продукції випікали за народною рецептурою.

² Архів Переяслав-Хмельницького заводу продтоварів. Накази по райхарчопромкомбінату за 1943–1945 рр. Кн. 1. Арк. 1. Наказ № 1 від 23 грудня 1943 р.

³ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (др. пол. 1940-х – середина 1950-х рр.): У 2 кн., 3 ч. / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1. Ч. 1–2. С. 304.

⁴ Архів Переяслав-Хмельницького заводу...

⁵ Архів Переяслав-Хмельницького заводу... за 1964 р. Наказ № 28 від 22 лютого 1964 р.

⁶ Архів Переяслав-Хмельницького заводу... за 1946–1948 рр. Кн. 2. Арк. 7. Наказ № 37 від 25 травня 1946 р.

⁷ Там само. Арк. 7.

Під час голоду 1946–1947 рр., коли різко скоротилися надходження пшеничного борошна та збільшилися об'єми житнього, працівники хлібобулочного цеху дотримувалися встановленої рецептури, хоча більшість кустарних пекарень Переяслава-Хмельницького все ж таки перейшли на кукурудзяне та житнє борошно нижчого ґатунку. Асортимент продукції в цей період скоротився, оскільки головним було завдання нагодувати населення⁸.

Варто наголосити, що організацією торгівлі в м. Переяславі-Хмельницькому та районі відали міське промтоварне об'єднання (далі – міськпо) та сільське промтоварне об'єднання (далі – сільпо). Ці організації здійснювали планування кількості випуску готових виробів пекарнею райхарчопромкомбінату та опрацьовували заявки на постачання хлібобулочної та іншої продукції в торговельні точки.

У 2-й пол. 50-х рр. XX ст. у хлібобулочному цеху значно розширюється асортимент продукції, вводяться нові стандарти, однакові для всіх хлібопекарень країни. Відтоді починають використовувати в рецептурі хлібопекарські дріжджі. Цехи безперервно починають випускати булочні вироби та здобу. Основні компоненти процесу хлібопекарського виробництва залишилися незмінними, але вдалий розрахунок часу кожного етапу давав можливість використовувати наявне хлібопекарське обладнання значно ефективніше.

Хлібобулочні вироби розповсюджувалися через мережу міського споживчого товариства (МСТ) та районної споживчої спілки (РСС). Указані організації повинні були надавати автотранспорт для потреб хлібопекарні. За умови виникнення проблем із вивезенням готової продукції до вирішення питання повинна була підключатися Переяслав-Хмельницька автотранспортна колона (АТК). Дирекція райхарчопромкомбінату повинна була щороку укладати договір із МСТ на відвантаження хлібобулочних виробів із цеху та доставку до крамниць, кіосків, громадських їдалень, шкіл та ресторану⁹. Але МСТ не мало спеціально обладнаного транспорту, тому на засіданні виконкому 27 березня 1959 р. було прийнято рішення звернутися до Київського облавтогосту з проханням «виділити дві спецмашини для розвозки хліба та хлібобулочних виробів»¹⁰. Як результат, для потреб хлібобулочного цеху придбали спеціалізовані машини кремового кольору з написом «Хліб». По суті, це був початок централізованого забезпечення торгівельної мережі міста й району¹¹.

У 60–70 рр. XX ст. хлібобулочний цех Переяслав-Хмельницького райхарчопромкомбінату випускав близько 20 видів продукції, яка користувалася великим попитом. Найпопулярнішим був хліб «Забайкальський», який коштував 15 коп. за буханець (після грошової реформи)¹². Випускали також хліб «Новоукраїнський», «Пшеничний відбійний», «Житньо-пшеничний», із пшеничного борошна II-го ґатунку, із пшеничного борошна I-го ґатунку, «Дніпропетровський», «Домашній», «Ситний», «Сайки подові», «Сайки формові», «Сайки з родзинками», любительські вироби, батончики до чаю, російські булочки¹³. Випікали також бублики, булочки з маком, здобу «Виборзьку дитячу фігурну», «Булку слов'янську», «Плюшку московську», батони нарізні молочні, булку ярославську здобну, калачі «Уральські», «Саратовські», хліб «Красносільський», «Орловський»¹⁴.

Починаючи з листопада 1962 р. експедиція працювала з 5.00 до 22.00 і могла видавати тільки 17,5 т хлібобулочних виробів на добу. Відпуск понад норму здійснювався лише відповідно до особистого розпорядження директора райхарчопромкомбінату І.М. Чередніченка¹⁵.

31 січня 1967 р. адміністрація підприємства видала наказ № 16 «Об организации доставки хлебобулочных изделий в торговую сеть». Згідно з ним райхарчопромкомбінат відтепер орендував спеціально обладнаний автотранспорт для доставки виробів у магазини міста, с. Трубайлівка та Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., а також на пристань. Для відвантаження продукції була введена нова посада – вантажник-експедитор, і на цю роботу зараховано 8 чол. Оплата праці проводилася пропорційно кількості відвантажених та доставлених у торговельну точку хлібобулочних виробів: за формовий хліб – 95 коп. за тонну, за булочні вироби – 1 крб. 70 коп. за тонну¹⁶. Вантажники-експедитори повинні були обов'язково доставляти весь асортимент виготовленої продук-

⁸ Повосенна Україна... С. 304.

⁹ Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 7–8. Протокол № 4 засідання виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих від 30 січня 1946 р.

¹⁰ Архівний відділ виконкому... Спр. 116. Арк. 123–125. Протокол № 7 засідання виконкому ... Київської області, УРСР від 27 березня 1959 р.

¹¹ Архів Переяслав-Хмельницького заводу... за 1961–1962 рр. Наказ № 11 від 2 лютого 1962 р.

¹² Шакула В.М. Особливості діяльності... С. 123.

¹³ Архів Переяслав-Хмельницького заводу... за 1966–1967 рр. К. 3. Наказ № 16 від 31 січня 1967 р.

¹⁴ Шакула В.М. Особливості діяльності... С. 12–23.

¹⁵ Чередніченко І.М. Для нашого спільного стола. *Комуністична праця*. 17.10.1970. № 123 (8391). С. 3.

¹⁶ Архів Переяслав-Хмельницького заводу... за 1966–1967 рр. К. 3. Арк. 8. Наказ № 20 від 09 лютого 1967 р.

ції. Виконання розпорядження перевірялося: регулярно проводилися декади аналізу роботи певного магазину¹⁷.

У зв'язку з чергами в експедиції під час відвантаження продукції в 1967 р. було встановлено такий графік: міські магазини відвантажують замовлений хліб із 6.00 до 8.00, сільські замовлення відпускаються з 8.00, час закриття експедиції – 22.00¹⁸. Разом із тим експедиторам було заборонено заповнювати маршрутні листи для автомобілів, щоб не допустити приписок, оскільки оплата праці проводилася погодинно. Ця функція була покладена на майстра бригади¹⁹. Перераховані заходи було відкореговано в 1968 р., коли міські магазини почали отримувати хлібобулочні вироби вже до 10 год. 30 хв. Військова частина й лікарняна кухня обслуговувалися поза чергою. Кожна машина повинна була завантажити не менше 20% булочних виробів. Та все ж магазини недоотримували білий хліб та здобу, оскільки водії не хотіли їх вантажити. У місті працювали також хлібний та вечірній магазини, куди щодня завозили продукцію згідно окремого графіка²⁰.

Незважаючи на це, райспоживспілка постійно нарікала на обмежений асортимент хлібобулочних виробів, це питання неодноразово розглядалося на сесіях виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих, і керівництво комбінату зобов'язували розширити асортимент продукції²¹. Тому в 1970 р. було освоєно випуск булки «Черкизівської», калачів «Волинських», булок з крихтами²², а в 1971 р. хлібобулочний цех виготовляв уже 34 найменування виробів. Серед нових видів були: калач «Уманський», хліб «Російський», «Булка з молочною сироваткою», «Хлібці лікарські», пряники «Північні», «Підмосковні», «Комсомольські»²³.

Однією з причин невчасної доставки хліба в торговельну мережу було неякісне покриття доріг у місті та проблеми благоустрою території. Директор комбінату І.М. Чередніченко підняв питання ремонту доріг на сесії виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих 17 грудня 1970 р. Було вирішено у 1971 р. відремонтувати під'їзди до торговельних точок та зробити ґрейдерний ремонт найбільш аварійних відрізків вулиць міста. Але процес благоустрою і, як результат, покращення умов доставки хлібобулочних виробів у торговельні точки, затягнувся аж до червня 1974 р.²⁴

У січні 1973 р. були зафіксовані випадки відвантаження продукції хлібобулочного та кондитерського цехів комбінату без сертифіката якості та без дати видачі в накладній. Це питання відразу поставили на контроль і до кінця лютого цього ж року ліквідували недоліки²⁵.

На початок 1974 р. обсяги реалізації продукції досягли такого рівня, що наявний транспорт не міг забезпечити безперебійної доставки хлібобулочних виробів у всі точки торговельної мережі міста й району не зважаючи на те, що вони були наявні в експедиції хлібопекарського цеху. Тому виконком Переяслав-Хмельницької міської ради зобов'язав райспоживспілку віднайти резерви для вирішення питання відвантаження й транспортування готової продукції²⁶. На січневій сесії 1975 р. директор комбінату І.М. Чередніченко висловив прохання дозволити відкрити ларьок для реалізації продукції на території підприємства. Виконком виконав прохання адміністрації, і вже починаючи з II-го кварталу 1975 р. комбінат продавав хлібобулочні вироби та безалкогольні напої за собівартістю у власній торговельній точці²⁷.

Починаючи з 1977 р., коли хлібопекарський цех став окремим Переяслав-Хмельницьким хлібозаводом, асортимент продукції, по суті, залишався незмінним. Були освоєні кілька нових видів хлібобулочних виробів, але у зв'язку з перенавантаженням обладнання та високими планами випуску основної продукції (мається на увазі хліб житній і пшеничний, батон пшеничний), вони майже не виготовлялися.

Незважаючи на начебто формальну реорганізацію, нове підприємство налагоджувало свою роботу досить важко. Так, у першому кварталі 1978 р. темпи виробництва значно впали, тому продукції для реалізації було відвантажено менше на 241 крб., що склало по

¹⁷ Там само.

¹⁸ Архів Переяслав-Хмельницького заводу... за 1967 р. К. 3. Наказ № 132 від 22 серпня 1967 р.

¹⁹ Для трудящих потреб. *Комуністична праця*. 05.03.1970. № 27 (8295). С. 3.

²⁰ Коли засинає місто. *Комуністична праця*. 16.01.1968. № 7 (2972). С. 4.

²¹ Там само. С. 2.

²² Нові види продукції. *Комуністична праця*. 16.10.1971. № 123 (8547). С. 3.

²³ Там само. С. 4.

²⁴ Архівний відділ виконкому... Ф. 1. Оп. 1. Спр. 396. Арк. 6. Протокол засідання десятої сесії ... чотирнадцятого скликання від 06 січня 1973 р.

²⁵ Хліб із начинкою. *Зоря комунізму*. 12.01.1961. № 6 (2033). С. 3.

²⁶ Архівний відділ виконкому... Ф. 1. Оп. 1. Спр. 378. Арк. 57. Протокол засідання сьомої сесії ... від 03 червня 1974 р.

²⁷ Архівний відділ виконкому... Ф. 1. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 3–5. Протокол № 21 засідання виконкому ... від 17 листопада 1975 р.

підприємству 6,2%. Графіки постачання хлібопродуктів у магазини постійно порушувалися, як і план асортименту²⁸. Усе ж хлібозаводу вдалося на кінець року продати населенню хлібобулочних виробів на 1317 тис. крб., що на 65 тис. крб. більше в порівнянні з 1977 р.²⁹

У 1979 р. почалися значні перебої із забезпеченням торгівлі хлібобулочними виробами. На 1.06.1979 р. тільки в місті продукція хлібозаводу реалізовувалася в 12 торгових точках³⁰. Транспорт на хлібозаводі вистачало, але підприємство вже не могло впоратися з тими об'ємами, які замовляли магазини міста й особливо району. За перше півріччя в них було реалізовано 1140 т хлібобулочних виробів³¹. Але до кінця року все ж таки було збільшено поставки хлібобулочних виробів із Києва (на 50 тис. крб.) та Яготина (на 28 тис. крб.)³². Як результат – на кінець року показники реалізації продукції знизилися на 1,2%³³. Для їх підвищення було вирішено знаходити нових реалізаторів, як, наприклад, магазин № 13 м. Переяслава-Хмельницького, який до цього часу хлібобулочними виробами не торгував³⁴.

У 1979 р. робота була спрямована на покращення якості продукції, у зв'язку з цим збільшилися об'єми використання збагачувачів, зокрема сироватки, у складі виробів, які випікалися. Але були випадки й порушень норм Держстандарту: занижений вміст цукру, знижена кислотність, неякісна випічка³⁵.

Узагалі, поставка продукції хлібозаводу населенню завжди була на особливому контролі у міській раді, це було одним із першочергових питань, тому у 1981 р. було прийняте рішення про розгортання широкої роз'яснювальної роботи, яка спрямовувалася на раціональне й економне використання хліба та хлібобулочних виробів³⁶. Введення у 1981 р. в дію нових потужностей призвело до того, що на кінець 1982 р. об'єми реалізації продукції було виконано на 106,2%, що склало на 266 т хлібобулочних виробів більше (порівняно з попереднім роком)³⁷. У 1982 р. почалися перебої із поставками сировини, тому хлібозавод перейшов на випуск маловагового хліба, вагою близько 850 г. За перше півріччя було за прогресивними технологічними схемами випущено 1302 т продукції³⁸.

У 1984 р. економічний експеримент настільки підвищив оціночні показники, що колектив освоїв випуск хліба житнього³⁹, відновив випічку калача «Волинського», батончиків до чаю, булки «Слов'янської», сайки⁴⁰.

Щойно у 1986 р. почав працювати новий хлібозавод, колектив приступив до освоєння конвеєрного випуску хліба «Українського» на заквасках⁴¹.

29 квітня 1986 р. у магазини м. Переяслава-Хмельницького та району поступили перші торти кондитерського цеху – «Бісквітно-кремові» в розфасовці по 0,5 кг. над їх виготовленням працювали начальник цеху Л.П. Ткач, майстри М.М. Лукач та С.М. Козоріз, технолог В.А. Томашук⁴². Тоді ж було введено в дію картонажний цех, але, на жаль, праця там була винятково ручною – працівники виготовляли упаковки для продукції⁴³.

У цей же період на прилавки поступив хліб «Український новий», виробництво якого налагодили на п'ятій, щойно освоєній лінії хлібозаводу⁴⁴.

У 1987 р. торговельні точки направили в комітет народного контролю 12 актів на неякісну продукцію, що надійшла з хлібозаводу. Для подолання недоліків на підприємстві

²⁸ Лисенко М. Перша продукція. *Комуністична праця*. 03.01.1979. № 1 (19801). С. 5.

²⁹ Архівний відділ виконкому... Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 474. Арк. 54–56. Протокол № 23 засідання виконкому ... від 14 листопада 1977 р.

³⁰ Там само. Арк. 139–151. Протокол № 26 засідання виконкому ... від 27 грудня 1977 р.

³¹ Там само. Спр. 549. Арк. 23. Протокол засідання третьої чергової сесії ... сімнадцятого скликання від 11 вересня 1980 р.

³² Там само. Арк. 23.

³³ Там само. Спр. 604. Арк. 107–108. Протокол засідання п'ятої чергової сесії ... сімнадцятого скликання від 08 лютого 1981 р.

³⁴ ПМА. Записано 03.03.2016 р. від Галіцького Анатолія Васильовича, 1939 р. н., мешканця м. Переяслава-Хмельницького.

³⁵ Архівний відділ виконкому... Ф. 1. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 56–58. Протокол засідання одинадцятої чергової сесії ... шістнадцятого скликання від 02 березня 1979 р.

³⁶ Там само. Спр. 713. Арк. 33–49. Протокол № 12 засідання виконкому ... від 19 липня 1983 р.

³⁷ Там само. Арк. 49.

³⁸ Там само. Спр. 657. Арк. 179–180. Протокол засідання третьої чергової сесії ... вісімнадцятого скликання від 15 грудня 1982 р.

³⁹ Там само. Арк. 180.

⁴⁰ Там само. Спр. 733. Арк. 64. Протокол засідання дев'ятої чергової сесії ... вісімнадцятого скликання від 17 березня 1984 р.

⁴¹ Бояренко С. Нова продукція хлібозаводу. *Комуністична праця*. 30.05.1986. № 86 (8688). С. 3.

⁴² Там само. С. 4.

⁴³ Козаченко М. На проектну потужність. *Комуністична праця*. 05.12.1986. № 193 (8786). С. 5.

⁴⁴ Архівний відділ виконкому... Ф. 1. Оп. 1. Спр. 808. Арк. 60–63. Протокол засідання шостої чергової сесії ... дев'ятнадцятого скликання від 23 грудня 1986 р.

розроблена комплексна система управління якістю продукції, щомісячно почали проводитися «Дні якості»⁴⁵.

Тому в 1988 р. на засіданні виконкому міської ради народних депутатів піднімалося питання про негативний стан реалізації продукції. Так, у протоколі зазначено: «22% робочого часу грузчики витрачають на проїзд при розвозці булочних виробів по магазинах, а це за рік виливається в тисячі крб. незаробленої заробітної плати»⁴⁶. Вирішення питання полягало в запровадженні контейнерної перевезки хліба, було придбано два контейнеровози, але магазини виявилися неготовими їх приймати. Керівництво хлібозаводу постановило з 1.04.1988 р. повністю перейти на контейнерне відвантаження продукції в торгові точки з кількаразовою добовою доставкою⁴⁷. На поч. 1988 р. кондитерський цех хлібозаводу випускав уже торти «Зоряка», «Барвінок», «Празький», «Фестивальний». Заготовка напівфабрикатів дозволила значно збільшити обсяг випуску продукції та прискорити темпи виробництва⁴⁸.

Для вирішення питання доставки хліба в магазини автопідприємство № 13242 надало спеціальний транспорт для контейнерної перевезки продукції. Використання таких автомобілів вивільняло одну з чотирьох машин при експлуатації. Але торгові точки знову не переобладнали: не розширили дверей, не підготували рампи для контейнерів, не розширили майданчики. Працівники виходили з положення за рахунок того, що контейнеровоз був обладнаний гідравлічним підйомником-майданчиком і міг розвантажитися де завгодно⁴⁹.

Із такими показниками діяльності підприємство зустріло початок формування Української держави на початку 90-х рр. ХХ ст. Проблем на заводі вистачало завжди, але адміністрація та трудовий колектив намагалися вчасно їх вирішувати, щоб зберегти темпи виробництва та якість продукції.

Таким чином, проаналізувавши особливості формування асортименту продукції Переяслав-Хмельницького хлібозаводу та процесу її реалізації в 40-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. ми дійшли таких висновків.

По-перше, за час існування Переяслав-Хмельницького хлібозаводу, який був створений на основі хлібопекарського цеху Переяслав-Хмельницького заводу продтоварів, асортимент продукції ніколи не був сталим. Він постійно поповнювався новими рецептами, але наявна на складах сировина не завжди дозволяла випускати усі види освоенної випічки. Вагому частку готової продукції займав хліб із житнього й пшеничного борошна та батон із пшеничного борошна І ґатунку, оскільки ці вироби мали найвищий попит.

По-друге, слід наголосити, що споживацький попит був основним показником діяльності підприємства, оскільки впливав на економічний добробут заводу. Від перших днів своєї діяльності колектив Переяслав-Хмельницького хлібозаводу постійно працював над удосконаленням якості хлібобулочних виробів та розширенням їх асортименту. Обсяги виробництва до 1991 р. залежали від річних планів, які часто були завищені, а іноді й взагалі нерегульовані з обсягами реалізації. Це призводило до випуску надлишкового хліба, який згодовували худобі.

По-третє, особлива увага керівництва завжди зверталася на процес реалізації продукції. Звичайно, багато було й прорахунків, які мали як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Але хлібозавод завжди намагався доставляти хліб до споживача вчасно та в достатній кількості. Велику допомогу в організації торгівлі хлібобулочними виробами завжди надавала Переяслав-Хмельницька міська рада, яка тримала питання діяльності хлібозаводу на особливому контролі. Це було важливим, оскільки часто рятувало від перебоїв із постачанням продукції.

По-четверте, для краєзнавчих досліджень регіону особливо важливим є висвітлення питань історії розвитку хлібопечення та асортименту виробів Переяславщини, бо скільки існуватиме людина, стільки й буде існувати хліб. А Переяслав-Хмельницький хлібозавод за час своєї діяльності зробив величезний внесок у розвиток хлібопекарства, оскільки довгий час був провідним підприємством харчової промисловості регіону.

References

Danylenko, V.M. (2010). *Povoienna Ukrainy: narysy sozialnoyi istoriyi (dr. pol. 40-kh – seredyna 1950-h rr.)* [Postwar Ukraine: essays on social history (the second half of the 1940^s – mid-1950^s)]. Kyiv, Ukraine.

⁴⁵ Там само. Спр. 291. Арк. 138–140. Протокол засідання виконкому ... Київської обл. УРСР.

⁴⁶ Там само. Спр. 808. Арк. 60–62. Протокол засідання шостої чергової сесії ... дев'ятого скликання від 23 грудня 1988 р.

⁴⁷ Там само. Арк. 62.

⁴⁸ Там само. Арк. 63

⁴⁹ Там само. Арк. 63.

Shakula, V.M. (2017). Osoblyvosti diyalnosti Pereiaslav-Khmelnytskoho khlibozavodu u period 1956–1977 rr. [Peculiarities of Pereiaslav-Khmelnytskyi bakery functioning in the period of 1956–1977]. *Pytannia istopiy, nauky i tekhniki – Historical, science and technical questions*. № 3 (43). P. 12–23.

Shakula, V.M. (2017). Pereiaslav-Khmelnytska khlibopekarnia u period pislavoyennoyi vidbudovy (1943–1955 rr.) [Pereiaslav-Khmelnytsky Bakery during the Postwar Reconstruction (1943–1955)]. *III Dunayski naukovy chytannia: Holod 1946–1947 rr.:istorychni, filosofsko-psykholohichni ta pedahohichni aspekty: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. 18–19 travnia – Danube scientific readings: The famine of 1946–1947: historical, philosophical, psychological and pedagogical aspects. Materials of the international scientific-practical conference. 18–19 of May*. P. 306–311.

Шакула Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., 08400, Україна).

Shakula Valenyna M. – is a young researcher at the Bread Museum, National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» (Shevchenka Str., 8, Pereiaslav, Kyiv region, 08400, Ukraine).

E-mail: valentinashakula1@gmail.com

PECULIARITIES OF FORMATION PEREIASLAV-KHMELYNYSKYI BAKERY PRODUCT RANGE AND DISTRIBUTION CHAIN FROM THE 40S – THE BEGINNING OF THE 90S OF THE XX C.

The purpose of the publication is to research the peculiarities of the formation Pereiaslav-Khmelnytskyi bakery product range, one of the leading food industry enterprises of the city, by archives, order books, periodical publications analytical review from 1943 when its activity was renewed after the city was released from the Nazi invaders to 1991 after Ukraine became an independent country and its economic system was reformed considerably. **The scientific novelty** consists in the first research of Pereiaslav-Khmelnytskyi bakery product range and directions of its distribution chain. The information introduced to scientific use significantly helps to complete this enterprise history. **Research methods:** the search and systematization of initial information were facilitated by using source study analysis methods. Analysis, systematization, and generalization methods were applied while conducting the research. **Conclusion.** Pereiaslav-Khmelnytskyi bakery team has always searched for new possibilities for product distribution, innovating and expanding bakery products range during a specified period. Product range and quality increased despite periodic industrial problems. Pereiaslav-Khmelnytskyi bakery contributed to the development of the baking industry as it was a food industry leading enterprise of the region for a long time.

Key words: Pereiaslav-Khmelnytskyi bakery, baked goods, baking equipment, product range, product distribution.

Дата подання: 24 жовтня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 24 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шакула, В. Особливості формування асортименту продукції Переяслав-Хмельницького хлібо-заводу та її реалізації в 40-х – на поч. 90-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 30–36. DOI: 10.5281/zenodo.6782673.

Цитування за стандартом APA

Shakula, V. Osoblyvosti formuvannya asortymentu produktsii Pereiaslav-Khmelnytskoho khlibozavodu ta yii realizatsii v 40-kh – na poch. 90-kh rr. XX st. [Peculiarities of formation Pereiaslav-Khmelnytskyi Bakery Product Range and Distribution Chain from the 40s – the beginning of the 90s of the XX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 30–36. DOI: 10.5281/zenodo.6782673.

УДК 271.2-67-9+272-67-9

Юлія Токарська

АКЦІЯ ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКОГО ЗАМИРЕННЯ в 1623–1628 роках

DOI: 10.5281/zenodo.6753217

© Ю. Токарська, 2022. CC BY 4.0

Метою дослідження є узагальнення досвіду української історичної думки та сприяння формуванню наукового погляду на історію релігійно-церковного життя в Україні в перші поберестейські десятиліття, з чітким донесенням того, що «поєднання Руси з Руссю» під сильною владою незалежного патріарха в XVII ст. мало об'єктивну історичну зумовленість. **Наукова новизна.** Досліджується проблематика, яка виявляє джерела непереборної перешкоди на шляху до єдності Церков Київської традиції. **Висновки.** Історія України XVI–XVII ст. була, по суті, історією релігійних заворушень. Ці явища більшою чи меншою мірою характеризували історію всіх тогочасних західноєвропейських народів, але в історії нашого краю вони мали одну важливу відмінну рису – ця боротьба майже відразу вийшла за межі церковної сфери й була пов'язана з загальними інтересами політичного, громадського й навіть економічного життя регіону. Віра проникала в саму сутність руського народу; відтак її захист ототожнювався із захистом глибинних основ народу, на які посягав сторонній національний елемент під виглядом обрядів чи догматів Католицької Церкви. Тому руська віра стала знаменом, під яким об'єднувалося все руське населення Речі Посполитої, відстоюючи недоторканність національних, станових, політичних, економічних та інших прав та інтересів, а в підсумку – народження національної (регіональної) ідентичності «народу руського». Але шлях до усвідомленої необхідності єдності «народу руського» пролягав через величезні випробування в подоланні дезорганізації церковно-ієрархічних відносин і авторитету Церкви в південно-західній Русі. Вдавшись до унії з «єдиноначальствующим римським архієреєм», найкращі люди тогочасного суспільства «виправляли у Церкві беззаконня». Берестейська унія (1596) відразу покінчила з хаотичним станом церковних відносин, проте зруйнувала давно вироблені тут природним плином життя церковно-суспільні порядки й відносини та довела Церкву до глибокої органічної кризи. Уніїна й православна сторони продовжили боротьбу, розпочату в церковних колах раніше. Розуміння шкоди, яку приносило взаємне поборювання Церков, швидко було усвідомлене в руському суспільстві. До єдності в «Річі Посполитій Народу Руського», яку не досягнула унія, тепер мали допровадити змагання до з'єднання Церков під зверхністю патріарха. Їх хронологічні межі визначаються 1623–1646 рр. У цій важливій справі її прихильники, у більшості вища ієрархія, не сягнули успіху. Справа велася тільки на «верхах» і не стала справою вірних. Вони були залишені поза процесом усієї багаторічної підготовки, тому, коли маси отримали слово засобом Хмельниччини, сказали «ні» реформі, яка передбачалася. Старання двох великих історичних постатей – митрополита Петра Могили та короля Владислава IV – запровадити «універсальну унію» зійшли нанівець.

Ключові слова: Київська митрополія, уніати, православні, з'єднання церков, «універсальна унія».

Для Київської митрополії поунійні реалії були періодом виживання. Королівський універсал від грудня 1596 р. поставив поза законом Православну Церкву, яка не була в унії з Римом¹. Основним оплотом православ'я, яке переслідували, стала українська шляхта. Обрання 1599 р., за сприяння князя Василя-Костянтина Острозького, архимандритом

¹ «Унія також призвела до кризи національної ідентичності та самосвідомості в руському соціумі, які мали виразні етнорелігійні ознаки. Водночас приклад Західної Європи показує, ... що церковні конфлікти та примирення можуть виступати таким самим важливим фактором у творенні модерної національної свідомості, як і географічні бар'єри та державні кордони» (Скочиляс І. Рецепція Берестейської унії у Львівській єпархії в першій половині XVII ст. (спростування одного історіографічного міфу). *Чтиво*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Skochylias_Ihor/Retseptsia_Beresteiskoi_unii_u_Lvivskii_ieparkhii_v_pershii_polovyni_XVII_stolitlia_sprostuvannia_odnoho_ist_oriografichnoho_mifu.pdf).

Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького², змушувало визнати реальним той факт, що православні з власною ієрархією та монастирями надалі були частиною Речі Посполитої³. Впевненості православним додав союз із протестантами й успіхи, які гарантувала така опозиція до польського короля. Тож князеві Острозькому та його спільникам вдалося зберегти структуру Церкви, а існування двох Церков візантійського обряду в Речі Посполитій польським королем було визнано де-юре.

На початку XVII ст. українському православ'ю загрожувала втрата власної ієрархії: 1607 р. помер львівський єпископ Гедеон Балабан, у 1608 р. – князь Костянтин Острозький, у 1609 р. (чи 1610 р.) відійшов у вічність єпископ перемишльський Михайло Копистенський. Але православні отримали більш потужного й рішучого оборонця, ніж колишня дрібношляхетська клієнтела чи навіть колишня православна магнетерія, – запорізьке козацтво. Вирішальний момент зближення та політичній консолідації православної еліти й козацького проводу припав на 1620–1621 рр., коли військова потуга козаків перетворилася на політичну потугу, дозволивши їм взяти нову православну ієрархію під власну протекцію.

Відновлення православної ієрархії уможливив візит 1620 р. в Україну Єрусалимського патріарха Феофана III. Патріарх Константинопольський уповноважив Феофана III розв'язувати проблеми будь-якої Церкви, підпорядкованої Константинополю, отже, він міг висвячувати ієрархів у Київській митрополії. Це друге втручання Константинопольського престолу, після невдалої спроби Єремії II, на цей раз сповіщало про більш позитивний результат: приїзд Феофана III гарантував консолідацію православних навколо своєї Церкви в Київській митрополії. 10 вересня 1620 р. (за порадою багатьох благочестивих панів і всіх посполитих християн, а найбільше гетьмана війська Запорозького Петра Сагайдачного й під захистом козацького війська) патріарх Єрусалимський завершив процес відновлення православної ієрархії на українських землях, висвятивши Київського митрополита та шістьох єпископів. Осідком нововисвяченого православного митрополита Йова Борецького став Київ – до того, від XV ст., осідком київських митрополитів було білоруське містечко Новогрудки⁴. «Ми, громадяни своєї землі, добре і чесно в домах шляхетних уроджені, в ній осідок і оселі свої маємо ... і взяли ми лише те, що нам предки наші заповідали», – напишуть автори⁵ в «Протестації» (1621)⁶. Знак «притомності Духа Святого» здійсниться над Руською Церквою, а скоро й над самим Києвом, як пізніше напише Захарія Копистенський⁷.

Але відновлення православної ієрархії посилює протистояння між унією та православною Церквою й примусило владу Речі Посполитої шукати компромісу, який би примирив «народ руський», позаяк боротьба «Руси проти Руси» не гарантувала стабільності польської держави.

Думка про зближення між православними й уніатами в першій половині XVII ст. знаходила прихильників серед людей протилежних таборів⁸. До неї схилилися уніати, «обмануті в пишних обіцянках католиків, які дивилися на унію як на перехід до латинст-

² Іпатій Потій, із 1599 до 1605 рр. унійний архімандрит Києво-Печерської лаври, лаврою не керував.

³ Православні домоглися права правити службу Богу та дарувати маєтності православним храмам і монастирям.

⁴ Там осідав також уніатський митрополит.

⁵ Авторами «Протестації» були Йов Борецький, Ісайя Копинський (наступник Борецького) та єпископ Йосиф Курцевич.

⁶ Протестація 1621 р. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus46.htm>.

⁷ У 1620 р. відродилася майже забута від 1610 р. літературна полеміка. Речником православних на цей раз став Мелетій Смотрицький. Митрополит Йов Борецький та ієромонах Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський напишуть кілька творів, що стануть програмовими для діячів київського церковного кола – надалі для Петра Могили та його оточення. Так, осідаючи в Києві, Борецький та Копистенський сконструювали основний каркас ідеологічної батьківщини мешканців України-Руси, спільної і для князя, і для купця, і для ремісника, і для козака. Тому від початку XVII ст. можемо говорити про новий суб'єкт української історії – руський народ як етнічну сукупність, на протизаг руському народові, ототожненого з «русською шляхтою», а отже про процеси централізації та об'єднання, що від ідеї об'єднання українських Церков призвели до ідеї утворення українського незалежного патріархату в першій половині XVII ст.

⁸ Щоправда, картина дійсності все ж відображала протиріччя сторін у різних зі способів, що мали довести слухність за своєю Церквою. Відомо, наприклад, як у 1610 р. православне духовенство звернулося до козацького гетьмана Григорія Тискиневича за допомогою у розв'язанні конфлікту з ігуменом Видубицького монастиря (офіціала (намісника) уніатського митрополита Іпатія Потія) Антонієм Грековичем, який заборонив православним священикам проводити Богослужіння в Софійському соборі, поки не визнають греко-католицького владу. Про своє рішення він повідомив митрополита листом від 1 березня 1610 р. (Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА). Ф. 182. Оп. 2. Спр. 64, 1–1 зв.). Гетьман у листі-відповіді від 10 травня того ж року дозволив київському підвояводи Холоновському «вбити того офіціала Грековича як пса, де колекв здибавши» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1865. Т. II: 1599–1637. С. 66). Ігуменом тоді вдалося уникнути смерті. У 1615 р. справу розглядав Люблінський коронний суд, який у декреті змушений був констатувати відмову київських православних священиків визнати уніатського митрополита (ЦДІА. Ф. 182. Оп. 2. Спр. 66. Арк. 1–2). Врешті-решт у 1618 р. козаки утопили А. Грековича у Дніпрі.

ва, як щось заледве терпиме в умовах папської влади»⁹: «мы, – наказують вони депутатам, відрадженим до Києва з метою ведення переговорів, – планъ примиренія съ православными заховавши, за добрый бытъ разумѣм, а за спольною намовою и згодою старатися о томъ хочемъ»¹⁰. Плани з'єднання з уніатами обговорювалися в православних колах: «унія проклятая, – говорить один із сучасників, – так потурбувала панство тоє спокойное, же не только въ краинахъ, в князствахъ, повѣтахъ, в мѣстахъ, мѣстечкахъ и в селахъ селяннихъ, мѣщанъ зъ мѣщанами, жолнеровъ зъ жолнерами (бо изъ козаками внутреняя непотребная война о томъ была), пановъ зъ подданными, родичовъ зъ дѣтками, а и духовныхъ зъ духовными, на остатокъ монаховъ зъ монахами – до гнѣву непопомоганого приводила, приводит и несчастливое разжариваетъ»¹¹. До неї приставав і польський уряд: литовський канцлер Лев Сапіга в листі до архієпископа Полоцького Йосафата Кунцевича назвав унію сварливою й неспокійною подругою, яка спричиняє чисельні непорозуміння, та невгамовною спільницею, яка приносить державі багато бід¹². У колах красивого письменства розпочалася затята полеміка, учасники якої не перебирали словами й аргументами.

Дуже швидко справа набрала вигляду боротьби за права й привілеї боярства та втручання світських чинників (міщанства) у справи Церкви. Церковна унія не принесла сподіваної консолідації, а навпаки, – призвела до роз'єднання руського народу. У шпарини боротьби «Русі з Руссю» проникли сторонні, зовнішні, національні, громадські, станові інтереси та навіть державні і політичні справи.

Майже на кожному сеймі й сеймику православна шляхта вимагала усунути з держави «Берестейське з'єднання», на що негативно реагувала державна й церковна влада з католицькою більшістю. Напруженими в цьому сенсі були й 1605–1609 рр., і, згодом, 1620–1630 рр. У першому десятилітті справу відхиляли через різні інші причини, а назву «люди старої грецької віри» кожна сторона пояснювала на свою користь. Від 1620 р., з моменту відновлення православної ієрархії, об'єктом примирення стала справа визнання православної ієрархії з боку держави та визнання церковних мастків. Майже щорічно державний сейм виносив загальну конституцію такого змісту: «Заспокоєння з'єднаних у грецькій вірі людей, з уваги на невідкладні справи Річі Посполитої, відкладаємо до наступного сейму, а нині зберігаємо спокій усіх сторін, як для духовних, так і для світських людей усякого звання і положення»¹³. Таку конституцію виносили сейми в 1623, 1624, 1625, 1626, 1627, 1628, 1629 і 1631 рр., відповідаючи так на всі петиції, оскарження й домагання православної шляхти, братств, міщанства, козацтва та ієрархії. Довге правління Сигизмунта III стало гарантією цієї релігійної політики протягом майже 45 років, і лише після його смерті в 1632 р., у часі вибору його наступника Владислава IV, справа зрушила з місця; але протягом усього XVII ст., окрім деяких, швидше фактичних, ніж юридичних поступок, справа залишалася нерозв'язаною.

Берестейське церковне з'єднання відбувалося за чітко визначеними умовами церковного й цивільного змісту. Цивільною умовою, поставленою перед польською владою, було допущення українських єпископів до сенату, де латинська ієрархія посідала провідне місце; умова набула сили лише в 1791 р., коли до сенату був допущений Київський митрополит. Але Річ Посполита занепадала, через чотири роки вона втратила самостійність, а київські ієрархи свій привілей. Хоч і не виразно, але ті умови польський уряд щоразу порушував; польська державна й церковна політика змалася швидше за ліквідацію українського католицизму, ніж за виконання умов з'єднання. Уже в 1622 р. польський латинський єпископат пропонував скасувати унію, а її вірних перевести на латинський обряд. Відомий ще й інший факт: у розпалі боротьби «Русі з Руссю» багато людей шляхетського стану переходили до польського табору, приймаючи латинський обряд¹⁴. Проти цього протестував у Римі митрополит Йосиф Венямин Рутський, і внаслідок цього 7 лютого 1624 р. папа Урбан VIII видав декрет, яким строго забороняв латинським духовним осо-

⁹ Маркевич Н. История Малороссии. Москва, 1842. С. 119; Голубев С. Петр Могила и Исайя Копистенский. Вступление Петра Могилы на Киевскую митрополию и его отношение к Исае Копистенскому. Москва, 1874. С. 10.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1851. Т. 4. С. 224.

¹¹ Русская историческая библиотека. Санкт-Петербург, 1878. Т. IV. Кн. 1. С. 113–114.

¹² Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). Киев, 1883. Т. I. С. 82.

¹³ Нагаевський І. Об'єднання Церкви й ідея патріархату в Києві: Історико-богословська студія. Торонто, 1961. С. 267.

¹⁴ У рецензії Дмитра Гордієнка на книгу Віри Ченцової «Київська митрополія між Константинополем і Москвою. 1686» також читаємо: «Дійсно, католицькі впливи були відчутними в українському православ'ї, однак “Требник” Петра Могилы, за яким жило київське й загалом українське духовенство, був затверджений Вселенською патріархією й використовувався в Російській Православній Церкві» (Гордієнко Д. Рецензія: Ченцова В. Киевская митрополія между Константинополем и Москвой. 1686. Київ: Дух і Літера, 2020. 623 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2 (158). С. 134–139).

бам чинити таке перетягування¹⁵. Знаючи про труднощі, які спіткали Польщу при спробах налагодити внутрішнє співжиття з козащиною і сусідське співжиття з Московщиною¹⁶, маємо аргумент на користь того, що саме невіршеність руського церковного питання спричинилася до занепаду Польщі наприкінці XVIII ст.

Незважаючи на те, що руська ієрархія прийняла порозуміння з Римом, велика частина руського народу залишилася й твердо трималася православного віросповідання. І ця ситуація потребувала залагодження на користь вірних православної Церкви. У перше тридцятиліття після унії Польща толерувала лише половинчасті розв'язки: в 1607 р. у Львові, у 1610 р. в Перемишлі, у 1620 р. в Києві не визнавала правомірність відновлення патріархом Феофаном православної ієрархії – нехтуючи запевненнями православних в лояльності до уряду й у гармонії Східної і Західної Церков. У творі «Гармонія Восточной Церкви съ костелом Римскимъ 1608 года» йшлося: «...такъ Греческое, яко Римское, на которыхъ грунтъ и самая истинность належить, ку показанью ясному того, ижъ церковъ светая Восточная за всеми церымоніями своими естъ такъ близкая церкви Заходной Римской, же и напростѣймый то сознати будетъ мусѣмъ, лжъ то завжды были едина светая католическая апостольская церковъ, которую и в символѣ вѣры наше хрестіанское визнаваемъ»¹⁷. Одразу після смерті Сигизмунда III такий стан справ змінився, й на виборному сеймі 1632 р. православна ієрархія домоглася визнання польським урядом. Важливо, що головною особою в цій події з боку православних був Петро Могила, під ту пору архімандрит Києво-Печерської лаври. На сеймі він виступав як представник Київського митрополита Ісайї Копинського¹⁸. Постановою сейму відома під назвою «Статей для заспокоєння руського народу»: православним дозволено обирати митрополита та чотирьох єпископів. Зволікання призвели до того, що ще десять років справа не була до кінця розв'язаною; а тим часом православні розпочали наполегливо шукати нові ідеї та згоджуватися на компроміси.

Перша спроба порозуміння між православними й уніатами, як вважають дослідники, була в 1623 р.¹⁹ Про це писав архієпископ Мелетій Смотрицький у «Паренезісі або пораді» («Paraenesis або Naromnienie»), створеному в 1629 р., після «Апології мандрівки до східних країв»²⁰ («Apologia peregrinatiey do Kraiow Wschodnych»), у відповідь на критику Андрієм Мужилівським: «Od roku 1623 zanosić było poczęto na traktaty do zgody między... z Uniatami»²¹.

Думка про спільний Собор виникла в часі перебування православного митрополита Борецького й архієпископа Смотрицького у Варшаві на Генеральному сеймі 1623 р. На Соборі домоглися рішення про припинення відвертого гоніння православних, відміни відповідних декретів, майнових захоплень тощо. Король Сигизмунд III скликав спеціальну комісію для вивчення справи Церков. Тоді ж виник проект, що в разі примирення уніатів і православних вони виберуть собі патріарха, і «таким чином їх Церква сама, без втручання греків чи москалів, зможе самостійно вирішувати свої справи»²². Однак православний єпископ Копинський розіслав свої послання проти такого примирення й проекту. Комісія запропонувала, щоб православні й уніати створили спільний собор єпископів для лагодження всіх спірних справ, але коли митрополит Йосиф Венямин Рутський прийняв цю пропозицію, Борецький та Смотрицький її відкинули. Православні владики заявили, що собор цей не може відбутися інакше, як під проводом Царгородського патріарха. Справа

¹⁵ Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953) In. 2 vol. Vol. I.: 1075–1700 / Ed. A. Welykyj. Romae, 1953. S. 456–457.

¹⁶ «Саме через церковну хвіртку щораз частіше встрявала й важко натискала на Польщу за царів Олексія, Петра І, Катерини II Романових» (Великий А.Г. З літопису Християнської України: церковно-історичні радіореяції з Ватикану. Рим, 1999. Т. 5: XVII ст. С. 269).

¹⁷ Русская историческая библиотека. Т. VII. Кн. 2. С. 171.

¹⁸ Титов Ф. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования С. Т. Голубева. Киев, 1883. С. 8.

¹⁹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. I. С. 83; Коялович М. Литовская церковная уния. Исследование. Санкт-Петербург, 1861. Т. II. С. 120.

²⁰ Трактат Мелетія Смотрицького «Apologia» (1628) був засуджений на Київському соборі 1628 р. за участю Іова Борецького, Ісайї Копинського, Петра Могили та ін. Його визнано таким, що суперечить православній догматичі. Смотрицький в «Апології» описав свою подорож на Схід, а в «Додатку» зазначив різниці між Східною і Західною Церквами. Він різко обвинувачує православних, які, як стверджує, заразилися різними ересями. Упадок Православної Церкви на Сході пояснював тим, що вона спротивилася прийняти унію. Критику Православної Церкви Смотрицький проводив виключно з точки зору католиків, більше того, звинувачував православних, що у полеміці з католиками вони наводять аргументи протестантів. Тож, висновує Смотрицький, для православних єдиним рятунком є тільки унія з Римською Церквою. Православні були спантеличені тим, що знаменитий православний богослов, ієрарх на старості літ об'явив, що йшов за ересями Стефанія Зизанія, Філалета, Клирика Острозького, Теофіла Ортолога; з точки зору православних то була неприпустима помилка (Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. Рим–Торонто, 1977. С. 215).

²¹ Smotrickiy M. Parenesis, 1629. С. 30.

²² Нагаєвський І. Об'єднання Церкви... С. 14.

здавалася безнадійною. Як резюмував М. Грушевський: не було чого й дебатовати, бо для релігійних диспутів не було жодних підстав²³.

На подальший перебіг подій вплинуло вбивство 12 листопада 1623 р. у власній резиденції у Вітебську унійного єпископа Полоцького Йосафата Кунцевича²⁴. Подія справила неабияке враження на супротивні табори. Православні Вітебська зазнали переслідувань; десять горожан стратили; заборонили будувати православні церкви тощо. «Моральним спричинником» повстання юрби проти Кунцевича у Вітебську був Смотрицький. Яків Суша²⁵ пише про це так: «Його листам пощастило відірвати дуже багато вірних Полоцької єпархії від послуху Йосафатові та св. Римській Церкві. Вітебщани аж надто далеко загналися у нетрі розгнужданого зухвальства та варварського безбожництва...»²⁶ Ця подія стала межевою в житті одного з ініціаторів церковного з'єднання – Мелетія Смотрицького, але також і в справах церковних: «Смотрицький жив у сумнівах щодо правильності своєї поведінки з уніатами, і помімо через “універсальну унію” закінчити братоненависницьку боротьбу, але він не мав сили іти тоді за голосом розуму, свого богословського знання та свого сумління»²⁷.

Майже одночасно з від'їздом Смотрицького на Схід²⁸, у Царгород, у січні 1624 р. унійний митрополит Рутський уповноважив своїх делегатів під час поїздки до Києва до православних властей обговорити питання примирення Церков й утворення окремого патріархату, як то було учинено в Москві²⁹. Настанови Рутського склали 8 пунктів. У першому – Рутський хоче об'єднатися з православними «яко съ сынами и братьею въ одномъ народѣ россійскомъ роженого»; в другому – наказує дізнатися в православних: «щырымъ ли сердцемъ желаютъ они соединенія, яко на рожныхъ мисцяхъ съ теми ся одзывали и въ друкъ поддавали»; в третьому – вимагає, щоб православні з'їхалися на відоме місце «безъ выразной пленипотенции отъ Братствъ своихъ, а если не могут, та даремна праця наша»; в четвертому – визначав місце Собору; в п'ятому – називає число депутатів від сторін: «быть наименшой личбы – два духовныхъ а одинъ свѣтскій»; у шостому – говорить про обрання для обох сторін патріарха; в сьомому – наказує «втлумачувати» православним, що єдність викликана «не какимъ либо пострахомъ, чымъ ся они хлюбитъ позвыкли, але съ повинности пастырской»; у восьмому – Рутський перефразовує перший пункт³⁰. Стефан Барановський, витяги зі статті якого щойно цитували, звинуватить Рутського в притворстві, мета якого – всепоглинання Римом, а найголовніше, що Рутський бачив патріархом лише себе³¹. Восени 24 листопада 1624 р. відбулася спільна конференція, у якій взяли участь усі католицькі владика, три архімандрити та особи нижчих духовних санів. Православних представляв архієпископ Мелетій Смотрицький та шляхтичі, від королівської комісії – князь Олександр Заславський. Інші православні владика не прийшли, можливо, через згадане вище послання Копинського. Конференція не мала успіху.

Світські люди литовсько-польської держави також уклали оригінальний план релігійного примирення. Він був простий: православні й уніати повинні зібратися на спільний собор і разом вибрати патріарха. Ініціатори цього плану мали насамперед політичну мету. Вибір спільного патріарха значно полегшив би зв'язки литовсько-руського народу як з Московією, так і з Заходом. Релігійна самостійність Руських земель служила б тоді додатковою гарантією нерозривності її з Польщею³².

Натомість латинська ієрархія звернулася до нунція Ланцелотті (1622–1627) з вимогою довести до відома папи Григорія XV (1621–1623), що русинів легше примирити через індивідуальне навернення на латинство, аніж через унію їх Церкви з Римом. Такий висновок впливав також із листів єпископа Рутського до папської канцелярії та новоствореної

²³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ–Львів, 1913. Т. 8. Ч. 1: 1626–1638. С. 13.

²⁴ 30 квітня 1624 р. сзуїти зробили подання у Конгрегацію пропаганди віри щодо започаткування процесу беатифікації Рутського. Результатом трьох процесів (1628, 1637 і 1639 рр.) стало проголошення 16 травня 1643 р. беатифікаційного декрету, за яким Йосафат Кунцевич причислений до чину блаженних. Канонізаційний декрет Кунцевича підписав папа Пій IX аж через двісті років – 29 червня 1867 р. (Добош О. Унія в особистостях її найважливіших діячів – митрополита Йосифа Вельяміна Рутського та Йосафата Кунцевича. *Труди Київської духовної академії*. Київ, 2009. № 10. С. 193).

²⁵ Яків Суша – унійний єпископ Холмський і Белзький; написав 1666 р. перший життєпис Мелетія Смотрицького. Книгу видано у Римі.

²⁶ Цит. за: Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. С. 192.

²⁷ Там само. С. 193.

²⁸ Ще під час переговорів про унію архієреї вимагали від короля видачі універсалу, який би уневажив грамоти, даровані патріархом церковним братствам, і про підпорядкування братств місцевим єпископам, а також, щоб мирянам було заборонено втручатися в духовні справи (Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. VI. С. 96).

²⁹ Acta S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielaruslae spectantia / Ed. A. Welykyj. Romae, 1953. V. I. С. 10.

³⁰ Барановський С. Дерманський настоятель Мелетій Смотрицький. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1875. № 13. С. 755–756.

³¹ Барановський С. Дерманський настоятель... С. 756.

³² Коялович М. Литовская церковная уния... Т. II. С. 120.

Конгрегації пропаганди віри, у яких він викривав становище уніатів: «...від прийняття русинами унії дотепер (1624 р.) понад двісті дітей шляхти змінили обряд на латинський ... і щороку принаймні сто осіб шляхетського походження кидає унію і приймає латинство»³³. Такого змісту листи надходили в Рим, де з недовірою ставилися до лементу унійного митрополита. Та коли польський нунцій Ланцелотті, за дорученням Конгрегації пропаганди віри, проаналізував ситуацію, його висновок примусив задуматися: «як у Римі жидів, так тут поляки трактують унію, а їхні церкви трактують нарівні з біжинцями»³⁴, – повідомляв він. Однак папа і кардинали Бандіні й Барберіні (згодом папа Уран VIII) не погодилися з таким розумінням справи³⁵.

3 листа Конгрегації від 25 січня 1625 р. пересвідчуємося, що новий папа Урбан VIII (1623–1644) підтримав ідею заснування окремого патріархату³⁶. Однак Конгрегація повідомила нунція, що не бачить можливості втілити цю мету через скликання Собору³⁷. Досліджуючись причин такого рішення, припускаємо, що католикам була неприйнятна традиція участі мирян у Соборах, на Заході світські люди не могли хоч якось втручатися в справи Церкви; до того ж Рим дотримувався постанов Флорентійського собору (1438–1445, з перервами) й вимагав від православних змінити сповідання віри відповідно до його приписів.

Мелетій Смотрицький повернувся в Україну в 1625 р. у середовище ворожих до нього братчиків, мирян і козаків. Заяви Касіяна Саковича, який під ту пору перейшов у католицизм, про унійні симпатії Смотрицького лише посилили вороже ставлення до єпископа Мелетія. Унаслідок чуток про патріарші грамоти й «зраду» православ'я, він не зміг повернутися до свого монастиря у Вільні. Відтак попросив князя Олександра Заславського дати йому номінацію на архимандрію в Дермані на Волині. Князь звернувся до Київського митрополита Рутського, який саме тоді гостив у нього. Та Рутський відмовив, позаяк вважав Мелетія розкольником, а також вказав на його напружені стосунки з королем. Натомість Рутський намовив князя долучити здібного Смотрицького до справи з'єднання Церков, і це була умова надання йому Дерманської архимандрії.

Після повернення Смотрицького король Сигизмунд III знову проголосив універсал, в якому доручив провести спільний Собор католиків і православних, тепер, мабуть, на прохання митрополита Рутського. Цей Собор мав відбутися у містечку Кобрині 26 вересня 1626 р.³⁸

Митрополит Рутський скликав на нього своє духовенство, але православні знову не з'явилися, вказавши, що в королівському універсалі не було виразної згадки про них. Тоді архієпископ Смотрицький зголосився взятися до справи. Уже в червні 1626 р. було відомо, що Смотрицький пережив метаморфозу після повернення зі Сходу й готовий перейти в католицьку віру³⁹. Однак просив князя Заславського уникнути дочасного розголосу для успіху задуманої справи. Цю таємницю знав митрополит Рутський, про що повідомив папу Урбана VIII. Він вказував, що це може посприяти примиренню руських Церков і просив його прийняти умови Смотрицького, тобто тримати це в секреті, позаяк так можна вигідніше працювати над справою. Рутський писав також, що під час подорожі на Схід Мелетій мав із собою «Катехизм» православної віри проти кальвінізму, але на його публікацію повинна дати згоду православна ієрархія. Отже, якщо звістка про його приєднання до Католицької Церкви стане публічною, то справа рухне. Митрополит аргументував це давньою практикою Церкви говорити з не-католиками в справі єдності; а часом дозволялося грецьким прихильникам єдності приймати хіротонію з рук православних владик⁴⁰. Папа визнав, що Рутський мав рацію.

Смотрицький, вірогідно, сподівався на підтримку близьких йому людей – Йова Борецького та Петра Могили. На підставі сучасних досліджень і самого розвитку тогочасних подій можна припустити, що обидвоє православних ієрархів не цуралися зближення з уніатами. Але обидва добре розуміли, що без точно окреслених умов цього примирення й без належної підготовки народу не можна сподіватися на успіх.

Смотрицький «кинув» заманливий клич про «поєднання Руси з Руссю»⁴¹. Він звернувся насамперед до Царгородського патріарха (серпень 1627 р.). Його лист до Кирила

³³ Likowski E. Unia Brzeska (r. 1596): opowiedziana przez Ks. Edwarda Likowskiego. Warszawa, 1907. S. 264.

³⁴ Цит. за: Добош О. Унія в особистостях... С. 181.

³⁵ Рождественский С. Петр Могила, митрополит Киевский. Чтения в ИО истории и древностей российских при Московском университете. Москва, 1877. Кн. 1 (100). С. 30.

³⁶ Litterae S. C. de Propaganda Fide... S. 26.

³⁷ Litterae S. C. de Propaganda Fide... S. 52, 57.

³⁸ Акты, относящиеся к истории... Т. 4: 1588–1632. С. 226; Голубев С. Киевский митрополит... С. 91–92.

³⁹ Susza Jakob Jan (biskup uniat. chelm.). Saulus et Paulus Ruthenae Ecclesiae, sanguine B. Josaphat transformatus, sive Meletius Smotriscius, archiep. Hieropolitanus ... ex tenebris in lucem prolatus. Romae, 1666. С. 35–69.

⁴⁰ Нагаевський І. Об'єднання Церкв... С. 22.

⁴¹ Голубев С. Киевский митрополит... С. 324.

Лукаріса містив доволі цікавий момент: наприкінці зазначалося, що Руська Церква останнім часом дещо заблукала (йшлося про деякі полемічні листи, наприклад, Транквіліона Ставровецького), і що він бачить єдиний вихід для неї у згоді та єдності з Римом. І сам патріарх Лукаріс приніс би багато добра цілій Східній Церкві, якби пристав на загальне примирення. Інакше, тепер чи в майбутньому, вона буде відірвана від його влади⁴². Патріарх не відгукнувся. Чи варто доводити, що Смотрицький після подорожі на Схід і не сподівався позитивної відповіді Лукаріса й, напевно, цей крок мав формальний зміст.

Відтак Мелетій вирішив оприлюднити свої погляди на Соборі, на якому сподівався отримати підтримку українських ієрархів, насамперед Борецького, а також Могили, який під ту пору вже був печерським архімандритом. Такий «вужчий» Собор відбувся 8 вересня 1627 р. у присутності Смотрицького, Борецького, Могили. На ньому з'ясувалося, що Смотрицький у своїх унійних домаганнях зайшов аж надто далеко, тому православні ієрархи вимагали від нього виготовити відповідний «катехизис», який би пройшов цензуру. Щоб полегшити своє завдання, Смотрицький запропонував видати власні міркування щодо шести розбіжностей між Церквою Східною і Західною, що й було прийнято Собором. Водночас Смотрицький вів унійні переговори з Дубенським архімандритом Іваном Дубовичем, який мав такі повноваження від митрополита Рутського.

Щоб вплинути на суспільну думку, Смотрицький пустив поголос, буцімто уніати готові відмовитися від верховенства папи та знову об'єднатися з православними, а також про заходи короля щодо утворення спільного патріархату⁴³.

Одночасно з підготовкою ієрархії, переговори між уніатами й православними велися в польському сеймі в листопаді 1627 р. Обидві сторони знаходили спільну мову завдяки розважливим судженням волинського депутата Лаврентія Древинського⁴⁴.

Із листа Смотрицького до митрополита Рутського, який повністю опублікував Михайло Коялович⁴⁵, читаємо між іншим про погляди Могили на унійні справи, які він висловив під час зустрічі з Мелетієм у Дермані. Виявляється, Могила довгий час мав сумніви щодо добра унії для православних, особливо в частині підпорядкування папі, але Смотрицькому таки вдалося переконати «чисту, побожну, покірну, розумну людину», і відтоді архімандрит міцно тримався думки про заснування Київського патріархату⁴⁶.

Собор відбувся перед Великоднем 1628 р. у Городку на Волині, де був маєток Києво-Печерської лаври. У ньому взяли участь Борецький, Смотрицький, єпископ Луцький Ісакій Борискович, єпископ Холмський та Белзький Паїсій Іполітович та архімандрит Петро Могила. Смотрицький представив обіцяний матеріал про різницю між Східною й Західною Церквами. Ієрархи вирішили винести це питання на Помісний собор, у якому взяли б участь також представники духовенства й мирян, шляхта й міщани. Організацією собору займався сам митрополит Борецький, який грамотою від 26 травня 1628 р. запрошував на Собор до Києва, на Храмове свято Печерської лаври – Успіння Богородиці (15 серпня 1628 р.) – зацікавлених духовних і світських осіб⁴⁷. Щоб надати Соборові державне схвалення, було віднайдено серединну формулу – сеймовим універсалом православне духовенство закликалося прибути на Собор, щоб вирішити питання про участь «руських неуніатів» в субсидіях на державні видатки у справі порятунку Речі Посполитої. У Городку було визначено, що Смотрицький підготує проєкт згоди між православними й уніатами, який видрукують і розішлють перед Собором. Натомість Смотрицький написав великий трактат про занепад Православної Церкви, взявши за претекст свою подорож на Схід, додавши розділ про різницю між Східною й Західною Церквами. У творі, названім «Apolo-gia regegrinatyei do kraiów wschodnych», Смотрицький звинувачує Православну Церкву в тому, що вона відійшла від справжньої православної віри, переповнена ересями; всю критику витримано в річищі католицької науки. Причину занепаду Православної Церкви Смотрицький вбачав у неприйнятті унії та в тому, що православні в полеміці з католиками користувалися аргументами протестантів. До занепаду Грецьку й Руську Церкви довів розрив між католицькою та православною Церквами. Хтось може сказати, як же нам відступитися від Константинопольського патріарха і визнати Папу? Отож, потрібно старатися, щоб і патріархи об'єдналися з Папою. Урешті, потрібно більше коритися Богу, як належить людям, а Бог хоче єдності й любові. Змалював Смотрицький і матеріальні привілеї заходу: матимуть тоді світські люди всі духовні й світські блага, які втратили раніше;

⁴² Голубев С. Киевский митрополит... С. 153.

⁴³ Архив Юго-Западной России. Киев, 1883. Ч. 1. Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322–1648 гг.). С. 244.

⁴⁴ Жукович П. Сеймовая борьба западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Санкт-Петербург: Тип-фия Маркушева, 1912. Т. 6. (1629–1632 гг.). С. 128.

⁴⁵ Коялович М. Литовская церковная уния... С. 366–373.

⁴⁶ Там же. С. 369.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси... Т. 8. Ч. 1: 1626–1638. С. 73.

Церкви піднімуться з упадку, народ руський поверне собі давні вольності; шляхетному станові відкриються двері до земських і сенаторських урядів; міщан допустять до міських урядів; збудують школи, прикрасять церкви, покращать монастирі. Нарешті всьому народові руському, бідному й замученому з цієї причини, по містах і селах утруть його щоденні сльози. Ще на цьому світі народ руський втішатиметься дарами небесними, а після цього минуючого щастя удостоїть вічної втіхи в Царстві Небеснім⁴⁸.

«Апологія» справила на православних гнітюче враження. Навіть після століть великих принижень українського православ'я вона сприймається як велика образа почуттів православного християнина-українця. З тими ж пригніченими почуттями Борецький і Могила відмовилися від об'єднання Церков за планом Смотрицького.

Архієпископ Мелетій прибув до Києва 18 серпня 1628 р., тоді вже засідав Собор у Печерському монастирі і саме обмірковував «Апологію». Від Смотрицького вимагали зректись свого твору. Про перебіг розмови й хід Собору є дві реляції: одна православна – «АПОЛЛЕІА АПОЛОГІЇ»⁴⁹, друга – «Протестація» – Смотрицького, які по-різному висвітлюють зустріч і сам Собор. У будь-якому разі, після тривалих переговорів й обстоювання власних поглядів, Смотрицький погодився привселюдно покаятися і на другий день, на свято Успіння Пресвятої Богородиці, під час літургії було проголошено анафему «Апології», деталі якої містяться в «АПОЛЛЕІА АПОЛОГІЇ» та «Протестації»⁵⁰. 24 серпня з'явився пастирський лист, який сповіщав вірним про соборні події.

Вірогідно, що за згодою владик архієпископ виїхав із Києва до Дермані. Він писав 28 вересня до Лаврентія Древинського, великого підчашого, який був затятим оборонцем православних, про свої навагання помирити «Русь з Руссю». У листі проглядається щирість бажання єдності руському народові. В апеляції до суду Смотрицький підтвердив свої погляди, викладені в «Апології». Тепер уже нічого не стояло на перешкоді оприлюднення його переходу до Католицької Церкви. Папа Урбан VIII виправдав його слабку позицію на Соборі, надіслав йому привітання й надав титул архієпископа Гієрополісу. Після цих подій Смотрицький уже не проявляв активності аж до своєї смерті 27 вересня 1633 р.⁵¹

Можемо припустити, що для Могили та Борецького проблема єдності Церков не була кон'юнктурною (так само, як і для Смотрицького), тоді цілком очевидно, що «Апологія» глибоко зворушила їхні релігійні й патріотичні почуття. Усі подальші дії Могили є яскравим підтвердженням цього. Якщо ставлення Могили до Смотрицького раптово змінилося відразу після прочитання «Апології», а разом і до його планів об'єднання Церков, то причина полягає в двох різних площинах бачення «універсальної унії»⁵².

Для Смотрицького, як і загалом для католиків, єдиною справжньою була лише Католицька Церква, всіма ересями «хворіла», на їхню думку, супротивна сторона, тому унія мислилася тільки як безапеляційне підпорядкування Римській Церкві. Як вірний син Православної Церкви, Могила не міг погодитися на такий підхід до справи єкуменізму, тому саме він 14 серпня 1628 р. вимагав від Смотрицького підписати анафему на «Апологію», що той і зробив, а 15 серпня роздав кожному єпископові по свічці і по листку «Апології», щоб спалити її на знак вічного осудження. Активна участь Могили в засудженні планів Смотрицького – це протест проти приниження й невірною трактування Православної Церкви та проти її підпорядкування Католицькій. Проблема зближення Церков у розумінні Могили випливала з самого християнського вчення про єдність та з потреби релігійного миру, а не взаємного поборювання та самознищення. Це мало бути не поглинання однієї Церкви іншою, а добровільне об'єднання для зміцнення загальної Христової Церкви.

Про унійну акцію 1629 р. маємо докладні документи з різних джерел: С. Голубев подає православні матеріали⁵³, П. Жукович опублікував акт із колишнього архіву унійних митрополитів, що зберігалися в архіві Св. Синоду в Петербурзі⁵⁴, І. Крип'якевич опи-

⁴⁸ Там само. С. 77

⁴⁹ АПОЛЛЕІА АПОЛОГІЇ, книжки діалектом русским написаной, полским зась ве Лвовѣ друкованой, вкоротце а правдивее зсумнованая... Киев: Друк. Киево-печерських лаври, 1628. 9 арк. Видрукувана також у Голубєва (Голубев С. Киевский митрополит... С. 302–315).

⁵⁰ Докладно див.: Макарий (Булгаков), епископ. История Русской Церкви. Санкт-Петербург, 1879. Т. 9: История Западно-Русской или Литовской митрополии. 1458–1596 гг. С. 356–357.

⁵¹ Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953) In 2 vol. Vol. I.: 1075–1700 / Ed. A. Welykyj. Romae, 1953. XX. С. 401; Litterae Nuniiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes 1550–1850 / Opr. A. Welykyj. Romae, 1959. Vol. I. С. 109–114.

⁵² Жуковський А. Петро Могила і питання єдності Церков. Київ: Мистецтво, 1997. С. 119.

⁵³ Голубев С. Киевский митрополит... С. 353–371.

⁵⁴ Жукович П. Киевский Собор 1629 г. (По новым материалам). Христианское чтение. 1911. № 1. С. 74–92; Жукович П. Львовский собор 1629 г. в связи с политическими обстоятельствами времени. Христианские чте-

люднив акти, що належали папському нунцієві Антонієві Санта Кроче, який перебував у Польщі в 1627–1630 рр.⁵⁵, Андрій Великий опублікував документ із архівів Конгрегації Пропаганди Віри⁵⁶. Відтак у нашому розпорядженні низка документів, що з'ясовують питання об'єднавчих потуг у 1629 р.

Отже, Смотрицький спричинив кризу в переговорному процесі. До цієї ідеї неодноразово поверталися, але інші люди з іншими засобами впливу. Митрополит Йосиф Велямин-Рутський – масштабна особистість, отримав підтримку від папи, якому через прокурора василіан, о. Миколу Новака, переслав звіт про стан своєї митрополії. Він продовжив працювати над ідеєю об'єднання Церков під верховенством одного патріарха. Із Рима Рутський отримав катехизм патріарха Лукаріса, у якому відчувалася симпатія до кальвінізму⁵⁷, і хотів використати це як аргумент у дискусії з православними. Основою подальших дискусій був новий проєкт примирення, віднайдений в актах Львівського братства, датований 1629 р. О. Нагаєвський вважає, що за стилем мови цей проєкт має належати православним, найближчому оточенню Петра Могили, і наводить дещо відмінну (у порівнянні з працями С. Голубєва та М. Грушевського) редакцію пунктів примирення⁵⁸.

Проект містив такі положення: 1) наука про походження Св. Духа визнається за нейтральною; 2) православні мають прийняти догмат про Чистилище, але вони можуть вірити чи не вірити в очищення вогнем; 3) православні мають також вірити в блаженство праведних душ перед Страшним Судом; 4) латинники не мають права сумніватися в правильності таїнств Східної Церкви та її ієрархії; 5) Русь має визнавати першість папи і його зверхність над Церквою; 6) зверхність царгородського патріарха над Руською Церквою залишається в силі, але за умови, щоб кожний новий патріарх звітував перед польським урядом, що він правильно вибраний і правдивий, на доказ чого має прислати своє *credo*⁵⁹. Ось цей проєкт і став основою, довкола якої оберталися унійні розмови в 1629 р. Однак католицька сторона могла мати певні застереження щодо тривалості такого проєкту, зважаючи на тогочасні стосунки з Константинополем, але про критику чи спротив положенням проєкту нічого не знаємо.

Ініціатива православних послів Кропивницького і Древинського на варшавському сеймі в лютому 1629 р. щодо проведення Собору православних й уніатів увінчалася універсалом короля в березні 1629 р. про спільний Собор. Проте, все вказувало на те, що Собор не виправдає сподівань ініціаторів. Іов Борецький виявив велику поступливість і прихильність до королівських ініціатив, аж так, що викликав обурення й протести православних шляхтичів, які були на війні зі шведами під Мальбургом й заявляли про готовність «кров свою пролити за віру і правду»⁶⁰. Другий протест прийшов від запорозьких козаків, які вислали своїх депутатів Лагоду та Сосимовича для нагляду за ієрархією. Насамкінець, православна шляхта протестувала проти зловживань короля, який мету Собору із «успокоєння» релігійної справи перетворив на об'єднання з Римською Церквою. Шляхта забороняла митрополитові Борецькому «синодувати», а короля просила, «щоб релігійна справа була вирішена сеймом, а не тими синодами»⁶¹. Ці протести вплинули на перебіг Київського Собору. Загальна ситуація виглядала так, що митрополит Борецький взагалі вагався, чи не закрити Собор. Протягом першого дня тривали суперечки; козаки, яких, окрім двох представників, не запросили до участі, почали погрожувати кровопролиттям. Архимандрит Могила гірко плакав, коли виголошував своє слово на третій день роботи Собору, просив примиритися, але безуспішно. Сльози Могили викликали слова одного з козаків: «Буде унія господарникові (архимандритові) та й Борецькому така, як війтові вперше»⁶². Без шляхти Собор не міг продовжувати працювати, про що сповістили короля й просили призначити час другого Собору⁶³. У І. Нагаєвського читаємо: «Отже цей синод терпів невдачу через натиск простолюддя, яке мало визнавалося на догматичних справах та натискало на свою єрархію не йти на ніяку угоду, бо в цьому проєкті добавало якусь інтригу, за якою крилися наміри латинізації українського і білоруського народів»⁶⁴.

нія. 1911. № 5–6. С. 661–684; Жукович П. Материалы для истории Киевского и Львовского соборов 1629 г. Санкт-Петербург, 1911.

⁵⁵ Крип'якевич І. Нові матеріали до історії соборів 1629 р. *Зшити Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. 116. Кн. 1. С. 5–39.

⁵⁶ Litterae S. C. de Propaganda Fide... 332 p.

⁵⁷ Dokumenta Pontificum Romanorum hstoriam Ucrainae. С. 401; Litterae Nuniorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes 1550–1850. С. 109–114.

⁵⁸ Нагаєвський І. Об'єднання Церкви... С. 32–33.

⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси... С. 97.

⁶⁰ Голубєв С. Киевский митрополит... С. 365–368.

⁶¹ Там же. С. 364–365.

⁶² Крип'якевич І. Нові матеріали... С. 26; Жукович П. Материалы для истории... С. 11.

⁶³ Крип'якевич І. Нові матеріали... С. 24–25.

⁶⁴ Нагаєвський І. Об'єднання Церкви... С. 35–36.

Православна ієрархія низкою дій цілком довела свою прихильність до об'єднання роз'єднаних українських Церков, але мала глибокі сумніви, що, визнавши першість папи, втратить права, обряди, привілеї. «Вони хотіли засісти за одним столом з опонентами – посередині між Римом і Константинополем (навіть незважаючи на кальвіністську освіту патріарха), але як рівні з рівними»⁶⁵.

Представникам православної ієрархії бракувало щирості й віри у власну силу, переконаності у важливості справи. Їх, очевидно, відлякувала також практика стосунків між католиками й уніатами: католики мали звичку змушувати уніатів переходити до Католицької Церкви, і митрополит Рутський неодноразово скаржився на такі дії католиків папі Урбанові VIII. А примас в Гнезні, архієпископ Ян Венжик, отримав доручення папи навчити своє духовенство не називати руські Церкви синагогами⁶⁶. Надто заангажованим у церковному об'єднанні виглядав Сигизмунд III. Православних також насторожувало те, що після 30 років від проголошення унії українські католицькі владики не отримали обіцяних місць у законодавчих палатах, щоб там захищати права своєї Церкви. І навіть за таких обставин справа єдності Церков у 1629 р. в переговорному процесі між уніатами й православними здавалася вирішеною.

Носієм такого переконання був митрополит Рутський. Для нього навіть негативний перебіг Київського православного зібрання мав свій результат. Було очевидно, що дві головні особи – митрополит Іов Борецький та архимандрит Петро Могила – щиро співчували справі. Щоб заохотити православних, Рутський вкотре порушив питання створення патріархату для русинів: «Звичайний нарід дуже бажає патріарха; тільки й знає в релігійних справах, що йти за патріархом: чи не було б вказано утворити гідність патріарха, обсадити її відповідним чоловіком і при його помочі привести православних до унії»⁶⁷. Кандидатом на патріарший престол Рутський вважав архимандрита печерського, «який, видається, прихильний до унії, міг би перейти на унію, спочатку приватно при певних свідках, а потім вести пропаганду»⁶⁸.

Але всі заходи й сподівання митрополита Рутського перервала постанова Конгрегації Пропаганди Віри й нунція Санта Кроче, який у листі до Рутського заборонив спільне проведення Собору з православними (18 серпня 1629 р.)⁶⁹. Це був великий удар по унійній акції Рутського.

Про католицькі симпатії Могили було відомо ще від часу боротьби за вакантний пост архимандрита Києво-Печерської лаври, що розпочалася після смерті 21 березня 1627 р. Захарії Копистенського⁷⁰. Могила був одним із чотирьох претендентів, і вибір братії схилився не на його користь; Могила з-поміж іншого звинувачували в приязних стосунках зі Смотрицьким, якого ченці підозрювали в католицьких симпатіях⁷¹. Своїм успіхом – висвяченням на Києво-Печерську архимандрію в грудні 1627 р. – Петро Могила завдячував Борецькому, який мав великий вплив на лаврську братію, а особливо на київську шляхту. Відомо також, що Іов Борецький непрямо назвав своїм наступником Могила⁷². Отже, між ієрархами таки існували тісні взаємини, й вони спільно дбали про долю української Церкви.

Могили від самого початку довелося включитися у загальноцерковні справи, актуальні під ту пору, а саме в акцію релігійного примирення з уніатами; бути одним із чільних представників Православної Церкви, які намагалися навести лад у релігійному житті руського народу Речі Посполитої, накреслити план згоди між роз'єднаними Церквами.

Акцію замирення православних із католиками у ватиканських документах названо «універсальною унією». Відстежуються п'ять періодів її реалізації: протягом 1623–1627 рр. виникла ідея релігійної самостійності Західної Росії. Її підтримували й унійні, в особі митрополита Рутського, і православні кола, в особі архієпископа Мелетія Смотрицького. Цей політичний за своєю суттю план служив додатковою гарантією нерозривності руського народу з Річчю Посполитою, тому був вигідний також третій стороні – польському королю. У 1623–1626 рр. реалізовувалися два проєкти зближення Церков: 1623–

⁶⁵ Там само. С. 36.

⁶⁶ Litterae S. C. de Propaganda Fide... С. 117.

⁶⁷ Жуковский А. Петро Могила и питання єдності Церков. С. 121.

⁶⁸ Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis Catholici (1613–1637) / Ed. Welykyj. Romae, 1956. 410 p. С. 207, 230, 288.

⁶⁹ Жукович П. Львовский собор 1629 г.... С. 672–673.

⁷⁰ Дискусію з приводу дати смерті Копистенського 8 квітня 1626 р. чи 21 березня 1627 р. завершено компетентною думкою С. Голубева на користь останньої. Див.: Голубев С. Киевский митрополит... С. 63.

⁷¹ Там же. С. 74–77; Жуковский А. Петро Могила... С. 54; Феномен Петра Могили (Біографія, діяльність, позиція) / В. Климов, А. Колодин, А. Жуковский, С. Головащенко, В. Нічик, О. Сарапін, С. Семчинський, Л. Филиппо. Київ, 1996. С. 50.

⁷² Духовное завещание Иова Борецкого, митрополита Киевского (1631 г.). Киевские Епархиальные Ведомости. 1863. № 21. С. 640–647.

1624 рр. світські люди польсько-литовської держави планували проведення спільного собору для узгодження позицій сторін; тоді ж виникла ідея українського патріархату, якому «ні від кого не треба було брати благословення»⁷³. Докладені зусилля зруйнувало вбивство Йосафата Кунцевича. Вдруге спроби відновилися в січні 1626 р., коли король Сигизмунд III Ваза, відповідаючи на прохання православних щодо надання їм релігійної свободи, рекомендував скликати спільний собор, але цю справу зірвали православні, не прибувши на Собор у Кобрині 26 вересня 1626 р. У 1626–1628 рр. було здійснено третю спробу порозуміння між Церквами. Її ініціював архієпископ Смотрицький, за активної участі Петра Могили. Проте рамки екуменічної акції цих років більше фокусувалися на самій постаті Смотрицького, погляди якого на церковне об'єднання визначали напрямки її розвитку. А вони суттєво відрізнялися від поглядів на «універсальну унію» Петра Могили. Тож третя спроба мала такий самий негативний результат, як і перші дві. У цілому, спроби примирення між православними й уніатами тривали до 1646 р., але розбіжності між сторонами тільки поглиблювалися. Фактично протистояли риси устрою Православної і Католицької Церков – соборний проти строго ієрархічного, який був чужим для київської релігійно-церковної традиції.

Однією з основних перешкод для зближення було питання примату папи. Католики не могли відмовитися від нього, бо примат папи був для них конститутивним моментом церковної єдності. А православні не могли визнати папського примату у тій формі, в якій його приймає латинська Церква.

Метою може бути не якесь одне й остаточне розв'язання проблеми для Сходу і Заходу, а радше – прагнення до єдності в різноманітності й різноманітності в єдності.

References

- Baumaister, A. (2012). *Bilia dzherel myslennia ta buttia* [Near the sources of thinking and existence]. Kyiv, Ukraine.
- Dobosh, O. (2009). *Uniiia v osobystostiakh ii naivyznachnyskh diiachiv – mytropolyta Yosyfa Veliamina Rutskeho ta Yosafata Kuntsevycha* [Union in the personalities of its most prominent figures – Metropolitan Joseph Veliamin Rutsky and Josafat Kuntsevich]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii – Works of the Kyiv Theological Academy*. № 10. 175–194. Kyiv, Ukraine.
- Hordiienko, D., Chentsova, V. (2020). *Kyevskaia mytropolyia mezhdu Konstantynopolem y Moskovoi. 1686* [The Kiev metropolitanate between Constantinople and Moscow. 1686]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 2 (158). P. 134–139. Kyiv, Ukraine.
- Klymov, V., Kolodnyi, A., Zhukovskyi, A. ta in. (1996). *Fenomen Petra Mohyly (Biografiia, diialnist, pozytsiia)* [The phenomenon of Peter Mogila (Biography, activity, position)]. Kyiv, Ukraine.
- Skochylias, I. (2013). *Retseptsiiia Beresteiskoi unii u Lvivskii yeparkhii v pershii polovyni XVII st. (sprostuvannia odnogo istoriografichnoho mifu)* [Reception of the Brest Union in the Lviv Diocese in the first half of the XVII c. (refutation of a historiographical myth)]. Lviv, Ukraine.

Токарська Юлія Валеріївна – аспірантка кафедри історії України та археології Волинського національного університету ім. Лесі Українки (пр. Волі 13, м. Луцьк, Україна, 43025).

Tokarska Yulia V. – a graduate student of the Department of History of Ukraine and Archeology of the Lesya Ukrainka Volyn National University (13 Volya Ave., Lutsk, Ukraine, 43025).

E-mail: yuliya.tokarska@gmail.com

ACTION OF ORTHODOX-CATHOLIC RECONCILIATION (1623–1628)

The purpose of the publication is to summarize the experience of Ukrainian historical thought and promote the formation of a scientific view of the history of religious and ecclesiastical life in Ukraine in the first decades of Brest, with a clear indication that «the combination of Rus with Russia» under the strong power of the Independent Patriarch in the XVII c. had an objective historical conditionality. **Scientific novelty.** Issues that reveal sources of insurmountable obstacles on the way to the unity of the Churches of the Kyiv tradition are studied. **Conclusions.** History of Ukraine XVI–XVII c. was, in fact, a history of religious confusions. These phenomena to a greater or lesser extent characterized the history of all the peoples of Western Europe at that time; but in the history of our region, they had one important distinctive feature – this struggle almost immediately went beyond the church sphere and was associated with the pressing interests of political, social and even economic life of the region. Faith penetrated into the very essence of the people of Rus; therefore, its protection was equated with the protection of the deep foundations of the Russian people, which were encroached upon by a foreign national element in the form of rites or dogmas of the Catholic Church. Therefore, the Russian faith became the banner under which the entire Russian population of the Rich Pospolita was united, defending the inviolability of national, caste, political, economic and other rights and interests, and ultimately – the birth of national (regional) identity of the «Russian

⁷³ Акты Западной России. Т. 4. С. 513.

people». But the path to the conscious need for the unity of the «Russian people» lay through enormous trials in overcoming the disorganization of church-hierarchical relations and the authority of the Church in southwestern Russia. By resorting to a union with «the sole bishop of Rome», the best people of the society of that time «corrected iniquities in the Church». The Union of Brest (1596) immediately put the end to the chaotic state of ecclesiastical relations, but destroyed the long-established church and social orders and relations and brought the Church to a deep organic crisis. The union and the Orthodox parties continued the struggle that had begun in church circles earlier. The understanding of the harm brought about by the mutual struggle of the Churches was quickly realized in Russian society. The unity in the «Commonwealth of the Russian People», which was not achieved by the union, now had to lead to the unification of the Churches under the supremacy of the patriarch. Their chronological boundaries are determined by the years 1623–1646. In this important matter, its supporters, mostly the highest hierarchy, did not succeed. The case was conducted only at the «top» and did not become a matter of the faithful. They were left out of the process of many years of preparation, so when masses got the floor by the way of Chmelnychina, they said «no» to the reform that was envisaged. The efforts of two great historical figures – Metropolitan Peter Mohyla and the king Wladyslaw IV – to establish a «universal union» were in vain.

Key words: Kyiv metropolitanate, uniates, orthodox believers, union of churches, “universal union”.

Дата подання: 17 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Токарська, Ю. Акція православно-католицького замирення в 1623–1628 роках. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 37–48. DOI: 10.5281/zenodo.6753217.

Цитування за стандартом APA

Tokarska, Yu. (2022). Aktsiia pravoslavno-katolytskoho zamyrennia v 1623–1628 rokakh [Action of Orthodox-Catholic Reconciliation (1623–1628)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 37–48. DOI: 10.5281/zenodo.6753217.

Володимир-Ентоні Мос

КУЛЬТ СТАЛІНА В МОСКОВСЬКОМУ ПАТРІАРХАТІ: ВИТОКИ ТА СЬОГОДЕННЯ¹

DOI: 10.5281/zenodo.6739886

© В-Е. Мос, 2021. CC BY 4.0

Ця стаття покликана ввести в український науковий дискурс поняття «сергіянства» – підпорядкування Московського патріархату в 1927 р. атеїстичній радянській державі, внаслідок якої РПЦ МП стала складовою та одним із важливих пропагандистських рупорів внутрішньої та зовнішньої політики СРСР та його правлячої партії – КПРС. Одним із проявів сергіянства є поширення в церковному середовищі культу Сталіна та пов'язаного з ним релігійного культу «ВОВ» («великої отечественной войны») або «релігії перемоги», що замінив у сучасній Російській Федерації ідеологію комунізму. «Релігія перемоги» як замаскована форма сталінізму є офіційною державною і церковною доктриною в РФ, що виправдовує ідеї «советського реваншизму» та агресивну політику уряду Російської Федерації. Стаття має не тільки науковий, але й практичний характер, її **мета** полягає в тому, щоб привернути увагу наукової спільноти та громадськості в Україні до проблеми сергіянства, оскільки церковна спільнота в Україні відіграє значну роль, проте процеси декомунізації її майже не торкнулися. **Наукова новизна** полягає в тому, що такі поняття як «церковний сталінізм», «релігія перемоги» та пов'язані з цим проблеми вперше вводяться в український науковий дискурс.

Ключові слова: культ Сталіна, сталінізм, репресії в СРСР, гоніння на Церкву, Московський патріархат, сергіянство, релігія перемоги, Катакомбна Церква.

У секретній промові перед Комуністичною партією 1956 року Хрущов засудив «культ особи» Сталіна. На жаль, Російська Православна Церква Московського патріархату (РПЦ МП) не дослухалася до цього застереження, хоча в усьому іншому підкорялася Комуністичній партії, виконувала її розпорядження й була важливим знаряддям внутрішньої та міжнародної політики КПРС і її карного підрозділу НКВС/КДБ. Розглянемо детальніше етапи формування в СРСР та його правонаступниці Російській Федерації церковного культу Сталіна, що пустив глибоке коріння у світогляд ідеологів та adeptів Московського патріархату.

Принаймні з часів Другої світової війни Московський патріархат (далі – МП) не переставав прославляти Сталіна найганебнішим чином, ставши по-справжньому «советською церквою», державною церквою більшовицького режиму. Церковний культ Сталіна, – ймовірно, найбільшого гонителя в історії Церкви, – досяг ідолопоклонницьких масштабів. Сталін був «захитником Церкви», «новим Константином», «гением гениев» тощо. Номери «Журнала Московской Патриархии» – офіційного друкованого органу МП – були наповнені пишними вихваляннями «данного Богом Верховного лидера». Попри все Сталін ніколи не зраджував своєму ворожому ставленню до Церкви. У 1947 році він писав Суслову: «Не забывайте об атеистической пропаганде в народе»². І кровопролиття в таборах тривало...

Разом із культом Сталіна в МП прийшло захоплене прийняття комуністичної ідеології та усвідомлена відмова від споглядання величезного масштабу її богохульств та жорстокостей. Так, одразу після війни церковний офіціоз висловився щодо виборів до Верховної Ради СРСР: «В этот день во всех соборах, церквях и монастырях нашей страны будет принесена бескровная Жертва, начало которой положил Тот, Кто принес в мир идеи любви, справедливости и равенства. Глубоко тронутые служители церкви выйдут на амвоны и благословят своих детей поспешить из церквей к урнам для голосования. Они благословят их отдать свои голоса за кандидатов блока коммунистов... Они сами отдадут свои голоса... Идеал такого человека – Сталин...»³

¹ Публікація англійською мовою: Moss V. The Church cult of Stalin. *Essays in True Orthodox Christianity*. 2021. Vol. 9. Pp. 272–284. Український варіант статті розширений і доповнений.

² Nikolai Savchenko, in *Vertograd-Inform*, September, 1998, Bibliography, pp. 1–2.

³ *Zhurnal Moskovskoj Patriarkhii* (The Journal of the Moscow Patriarchate), N 1, 1946; quoted in *Obnovlentsy i Moskovskaia Patriarkhia: preemstvo ili evoliutisia?* (The Renovationists and the Moscow Patriarchate: Succession or

Апофеоз культу Сталіна в Московському патріархаті припав на день народження тирана в 1949 році, коли до нього від імені всієї Церкви було надіслано «Приветствие Вождем народов СССР»⁴.

«Без малейшего колебания, – пише о. Гліб Якунін і група православних християн, – ми можем назвать это обращение самым позорным документом, когда-либо составленным от имени Церкви за всю историю существования христианства, и тем более за тысячелетнюю историю христианства на Руси»⁵.

І РПЦЗ, і Катакомбна Церква в СРСР засудили культ Сталіна в МП. Так, у відповідь на вихваляння Московським патріархатом Сталіна як «избранника Господня, ведущего наше отечество к процветанию и славе», митрополит Анастасій (Грибановський), першоієрарх РПЦЗ, написав, що це був той момент, «когда раболепие человека уже граничит с богохульством»⁶. Справді, хіба можна «миритися с тем, что человеку, запятнанному кровью с головы до ног, покрытому преступлениями, как проказой, и глубоко отравленному ядом безбожия, должно называться “избранным Господом”, которому может быть суждено привести нашу родину “к процветанию и славе”? Разве это не равносильно клевете и оскорблению Самого Всевышнего Бога, Который в таком случае был бы ответственен за все зло, которое уже много лет творится на нашей земле, управляемой большевиками во главе со Сталиным? Атомная бомба и все другие разрушительные средства, изобретенные современными технологиями, действительно менее опасны, чем моральное разложение, которое высшие представители гражданской и церковной власти своим примером вложили в русскую душу. Разрушение атома приносит с собой только физическое опустошение и разрушение, тогда как разложение ума, сердца и воли влечет за собой духовную смерть целого народа, после которой нет воскресения (курсив наш – В-Е.М.)»⁷.

5 березня 1953 року Сталін помирає. «Його обличчя було знебарвлене, – писала дочка Сталіна Світлана Алілуєва, – риси його обличчя стали невпізнаними... Він буквально задихнувся до смерті, поки ми дивилися. Передсмертна агонія була жахлива... В останню мить він розплющив очі. Це був жахливий погляд, чи божевільний, чи злий, і сповнений страху смерті»⁸.

«Несподівано ритм його дихання змінився, – продовжує Себаг-Монтефіоре Саймон, один із провідних дослідників історії СРСР на Заході. – Медсестра подумала, що це “як привітання”. Він, “здавалося, або вказував кудись угору, або загрожував нам усім...” – зауважила Світлана. Швидше за все, він просто хапав повітря у пошуках кисню [або вказував на демонів, що приходять по його душу]. “Потім наступного моменту його дух після останнього зусилля відірвався від тіла”. Жінка-лікар розплакалася й обійняла спустошену Світлану»⁹.

І в цьому полягала трагедія для Росії і всього світу: так багато людей все ще любили цього тирана, одного з найлютіших в історії людства. Бо в наступні дні мільйони людей ринули до Москви, щоб оплакати руйнівника своєї країни та Церкви. Істерія була настільки велика, що сотні людей були розчавлені на смерть. Їхнє горе було щирим – і тому покарання землі тривало. І до тепер гнів Божий над російською землею не вщухає...

Чингіз Айтматов розповів історію, у якій частково знаходимо пояснення психологічного стану радянських людей та їх сліпої любові до тирана: «Сталин собрал совет ЦК и рассказывал, как обращаться с народом. Ему принесли живую курицу. Сталин на глазах у ЦК ошквал ее живую. Прямо до кожи, полностью, пока на ее голове не остался только гребень. “А теперь смотрите”, – сказал он и отпустил курицу. Он вышел из зала, курица побежала за ним. Затем сказал: “Видите, теперь курице и на солнце слишком жарко, и в тени слишком холодно”. Бедная птица могла только прижиматься к сапогам Сталина. А потом он бросил ей горсть зерна, и птица последовала за ним, куда бы он ни пошел. Вот такая была история. В противном случае она бы умерла от голода. “Вот так, – сказал он своим ученикам, – вы можете управлять нашим народом”»¹⁰. Навіть якщо це літературний анекдот, він дуже схожий на правду і дає пояснення церковному культу Сталіна в середовищі Московського патріархату.

Звичайно, по всьому світу було багато тих, хто зробив хорошу кар'єру завдяки сталінізму: вони, можливо, і не любили Сталіна, але не були схильні радіти його смерті. Од-

Evolution?), Suzdal, 1997, p. 13.

⁴ Zhurnal Moskovskoj Patriarkhii (The Journal of the Moscow Patriarchate), N 12, 1949.

⁵ Cited in Potapov, What is False is also Corrupt, p. 223.

⁶ I.M. Andreyev, Is the Grace of God present in the Soviet Church? Wildwood, Alberta: Monastery Press, 2000, pp. 32–33 (with some changes in the translation).

⁷ Ibid.

⁸ Montefiore, Stalin. The Court of the Red Tsar, London: Phoenix, 2004, p. 663.

⁹ Montefiore, Stalin. The Court of the Red Tsar, London: Phoenix, 2004, pp. 663–664.

¹⁰ Cited in Potapov, What is False is also Corrupt, p. 223. Cf. JMP, 1949, N 12, pp. 5–11.

ним із таких був знаменитий німецький драматург Бертольд Брехт, який, як пише Пол Джонсон, «завжди і часто публічно підтримував всю політику Сталіна, у тому числі художню... Коли Сталін нарешті помер, Брехт прокоментував це так: “Пригноблені всіх п’яти континентів... мабуть, відчули, як зупинилося їхнє серцебиття, коли вони почули, що Сталін мертвий. Він був утіленням їхніх надій”. 1955 року Брехт був радий отримати Сталінську премію миру. Більшість із 160 000 рублів надійшла прямо на його швейцарський рахунок. І він поїхав до Москви, щоб отримати її, і попросив Бориса Пастернака, який, вочевидь, не підозрював про своє вразливе становище, перекласти його вступну промову. Пастернак був радий зробити це, але пізніше (премія тим часом була перейменована) проігнорував прохання Брехта перекласти кілька його віршів на честь Леніна. Брехт був стривожений поширенням секретної промови Хрущова на засіданні про злочини Сталіна й рішуче виступив проти її публікації. Він пояснив свої аргументи одному зі своїх учнів: “У мене є кінь. Він кульгавий, облізлий і жмуриться. Хтось підходить і каже: але кінь косить, він шкутильгає і, подивіться сюди, він гідкий. Він має рацію, але яке мені до цього діло? У мене немає іншого коня. Іншого немає. Я думаю, що найкраще – якнайменше думати про його недоліки...”»¹¹

Одним із небагатьох, хто не оплакував смерть Сталіна, був Лаврентій Берія, жорсткий грузинський кат та голова радянських спецслужб. Не виключено, що він убив Сталіна, щоб урятувати себе (Сталін послідовно знищував керівників НКВС, звинувачуючи їх у «перегибах» – до Берії були Г. Ягода та М. Єжов; існує припущення, що у самий розпал антиєврейського процесу в СРСР – т. зв. «дела врачей-вредителей» – Сталін запідозрив, що Берія насправді не грузин, а єврей). За свідченням Молотова, Берія начебто сказав: «Я поконтинчил с ним, я спас вас всех»¹². Звичайно, він відкрито радів смерті Сталіна, у той час як навіть Молотов, чия дружина Поліна все ще перебувала у концтаборі, коли Сталін помер, щиро оплакував його. За іронією долі Берія, можливо, був єдиним радянським сатрапом, хто справді не вірив у комунізм – зрештою він хотів, щоб його онуки навчалися в Оксфордському університеті¹³.

Московський патріархат був зовсім іншим: він не послаблював свого поклоніння Сталіну навіть після смерті тирана. Так, 10 березня 1953 року в «Известиях» з’явився лист патріарха Алексія (Сіманського) Раді Міністрів СРСР: «От своего имени и от имени Русской Православной Церкви выражаю глубочайшие и искренние соболезнования в связи с кончиной незабвенного Иосифа Виссарионовича Сталина, великого строителя народного счастья. Его смерть – тяжелое горе для нашего Отечества и всех народов, населяющих его. Его смерть была воспринята с глубокой скорбью всей Русской Православной Церковью, которая никогда не забудет его благожелательного отношения к нуждам Церкви. Его светлая память никогда не изгладится из наших сердец. Наша Церковь воспекает ему “вечную память” с особым чувством непрестанной любви»¹⁴. А 1955 року Алексій заявив про незмінну вірність своїй церкві наступникам Сталіна: «Русская Православная Церковь поддерживает абсолютно мирную внешнюю политику нашего правительства не потому, что Церкви якобы не хватает свободы, а потому, что советская политика справедлива и соответствует христианским идеалам, которые проповедует Церковь»¹⁵.

У дуже різкому контрасті до позиції Московського патріархату Архієрейський Синод РПЦЗ заявив: «Смерть Сталина – это смерть величайшего гонителя веры Христовой в истории. Преступления Нерона, Диоклетиана, Юлиана Отступника и других негодяев бледнеют перед лицом его ужасных деяний. Никто не может сравниться с ним ни по количеству его жертв, ни по его жестокости по отношению к ним, ни по его хитрости в достижении своих целей. Казалось, что всё сатанинское зло воплотилось в этом человеке, и что он в ещё большей степени, чем фарисеи, заслуживает звания сына дьявола»¹⁶.

Марксизм-ленінізм вийшов із моди після розпаду Радянського Союзу в 1991 році. Але комуністичний дух в Російській Федерації ніколи не вмирав: наприкінці ліберальної епохи 1990-х років він відродився у формі «націонал-більшовизму» – крайньої націоналістичної форми старого комунізму з додаванням «советської ортодоксії», але без марксизму. Ця модернізована форма старої ідеології прагне виправдати радянське минуле у всьому його безпрецедентному злі та відкинула каяття в своїх гріхах як зраду нації.

¹¹ Johnson, *Intellectuals*, London: Harper Perennial, 1988, 2007, p. 191.

¹² Stone, *Europe*, p. 103.

¹³ Якби Берія хотів, щоб його онуки поглибили свої знання про марксизм, він віддав би перевагу Кембриджському університету, головному гнізду сталінських шпигунів, або Лондонській школі економіки.

¹⁴ Див.: Речь Святейшего Патриарха Московского и Всея Руси Алексия перед панихидой по И.В. Сталине, сказанная в Патриаршем соборе в день его похорон 9 марта 1953 года. URL: <http://leontjev-danila.livejournal.com/10723.html>.

¹⁵ Quoted in Christopher Andrew and Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive*, London: Allen Lane the Penguin Press, 1999, p. 635.

¹⁶ *Tserkovnaia Zhizn'*, 1953, NN 3–4, pp. 63–65.

У перше ця нова форма «советчини» була оприлюднена в статті «Религия Победы», у якій новий російський релігійно-політичний блок «За победу!» представив свою програму. Перемога, про яку йдеться, була перемогою радянських військ над нацистською Німеччиною в 1945 році; за твердженням авторів програми, кров загиблих солдат Червоної армії мала «мистический, священный смысл», будучи «главной эмблемой русского исторического сознания». Політичні та економічні аспекти програми блоку – комуністичні, але ще тривожнішими були її націоналістичні та релігійні аспекти. Єльцина та його колег звинуватили в тому, що вони зрадили 1945-й рік та «поистине гениальные» досягнення повоєнного советизму. Згодом «религия победы» стане головною складовою («духовной скрепой», за висловом патріарха МП Кирила Гундяєва) офіційної неосовєтської ідеології, проголошеної президентом РФ В. Путіним та благословенною Московським патріархатом.

«Врагу (тобто т. зв. «коллективному Заходу» – В-Е.М.), – писав Валентин Чікін, депутат Держдуми РФ та головний редактор газети «Советская Россия», – не удалось уничтожить нашу Победу. Победа – это та духовная сила, которая поможет нам возродиться. Из Победы, как из плодоносящего дерева, вырастут новые технологии, вырастут новые школы, укрепится оборона, выработается мировоззрение. И новая общность, охватывающая всю нацию, подтвердит Победу 1945-го года в XXI веке. ... Не забудем: в сороковые годы произошло удивительное слияние русских эпох. Языческой, с князем Святославом (“проклятим”, як називає його православна Церква – В-Е.М.), отбившим хазар. Православной, в которой действовали великие русские полководцы и святые – Александр Невский и Дмитрий Донской. Монархической – с Петром, Суворовым, Кутузовым. В дыму сражений Отечественной войны они сочетались с блистательными “красными” Жуковым, Василевским, Рокоссовским, о чем так ясно и громко возвестил с Мавзолея Иосиф Сталин. ... Идеология блока “За победу!” – это долгожданная национальная идея... Победа – это также то священное слово, которое переполняет русское сердце гордостью и свободой»¹⁷.

Олександр Проханов – ще один впливовий сучасний ідеолог РФ – продовжив цю тему й надав їй ще більше релігійного змісту: «Победа – не просто национальная идея. Победа – это вероучение, особое религиозное умонастроение русских. Под куполом Победы найдет себе место и православный, и мусульманин, и атеист, и страстно верующий человек. Конечно, для того чтобы раскрыть это вероучение, нужны свои провозвестники, такие как Иоанн Богослов. Необходимы свои строители и организаторы. В создании этой религиозной философии есть место художникам и ваятелям, социологам и политологам, историкам и политикам. ...

Еще предстоит выстроить это великое русское вероучение – Победа! В нем веками ожидаемое чудо, которое от волхвов передавалось из уст в уста, из Киевской Руси в Московское княжество, из империи царей в красную империю вождей. Это упование на вселенское добро, на вселенскую любовь. Понимание того, что миром правят не слепые силы материи, а Справедливость, Божественная правда...»¹⁸

Православні автори кинулися підтримувати цю ідеологію. Виникли рухи за канонізацію таких «сильних національних лідерів» як Іван Грозний та Григорій Распутін. З'явилися «ікони» Сталіна. І, що є найжахливішим і блюзнірським, річниця радянської перемоги 9 травня 1945 р. стала представлятися сучасними ідеологами РФ як «праздник праздников», подібний до Великодня – і навіть як сам Великдень! Так, у статті на впливовому веб-сайті Московського патріархату читаємо: «“Безбожный” СССР, смертью смертью поправ, воскресил и спас мир. Только потому, что “божные” и “безбожные” солдаты миллионами умирали, живём сегодня мы и живо всё мировое население, всё человечество. И не будет никаким преувеличением считать, что та страшная и Великая война и Великая Победа в той Великой войне стала первым социологически-масштабным мировоскресением, воспроизведением народами СССР подвига Христа. Этот факт требует всеобщего осмысления и некалендарного отношения к праздникам, поскольку в основе любого праздника всегда лежит событие, а не дата. 9 мая 1945 года стало самым убедительным свидетельством того, что две тысячи лет назад Христос воскрес. Поэтому наша Великая Победа – это праздник праздников, это Пасха»¹⁹.

А популярний в СРСР ще з 1970-х років священник Московського патріархату Дмитрій Дудко продовжив цю тему, проклавши доріжку від «релігії перемоги» до церковного культу Сталіна: «Теперь вот настало время реабилитировать Сталина. Впрочем, не его

¹⁷ Chikin, *Relyhyia Pobedy* (The Religion of Victory). *Zavtra*, № 32 (297), 1999, p. 2.

¹⁸ Prokhanov, *Ideolohiia Russkoi Pobedy* (Ideology of the Russian Victory). *Zavtra*, Moscow, August 9, 1999.

¹⁹ Крупнов, *Pobeda – eto Paskha – Rossyia Noev Kovcheh* (Victory is Easter – Russia Noah's Ark). *Russkaia Narodnaia Lypnia*, Moscow, May 10, 2006. Цю статтю як програмну розтиражували російські СМІ різного рівня, й навіть журнал «Народное образование» опублікував її розширений варіант під назвою «Воспитать поколение победителей»: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitat-pokolenie-pobediteley/viewer/>.

только, но само понятие государственности. Сегодня мы сами воочию можем увидеть, какое преступление есть безгосударственность и какое благо – государственность! Как ни кричат, что в советское время много погибло в лагерях, но сколько гибнет сейчас без суда и следствия, безнаказанно, безвестно, ни в какое сравнение не идет та гибель. Весь ограбленный и обманутый народ теперь вздыхает: был бы Сталин, не было б такой разрухи.

Сталин с внешней стороны атеист, но на самом деле он верующий человек, это можно было бы показать на фактах, если бы не рамки нашей статьи. Не случайно в Русской православной Церкви ему пропели, когда он умер, даже вечную память... Но самое главное все-таки, что Сталин по-отечески заботился о России. И поэтому Сталин, по крайней мере для меня, законным образом стоит рядом с Суворовым...»²⁰

«Церковний сталінізм» у Московській патріархії навіть у наш час, коли вона вже вивільнилася від радянського тиску, став найстрашнішим знаком відсутності покаяння МП у сергійстві (підпорядкуванні та співпраці з атеїстичною владою в її політичних цілях). У 2010 році ця нерозкаяність стала офіційною ідеологією Московської патріархії. Її новий лідер патріарх Кирил заявив, що «мы должны проникнуться специальным пониманием очистительного значения Великой Отечественной Войны – и это религиозное понимание (курсив наш – В-Е.М.)».

Кирил звинувачує істориків, які вважають, що зло на радянській стороні було не меншим, ніж на стороні нацистів: із їх «примитивним и греховным анализом», стверджує він, вони не бачать «Божественной перспективы». Згідно з цією доктриною, завдяки пролитій крові мільйонів радянських громадян, які загинули на війні, Росія в 1945 р. «духовно возродилась». Тому колишні громадяни СРСР та їх нащадки мають урочисто відзначати 9 травня саме як церковне свято²¹. Так, з благословення патріарха МП Кирила (Гундяєва) в Російській Федерації остаточно сформувався державний релігійний «культ ВОВ» («великой отечественной войны»).

Розглянемо, що ж насправді сталося на цій війні, а також у період до і після неї.

У період із 1917 по 1941 рр. відбулися найжорстокіші, масові, криваві та руйнівні гоніння на Православну Церкву протягом усієї її історії. Вкажемо лише на жахливу статистику: згідно з російськими урядовими джерелами, тільки в 1937 р. було заарештовано 136 900 священиків, із яких 106 800 було вбито²². Разом зі знищенням власних громадян у безпрецедентних масштабах (рахунок йде на мільйони вбитих та десятки мільйонів, які відбували термін у концтаборах), Радянський Союз підписав пакт із нацистською Німеччиною та з її «благословення» приєднав до своєї території частину Польщі (Західну Україну та Західну Білорусь) і балтійські держави, на території яких було запроваджено комуністичний терор, у тому числі й проти Церкви.

Отже, як зазначив польський прем'єр-міністр Матеуш Моравецький, пакт Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 року був набагато більшим, ніж договір про ненапад між двома державами. Усього за п'ять днів після того, як 17 вересня радянські війська вторглися до Польщі, «у Брест-Литовську відбувся великий військовий парад — відзначення спільної перемоги нацистської Німеччини та Радянської Росії над незалежною Польщею. Такі паради не організують сторони пактів про ненапад — їх організують союзники та друзі...»²³

Напад Німеччини на СРСР у День всіх святих, які в землі Руській просіяли, на думку багатьох людей того часу, звільнив Україну, Білорусь та західну Росію від радянського гніту й вітався з неприхованим ентузіазмом більшістю жителів цих територій. Були розпущені колгоспи (табори рабської праці в усьому, крім назви), відкрито церкви, охрещено багато людей. Відновилися законна церковна ієрархія у формі Автономних Православних Церков України та Білорусії тощо.

Проте для тих, хто залишався на радянській території, події розвивалися по-іншому. Переслідування християн, особливо катакомбників, які відмовлялися визнавати радянську владу «Богом даною» та воювати за «достижения Октября» і «за Сталина», не припинялися. Багато хто був убитий за відмову служити в Червоній армії, тисячі відправлені до таборів.

²⁰ Dudko, *Bohodannyy Vozhd* (God-given Leader), *Russkyi pravoslavnyi patryot*, № 3, December, 1999.

²¹ “Bogoslovie ‘Pobedy’”, *Nasha Strana* (Buenos Aires), no. 2891, May 8, 2010.

²² Документ Комісії при Президентові Російської Федерації з реабілітації жертв політичних репресій від 5 січня 1996, *Service Orthodoxe de Presse*, № 204, January, 1996, p. 15 (in French). За іншим джерелом, з жовтня 1917 р. по червень 1941 р. включно було вбито 134 000 священнослужителів, у тому числі більшість (80 000) було вбито період із 1928 по 1940 рр. (“‘Nasha Strana’ – konechno zhe ne Vasha”, *Tserkovnyie vedomosti*, URL: http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=print_page&pid=771).

²³ “Statement by the Prime Minister of Poland Mateusz Morawiecki”, December 29, 2019, URL: <https://premier.gov.pl/en/news/news/statement-by-the-prime-minister-of-poland-mateusz-morawiecki.html>.

Більш того, попри всі спроби радянських пропагандистів подати цю війну як «Велику Вітчизняну», справжнього відродження російського патріотизму не відбулося, була лише спекуляція більшовиків на національних почуттях росіян, оскільки в перший рік війни виникла реальна загроза поразки СРСР та падіння комуністичної влади. Для ілюстрації сказаного наведемо розлогу цитату зі статті «О советско-германской войне» сучасного російського історика Антона Кузнецова, тим більш доречно, що, по-перше, в РФ ця точка зору піддається остракізму й підпадає під політичні карні статті «об экстремизме» та «искажении истории и пересмотре итогов Великой Отечественной войны», а по-друге, в українському науковому середовищі цей погляд на радянсько-німецьку війну російських істориків, які намагаються чинити опір офіціозу у своїй країні, майже невідомий:

«С самого начала большевики показали себя как антирусская власть, для которой не существует понятий Родина, Отечество, честь и долг ... За 24 года своего владычества большевицкая (“советская”) власть добила огромных успехов в деле уничтожения исторической России. Были последовательно истреблены все сословия: дворянство, купечество, крестьянство, духовенство, образованный слой ... и разрушены все государственные институты прежней России: армия, полиция, суд, местное самоуправление, благотворительные учреждения и т. д. ... Называться национальной властью такой режим не имеет никакого права. Он должен быть определен как антинациональная оккупационная власть, свержение которой каждый честный патриот может только приветствовать. ... Антинациональная и антинародная сущность Красной (Советской) армии ясна каждому, кто более или менее близко с этой армией соприкоснулся. ... Эта армия в Гражданскую войну обесчестила себя мародерством, убийствами ... и неслыханным насилием над русским народом. При своем создании она пополнялась преступным сбродом ... а также китайцами, мадьярами, латышами и другими “интернационалистами”. В комсоставе Красной армии коммунисты составляли: в 1920 – 10,5%; в 1925 – 40,8%, в 1930 – 52%, а с конца 1930-х годов коммунистами или комсомольцами были заняты все командные должности. Эта армия была пропитана доносчиками НКВД и политруками, ... она представляла собой не национальную армию, а партийное войско ВКП(б)–КПСС. ... Эта армия изначально создавалась не для защиты, а для порабощения нашего Отечества и превращения его в “плацдарм мировой революции”, с которого она должна была вести наступательную войну за распространение богоборческого коммунизма по всему миру...

Но, конечно, самый страшный удар по этому мифу (стосовно радянсько-німецької війни як «великої вітчизняної» – В.-Е.М.) наносит Русское освободительное движение Второй мировой войны, называемое у советских патриотов “власовским”. Уже сам тот факт, что в составе германского Вермахта служило в разное время около 1 000 000 (одного миллиона!) советских граждан, должен пререкать все разговоры о “великой отечественной” войне, ибо действительно: где, когда, во время какой Отечественной войны люди в таком количестве добровольно переходят на сторону противника и воюют в его рядах? ... При чем в РОА люди записывались даже в 1945 г., когда крах гитлеровской Германии стал очевиден, а победа Сталина неотвратима»²⁴.

Коли в 1941 р. більшовики відступали, «НКВД виконувала програму ліквідації всіх заключених, сидівших в її застінках. В великій Лукьяновській тюрмі в Києві тисячі були расстріляні в своїх камерах. Но в Ставрополі вони ще встигли вивезти “контрреволюціонерів”, включаючи старих священників і монахів, за город. “Спецешелон” заключених із обласного міста Ставрополя прибув на лінію Москва–Кисловодськ. На станції Машук, місце дуелі М.Ю. Лермонтова, вагони отцепили і подали в тупик, в Каменоломню. Священникам і монахам зв'язали руки і зав'язали очі. По п'ятіркам їх підвели к глибокому отвесному обриву, образуючому величезний котлован каменоломні і, при содействии солдат, вони полетіли з великої висоти вниз. Затем крюками оттащивали бездыханных и укладывали рядами все следующие пятерки. Потом забрасывали землей, щебнем и песком и пускали лёгкий трактор уравнивать для следующего вагона...»²⁵

Німців зустрічали з великою радістю. Олександр Солженіцин пише: «Литва, Латвія і Естонія устроили немцам торжественную встречу. Белоруссия, Западная Украина и первые оккупированные русские территории последовали их примеру. Но наиболее наглядно расположение народного духа было продемонстрировано Красной Армией: на гла-

²⁴ Kuznetsov, “O Sovietsko-Germanskoj Vojne”, *Tserkovnyie vedomosti*, URL: <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=print page&pid=570>; A. Soldatov writes: «Память о “власовцах” дорога многим чадам Русской Зарубежной Церкви (РПЦЗ)... На мемориальном кладбище РПЦЗ в Ново-Дивеево под Нью-Йорком стоитobelisk, увековечивающий память всех офицеров и солдат Русской освободительной армии, погибших “во имя идеи России, свободной от коммунизма и фашизма”». (“Radosti Paskhi i Skor’ Pobedy”, *Moskovskie Novosti* and *Vertograd*, № 520, May 14, 2005).

²⁵ Monk Epiphany (Chernov), “Tserkov’ Katakombnaya na Zemle Rossijskoj” (MS, Woking, England).

зах у всего мира она отступала на протяжении всего 2000-километрового фронта, пешком, но с такой же скоростью, как моторизованные соединения. Ничто не может быть убедительнее того, как эти люди, солдаты в лице своих лучших представителей, проголосовали своими ногами. Численное превосходство было целиком на стороне Красной Армии, у нее была превосходная артиллерия и сильные танковые части, которые, правда, катились назад, – ни с чем не сравнимое поражение, беспрецедентное в анналах российской и мировой истории. В первые несколько месяцев около трех миллионов офицеров и солдат сдалось в руки врага!

То есть, народное настроение было сходным – настроение тех народов, из которых некоторые пережили двадцать четыре года коммунизма и тех, которые только один год. Для них весь смысл этой последней войны был в том, чтобы сбросить иго коммунизма. Вполне естественно, что каждый народ прежде всего интересовало не решение каких-либо европейских проблем, а его собственная национальная задача – освобождение от коммунизма»²⁶.

«В годы войны, – пише Анатолій Красіков, – с согласия германских оккупационных властей было открыто 7547 православных церквей (против 1270 открытых в 1944–1947 с разрешения Совета по делам Русской Православной Церкви)»²⁷. Навіть у повністю радянських регіонах, таких як Псков або східна Україна, 95% населення, згідно з німецькими джерелами, ринули у відкриті храми.

Однак расова ненависть нацистів до слов'ян призвела до того, що наприкінці війни багато колишніх громадян СРСР були раді відступу німецьких військ. До того ж нацизм і совєтизм були близькі за своїм духом та ідеологією як дві гілки однієї антихристиянської революції. Так що війна між ними не була в жодному разі війною добра і зла, навіть у віддаленому сенсі, але скоріше війною між двома демонічними режимами.

І більш зловісний демон виграв... Із просуванням Червоної армії на захід в останні місяці війни почалася чи не найбільша еміграція в людській історії. Мільйони людей різних національностей тікали від «апокаліптичного звіра» – особливо українці та росіяни, які точно знали, до чого призведе повернення радянської влади. Серед них була майже вся ієрархія Білоруської та Української Автономних Церков²⁸.

Поведінка солдатів Червоної армії на німецьких землях була неймовірно жорстокою. Вона виправдовувалася радянськими пропагандистами, як і сучасними пропагандистами РФ, тим, що солдатам було природно мститися німцям за злочини в СРСР. Але такий аргумент може мати значення для язичників чи комуністів, але не для християн.

Найбільш постраждалою частиною німецького населення виявилися жінки. Згідно з Річардом Евансом, почесним професором сучасної історії Кембриджського університету, «жінки і дівчата зазнавали постійного насильства... Насильство часто супроводжувалося тортурами та знущанням і закінчувалося вбивством. Часто, особливо в Берліні, жінок гвалтували у присутності чоловіків-німців, щоб підкреслити знущання. Чоловіків зазвичай вбивали, оскільки вони намагалися перешкодити насильству. У Східній Пруссії, Померанії та Сілезії було згвалтовано близько 1 400 000 жінок. Насильство було скоріше нормою, ніж винятком. За оцінками двох найбільших берлінських лікарень, щонайменше 100 000 жінок згвалтували в німецькій столиці. Багато хто захворів на венеричні захворювання. Велике число пізніше зробили аборт, або, якщо народили, залишили дітей у лікарні. Насильство тривало багато тижнів, навіть після формального закінчення війни. ... Німецькі жінки навчилися ховатися, особливо після настання темряви; або, якщо вони були молоді, брати радянського солдата, переважно офіцера, як коханця та захисника»²⁹.

Ось у який спосіб, якщо вірити патріарху Кирилу, доблесні солдати Червоної армії «искупили грехи русских людей!» У такий спосіб Сталін «смертию смерть поправ!» У такий спосіб «Христос был прославлен в новой Пасхе»!

Насправді результатами війни стало непоправне зло для всіх людей, які потрапили у сферу радянського панування – і навіть для тих, хто опинився за її межами, оскільки Сталін змусив союзників насильно видати мільйони колишніх радянських громадян відповідно до ялтинських угод: «З 1945 по 1947 рр. 2 272 000 людей було передано союзниками до СРСР. Із них понад 600 000 служили у “східних силах” німецької армії. Близько 200 000 змогли залишитися на Заході»³⁰. Однак, як пише Сергій Шумило, «більш ніж 6 000 000

²⁶ Solzhenitsyn, *The Mortal Danger*, London: The Bodley Head, 1980, pp. 39–40.

²⁷ Krasikov, “‘Tretij Rim’ i Bol’sheviki”, in L.M. Vorontsova, A.V. Pchelintsev and S.B. Filatov (eds.), *Religia i Prava Cheloveka*, Moscow: “Nauka”, 1996, p. 203.

²⁸ А також ієрархи та духовенство УАПЦ – прим. ред. С.І.

²⁹ Evans, *The Third Reich at War*, London: Penguin Books, 2009, pp. 710–711.

³⁰ Soldatov, op. cit., p. 11, footnote 6.

«східних робітників» (остів), біженців та емігрантів були насильно репатрійовані в СРСР до 1948 р. Більшість з них опинилися у стінах сталінського НКВС»³¹.

Найбільшу категорію тих, хто був насильно репатрійований, становили ті, хто воював у Червоній армії. Вже протягом війни владою було страчено 157 000 червоноармійців (еквівалент 50 дивізій) та майже мільйон заарештовано³². Потім настала черга тих, хто провів війну в нацистських таборах або просто, побачивши добробут на Заході, дізнався про брехливість радянської пропаганди. Протоіерей Михаїл Ардов, священник ІПЦ в Москві, згадував: «я прекрасно помню послевоенные годы, как в 45-м, 46-м году Москва была буквально наводнена калеками, безрукими, безногими солдатами, которые пришли с войны, и вдруг они все исчезли. Я только потом узнал, что их всех, чтобы они вид столицы не портили, схватили и отправили помирать на остров Валаам.

Там не было монастыря, вот они там, можно себе представить, в каких условиях доживали свой век. Они нищенствовали, побирались, – вот, чтоб ничего этого в столице не было, так с ними обошлись. Это я хорошо запомнил. Кроме того, как мы знаем, по вине, в общем-то, самого Сталина, его военачальников, огромное количество советских людей попало в плен. И государство от них сразу отсеклось, их сразу объявили изменниками. А впоследствии, когда они по тем или иным причинам возвращались в нашу страну, их немедленно – по большей части – просто сажали в сталинские лагеря. Вот так они относились к ветеранам...»³³ А скільки людей було відправлено в концтабори за «співпрацю з окупантами», а насправді, у більшості випадків, лише за те, що намагалися вижити під окупацією, прогнати свої сім'ї тощо.

Отже, маємо говорити не про звільнення Радянським Союзом поневолених народів від нацистів, а про перемогу ГУЛАГу над Освенцимом та про нове, більш жорстоке поневолення, яке розтягнулося на кілька десятиліть, а в Росії не скінчилося й досі.

Відтак у 1945 р. спеціально підібраних єпископів з найбільш малодушних звезли до Москви для участі в «помісному соборі» й змусили обрати митрополита Алексія (Сіманського), найбільш слухняного радянському режимові церковного діяча, патріархом РПЦ МП й погодитися з безпрецедентним в історії контролем держави над Церквою. Сергій Шумило пише: «Зовнішній результат Московського собору 1945 р. був сприятливим для радянського режиму, фактично, завдяки тому, що участь у ньому східних патріархів надавала «легітимність» і «канонічність» для натхненних Сталіним виборів. Це ввело в оману не лише частину православної ієрархії за кордоном, а й багатьох істинно-православних пастирів у СРСР, які наївно не підозрювали, що це могло статися з канонічними порушеннями»³⁴.

Рішення цього собору мали прямі та вкрай негативні наслідки для тих православних християн, які не піддалися радянській пропаганді й залишилися вірними Христу. Як пише професор Іван Андрєєв, який був членом Катакомбної Церкви і під час війни емігрував, «подпольная или Катакомбная Церковь в Советской России подверглась тяжелейшим преследованиям после 4 февраля 1945 г., когда произошла интронизация советского патриарха Алексия. Те, кто не признал его, были приговорены к новым срокам заключения и через некоторое время убиты. Те, кто признал его, часто получали освобождение до окончания срока и назначения. ... Все тайные священники, обнаруженные в советской зоне в Германии, были убиты»³⁵. Цей факт, як пише Михаїл Шкаровський, «частично підтверджено документами з архивів тайної поліції. В 1944–1945 гг. в лагерьх была сфабрикована целая серия дел о контрреволюционных организациях. Многие клирики были приговорены к увеличению сроков заключения или расстреляны»³⁶. Ось у такий спосіб сталінським режимом була створена сучасна Російська православна церква Московського патріархату, тож цілком природно, що культ Сталіна залишився в ній навіть після розвінчання його Хрущовим, а в наш час знову відроджується, набуваючи химерних форм, як от «релігія Перемоги» тощо.

Іншим наслідком сталінської «спокути» було підпорядкування Румунської, Болгарської, Сербської та Польської Православних Церков НКВС/КДБ та його «філіям», унаслідок чого було вбито багато єпископів і священників, тоді як інші стали маріонетками «колективного антихриста» (за висловом богословів Катакомбної Церкви). Потім почалася комунізація населення Східної Європи: і якщо матеріальна та духовна руйнація в цих кра-

³¹ Shumilo, "Sovietskij Rezhim i 'Sovietskaia Tserkov'" v 40-e–50-e gody XX stoletia", *Tserkovnyie vedomosti*, URL: <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=678>.

³² Alexander Yakovlev, *A Century of Russian Violence in Soviet Russia*, Yale University Press, 2003.

³³ Arдов, "Avoiding participation in the Great Victory Services", sermon given on May 8, 2005, *Vertograd*, May 18, 2005; translated in *The Hoffman Wire*, May 18, 2005.

³⁴ Shumilo, op. cit.

³⁵ I.M. Andreev (Andreevsky), "The Catacomb Church in the Russian Land".

³⁶ Shkarovsky, *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov' pri Staline i Khrushcheve*, Moscow, 2005, p. 205.

їнах не порівняні з тим, що було в Радянському Союзі, то лише тому, що вони були під комуністичним гнітом менший час і вже в основному після смерті Сталіна.

Тим часом, у міру того, як «вільне» населення Радянського Союзу страждало від голоду, населення ГУЛАГу зросло до небувалих розмірів, що зробило післявоєнний період для народів СРСР ще жакхливішим, ніж до війни.

*

Поклоніння Московського патріархату Сталіну, яке тривало від Другої світової війни до останніх днів комунізму й, у різний спосіб, до сьогодні, є, мабуть, найяскравішою демонстрацією неканонічності та безблагодатності цієї організації. Звичайно, завжди можна було знайти мужніх окремих православних вірян і навіть священників; але вони діяли всупереч, а не з благословення своїх церковних лідерів, які, йдучи за своїми справжніми лідерами, Сталіним, Путіним і Сатаною, продовжують прославляти сатанинську перемогу воєнничих атеїстів у 1945 році.

Переклад українською **Віталія Шуміла**

Мос Володимир-Ентоні – бакалавр мистецтв (філософія та психологія; Оксфордський університет, 1970 р.), доктор філософії (Ph.D.) (теорія особистості, особистість Шекспіра; Університет Суррея, 1978 р.), історик Церкви, (Гілфорд, Великобританія).

Moss Volodymyr-Anthony – Bachelor of Arts (Philosophy and Psychology; Oxford University, 1970), Doctor of Philosophy (Ph.D.) (Theory of Personality, Shakespeare's Personality; University of Surrey, 1978), Church Historian (Guldford, Great Britain).

E-mail: vladmoss@aol.com

Авторський сайт: www.orthodoxchristianbooks.com

THE CULT OF STALIN IN THE MOSCOW PATRIARCHATE: ITS SOURCES AND CONTEMPORARY CONDITION

*The given article is called to introduce into Ukrainian scientific discourse the concept of “sergianism” – the subjection of the Moscow Patriarchate in 1927 to the atheist Soviet state, as a result of which the ROC MP became a component part and one of the important propagandist mouthpieces of the internal and external politics of the USSR and its ruling party, the Communist Party of the Soviet Union. One of the manifestations of sergianism is the spreading in the church milieu of the cult of Stalin and, linked with it, the religious cult of the “GFW” (“Great Fatherland War”) or “the religion of Victory”, which in the contemporary Russian Federation has taken the place of the ideology of communism. The “Religion of Victory” as a disguised form of Stalinism is an official state and ecclesiastical doctrine in the RF, which justifies the ideas of “Soviet revanchism” and the aggressive politics of the government of the Russian Federation. The article has not only a scientific, but also a practical character; its aim consists in drawing the attention of the scientific community and society in Ukraine to the problem of sergianism, insofar as the ecclesiastical community in Ukraine plays a significant role. However, the processes of decommunization have scarcely touched it. **The scientific novelty** consists in the fact that such concepts as “ecclesiastical Stalinism” and “the religion of Victory”, and the problems associated with it are being introduced into Ukrainian scientific discourse for the first time.*

Key words: the cult of Stalin, Stalinism, repressions in the USSR, persecution of the Church, the Moscow Patriarchate, the religion of Victory, the Catacomb Church.

Дата подання: 4 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мос, В-Е. Культ Сталіна в Московському патріархаті: витоки та сьогодення. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 49–57. DOI: 10.5281/zenodo.6739886.

Цитування за стандартом APA

Moss, V-A. Kult Stalina v Moskovskomu patriarkhati: vytoky ta sohodennia [The Cult of Stalin in the Moscow Patriarchate: its Sources and Contemporary Condition]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 49–57. DOI: 10.5281/zenodo.6739886.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII СТ.) (частина 22)

DOI: 10.5281/zenodo.6783654

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2022. CC BY 4.0

У публікації представлені документи гетьманів Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, полковників Василя Дуніна-Борковського, Якова Лизогуба, Іллі Новицького, Костянтина Солонини та інших старшин, чернігівських архієпископів, різноманітна ділова документація (купчі, скарги тощо).

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, полковник, Сіверщина, Церква, купчі.

У черговому випуску ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорили в попередніх частинах цієї статті). Відзначимо, що ці публікації склали основу перших трьох томів нашого збірника «Сіверщина гетьманських часів», які вже побачили світ¹, і т. 4, який готуємо до друку.

Усього в цій частині статті наводимо тексти 51 документа, у т. ч. 21 – XVII ст., 30 – XVIII ст., а один – у формі регесту (додатки № 2). Усі наведені джерела зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) (далі – ІР НБУВ).

Серед документів цієї добірки необхідно знову виділити ті, що доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, узагалі старшин. Найперше тут представлені документи гетьманів І. Мазепи (1), І. Скоропадського (3), Д. Апостола (1), полковників київського К. Солонини (1), стародубського Т. Олексійовича (1), чернігівських Я. Лизогуба (3) і В. Дуніна-Борковського (2), сумського Кондратьєва (1), охочекомонного полковника І. Новицького (1), генерального судді С. Прокоповича (1), стародубського полкового судді Самійла Івановича (Колничого) (1), ряду чернігівських архієпископів: Лазаря Барановича (1), Іларіона Рогалевського (3), Антонія Черновського (1). Не менш авторитетно виглядає список адресатів або тих, кому скеровували скарги (гетьмани І. Скоропадський, Д. Апостол та ін.).

Першою за хронологією є купча 1654 р. козака Яська Охрімовича. Вона має беззаперечну цінність, оскільки документів часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. збереглося дуже мало. Цей козак жив у Ніжині, а продавав свій будинок у Кременчуці. У документі не зовсім зрозуміло пишуть, що цей дім був придбаний ним у Кременчуці «з розказання господаря нашого, его млст пна гетмана, по розных містах». Виходить, що сам Б. Хмельницький наказував козаку вчинити цю купівлю, але неясно, чому вказується здійснити це «по розных містах». Можливо, з наказу гетьмана Охрімович придбав будинок ще в якомусь місті? І чому взагалі гетьман опікувався майновим станом цього козака? На це поки що немає відповіді. Ця купча дозволяє продовжити каденцію кременчуцького сотника Богдана Лавриненка, оскільки досі вважалося, що він обіймав цю посаду лише в 1652 р.² З документу випливає, що уряд місцевого сотенного писаря посідав Микола Пинчук, ім'я якого у джерелах згадується вперше. Цінність цього факту полягає ще й у тому, що на сьогодні імена кременчуцьких сотенних писарів відомі лише з XVIII ст. Не менш цікавим є документ № 8 – випис 1687 р. з ніжинських городових книг. Тут міститься ухвала щодо стягнення боргу з мешканців Ніжина Дмитра Миколайовича та Костянтина Криштофоровича (на той час уже покійних) на користь стольника

¹ Сіверщина гетьманських часів. Київ, 2019. Т. 1; 2020. Т. 2 (упорядники: Мицик Ю., Тарасенко І.).

² Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. Ч. 1. С. 252.

Павла Скрабина, який був воєводою московського гарнізону в Ніжині. У цьому документі уточнюються також прізвища й каденції осавулів Ніжинського полку: не Ненада, а Ненада, не Толочко, а Толок, зокрема, каденція останнього тривала не лише в 1688, а й у 1685 р. Також уточнюється каденція писаря Ніжинського полку Йосипа Завадського, яку досі визначали 1682 і 1684–1686 рр., городового отамана Леонтія Марковича, яку визначали 1682–1684 рр. На рік можна продовжити каденцію й ніжинського полкового судді Марка Борсука, початок якої досі визначали 1688 р. До того ж довідуємося, що М. Борсук мав дочку Марію, яка в першому шлюбі була за Кристофоровичем. Урешті мінімум на рік можна продовжити каденцію полкового обозного Матвія Шендюха, яку визначали 1685 і 1694–1695 рр. У купчій 1685 р., яка міститься у виписі з глухівських міських книг (№ 3), названа міська верхівка Глухова. Тут дещо уточнюється каденція отамана Сави Яковлеви-ча, яку досі завершували груднем 1684 р. Інший суддя (генеральний!) Сава Прокопович написав у 1691 р. лист до крелевського сотника Івана Маковского, у якому відповідав на послання зі скаргою на якусь Захарчиху, що мала претезії на землі сотника й хотіла частину його селян «в подданство собі ... привернути» (№ 15). Під цією Захарчихою слід розуміти, очевидно, вдову військового товариша, жителя Коропа Захара Голуба (Голубен-ка), брата генерального бунчужного Костянтина Голуба.

1675 роком датовано універсал чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського (№ 2). Оскільки в Березенській і Столенській сотнях міщани зазнали збитків внаслідок подорожі гетьмана І. Самойловича з Батурина до Чернігова й назад (через Сосницю, Мену й Березну), то полковник наказував частину повинностей покласти на інших мешканців полку. Інший лист В. Дуніна-Борковського (№ 5) є по суті вступом до донесення його племінника – розвідника Яхимовича (Якимовича) до гетьмана І. Самойловича. Із цього листа довідуємося, що Яхимович був сином його брата Григорія, чернігівського війта протягом 60–70-х рр. XVII ст., і був посланий до Варшави, щоб дізнатися про рішення сейму Речі Посполитої 1685 р. До листа прилягає і донесення самого Яхимовича. Слід сказати, що тоді І. Самойлович дуже цікавився зовнішньополітичним курсом Речі Посполитої, оскільки йшли переговори про укладення «Вічного миру», й дуже важливим було переконатися, що остання дійсно налаштована укласти мир із Московською державою, під владою якої перебувала Лівобічна Гетьманщина. Трохи пізніше, у вересні 1685 р., до Сілезії (Шленська) було відправлено купця-агента, глухівського жителя Якова Дем'яновича. Після повернення до Батурина він склав звіт про свою місію (№ 6), доповів усе важливе чути й бачене про події в Європі, особливо про перебіг війни з Османською імперією, а також привіз тогочасні газети (авізи, «летючі листки», куранти). Відзначимо, що Дем'янович жив у Сілезії чотири тижні й щоденно розмовляв із німцями (знав німецьку мову) звідки брав потрібну інформацію. Традиції розвідки продовжували жити в Гетьманщині й пізніше, про що свідчить «доношение» 1767 р. ніжинського грека Леона графу П. Рум'янцеву (№ 36). У 1706 р. Леон переїхав із Греції до Ніжина, де вивчився «российского языка и часть божественного писания» й став виконувати розвідницькі функції в Османській імперії та Швеції, а в 1710 р. потрапив у шведський полон. Тут він тяжко хворів, а після звільнення жив у Петербурзі. Завдяки клопотанню канцлера Г. Головініна йому дозволили осісти в Ніжині, де він одружився. Хоча він мав заступництво гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола й К. Розумовського³, але фортуна відвернулася від нього. Леон овдовів, дочка тяжко хворіла («рукою и ногою правими не владіет»), у чому він звинувачував недоброзичливців, дуже збіднів... Через це він звертався до П. Рум'янцева – правителя Малоросійської колегії – за допомогою.

Усе ж найбільшу цінність мають листи І. Мазепи або написані до нього універсали полковників. Спершу вкажемо на оборонний універсал 1698 р. м. Березна самого гетьмана, вміщений у додатку № 5. Тут згадують ім'я копіста – невідомого писаря Березенської сотні Івана Рудановського. Далі йдуть листи, адресовані гетьману. Першим із них є послання охочокомонного полковника І. Новицького 1688 р. (№ 12). У ньому повідомлялося про тривожні вісті щодо можливого нападу ординців на Лівобережжя. Цю відомість І. Новицький послав і в Охтирку. Дуже важливою є інформація, отримана від втікача з кримської неволі: з наказу хана там відбувався перепис невольників, і їх виявилось 107 тис. Якщо в середині XVII ст. кількість українських невольників у Криму визначали як 600 тис. (більш ніж ймовірно, що ця цифра перебільшена), то тепер вона змаліла в 6 разів, що було наслідком ослаблення військового потенціалу Кримського хакства. У листі 1688 р. (№ 14) київський полковник К. Солонина теж пересилав відомості про ординців І. Мазепі. Цю кореспонденцію гетьмана доповнюють листи полтавського (Ф. Жученко) та гадяцького (Гаврила Матвієнка) наказних полковників і кошового отамана Григорія Сагайдачного, а

³ Відповідні указ князя О. Шаховського і універсал К. Розумовського зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 55569 та 55541.

також царська грамота, якою повідомляли про обрання І. Мазепи гетьманом. Ці останні вміщені в додатках. Відомість про дії орди біля р. Коломак передає листом 1688 р. з Лебединна сумський полковник Андрій Кондратьєв, син засновника Сум (№ 11). Скарга 1719 р. (№ 22) стосується ще догетьманського періоду Мазепи. У ній бахмацький сотник Семен Боровський писав про конфлікт через землю біля Малого Самбора з самбірцями, який тягнувся ще «за ... Самойловича». Тоді мати С. Боровського судилися «з Мазепихою, тогда асаулкою енеральною будучою, ... о тую сіножат, же стадом було мазепинским вибито і по наказам правном, Мазепиха на своїх сіножатах взаміну трави косити давала». Не менш цікава «Премеморія» Генеральної військової канцелярії (№ 24), яка була складена в січні 1724 р. і відправлена в Малоросійську колегію. У ній вказувалися маєтності, які були конфісковані в мазепинців і передані І. Скоропадським новим власникам. Останні ж були вірогідними царя й серед них бачимо таких одіозних діячів, як Нос, котрий провів московських карателів на Січ і є причетним до її знищення.

Серед документів полковників тут найбільше представлені ті, які були створені чернігівським полковником Я. Лизогубом (№ 9, 10, 13). Усі вони стосувалися матеріальної підтримки містечка Березна, яке зазнало збитків внаслідок «наїздів», тобто пересування військ під час Кримських походів. Вони добре доповнюють опублікований раніше універсал Я. Лизогуба, яким полковник надавав Березній млин⁴. Відзначимо, що в одному з наведених нами універсалі згадують села Тури (Тур'я) й Чепелівка (Чепелів), що розташовані в суч. Сновському р-ні. В іншому згадують села Локнисте, Гусавку й Горицю (суч. Менського р-ну). Стародубський полковий суддя Самійло Іванович (Колничий) за дорученням гетьманіча, стародубського полковника Якова Самойловича, розглядав у 1686 р. конфлікт за землю між громадами сіл Івантенки і Задубеня Бакланської сотні (нині – у Почепському р-ні Брянської обл.) (№ 7). Документ дає змогу збільшити час каденції Колничого на цій посаді, бо раніше її визначали 1671 і 1679–1694 рр. Мешканці сіл надали універсал Івана Плотника, стародубського полковника в 1664–1665 рр., що проливає світло на долю сіл в часи Руїни та на історичну топоніміку краю. Документи № 15а і 15б – це листи 1688 р. дружини колишнього стародубського полковника (у 1668–1672 і 1673–1676 рр.) Петра Рославця Гани. Вона клопоталася за свого заарештованого чоловіка й за худобу, яку конфіскував чернігівський полковник Леонтій Полуботок (батько наказного гетьмана), перед переяславським полковником Райчею й полковником московського війська Андрієм Гамонтом. Однак це не допомогло, оскільки донос на нього був написаний самим гетьманом – І. Самойловичем 6.08. (27.07.) 1676 р., у якому Петра Рославця було звинувачено в тому, що «подобно намовившись з неприятельскими сторонами», хотів вчинити замішання в Стародубському полку. Насправді ж П. Рославець був ще більше промосковський, ніж І. Самойлович, але доносу саме останнього було надано в Москві більшої ваги⁵. Закінчуємо документи XVII ст. універсалом 1685 р. (№ 4) чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який тоді був місцеблюстителем Київської митрополії. Цей документ називаємо універсалом по-перше тому, що вище духовенство XVII ст. саме так називало їх, а по-друге, за своєю структурою він найбільше подібний до універсалу. Написаний він був за наказом московського патріарха Йоакима, й у ньому українське духовенство закликали взяти участь у Соборі, щоб обрати нового київського митрополита (ним став Гедєон Четвертинський). Цікаво, що сам Лазар Баранович не приїхав на Собор. Таким чином завершуємо цю частину статті й переходимо до іншої, яка стосується документів XVIII ст.

Спочатку вкажемо на два універсали гетьмана І. Скоропадського (№ 16, 17). Першим, за 1708 р., стверджувалися грамоти на маєтності Дем'яна Маковського, надані йому на підставі грамоти Петра I й універсалу І. Мазепи⁶. Другим, виданим у 1711 р., давався дозвіл військовому канцеляристу Івану Ханевському на побудову млина на р. Стрижень (№ 17). З Ханевськими – Явдохом та її сином Іваном – пов'язані ще два документи: заповіт заграних осіб (№ 19) і реєстр речей (№ 20), у присвоєнні яких звинувачували «Покотилиху» (чи не родичка бахмацького сотника у 1709–1710, 1716–1722 рр. Семена Боровського?). Пізніше, у 1716 р., видано ще один гетьманський універсал (№ 21). Він стверджував права ніжинського цеху музик. Цехмістр Сава Михайлович надав тоді відповідний універсал попередника І. Скоропадського – гетьмана Б. Хмельницького. Це був універсал 1652 р., який дали цехмістру Грицьку Ілляшенку-Макущенку⁷. Ще один універсал видав у 1728 р. гетьман Д. Апостол. Ним підтверджувався оборонний універсал І. Скоропадського, виданий Костянтину Костенецькому (№ 27). Далі йдуть документи старшини нижчого

⁴ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Київ–Львів, 2002. Ч. II. Додатки II. № 122.

⁵ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 18373.

⁶ Універсали Івана Мазепи (1687–1709)... № 45; Ч. I. № 490.

⁷ Універсали Богдана Хмельницького. Київ, 1998. № 63.

рангу – сотників. Це лист 1722 р. (№ 23) крелевецького наказного сотника Семена Григоровича до Маковської. За всіма ознаками це була удова крелевецького сотника Івана Маковського (у чернецтві Іларіона) – Агафія Харитонівна (Жуковська), яка померла до 1729 р.⁸ Про це говорить і скарга 1724 р. Григорія Голуба – внука Захара (№ 25), у якій безпосередньо вказується на конфлікт за землю, якою «покойний пн Иван Маковский завладіл несудно». Інша скарга 1728 р. (№ 26) була адресована Степаном Бишовченком гетьману Д. Апостолу. Бишовченко скаржився на бунчукового товариша Івана Себестіановича, сина Андрія, писаря полкового прилуцького. Цей Іван хотів насильством обернути скаржника з козаків у свого підданого. Слід сказати, що ця історія зафіксована у великій кількості архіних документів, і лише після їх вивчення можна буде сказати, чим вона завершилася.

Далі йдуть документи, пов'язані з сіверським духовенством, зокрема, що стосуються території Стародубського полку. Першим з них, не рахуючи універсалу Лазаря Барановича, є договір 1711 р. між священиком і громадою щодо цін на церковні треби (№ 18). Громада складалася з жителів сіл Кустичі й Чорнижовці Стародубського полку. Перш за все, це укази й листи чернігівського й новгород-сіверського архієпископа (у 1735–1738 рр.) Іларіона Рогалевського, які були адресовані стародубському протопопу Григорію Подлузькому (про нього, на жаль, немає ніяких даних) і стосувалися тих само сіл. Колишній писар Стародубського полку Григорій Скорупа збудував своїм коштом приділ при Свято-Микільському храмі на честь св. Кузьми й Дем'яна та Миколи-угодника в с. Кустичах, і архієпископ благословляв його освячення (№ 28). Наступним указом 1737 р. (№ 29) він благословляв перехід громади села Покословля в парафію с. Кустичі (як ближчого територіально, ніж с. Яцковичі (суч. Стародубського р-ну), до парафії якого вони належали). Наступного дня архієпископ написав листа до Г. Скорупи (№ 30), у якому дякував йому за надіслану олію і сповіщав, що отримав послання про покослівську парафію через ігумена Каменського монастиря Іраклія Комаровського (майбутнього чернігівського архієпископа), надіслання свого указу, в якому він повідомляв про отримання від Г. Скорупи вищезгаданого послання з Сосниці 13 березня й видання архієпископом відповідного указу («універсалу»). У 1741 р. новий чернігівський митрополит Антоній Черновський видав указ стародубському протопопу Григорію Подлузькому, яким відміняв указ щодо сіл Яцкович і Покославля чернігівського архієпископа Никодима Сребницького (архієпископ у 1738–1740 рр.), а підтверджував указ Іларіона Рогалевського (№ 32).

У 1743 р. до Г. Скорупи звернувся листом новий чернігівський і новгород-сіверський архієпископ Амвросій Дубневич (№ 33). У посланні йшлося про той же перехід с. Покословля і про передавання трирічної платні священику села Яцковичі Василю Лосицькому. У листі 1769 р. (№ 36) чернігівського і новгород-сіверського архієпископа (у 1761–1770 рр.) Кирила Лящевського до обозного Стародубського полку Павла Скорупи йшлося про призначення на парафію в Кустині священика Іоанна Шарипи, який вийшов «з заграниць», тобто з Речі Посполитої, вірогідно – з Правобережної України. Представлена в статті й інша документація духовенства, а саме листи щодо тих же сіл Стародубського полку. Насамперед у них мова йшла про дошку на престол храму в с. Кустичах, яку виготовили коштом роду Сулими. Тут згадується одна досить загадкова справа, оскільки наводяться листи новгород-сіверського єпископа Іларіона і адресовані йому (№ 38, 39, 40). Однак у цей час (1781 р.) чернігівським і новгород-сіверським архієпископом був Феофіл Ігнатович (1770–1781 рр.), а ім'я Іларіон носив у XVIII ст. лише Рогалевський, правління якого єпархією припадає на 1735–1738 рр. Хоча листи збереглися в копіях, однак не може бути, щоб копіїст помилився на 50 років у датуванні, оскільки згадувана покійна дружина генерал-майора Яким Сулими – Марія Павлівна (урождена Скорупа) померла 23 (12).04.1783 р. і була похована в с. Кустичах. А о. Христофор Сулима потім став архімандритом Гамаліївського монастиря, пізніше єпископом. Помер він у 1813 р., обіймаючи посаду харківського єпископа. Можливо, помилково написане ім'я єпископа Іларіона? Поки що на це питання немає відповіді. Ще в документах 1781 р. (№ 31, 42), викликаних скаргою згадуваної Марії Сулими й кустинського священика Павла, йшлося про незаконне втручання в чужу парафію священиків села Осколкова, батька й сина Шапулинських. У двох останніх документах (№ 44, 45) йшлося про взаємний перехід до парафій у Кустичах та Рюхові в 1798 р. священиків Павла Чернявського й Василя Ждановського. Із відповідним клопотанням звертався до архієпископа чернігівського й новгород-сіверського Віктора Садковського (правив єпархією протягом 1796–1803 рр.) Андрій Миклашевський і отримав позитивну резолюцію. Деталі переїзду парафій пояснювали в ордері стародубського благочинного протоієрея Василя Вуяхевича священику Павлу Чернявському. Вірогідно такий же ордер отримав і о. Василь Ждановський. Зазначимо, що Миклашевський –

⁸ Модзалевський В. Малороссийский родословник. Киев, 1912. Т. 3. С. 291–292.

це очевидно Андрій Павлович (1758 – після 1803 р.), який був на схилі віку підкоморієм Стародубського повіту. Хоча, що менш вірогідно, ним був Андрій Михайлович (1757–1819).

Дуже цікавою є справа № 35, у якій містяться документи про виготовлення в 1764–1765 рр. клейнодів Чернігівського полку («литавр» (барабана), прапора тощо). Подаємо найважливіші документи і резолюції до них. Тут стають відомими імена виконавців замовлення полкової канцелярії, розцінки за працю й видатки на матеріал. Згадується ім'я городского отамана Лопатіна. Це насправді Петро Лопата, каденція якого досі обмежувалася 1759–1761 рр. Між тим, вказаний документ дозволяє її продовжити як мінімум до 1766 р., а можливо й до 1768 р., коли отаманувати став Михайло Доморка. У цій справі кожній сторінці присвоєно власний номер, тому ми подаємо її як цілісну справу, але вказуємо архівну легенду кожного аркуша.

Представлені в цій статті й три купчі другої половини XVIII ст. відповідно 1760 (№ 34), 1777 (№ 37) і 1787 рр. (№ 43). У перших двох мова йшла про продаж греблі та гаю Іваном і Горпиною Сидоренками з с. Гурбинці (село суч. Прилуцького р-ну), у другій – про продаж городу козаком Григорієм Шуликом з с. Литовська Стародубського повіту Новгород-Сіверського намісництва.

Насамкінець зазначимо, що тексти документів подаємо за правилами, укладеними Я. Дзиріою⁹, про які ми писали в попередніх частинах статті. Автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами. Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими й краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну й культурну історію краю.

* * *

№ 1

1654, лютого 29 (19). – Кременчук. – Купча.

«Я, Яско Охримович, козак Войска Запорозького обывател живший, маючи дом мой властный и за копу мою куплений в месте Кременчуку под час заверух з росказаня господаря нашего его млст пна гетмана по розных (!) містах (!). Прето я з малжонкою моею, отримавши тот дом од [И]вана Безпятаго, а часу теперешнего я повернувшись ку домовы своему до Ніжина, а тот дом продадем пану Юрю Мойсеенку у Кременчуку в моц и посесию пуцаю и в спокойное держане вічними часы, за которою шлюбую, же ни от кого пан Юрей Мойсеенко ни од кого (!), жадного затруднения міты не маєт, я сам и малжонка моя повинна в том отповедат потребуочому в той предаже, а пна Юря Мойсеенка во всем очищат и от всего ослобожат. Где бы хто важился турбацию чинит пану Юрю и для уверения и при написаню того листа зезнаного был пан Левко Зулда, пан Иван Цівъченко, Мартин Шорапаненко, козаки кременчуцкие, и пана Богдана Лавриненка, сотника, и пна Ивана Дяченка просили о приложене печаты звыклой товариства и писара о подпис руки. Що на прозбу мою учинит рачили.

В Кременчуку року 1654-го мца февраля 19 дня.

Миколай Пинчук, писар кременчуцкий, рукою».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 20545. Оригінал завірений підписом писаря і печаткою. Запис: «Зезнане дому вечистого продажы от пна Яска з Ніжина Юрю Мойсеенку вічне»).

№ 2

1675, лютого 13 (3). – Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Василя Борковського.

«Василий Борковский, полковник Войска его црского пресвітлого величества Запорозького черніговский.

Вам, всім войтум сілким, до міста Березного належним, а особливе вуйтови стулненскому зо всіми посполитими людми в помененной сотні Стулнинской жиючими, доброго здоровья справши, до відомости доношу:

Под час бытности сеей велможного его млсти пна гетмана, добродія великого, в Чернигови и простуючого дорогу през ваши Березное, Мену и Сосницу з Батурина до Чернігова и назад тим же трактом в Батурин, войти міские на принятие так самого велможного его млсти пана гетмана, яко теж и инших началних людей, вшелякими лютаминами выдаючи, много втратилися. Теди (...) * таковую втрату их вспираючи, счоби одни мешчане сами на так великом видатку одни не шкодовали, заславше вас сим моим писанем, сурово приказуем абисте не пречачи ни в чом вуйтови березинскому и помочними будучи, належное, що на которого вуйта принадлежати будет, видал конечно. И повторе вам о том пилю и пилю приказавши, полекаю Гду Бгу.

З Чернигова февраля 3 д. року 1675.

⁹ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 39–42.

В подлинном тако:

Вам зичливий приятель звышменованный полковник, рукою».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55513. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано «місто печати» і зроблено запис: «З подлинним сводил писар сотенний березинский Иван Рудановский»).

№ 3

1685, березня 10 (лютого 29 (?)). – Випис з міських книг, який містить в собі купчу.

«Выпись с книг міських глуховских літа от нароження Божого 1685 місяця феврала 29 (!) дня.

На уряді нашом міском перед нами, Василием Федоровичем, сотником Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого глуховским, Савою Яковлевичом, атаманом городовым, Алексієм Михайловичем Туранским, писарем, Герасимом Тимофіївичом, войтом, Демяном Ивановичем и Яремою Михайловичем, бурмистрами, и многих зацных, так з товариства войскового, яко и мешан при нижевыраженной продаже и купли немало людей было персоналітеж (!) постановившися перед нами урожоная Орина Емельяновна, по мужу прозиваемая Малашиха, козачка и обывателка глуховская, сознавала нам явно, ясно и доброволне в таковые слова, иж, мовит, продала греблю, през власную працу нашу уфундованную, лежачую на реці Уску и млын построенный, к тому ж млину и займище внизу, гуту зо всіми належитостями, сіножати и всі угодия, якие небожчик муж мой уживал и владіл, то так и спрдала им, славетне урожоному его милости Михаилу Миклашевскому, асаулі Войска царского пресвітлого величества Запорозкого енералному, за сумму певную личбы полской монеты доброй золотых пятьсот. Которую то сумму всю сполна руками моими отобравши, в моц, в посессию и вічне владіние всі тые вышщрененные угодия самому ему, пану Миклашевскому, малжонце и потомком их вручаю, же аж як хотя волно тими добрами на свой пожиток оборочати, диспонавать теперь и на потомные часы. А я юж, вышщрененная Орина Малашиха, потомков мои, приятелі близкие и далекие и ніхто инший, в тот проданный от мене млын, в займище, в гуту, сіножати и во всякие угодия не повинен жадною мірою интересоватись и наименшее быти перешкодою, вічисте права своего вырекаюся под обвленим варунком правным тысячу золотых. Которая то продажа и купля вчинилася при звышписанных урядовых особах, при которых и сей вікуистый запис, яко сторони потребуемой его милости пану Миклашевскому актикован до книг міських глуховских. З которых кстрактом вынятый и поданный при звыклой печати урядовой з подписом руки писарской.

Діялося в Глухові року и дня звышписанного.

Алексій Михайлович Туранский, писар сотни Глуховской, рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 13518-13635. Арк. 1–2. Копія кінця XIX ст. Запис: «196-го генваря в 16 день»).

№ 4

1685, червня 25 (15). – Чернігів. – Універсал чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.

«Лазар Баранович, милостию Божиєю православный архієпископ Чернігівский, Новгородский и всего Сівера, блюститель кафедры метрополий Киевской.

Ясне в Богу превелебным отцем архимандритом, превелебным в Богу господином отцем игуменом, пречестным отцем протопопом и всему духовному чину, так до катедры митрополий Киевской, яко и до нашой Чернігівской архієпископии, належачем Церкви святой восточной и нашего смирения возлюбленным сыном, благословение наше архієрейское при залеценю всегдаших молитов препославши, ознаймуем, иж православные монархи наши, их царское пресвітлое величество, маючи государское свое попечение о посполитом добру державы своея Малой той (?) России, з высокого своего монаршого маестату, а за поважным совітом и архієпископским благословением святішого Іоакима, патриарха московского и всея России, выдали свои государские указы, абы для совершенишого діла всяких духовных в Малой России исправление метрополита на славном здавна престолі киевском был посаженный; яковому указу их царского пресвітлого величества и особливе потреб Церкви малороссийской, през час немалый без такового своего пастыра вдовствуючой, чинячи досить, за знесенем ся с велможним его милости паном гетманом Войск их царского пресвітлого величества Запорозским, посылаем во всю нашу малороссийскую епархию тые універсалы, пастырско жадаючи и приказуючы, абы каждый з началніших духовных персон, яко до Киевской метрополии, так и до нашей архієрейской, належачых катедры, скоро за освідченем тых універсалов до Киева на святых апостол Петра и Павла день, якою помощию Божиєю елекция на метрополиту зачатися мієтся, поспішати хотячи прислугу тую, Церкви Божией и отчизні малороссийской учиненную, архієрейским нашим и пастырским благословением завдячати облікуем.

Писан под час бытности нашой в Ушні июня 15 дня року 1685.

Рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 13518–13635. Арк. 29–30. Копія кінця XIX ст. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати». Запис на звороті «193-го июля 2 день прислал их Сівска околничей Леонтей Романовим»).

№ 5

1685, червня 27 (17). – Чернігів. – Лист чернігівського полковника Василя Борковського до гетьмана Івана Самойловича і донесення його племінника про розвідувальну місію в Речі Посполитій.

«Ясневелможный милостивый пане гетмане, мой велче милостивый пане и добродію!

Посыланый от мене з умыслу за відомом и росказанем велможности вашей в Полские краи, небожчика бувшого тутейшого войта сина... Якимович, замешкавши там немало для продолжения сейму, и хоч на малый час бувши з братанком моим у Варшаві под час сейму, повернув тепер. Которого ораз до велможности вашею посылаю, абы тим обширный оповіл устне и подобно о всем, чего бы відом был, распитан, а щоколвек и на карті выписал братанок мой власною рукою, тут ж до вычитания велможности вашей отсылаю; и що наменает, абы для далших відомостей и далшом тамошном повоженю и до яких skutков замысли их лядские будут привожены як всі на одно мѣется скупятся войска, хоч сего ж знову присылаети Якимовича. То высокої увазі и волі велможности вашею подаючи, себе затим милостивой рейментарской полежаю ласці.

3 Чернігова 17 июня 1685.

Велможности вашей, мо его велце милостивого пана и добродія, счирозычливый и унижонный слуга Василий Борковский, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорожского черніговский».

***

(донесення племінника Борковського)

«Ze tak długo p. Jachimowicz bawił się tu w tych krajach dla tego, iż sejm pro dzie[n] 2 da junij dopiero się skonczył, na którym to stało: naprzód uchwalila R. Posp. auktyś wojska tak, jako pod czas choćniński, którym powiaty płacić powinni po wojewodztwach na wojnę z turczynem. Na którą wojnę taka jest ordynacya: papierz z Rzymu przysłał siedm kroc sto tysięcy na leguminy dla piechoty, jakoż i na zakupiono za te pieniondze. K. j. m. sam rezydować będzie we Lwowie z piechoty i usaryo, a pancyrne chorągwie tak tedy ordynowane dla zaszczytu ordy stać będą, jako to pod comendą pana Łazyńskiego chorążego, 40 za Lachowcami pod comendą pana Dunina pod Tarnopolem, pod comendą pana Dymidskiego pod Uściem. Wezyr sam ze wszystkimi potęgami poszedł ku cesarzowi naszemu, a ku nam wyprawiono seraskira, który już stanął na Bukowinie, jednak z małą potęgą tak turków, jako i ordy, który ma takowy [...], aby w Pokuciu wszystkie fortecie porujnomił (?). Dla tego się jeszcze zatrzymał, że czeka na posiłki większe. Tam że przyszła wiadomość na ostru sejmu, iż turków 18 tysięcy prowadziło pieniądze i legumine do Budy, których książę laterański napadłszy z wojskiem, ubezpieczonych zniósł całe i to wszystko zabrał. Ten seraskier, który do nas idzie, tak wszystkie języki powiadają, że chce koniecznie, aby mug[ł] pogodzić k. p. naszego z p. cesarzem tureckim. Na sejmie posłowie ci byli: cesarza chreścianskiego, od papierza, wenecki, iszpański, kurlandzkich dwóch, którzy się pozabijali na pojedynku. Konstytucya taka stała: k(rólo)i. j. mci nie pozwolono samemu na wojnę chodzić za granicę, na co barzo utyskował, wojska żeby już nigdy nie byli w Polsce i ciangnieniami żeby nie chodzili i noclegów żeby nie mieli po dobrach szlacheckich; troje głównego in kwantum by turczyn począł grasować w Pokuciu, tedy wszystkie wojska mieli (?) się ściągąć pod Szczyrzec (?) i tam za Dniestr iść. Atoli przecie udają zapewne, że ten seraskier z tym idzie, ażeby pakta zawarł, a to ten Szajtan Ibraim pasza, co był pod Zurawnem. Wojska nasze na zime mają stać na dawnych miejscach, jako stawali, jeżeli się nie odmieni, bo to nie wszystko ewangelia, choć co i na sejmie postanowio, czasem to odmienia. U nas tu na Wołyniu już te trzy razy jako ordy brała. O strone wojsk na morzu, te są wielkie, to jest pewna przeciwko turczynowi i potężnie mu dokuczają. Pana podskarbiego przeszłego sądzono, kazano mu, aby siedm krot sto tysięcy oddał R.Ptej. A ów siedzi u króla francuskiego i nie dba o to, bo ma dobrego protektora. Książę dwóch poszło gwałtem od króla francuskiego do cesarza chreścianskiego, brat k. j. francuski, o co się k. francuski bardzo gniewał. Racz tedy w.m. dobrodziej przysłać do nas, jako się wojska ściągają, co się będzie działo, jeżeli zechcą do traktatów to są mowy różnie o strone tego, co Moskwa odebrali teraz niedawno. Pan Jachimowicz i ustnie opowie w. m. dobrod[ziejowi] co słyszał, bo i na sejmie skrycie wszystko czynio i konstytucy nie masz nic, tylko potoczne rzeczy, wszak się przypatrzył i sam pan Jachimowicz, co się dzieje. To jest pewno, że trzeba od w. m. dobrodzieja mego, aby był teraz jak seraskier się zbliży».

Переклад.

«Так довго п. Якимович затримувався тут в цих краях тому, що сейм закінчився лише 2 числа червня. На ньому було ухвалено: насамперед ухвалила Річ Посполита збільшення війська так, як під хотинський час (йдеться про Хотинську війну 1673 р. – Ю.М., І.Т.), повіті мають платити по воеводствах на війну з турком. На цю війну є така ординація: папа з Риму прислав сімсот тисяч на лагоминки для піхоти, які й закупили за ці гроші. К. й. м. сам буде резидувати з піхотою і гусарами у Львові, а панцирні хоругви, призначені для захисту від орди, мають так стати: під командою пана хорунжого Лазинського за Ляхівцями, під командою пана Дуніна під Тернополем, під командою пана Димидського під Устям. Сам візир з усіма потугами пішов до нашого цісаря, а до нас відправили сераскера, який вже став у Буковині, однак з невеликою потугою як турків, так і орди, котрий має такий [наказ?..], аби у Покутті всі фортеці поруйнував. А затримувався він тому, що чекає на більші підкріплення. Там же прийшла відомість в розпал сейму, що 18 тисяч турків везло гроші і лагоминки до Буди. Але латеранський князь з військом знеацька нападши, розгромив їх і все це забрав. Цей сераскер, який йде до нас, як кажуть всі «язики», неодмінно прагне помирити короля нашого пана [з] паном турецьким султаном. На сеймі були такі послі: християнського цісаря, папи, венеціанський, іспанський, два курляндських, котрі повбивали себе на поєдинку. Ухвалили таку конституцію: королю його моє не дозволили особисто виходити на війну за кордон, чого дуже жалів; щоб війська ніколи вже не були в Польщі, переходами не ходили і щоб не мали нічлігів в шляхетських добрах; троє поголівщини якби турок почав грасувати в Покутті, тоді всі війська мали збиратися під Щирець (?) і йти за Дністер. Все ж подають як достовірне, що цей сераскер йде з тим, щоб укласти договір, а це той Шайтан Ібрагім-паша, що був під Журавнем. Наші війська на зиму мають стати на давніх місцях, як і ставали, якщо не переміниться, бо це не євангеліє, хоч на сеймі ухвалили, часом це відмінюють. У нас тут на Волині вже тричі орда брала [ясир]. Щодо військ на морі, то вони великі і певно, що проти турка, й потужно йому докучають. Колишнього пана підскарбія засуджено, нака-

зано йому, щоб сімсот тисяч віддав Речі Посполитій. А він сидить у французького короля і не дає про це, бо має доброго протектора. Два князі раптово втекли від французького короля до християнського цесаря, брат французького к. й. [м.], через що французький король дуже гнівався. Тоді зволь в. м. добродій швидше прислати до нас, як зберуться війська: що буде, якщо схочуть укласти договір, є різні розмови щодо того, що Москва недавно одібрала. Пан Яхимович усно розповість в. м. добродієві те, що чув, бо на сеймі все потайки чинять і зовсім нема цього в конституції, тільки поточні справи. Однак придивився і сам пан Яхимович, що діється. То є певне, що треба від в. м. мого добродія, аби був тепер, коли наблизиться сераскер».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 13518–13635. Арк. 31–32. Копія кінця XIX ст. Пізніший запис: «Малороссийская: «Подано в Сосниці иуния 18 д.», и Русская: «193 г. иулия в 2 де[нь] прислал из Севска околничей Леонтий Романович»).

№ 6

1685, після жовтня 7 (вересня 27). – Батурин. – Відомості глухівського жителя

Якова Дем'яновича про події в Речі Посполитій та Німеччині.

«Донесення

реляція Якова Дем'яновича, обывателя глуховского, который з умыслу по указу ясновельможного его милости пана гетмана послан был в немецкие края, меновите Шлионск, для засягнення відомостей, як война турецкая з цесаром христанским отправуючаяся, скончится и иншого тамошнего повоженя, з Батурина выехал в числах 27 сентября року 1685.

Который міл свой тракт полскими краями на Чорнобили, на Заславле, на Остров, на Дубно, на Замосце, на Вислицу и иншие города аж до Шлионска.

Там в самом Шлионску мешкал чтири недели, где так з щоденной устной з немцами розмовы, яко и приходячих уставичне до того мыста курантов, такие засяг відомости.

Над войсками всіми цесарскими, которого якобы міло быти шестдесят тысячей, были тые особы найвышшими енералами: ксионже лиотарунский, ксионже баварский и ксионже линебургский.

Тые енералы з войсками своими рушивши з-под Відня прошлого літа, пошли просто под Новые Замки, в котором то городі было президиум турецкое. И оный облегли, мощно добували и килконадцеть штурмов в добуваню оной фортецы з ущербом своих людей стратили. Почувши теды о том облеженю сераскир-паша, который неподалеце от того містца з килкодесятма тысячами войска турецкого зоставал, рушил просто туда к Новым Замкам.

Німцы зась, взявши певную відомость о его к собі поході и не чекаючи войск турецких до себе под Новые Замки приходу, ксионже лиотаронский в сороку тысячей войска просто рушил против сераскер-пашы, а двадцеть тысячей под фортецею зоставали. Поткались теды з собою обоє войска, турецкое и немецкое, под містом Кграном и мощную учинили битву. В которой целый день триваючи, турецкое войско пляцу уступило и мусило тыл подати, а то для того, иж войско цесарское піхот и армат много з собою міло.

Турецкое зась войско, не міючи на отпор так великому огневи взаемне піхот янчарских, мусило от того містца, битва точилася, о килко миль назад уступити, утративши килко штук армат неболших. А кгда тая битва отпрадовалася там под Новыми Замками, зостаючи над войсками німечкими енералы штурмы мощные до города учинили и добывали оной фортецы, всю зруйновали и людей выстинали.

Завзявши теды сераскер-паша певную через языков відомость, иж город оный вже пропал, пошол ночью наветки, попавивши за собою всі на переправах мосты. Ксионже зась лиотаронский з другими енералами всі околичные містечка и села, около того города Новых Замков будучие, огнем и мечем сплюндровавши, повернул в венгерскую землю, где Текель пановал, През которую з войсками своими тягнуци, одны міста через штурмы подоставал, а другие и сами поподдавались. Именно город Прешу, Кошицы, Токай и тые людьми свсоеми осадивши, назад ку домови з войсками пошол.

Войска жадные лядские сего року цесарови христьянскому на войні не помагали, бо их цесарь христьянский и сам не потребовал: першая для их збродень великих, иж ходячи на помощь, болшие в его панстві чинять руины; другая, же в военном ділі всю на себе оборочают славу, яко показалося з Віденской викторией, кгда король польский всю собі приписал отвагу, всему світу тое оголосивши, иж его щекгулным розумом и отвагою тое щасливое военное отправилося діло, называючи себе оборонителем всего христьянства.

О венетах повідаєт, же также сего літа, маючи на морі з турками войну, многие фортецы от турков побрали в королевстве Морейском.

З таких теды викторий, которых нигде болш не было, так німцы, яко и ляхи, чинячи по городах триумфы, всюду в своем панстві з армат стреляли.

А поворочаючи назад сюда из Шлионска, помененный Яков тьи відомости завзял в Полще. Иж гетман коронный короля не хочет слухати, до чего и инших многих сенаторов маєт собі прихильных, же королеви неприязными зостают. Войско лядское коронное мыслит о звязку для того, же через тые килка літ по всі експедиции з турчином военные, так от челяди, яко и от коней отпало не без великого ущербу и самих себе.

О королю полском повідаєт, иж сего літа особу одну з близких своих людей посылал до Франции, будто стараючиася о тое, жебы сына своего старшого з покровною якоюсь короля французского в стан малженский могл злучити, хотячи през тое сватство в подуфалою з королем французским упеститися приязнь, а потом чогось скритого и хитрого доказоватись.

Тот же Яков, едуци през Волинь и Полесье, где недобойки того гултайства, которіе именем козацким называются, міют свою станцию, чул не тилко от старшины, але и от меншого товариства,

же гетман коронний Яблоновский, при пожежгнаню и подякованю за их вірную службу, эпохочаючи (!) их и до далшой военной працы, то есть на пришлый рок, в котором, мовил, же мает быти потужнійшая турецкая война нежли сего літа была (называючи тилко сою игрищем), кгдаж, мовит, маем певные перестороги, иж сам цесарь турецкий на пришлое літо до нас в гости зо всіми своими поганскими потугами готуется.

Освідчил им всім тоє, иж донское войско послов своих з писмами своими до короля прислало, з тым декляруючи, иж на пришлое літо допомагати им войны турецкой посполу з калмыками прибути мают, а для ліпшой віры и самых послов донских оным там же презентовал.

Также и о Реши Німецкой повідал, же з великим приготовлением на пришлый рок на турецкую войну прибираются. Кгдаж и сам он своими очима бачил, же безпрестанно нового жолніра за-тягают и великую плату дают».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 13518–13635. Арк. 35. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 7

1686, вересня 23 (13). – Стародуб (?). Судове рішення стародубського полкового судді Самійла Івановича Колниного.

«Року 1686 мсця септеврия 13 числа.

За злеценем мні велможного его млсти пна Якова Івановича, гетманича, полковника Войска его црского пресвітлого влчства Запорозкого стародубовского, пна и добродія моего, при поданной его пнської млсти от жителей села Івантенок и села Задубеня супліки справы о свої власній грун-та, неслушним способом от жителей села Жукова завладіние, ставши очевисто передо мною, Самойлом Івановичом, судиену полковим стародубовским, тиеж села Івантиенок и Задубеня жителі поклада-ли копию з орігуналу декрету собі от небожчика Івана Плотника, бывшего полковника стародубов-ского, на оние грун-та виданого, списаную. З которой копії вичиталем, же старинци два з села Кот-лякова: один Сергій Іванович, а другий Прокоп Іванович от тогож небожчика Івана Плотника, полковника стародубовского, бывшего уряду висланными Яном Віцким, товаришем войсковым, Ол[е]ксієм Максимовичом, мещанином стародубовским, границу селу Івантионкам и и селу Задубеню от села Жукова старими знаками признали и отвели, почавши от реки Івантионской, Бойни называемой, в лісок Уколок, а з ліска Уколка у Синії лози, а з Синіх лоз у Крутий лог, а с Крутого логу у реку Дубну упали и там конец оной границі тие ж менение старинци положили и учинили. Мы, суд, по виразном велможного его млс. пана полковника стародубовского розказаню, оние грун-та при селу Івантионках и при селу Задубеню подлук виш менених старинцов признатя, цалке и не-нарушне заховуем и їм тие грун-та з таким варунком приворочаем: если бы от сего часу жителі села Жукова сміли и важилися, жителей села Івантиенок и села Задубеня оние грун-та до якого колвек суду и права потягати и позивати, неотпустне мают до шкатули войсковой вини тысячу золотих за-платити. Що для ліпшой моци и твердости потребуючой стороні, то ест селу Івантионкам и селу Задубеню, сее мое писане при печати з подписом руки моеї даю.

Писан в Стародубі року, мсця и дня виш писанного. По написаню сеей справы позволяем селу Івантионках и селу Задубеню сее старое ограничение теми ж старими знаками при людях постон-них поновити.

Самойло Іванович, судя полку Стародубовского».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 18403. Тогочасна копія. Наприкінці документу намальоване коло, всередині якого написано «місто печати полковника гетьманская»).

№ 8

1687, листопада 8 (жовтня 29). – Випис з ніжинських городових книг.

«Випис с книг міських ратуша ніженского права майдебурского.

Року тысяча шестсот осмьдесят семого місяця октоврия двадцят девятого дня.

По монаршой их царского пресвітлого величества грамоті, а за поважным ясневелможного его мл. пана Іоанна Мазепы, гетмана Войск их же цар. пресвітлого величества Запорозких, листовным указом, перед нами: Стефаном Петровичом Забілою, полковником ніжинским, Войск их же царско-го величества Запорозких, Іоанном Быховцем, от ясневелможного боку рейментарского зосланным, Матвієм Шендюхом, обозным, Аввакумом Тарасовичом [Ненадою], Гаврилом Толоком, асаулами полковими, Феодором Григориевичом, Іоанном Кониским, Кондратом Івановичом, Михайлом Максимовичом, бурмистрами маистрату ніжинского, и иншими райцами, лавниками. на справах міс-ких засідающими, приточилася справа их царского пресвітлого величества столника его мл. Павла Михайловича Скрабина, которая справа взяла свой початок так: в року тысяча шестсот осмьдесятом его мл. Павел Михайлович, будучи воеводою в замку ніжинском, дал позычным способом з казны государской Димитрию Николаевичу, жителю ніжинскому, триста рублей чехами, а Костантию Криштофорову, да Криштофору и Пантелію Дмитровым, также з государской казны позичил триста и осмьдесят рублей и Михайло Маляр того ж часу в царскую казну пять рублей зостал винен. За ко-торые долги по монаршом повелінии при особах урядовых, именно при п. Есифу Завацкому, писа-реви полковому, Леонтию Марковичу на тот час бывшему атаманови городовому, Радиону Верхо-лабу, товарищу войсковому, так теж при п. Феодору Григориевичу и при п. Іоанну Конискому, бурмистрах, в року близко прошлом 1686 оных должников всі добра лежащие им рухомые, яким колвек именем названые, так в місті Ніжині, яко в фолварках, в селах и де колвек знайдуючиеся, зрестровано и ощацовано, по котором шацунку аж до сего часу все иміние мененных должников в арешті зоставало. Теперешнего зас часу его мл. Павел Михайлович Скрабин презентовал нам ме-ненных должников облигки, ускаржался на них и просил з них от нас справедливости. Позванные те-ды должники, так до облигков своих, яко и до долгов в них описаных устне, явне и доброволне при-зналися.

Прето мы, суд нынішний, монаршой их царского величества грамоті повинное отдаючи послушание и ясневелможной его мл. гетманскому повинуючися указу, Димитрия Миколаевича и Костантия Криштофорова, а вмісто Криштофора и Пантілія, небожчиков, рожоных небожчиковских Зофіру сестру и Костантия брата, так конечным прикрилисмо декретом, иж поки должной сумы его мл. Павлу Михайловичу не отдадут, поты волными не могут быти з вязения. По таковом наказаніи нашом Димитрий Миколаевич его мл. Павлу Михайловичу дал готовых грошей двісті рублей, а о третее сто рублей упросил собі фришту. И Малярка Михайлиха весь дом свой за небожчика мужа своего отдала и намні его мл. Павлу Михайловичу не зостала винна. Костантий зас Криштофоров и Зофира малжонки, и Костантий Дмитрович, брат Зофирин, не міючи готовою сумою за себе и за Криштофора и Пантелія, небожчиков, заплатити, иміние свое за долг шацунком его мл. Павлу Михайловичу вічне сознали и вручили. Которое их иміние так спецификуется: двор свой власный з трома світлицами и з трома пекарнями шацунком за двісті двадцят и два рублі попустили, огороды два, еден з[а] Киевскою баштою, а другой за новым містом фолварок в Малой Кошелюві з нивами, з сіножатми и з товаром рогатым, за сорок и сім рублей, а бровар за Киевскою баштою за сто рублей, которого иміния шацунком чинит сумою триста шістьдесят и девять рублей. Що все менованные должники во вічную посессию подавши его мл. Павлу Михайловичу, еще его мл. зостали винны одинадцят рублєей до ласкавого термину. До вышмененного шацунку были зсланные з замку Ніжинского пятидесятники: Гаврило Петрович, Саливон Марков и Кузма Моисіев, был и десятник Семен Логвинов. В том выплачено долгу, в сумі имінием през шацунком отданой, а не сверх ей, пан Марко Борсук, судя полку Ніжинского, попустил пляц свой власный под будинком небожчика Криштофора, зятя своего, лежачий, которому ціна стошістьдесят золотых, а сее он учинил респектом ласкавым дочки своей Марии, по першом мужу Криштофоровой, а тепер Горькиевой, чого может пан Борсук часу своего правом доходити на Костантину.

Которая то справа, як ся перед нами точила и як ся скончила, так мы, уряд вышменованный, до книг міських ратуша Ніжинского записат казалисмо и есть записана, с которых книг сей выпис при печатех наших его мл. Павлу Михайловичу Скрабину выдан ест часу вышменованного.

Звышменованный полковник ніжинский рука власная.

Ясневелможного его мл. пана гетмана высланий Иван Быховец, рука».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 13518–13635. Арк. 175–177. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 9

1687, листопада 12 (2). – Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба.

«Яков Лизогуб, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого черніговский.

Войтови столинскому локниственскому с посполитими людьми тяглыми спривши доброго здоровья, до відомости доношу:

Дано мні відати от войта и от міщан березинских о том, же ви для подвод емских и для емщиков на одежду, на страву, на роковую плату з своїх сел помощи ведлуг поррахунку не отдаете. За которим непослушнством великое знищенье обивателем березинским уростает. Забігаючи тому, жеби впредь лучший порядок межи вами, войтами, бил захован, сей універсал войтови березинскому дадем, жалуючи и приказуючи под каранем срогим, абисте за оказанем сего моего універсалу на емщиков, на одежду, на страву, на коня, на харч конскую ведлуг поррахунку, чого войт березинский учинет за так розную правді и на теперешний рок потребоват, жеби без всякого спору давали. А ежели бисте еще над тое писание мое березинскому войтови на расход више описаний помочными се не найдывали, такового за поданем знати яко спротивного волі моеї сурово карати обіцую.

Дан в Чернігове д. 2 ноеврия року 1687.

Особливе теж сторожа, которая в дому моем найдуется, жеби и тим плата ведлуг поррахунку з вас во всім виходила конечно.

На подлінном розпись тако:

Звиш менованный полковник черніговский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55516. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано «місто печати полковой» і зроблено запис: «З подлинним сводил писар сотенный березинский Иван Рудановский»).

№ 10

1687, листопада 12 (2). – Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба.

«Яков Лизогуб, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого черніговский.

Вам, войтам села Гусавки и села Гориці зо всіми тамошними жителми вашими доброго здоровья узичивши, жадаем, абисте яко по давному до міста належачую повинность и послушество отдавали, так и тепер без жадной отмови и спереки щоколвек потребно до тяглости будет, пну войтови березинскому не будучи жадною мірою противним, таковую ж, яко и прежде, до міста тягло (!) належачую повинность отдавали, відаючи певне не не под. чиєю протекцією зостаєте, тилко под міскою. А ежели би з вас войтов яко бил спротивним, таковий и турми черніговской навідаєт и караня нашого не уйдет, тим вас впевняем.

Дан в Чернігове дня 2 ноеврия року 1687.

На подлінном подпись тако:

Звиш менованный полковник черніговский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55517. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано «місто печати полковничей» і зроблено запис: «З подлинним сводил писар сотенный березинский Иван Рудановский»).

№ 11

1688, січня 25 (15). – Лебедин. – Лист полковника Андрія Кондратьєва до сівського воєводи Семена Неплюєва.

«Мні велце ласкавый добродію Семен Протасєвич!

Низкий мой поклон млсти твоей залецивши, доброго от Господа Бога здоровья и щасливых и радостных потіх на многие літа усердно получитьи желаю. За премногое твое благодіяние и частокротную ко мні млсть, же твоя добродійская млсть пишеш ко мні о своем многолітном здоровью, тут же и моего художества не препоминаеш, велце и покорне млсти вашей мое служебническое чиню помянуваное и застаю, будучи назавше

млсти вашей всіх благ желатель Андрушко Кондратьев челом бьет.

3 Лебедина иануария 15 1688.

О відомостех про неприятельский приход млсти твоей ознаймую. Писал ко мні полку моего сотник миропольский Прокофей Андріев, который по указу великих государей послан с сотниками и козаками на черту для береженья от приходу неприятельских людей в Высокополье, же конечно виділи полтавці орды три юрты, идучих на Ладижинскую долину и пошли в верх річки Коломака, а где их поганское намерение и под якие города уторгнути мают, про то не відают.

В Січи запорозких козаков татаре доставали конечно, тилко за помощью Божию жадной потіхи не однесли. А если якая новая відомость у мене про неприятельский приход появится, и я того часу к милости твоей о том буду писать с нарочными посылщики».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 13518–13635. Арк. 191–192. Копія кінця XIX ст. Запис: «196-го генваря в 16 день»).

№ 12

1688, лютого 19 (9). – Полтава. – Лист охочекомонного полковника Іллі Новицького до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможной милостивый мосци пане гетмане, пане и добродію мой!

Сими часами, меновите февруария пятого, шестого, осмого, почали были появляться тревожливый от побережа, то от кошового з Низу и от инших, відомости, которыми, не отобравшы певности, не турбовалем велможности вашей. А же теперь упевнившись, с тысячу орды, з поля припавши, уласовских людей, на футорах, на устю Тясмина, зимуют, з овцами вырубали, и за ними, як змінкуе асаул наш с побережа у своим листі, козацтво уласовское, пошедшы в погоню, нагнали ватагу тую у Бахматовых озер и там, помощью Божьено, а щастем велможности вашей, языков поимали. Которые то языки повідають, стосуючись до мовы оногo, которого послаем до велможности вашей (Яска Бута), мови, же понад Ингулами на дві части орды стоят и иміють свой замысел под города украинные ударить. Тое ознаймившы велможности вашей, самого себе вашей панской полецаю ласце.

3 Лукомля февруария 9 1688 року.

Велможности вашей, панови и добродієви моему, найнишшым назавше застаю слугою Гелиаш Новицки, п[олковник] к[омонний].

Ясновелможный добродію!

По написанно листу сего пришел к нам в Лукомль выходец, кажется з Баришовки, а взятый в року 1686 с коломійцями у Кодачку за Василковом. Тот неділь чотыри минуло февруария 7 як вышел с Криму и повідає, же при нем всі з Криму вышли орды, тилко хана самого еще ождали. И тот же выходец межи иншими роспытками повідал, же переписывано еще з літа по вказу ханском, увесь, сколько невольников в Криму есть и вынашлось сто и сім на реестрі тысячей.

Добродію мой!

Сию відомость дадем відати и его м. боярину в Білгород, так теж в Охтирку и понад Коломаком полковником наказним, застаючими з войсками, и пану полковнику сумскому, миргородскому и гадяцкому».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 13518–13635. Арк. 213–214. Копія кінця XIX ст. Запис: «От п. полков[ника] комонного з відомостью подан фев[аля] 11 д.»).

№ 13

1688, травня 22 (12). – Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба.

«Яков Лизогуб, полковник Войска их црского пресвітлого велич[ества] Запорожского черниговский.

Вам, старшині села Турі и Чепелювки, атамані з войсковим товариством и войтом з посполитими людьми, ознаймую, иж ясневелможный его мил[ость] пан гетман, улитовавшись над містечком Березною о тяжари в наездах счоденних и инших великих видатках, надал млинок на реці Турі з трома колами стоячий, аби всякие розміри отбіраючи, тим ся ратовали в своїх расходах. А же кребля каждого літа потребует направи, и вам, тамошним жителям на переезді каждому потребна, теди з обох сел ви, старшина, з своїми жителями, кгда того квалтовная навесні албо якогo ж колвек часу указоватимет потреба, абисте без жадное спереки давали помоч гатити соломою и хворостом пилно и сурово именем самого ясневелможного его мил[ости] пна гетмана и повагою моего уряду приказую.

Дан з Чернігова 12 мая 1688 року.

В подленном подпись тако:

Вишменованный полковник чернігівский».

(ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 55514. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано «місто печати полковничой» і зроблено запис: «З подлинним сводил писар сотенний березинский Иван Рудановский»).

№ 14

1688, червня 28 (18). – Лист київського полковника Костянтина Солонини до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный мцивий пане гетмана, милостивий мой и великий добродію!

Якии мене в дорогі под Димеркою споткали відомости, листом от пана сотника киевского виражении, чимало где чего. Тии я ораз по должности моей служебничой до велможности вашей пана, моего милостивого и великого добродія, тим же сотницким листом посылаю. А и вперед, если окажутся понови оных, не омешкаю велможность вашу увідомити. А тепер повинний мой найнизший служебничий вашей велможности пану моему офірую поклон и милостивой панской поліціюся ласці.

Велможности вашей пану, моему милостивому и великому добродієви, щирозічливий всіх добр и найнизший слуга Костнтий Солонина, пол[ковник] Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого киевский.

В таборі з-под Димерки юня 18 д. року 1688».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 13518–13635. Арк. 309. Копія кінця XIX ст. Запис: «От п. пол[ковника] киевского подан в таборі под Липовою Долиною юня 22 д. 1688 року»).

№ 15

1691, червня 7 (травня 28). – Батурин. – Лист генерального судді Сави Прокоповича до крелевецького сотника Івана Маковського.

«Мой велце ласкавий приятелю пне сотнику крелевецкий.

Пишеш в. мст. до мене взгядом тых стараням и коштом в. мстиным осаженных близко гуті людей, которых Захарчиха пофукавши еще им якобы посіянной збырати пашні заборонити хвалится и в подданство себі их привернути. Я, теды на жадане и прозбу в. мсти при внесено якої ж колвек моей за в. мстю причины доносилем всю тую долегливость и перешкоду, в гуті от Захарчихи в. мсти учиненную, самому ясневелможному добродієві его мсти пну гетманові, где и тое прекладалем, если можна безпечне в. мсти там свої господарские строїти заводи. Зачим я на тое ласкавую пнскую одержавши декларацию, упевняю в. мсти ласкою его пнской велможности такою, жебыс в. мс. безпечне там свой заводив порядок и людей тых за своїх мів подданных. Стороны зас посіянной пашні, як будет час жатві, тогди можеш в. мст., если Захарчиха своїм похвалкам, мїл бы досит чиньти, написати до ясневелможного добродіа, люб сам до Батурина зехати, а однак и тепер тых людей упевни в. мст., же оны, даст ли Бг урожай, безпечне свої будут збирати засівки, а не хто инший. О чом в. мсти упевнивши, его ж мя доброму поліцаю афектові.

В. мсти всего добра зичливий пртел Сава Прокопович, судия Войска их царского пресвітлого влчества Запор[озкого] енеральный.

Дан з Батурина мая 28 року 1691».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 54142. Тогочасна копія. Наприкінці документа намаловане коло, всередині якого написано: «місто печати судов енер[алних]»).

№ 16

1708, грудня 31 (20). – Лебедин. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітійшаго и державнійшого великаго гсдря нашего его црского пресвітлого величества Войска Запорожскаго гетман Иоанн Скоропадский.

Всей полку Ніжинского старшині и черні, именно пну полковникові Войска его црского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому, сотником крелевецкому и вороніжскому зо всім тамошним урядом и каждому, кому колвек відати о том надлежитимет, сим нашим ознаймуем універсалом, иж пн Демян Маковский, знатний товариш войсковий, міючи добра родича своего: одны по милости мнаршой его црского пресвітлого величества надане за вірние праці, в Войску Запорожском рновение, и монаршими грамотами, так же и універсалами антецессора нашего бывшего гетмана ствержение, именно слободку, прозиваемую Грузкая, в селі Подолові част тамошних же посполитих людей, на Дулиовці мешкаючих, млин на реці Реті в селі Бистрику о двох колах мучних, третим ступним построенний, другой млин на реці Свидні под містом Крелевцем о двох колах мучних стоячих. Котрие добра ему от отца его суксессиве леговани в посессию вечистую, а от тестя его ж Романа Лазаревича данный ему ж в посагу млин на реці Осоті о двох колах мучних Просил нашего гетманского на ти свої добра потвердителного універсалу. Зачим ми, гетман, стосуючися до висоцєповажних монарших его црского пресвітлого величества грамот, данных отцеві его, пну Ивану Маковскому, на владіние тими добрами, а респектуючи на его, пна Демяна Маковского, до услуг войсковых способност, стержаєм сим універсалом нашим як слободку Грузкую и част людей посполитих в Подолові, на Дулиовці мешкаючих, так и млини менение отца его и тестя, ему в посессию легковани, зо всіми угодиями до тих млинов належными, позволяючи мененному пну Маковскому з тих маетностей од посполитих людей одбирати належитое послушенство и повинност, з млинов зас помененных без жадной перешкоди всі розміровие огулом ку вспартю своего господарства отбирати пожитки. В чом абы ніхто з старшини полку Ніжинского, з урядових сотні Крелевецкой и Вороніжской не важилься ему, пну Маковскому, чинити кривди и трудности пилно варуем. Войти зась мененной слободки Грузкой и Дулиовки села жебы належитое во всем отдавали ему, пну Маковскому, послушенство зо всіми посполитими людми міти хочем и повагою сего універсалу ншего под сром каранем приказуем.

Дан в Лебедині декаврия 20 року 1708.

В подленном написано тако:

Звишменованний гетман рукою власною».
(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54143. Тогочасна копія. Наприкінці документу намальоване коло, всередині котрого написано «місто печати»).

№ 17

1711, січня 23 (12). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникови ніжинскому, старшині полковой, а особливе сотникови батуринскому з урядом тамошним и кому колвек о том відати належит, сим нашим універсалом ознаймуем, иж презентовал нам пан Иван Ханевский, канцеляриста войсковий, купчую на ліс, який п. сотник батуринский у Гарасима Книша, жителя батуринского, купивши, ему, пну Ханевскому, доброволне отпустил и просил нас так о подтвержене того купленного ліса, як о позволене, жеби могл в том кгрунті своем греблю на Стрижині болота накоту засипати и млин вешнячок о одном колі постройти. Ми те-ди, гетман, не отмовивши его пну Ханевскому прошению, респектом роняющей оного праці щоденной в канцелярії нашей войсковой яко тот купленный ліс, позволяючи ему в оном греблю засипати и млин о одном колі постройти, ствержаем так, аби ніхто з старшини, войсковых и посполитих людей сотни Батуринской, владінію того купленного ліса в строеню греблі и млинка на оной и в отбираню обиклих користей найменшой не важился чинити кривди и перешкоди універсалним сим писанием нашим варуем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові януария 12 року 1711.

Выш менований гетман рукою власною.

Васыльи и Феодор Ханевский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54252. Оригінал підписаний гетьманом і завірений печаткою).

№ 18

1711, травня 17 (6). – Договір.

«Року 1711 місяця мая дня 6 дня.

За відомом и злецем мужов кустицких и чернижовъцов при Анѣдреу Привалуньку и при Феодору Федоровичом, и при Аниску Арьтемовичом из братом своїм Яковом, и при Нестеру Прокоповичу, и при Майсію Опанасовом, и при Хоміе Семеновичом, и при Ивану Юденьку, и при Павлу Ігънатенку, и при Анѣдреу Сивушенъком, и при Майсію Ивановичом, и при Петру Микотвичом и при Климу Асиповичом, и при Авѣдеу Ігънатовичом, и при Феодору Степановичу, и при Анѣдреевичу Демьяну и при въсей громаді мужов кустицких и чорнижовъцов я, Григорий Яковълевич, и з видома мужов кустинъцов и чорнижовъцов становлюся на священство до храму святителя Христова Николая ус[та]нова (?) от канона гривъна попу, охочий муж так же и зхочет богомолие справляти цена шаги три поп у (?), хату стит шаги 3, веньца из своей парафії полкопи, похорону великого гривъна попу и остатний за душу старого – гривъна, а малого похорону – пят чехов и остатний, так же дітей христити – шаг, молитву дать за мьладеньца шаг, а за дівку – чех»

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50376. Оригінал).

№ 19

1716, квітня 27 (16). – Батурин (?). – Заповіт Явдохи та Івана Ханевських.

«Копия духовныхъцы.

Во имя отца и Сна и Свтого Дха. Аминь.

Я, раба Бжия, Евдокия Павлиха, жителка батуринская, видячи себе в глубокой старости, а сна моего, Ивана Ханевского, купно зо мною мешкающего в хоробі, ближших ко смерти, нежели ко животу, по согласію ншему обоимолному за доброй памяти и цілого розуму ншого распоражаем вторю его, сына моего, жену, Катерину Иванову, з дітми от двох жен его спложеними, а моїми внуцатами именно Василем Хведором и дівчинкою Евдокиєю еще в дитинных літех будучими таковым обрядком:

С первую сна моего спложеною дитиною Василеві лекгуем коло Батурина поля пахатного сколько ест во всіх трех руках по три недели ореться; ліс еден за селом Ксензювкою в Троцка Ксензювского куплений, другой там же под Ксензювкою, да гай с хутором в том же селі будучий. Еще зас ліс под Алтиновкою и хуторов два в селі Митченках, сіножать една в Ковилнуй, другая в Ціпкині под Батурином, третья под Митченками, двор у Батурині, где Матвій мешкает, з світлицею, пікарнею, винницею и трома казанами винничними, там же и бровар с казаном броварным и зо всіми до него належными обрядками.

З другою сна моего жены спложеному снові, Федорови, змінкуем в селі Атюши дворов три, купным правом набытие, меновите, един Портянковский, другой Сштанковский, третий Шидовшичов. Поля піхотного там же коло Атюши, в двох руках по три недели, а третий на дві недели. Бор з гаєм там же в Атюши стоячий, ліс зась в урочищи Кучах, гай един прозиваемий Портяновский, другий Щербиновский, третий Ковтуновский, сіножат една у Подбурнуй, другая прозиваемая Бабинская, третья в Лаходах. четвертая Яреминская коло Батурина, двор, в яком сами мешкаемо, у Батурині з будинком, винницею и трома казанами винничними. Да двор у Коропі з будинком, особливе прето ліс Книшовский у Пустой греблі стоячий, обом Василю и Федору по половині. Камень млива на греблі батуринской будучий так же обом по половині міет бути. Млинок вешняк в Митченках обом же по половині. Гроши, которіе я дала снові своему полтори тысячи, якіе в цілости найдуться и сколько их у мене ест, всі великіе и маліе его сновым дітям, а моїм внукам з сріблом и цінню, сколько винайдеться, обом Василю и Федору міет бути равными частъми по половині. З тих теда

всіх добр и угодий грошей, срібра и ціні оніе Василь и Хведор брати, дійшедши в літа, абы сестру свою Евдокию (если Бг зростит) обопогне, як належит отвінивши за малженство видади. При тому всему по смерти ншой повинна сна моего жена, а моя невістка, Катерина Ивановна мешкати и порядки всякие строючи, нічого з готовизны не стратити до зросту дитинного и если не посягнет за мужа до смерти єї там жити.

Срібро внесенное первуй сна моего жены абы было єї снові, Василеви, меновите куман пивный мало по концях и на уху позолочованы; ковш великий срібный, чарка медопийная срібная, кубков пстрополоцкых чтири, а самых срібных пят, рострухан един медопийный, позлоченый, а другий менший горілкопийный позлочоный, ложок срібных шесть, пояс сріброполочоный з мохрами зеленими, другий в десяти штуках дощатый, позлоченый.

Инструмента припасов военных я сам, Иван Ханевский, за доброй памяти моей снам моім роспоряжаю таким образом: ронд богатый, уздечка гунчая, кулбака блакитная гафованая, шабель дві, пара пистолетов и ладовница Василеви, сну моему. А Федору, сну моему меншому, сагайдак, уздечка позлоцкая, шабель дві, пистолетов пара, ладовница и уздечка гунчая білая. якая в паніматки знайдется. Который по сей доброй волі ншей тестамент спорадився при всечестному отцу Иоанну Василювичу презвитеру святотроецкому батуринскому и при всечестному отцу Иоану свтопокровскому батуринскому да при его млсти пну Федору Даниловичу, сотнику батуринскому, с присутствием Клима Теофимовича, войта, и Гапона (?) Калачника, що абы волнішой в оном задосит чинилося, иж бы ніхто не важився его во всякого суду и права касовати, судом Бжиім варуем.

Року 1716, мця априля 16 дня.

У подлинного подписано тако:

Во иереех малійший и недостаточній Иоан Василюевич, святотроецкий батуринский.

При сей же дховниці присутствовал Иоан Джунковский, презвитер свтопокровский батуринский, р.м.

Вмісто его млсти пна Феодора Даниловича, сотника батуринского, Юско Иванович, писар батуринский, подписуос.

Так же й Клима Трофимовича, войта батуринского.

А для лучшего везді віроятія печат міская тута прилагається».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 20555. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого напис: «місто печати міської батур[инської]»).

№ 20

1716, квітень (?). – Батурин (?). – Реєстр речей в заповіті Ханевських.

«Реєстр о zostалых вещех чолобитствующих Ханевских сколько по смерти отца их и баби позабирала мачуха на свої руки Покотилиха.

Напрод:

Готовых грошей zostалося тысячей пят.

Кубков срібных zostалося десят.

Чарок срібных zostалося десят.

Ложок срібных zostалося тузнув два.

Поясов срібных zostалося два.

Златаного срібра zostалося лотов пят.

Кубков срібных старосвіцких великих zostалься мішечок.

Рондов zostалося два, а третья была уздечка, мало срібром насажованая.

Шабел zostалося пар дві.

Пистолетов zostалося пар дві и сагайдак из базалучем.

Казанов винничных zostалося шість.

Броварный казан великий zostалься.

А другий был, что воск было забивают, который она себѣ переробила на лембик.

Жита zostалося ям чтирнаццать.

Горілки zostалося полдесяти куфи.

А коли еще матка моя померла, zostалося готовых грошей десять сот золотых.

Ціні zostалося вусемьдесят штук.

Перел маниста zostалося шнуров пят.

Каралюв великих zostалося шнуров чтирнаццать.

Дукат великий, который был на каралях, а в нем было червонных пят.

Ланцужок zostалься щирозлотный.

Перстянков два zostалося срібных материнских.

А третий был отца моего перстень щирозлотный, в котором червонных два».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54271. Тогочасна копія).

№ 21

1716, грудня 30 (19). – Гадяч. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожскаго обоіх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові ніжинскому, п.п. старшинам его полковим, особливе п. войтові тамошнему з маистратом, и всім, кому колвек о том відаты надлежит, сим нашим ознаймуем універсалом, иж презентовали нам Савва Михайлович, цехмистр музичкий ніжинский, з товариством, антецессора нашего славной памяти Богдана Хмельницкого, прошлых панов полковников и теперешнего тамошних ніжинских, же універсали з тим виражением, жебы їм под козацким правом найдоватися. Чего

рады просили и нашего себі на тоє потверженя, поневаж войт ніжинский начинает їх до міської тепер тягlostии употребляты. Теды мы, гетман, его, цехмистра музицкого, з товариством, прошенію давши в себе місце, а не нарушаючи того давного определеного им постановленія, яко цех їх по прежнему в войсковой юрисдикції зоставаты, сим нашим заховуем універсалом, так пилно варуем и приказуем, абы ніхто, особливе п. войт з майстратом, відаючи о таковой волі нашой, поменених музик до жадних посполитих тягостей и подачок чепати не важился, а оны должны будут до монастыря Красноостровского ніжинского по давному обыкновенію належитую отдаваты з возможности повинности.

Дан в замку нашом Гадяцком декемврия 19 року 1716.

На подлинном подпись таков:

Звиш менований гетман рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55537. Тогочасна копія. Наприкінці документа намаловане коло, всередині якого написано: «місто печати гетманської»).

№ 22

1719, липня 4 (червня 23). – с. Курінь. – Скарга бахмацького сотника Семена Боровського до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пне гетмане.

Мой премилостивійший пне, пне патроне и великий добродію,

Непоодинокотне перед сим и сего прошлосимного времени, нарочно за тим будучи в Глухові, чрез жалосную свою ясневелможности вашой пнскої ускаржалемся супліку на подданих ясневелможности вашой пнскої, обивателей Малаго Самбора, которые за бывших антецессоров ясневелможности вашой пнскої от килкадесят літ, еще за Самойловича, гетмана, от чигринского року, до самой Руїни шведской в сіножат нашу, лежащую помеж степу сінокосного ясневелможности вашой пнскої самъборского недалеко за Тиницею, близко вершин над річкою Самборцем у Золотаришиной могили, куплею набутую, не впиралися и не чинили в держанню оной жадного принагабання и витиску. А тепер за щасливого и дай Бже долголітного ясневелможности вашей пновання от Руїни, когда мы чрез неприятеля ограбленни zostали зо всего імнія и бидла в нас не стало, же ні для чого било, не стала матка наша косити, за п. старости бывшего самборского Федора малосаборяне, поза копці наши випираючис, стали цілину, от віка неораную, орати и из сіножати нашой витиск чинити. И прошлого літа, на траву барзо скудного, когда я по указу ясневелможности вашей бил на службі монаршой под Царицином, в небитности моеї, где било на сіножати той становится скірт десят, легво там вкосили били мої косарі возов шестдесят и через тих же малосамборян, пн Ястребский, староста бывши самборский, все тоє сіно забрал на власной сіножати нашой до двору ясневелможности вашой пнскої. През що я, укривжоний будучи в той кривді своей, просилем ясневелможности вашой пнскої себі млсти, даби по весні повеліли висоцеповажним пнским своим указом учинити о том степку розиск. А поневаж и тепер мало не всю сіножат п. староста самборский по[...]тикал (?), так в той обиді своей всепокорній павши лицем до землі, смію ясневелможности вашой пнскої в том чрез сию мою негодную літеру наражатися, просячи о виданне превысоцеповажного ясневелможности вашей пнскої універсалу, о яком бы степку, яко поблизу мешкаючие, пн Семен Чуйкевич з пном сотником батуринским учинили розиск и определіли границу, як старинные люде тиницкие признают. По яком бы я уже болш відал, посмію (?) той степок по млсти ясневелможности вашой пнскої влачити, а впред себі трудностей от тих малосамборян не міти, кгдаж еще и в Самборі міют бити тие старости, которые добре свідомі, же за бывшего антецессора ясневелможности вашой Самойловича гетмана, под час битности тогда гетманской в поході, матка моя правовалася з Мазепихою, тогда асаулкою енералною будучою, пред бунчучним енералним пном Константиєм Голубом о тую сіножат, же стадом було мазепинским вибито и по наказам правном, Мазепиха на своїх сіножатах взаміну травы косити давала. В якой крайней обиді нашей и долегливости и постокротне млсти пнскої просячи, под стопи ног ясневелможности вашой пнскої чрез супліку сию себе повергши, милостивому пнскому отдаюся припрінію.

Ясневелможности вашей, всемилостивійшого мого пна патрона им великого добродія найпокорнійший слуга и подножок Семен Боровский, сотник бахмацкий.

В Курені року 1719 іюня 23».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54247. Оригінал).

№ 23

1722, грудня 30 (19). – Кролевець. – Лист кролевецького сотника Семена Григоровича до Маковської.

«Добродійко мсці гсже Маковская.

Поневаж воля состоялас велможного добродія его мсти пна гетмана на том, абы гутянце (?) и люде при ней будучие зоставали при области в. м. м. пней, мні до того и діла ніт, а труди нши Бг нехай нам нагородит. Листы два переднійшії посилаю до в. м. мс. пней, а третій удержалем до времени для показанія той стороні, жебы не было порозумлення, що я імію з в. м. мс. пней свої(?) якіє факції. Розиск еще вчорашнего ранку отдаем пней Голубиной якая, чаю, же міла отехати уже в Глухов. При том нижейший мой в. м. мс. пней отдаю уклон.

З Кролевця 19 декавр[ия] 1722 году.

Вм. мс. пней и добродієц всего добра щирозичливый приятел и слуга Семен Григорович, сотник н[аказный] кролевецький».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54143. Тогочасна копія).

1724, січня 21 (11). – Глухів. – «Премеморія» ГВК з переліком маєтностей, які були конфісковані у мазепинців.

«Премеморія

з енеральной войсковой канцелярії в малороссийскую коллегию.

Минувшого мсця септевр. 24 в премеморії з енеральной войсковой канцелярії в коллегию малороссийскую писано о селах одписних гетманских и публічних, то ест измінних, что сел одписних кроме единых расколнических деревень на землях здешних малороссийских владітцв поселившихся в Малой Росії не бывало. А о гетманских публічних селах вперед иміло з енеральной войско- вой канцелярії в коллегию малороссийскую прислатися извѣстие, которое в сей премеморії изоб- разується, но первіе да будет извѣстно коллегії малороссийской, что в Малой Росії публічних, то ест измінних маєтностей, в записках не бывало, для того, что од начала освобождения Малой Росії од полского владінія всі села и деревні и протчие угодія малороссийские по млости всепре- світлїйших святоусопших предков его императорского влчства и самого его ж величества, стали быт в відомстві гетманском под общою войсковою диспозицією з яких когда кому гетманы, кото- рое село або деревню и инное якое угодіе опредѣляли, то опредѣляли не в вічност, але обыкновен- ным в войску малороссийском терміном, до ласки войсковой и тие угодія от начатка бытия Малой Росії под превисочайшою державою его императорского влчства к изміні не суть прилични, ибо суть войсковие общіе од одного до другого по заслугам преходячие, а не собственные чїи и не ві- чистіе. И сего рады, если такие общіе войсковіе маєтности з малороссийских войсковых обивате- лей имія, хто прилучилъся до изміны, теды тот собственною своею персоною стал измінник, а войс- ковіе общіе добра изміні не суть приличны, що же ест власное и измінничое купленое движимое чили недвижимое, тое может ко власности персоны его назватися измінничое и о тих измінних добрах его императорское влчство в монаршой своей до покойного гетмана гспдна Скоропадского грамоті за собственною его влчства рукою писанной блгоизволил повеліть, чтоб он, гетман за не- возвращением од стороны измінничой тих, которые изміні Мазепиною придержалися, оние измінни- чіе добра пороздавал иним малороссиянам вірним и заслужоним. Села же войсковіе общіе, кото- ріи во владінії были измінников нижей слідуот.

В полку Стародубовском.

Містечко Топаль, якое за гетманства измінника Мазепи зпод полкового войскового прислуша- ния досталося было Мокриевичу, старому писару енеральному, а по смерти оного як был зять Мок- риевичу измінник Ломиковский одержал мененную Топаль по тестю прежде изміны.

Другая слободка, прозиваемая Туросна, которую тот же Ломиковский самоволне на грунті осадил. Третее село Онуковичи, которм тот же Ломиковский завладі к Топалі, а нні всіми висше писанными маєтностями владіет гспдн Сава Рагозинский. К тому же ново еще осадил слободу, про- зиваемую Порубіжнюю. Село Кривець, которое было з давна войсковое, а владіл оным покойний Игнат Коровъченко. По нем досталося братові его, Федору Коровченку, по Коровченку ніякимсь способом завладіл был измінник Орлик хутором Кривецким и почал был до того хутора людей лю- дей кривецких к послушенству притягати, а послі тим селом и хутором знову Федор Коровченко, полковник киевский, владіл, по которого смерти жена его тот свой фолварок Семену Савичу, писа- ру енеральному, со всіми угодіями продала и село Кривець ему ж стало прислушати.

В полку Полтавском.

Село Куклинці, которм измінник Красноперич, судиа полковий полтавский, прежде изміны владіл, а нні оное за гспдном генералом лейтенантом Вейсбахом. Село Стасовци, которм измінник Герцик прежде изміны владіл, а нні владіет им Василь Кочубей. Село Вакулинці, которм владіла прежде изміны старая Герцикова, а тепер найдутся оное з монастырем полтавским. Село Яковци, котоорим преже изміны старая Герцикова владіла, а тепер оное держать два владітци: поп Світайло полтавский спаский и Петро Яковлев, в полку Ахтирском мешкающий. Села Рибцув половиною прежде изміны владіл Дорош [Дмитриевич], полтавский обозний, а тепер за Гарасимом Кованкою, товарищем войсковым. Деревня Василковка, которою прежде изміны владіл измінник Герцик, а те- пер во владінії за Григорием Черняком, полковниченком полтавским.

В полку Миргородском жадних измінних маєтностей нїт, як о том донесл в енеральную войсковую канцелярию полковник миргородский Данило Апостол.

В полку Гадяцком.

Село Розбишовка и Лучка, которми прежде изміны владіл измінник бывший енеральный судиа войсковий Василий Чуйкевич, а тепер досталося в владіние гспдну Саві Рогозинскому.

В полку Киевском.

Сел таких, якие за измінниками были, нїт, як о том донесл полковник киевский Антоний Танс- кий, толко одписніе. Село Адамовка, село Семиполки, село Мостища, село Рудня, которми владіл полковник киевский Коровченко, а по нем Карпіка, нні же владіет Пауня (?) Каньтакукзинова, а Адамовкою владіет тепер генерал-лейтенант де Вейсбах.

В полку Прилуцком.

Село Олшаная, которм прежде старий Горленко, полковник прилуцкий, Лазарь, а по нем же- на его и син владіли, а опослі покойний гетман гспдн Скоропадский держал. Нні же тим селом вла- діет генералова фелтъмаршалова Шереметова. Село Гмиранка, которое отобрал был покойний ге- тман гспдн Скоропадский на себе же, поблизу од Олшаной найдутся, а опослі оддал во владіние его сятельству графу Шереметову, а тое село нігды до Горленка не належало и жадних кріпостей на оное не иміл Горленко. Село Мамаювка за гетманства измінника Мазепи надано было судії Тарасу Кондратенку (*Кіндратів, прилуцький суддя (1688–1689) – Ю.М. І.Т.*) на урад судейский. Якое дер- жал тот судиа во владінії своем аж до умертвия, а по смерти его отобрал братові своему Стефану

бывший полковник Дмитрий Горленко. Который тож владіл тим селом до умертия своего, а по смерти оного одобрал был тоє село он же, Горленко, на себе, а по измѣні Мазепиной покойный гетман гспдн Скоропадский надал был тоє село на уряд судейский по прежнему Михайлу Григориевичу, который владіл, а тепер владіет оним гспдн генерал де Вейзбах. Селом Каложинцями владіл Горленко прежде измѣны, а по измѣні оддал небожчик гетман Скоропадский в державу Бану, маршалку волоскому, а когда он пошел в свою землю, то отдал гетман тоє ж село Гаврилу Милорадовичу. Села Дубовый гай и Ковтунувка, которыми первіе владіл старий Горленко, полков[ник] прилуц[кий], по умертвии жена оного ж и син владіли, а опослі покойный гетман, гспдн Скоропадский, отобрал на свою особу, которыми гетмановая и доселі владіет. Селами, именно Ильлунцею, Сергиевкою, Білошапками, Дмитрий Горленко владіл, полковник прилуцкий, до измѣны, а по измѣні покойный гетман гспдн Скоропадский отобрал себе, которыми и до днесь владіет гетманова. Село Паравиївка, котрым прежде измѣны владіл обозный енералний измѣнник Ломиковский, а по измѣні за владіл им гспдн Сава Рагозинский. Село Раски первіе надано было полковникові прилуцкому Чернявскому на уряд полковничества, а по умертвіи оного старий Горленко Лазар, будучи полковником, владіл оним, а по измѣні небожчик гетман Скоропадский надал тоє село на уряд полковничества Носу, полковникові прилуцкому, по которого смерти надано было и Кгалакгану на уряд полковничества, нні же владіет тим гспдн генерал де Вейзбах.

В полку Чернігівському.

Село Понурниця и Верба, которыми прежде измѣны владіл обозный енералний измѣнник Ломиковский, а тепер слышно. что оние взяти на єі влчство гсдрню императрицу. Село Вишенки. котори владіл он же, Ломиковский прежде измѣны, нні же владіет гспдн Сава Рагозинский. Село Домишлин, котрым прежде владіл измѣнник Орлик, а потом досталося Полуботкові, яке он же, Полуботок, замнял Полоніцкому Заборовичи, а тепер тоє село Домишлин во владініи Полоніцкого зостаєт.

В полку Переясловському.

Село Глубокое, котрым прежде владіл измѣнник Мокиевский, а тепер досталося во владініи гспдну генералу де Вейзбаху. Села именно: Циблі, Пологи, Капустинці, Демки, Илчи, Драбовці, Сенковці, Ковтуны, которыми прежде Иван Минович, который на службі его и[мператорского] в[еличества] в полону шведском погелл, полковник переясловский, владіл, а на потім гспдну генералу Кантакузину досталис во владініи. Нні же оними гспжа генералша Кантакузинова владіет. Села Круполе и Лукьяновка, которыми прежде по мужу своему Дмитрашкова владіла, а тепер во владініи Федора Корбы, переводчика, зостаєт. Села Войтово, Ярешки, Корніївка, Паришков, Лукаші, Березанка, якими прежде по мужу своему Дмитрашкова владіла, а нні владіет оными унук єі Андрій. Села прозиваеміе Стовпязи и Нехаєвка, которыми прежде измѣны владіл Федор Минович, син полковника переясловского, а нні Стовпязи до ратуша Переясловского наданы, а Нехаєвкою владіет Василь Томара, сн полковника переясловского ж.

В полку Лубенському.

Містечко Константинов. Села именно: Будки, Курманы, Берестовка, деревня Березняки, деревня Кулешовка которыми прежде полковник лубенский измѣнник Зеленский владіл, а нні оние во владініи гспдна графа Гаврила Ивановича Головкина найдуются. Село Хоружовка, деревня Слободка на Терку, которыми прежде Антон Гамалія, измѣнник, владіл, а нні оными владіет он же, гспдн граф Головкин. Село Андрієвка котрым прежде измѣны владіл Василий Чуйкевич, а тепер во владініи гспдна генерала де Вейзбаха обрѣтаєтся. Село Ярошувка, котрым прежде измѣны владіл Антон Гамалія, а тепер во владініи гспджи фелдмаршалковой Шереметевой обрѣтаєтся. Села именно: Лука, Александровка, Бурумля, которыми прежде измѣнник Зеленский владіл, а нні во владініи Андрея Марковича, полковника лубенского, обрѣтаєтся. Деревня Вечурки и Моклячки, якими прежде измѣны владіл Дмитрий Горленко, полковник прилуцкий, а нні во владініи гспдна генерала де Вейзбаха найдуются. Містечко Городище, котрым прежде измѣны писар енералний измѣнник Орлик владіл, а тепер во владініи писара войскового енералного Семена Савича обрѣтаєтся.

В полку Ніжинському.

Село Дорогинка, котрым прежде измѣны владіл Дмитрий Максимович, а по нем Яворский, протопоп ніжинский, нні же оное во владініи гспдна генерала де Вейзбаха обрѣтаєтся. Слободка Малая на купленных Дмитрия Максимовича грунтах поселенная, которою прежде измѣны владіл он же, Максимович, а тепер во владініи монастыра Благовіщенского ніжинского найдуется. Село Дримайловка, котрым прежде измѣны Дмитрий Максимович владіл, а по нем кнзь Масалский, гспдн коммендант ніжинский, потім Федор Маволский, писар полковий теперешний, а тепер во владініи гспдну генералу де Вейзбаху досталося. Село Кунашовка, котрым прежде измѣны владіл Семен Забіла, а нні владіет Федор Кочубей. Села Клишки и Чеплієвка (це слово закреслено, на маргінесі написано: «и село Чеплієвка, которое перед сим за Стефаном Забілоу было» – Ю.М., І.Т.), яким прежде измѣны Семен Забіла владіл, а нні оние во владініи кнзя гспдна Долгорукова обрѣтаються.

Село Гамалієвка осажовал оное на свое имя Андрей Гамалія, котрым прежде измѣны владіл сам он, а по нем син его Антон, а нні на том місці устроєн монастыра Гамалієвский. Селце Тр[ос]тянка, котрым прежде владіл измѣнник Чечель, а нні оним владіет вдова Пашковская. Село Головенка, котрым прежде измѣны Орлик владіл, а нні во владініи оное Семена Савича, писара енералного найдуется. Село Нехаєвка, котрым прежде владіл измѣнник Григорій Новіцкий, а тепер владіет оним Гаврило Милорадович. Село Григоровка, котрым прежде измѣны Юрій Кожуховский владіл, а по нем Ингемоланского полку капитан Банін, а тепер во владініи гспдна генерала де Вейзбаха обрѣтаєтся. Село Сиволож, котрым прежде владіл измѣнник Фридрих, а тепер во владініи Василия Журавовского, асаула енералного, найдуется. Село Бурковка, котрым прежде владіл Дмитрий Максимович, и село Переясловка, яким прежде измѣны Згура владіл, а нні тие села за сер-

быном Иваном Божичом найдутся. Село Чуйковка, которым прежде измѣны владѣл Василь Чуйкевич, а ннѣ оное во владѣніи графа гспдна Головкина.

Вѣдѣние міст, містечок, маетностей, сел, деревень, мельницъ и протчіѣхъ угодій на булаву гетманскую належныхъ, и что з онихъ кому в роздачи.

В полку Ніжинском:

Дозорчество Обмачевское, в нем сіл:

Село Устя Великое, Красное, Мітеювка, Обмачев.

Села гетманские, якие владѣлцамъ одойшли:

Село Малое Устя сотні Сосницкой полку Черніговского прежде было отдано епску покойному Рувиму, а теперь монастыреві сосницкому прислушает. Село Городище сотні Бахмацкой з подданными, якие до дворца городиского в Бахмачу належали, и сколько в Курені оныхъ было, оддано полковнику ніжинскому. Село Карілко отдано Буговичу, асаулові енералному. Село Былка и Рождественное принадлежатъ теперь до Коропа держави гсжи гетмановой Скоропадской, в сотні Глуховской села Кочеровка, Марчишина Буда, Мутин, Сопич, слободка Потаповка.

Дозорчество Подлипянское, в нем сіл:

село Подлипное, село Поповка, да в селі Гутахъ члвк з десятковъ и то маломожныхъ.

В полку Прилуцком:

Староство Великосамборское, в нем сіл:

Великий Самбор, Малий Самбор.

Голюнка, Карабутов, Дептовка.

Которые в отдачи за владѣлцами.

Село Хвесовка за сотникомъ конотопскимъ Иваномъ Костенецкимъ Григориевка за Василиемъ Скоропадскимъ, братомъ покойного гетмана гспдна Скоропадского.

В полку Переясловском.

Дозорчество Чеховское, в нем сіл:

Село Чеховка, село Чернобаевка, село Воронинці, село Васютинці.

О вишеписанномъ Чеховскомъ дозорчестві нѣкихъ селъ в роздачи владѣлцамъ од дозорци чеховского прежнего Ивана Кирилова и ннѣшного Григорія Денисовича не показано.

В полку Стародубовском.

Волость Шептаковская, до ней сіл:

Шептаки, Хворостовичи, Фаевка, Машев, деревня Погорілці, Костодоб, Печеніги, Лариновка, Бугриновка, Старий Жадов и слободка Жадова, Архиповка, Бучки, Кистер, слобода Каменская, деревня Буда, деревня Лизановка, Андрійковичи, Камень, Воробювка, Попувка, Мамікин.

Якие за покойного гетмана села Млины и другіе угодія, кому именно од тоей же волости Шептаковской одойшли.

Села старинные волости Шептаковской:

Бырин, Пушкарі, Роговка.

Такожъ рыбные ловлі, которые прежде сего на дворъ гетманский належали, монастыру Гамаліевскому одданы и грамотою монаршою ствержены. Слободка Ковпинка оддана Заруцкому, протопопі новгородскому и грамотою ствержена. Слободка Радомка оддана Олшанскому, бунчуковому товарищу.

Млины в отдачі:

Под селомъ Погорілцями на реці Ревні три камені мучныхъ и два кола ступныхъ до монастыра Каменского отданы. В селі Смячи камень и ступное коло отданы до монастыра Рихловского. В селі Лариновці один камень в отдачі козаку сотні Новгородской Демяну Нестеренку. Под селомъ Архиповкою два камені и коло ступное собственннй млин двору шептаков[скому] отдан со всіми частми к Парфену Пекаліцкому, товаришеві бунчуковому.

Дворецъ бакланский, до него села:

В сотні Бакланской деревня Рожки, в которой тяглихъ людей члвк 14 и бабилей хат 3. В сотні Погарской, в селі Посудичахъ тяглихъ людей 13 и бабилей 4 хат. В самомъ містечку Баклані под дворцемъ гетманскимъ находится бабилей хат 8. При томъ же дворци огороды, на которыхъ сіется яч[мень] и коноплі. А до того жъ дворца в Баклані на реці Судости млива каменей и валюшня о трохъ суконныхъ ступахъ. В місті Погарі на той же Судости млива каменей 4 и валюшня о трохъ ступахъ суконныхъ и просянихъ.

В сотні Погарской:

В деревні Фиалкахъ находится под дворцемъ тяглихъ людей члвк 6 и бабылей хат 7. В селі Посудичахъ надлежитъ до дворца тяглихъ людей члвк 6 и бабылей хат 4. Села, которые за покойного гетмана од дворца бакланского одойшли: село Борщев и село Чеховка з футоромъ и з мельницею одойшли в подданство Григорию и Василю Гамаліямъ. В сотні Бакланской в селі Гаранахъ тяглихъ солодниковъ члвк 10 оддано Антипу Соколовскому в подданство. В томъ же Стародубовскомъ полку в сотні Топалской з об[...]ви гетманской містечко Ропскъ з селами, мельницами и з протчимъ угодіями и зо всімъ уездомъ в собственное владѣние покойному гетману гспдну Скоропадскому оддано.

В полку Гадяцком.

Городъ полковий Гадяч, к нему прилігліе села до булавы гетманской належные:

Село Хиці

Село Плішивецъ

Село Будища

Село Капустинці

Село Опаносовка

Село Липова долина

Село Сергіївка
Село Свиная
Село Велбувка
Містечко Веприк
Місто Зінкув, к нему прилігліе села.
Село Павловка
Село Пірки
Село Дейкаловка
Місто Опушное. К нему прилігліе села:
Село Зайчинці
Село Поповка
Село Батки
Село Лажки
Село Глинско
Село Млины
Село Штепєвка
Містечко Грунь. К нему прилеглое село:
Село Комиші.
Містечко Куземин. К нему прилеглое село Білско.
Містечко Ковалювка. К нему прилеглое село Романовка.
До того ж замку гадяцкого перед сим належавшіе села, а нні за державцами во владініи зоста-
ючие:
Село Сватки
Село Ціпки
Село Сари
Село Крутки. Сіі села за Чарнишем, судиею енералним.
Село Середняки за Ситенским, писарем полковим гадяцким.
Село Подставки за Пірятинским, сотником полковим гадяцким.
Село Броварки за Велецким.
Село Подолки за Федором Гречаним.
Село Максимовка за Гребяною, судиею полковим гадяцким.
Село Петровка з Рацковским
Село Уласовка и Додакаловка (?) за Корицким, сотником опошнянским.
Село Бобровник за протопопом зінкувским.
Село Роменець за Борзаковскою, черницею монастира веприцкого.
Село Ручки за Трощинским.
Містечко Рашевка и містечко Комишная, також дві села Остаповка [...]
Гримячка за полковником галяцким Милорадовичем. Містечко Котелва з лдвома селами до
полку Ахтирського узвято (?).
Генвар[а] 11 д. року [1]724».
(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55503. Тогочасна копія).

№ 25

1724, не раніше 17 (7) березня. – «Доношение»-скарга Григорія Голуба в ГВК.

«В енералную войсковую канцеллярию доношение.

Прошлого 1723 года бил чолом я, нижей именованный, в енералную войсковую канцеллярию, ускаржаючися на пна Федора Чуйкевича, бунчукового товариша, за грунт нш дідизний и отческий, которим покойний пн Иван Маковский завладіл неслухне и грамотою императорского влчства ствердил себѣ в посессию, а ему, пну Чуйкевичу, по женѣ его ж сукцессиве досталася. Якая нша заводная справа слухана была на судѣ енералном и не відат для чого не укончена zostала. И сего [1]724 году марта 7 дня подал я в малороссийскую коллегию чолобитную о том же интересѣ, где по той чолобитной велено мнѣ бить чолом в енералную войсковую канцеллярию, дабы оная канцеллярия, призвавши пред себе помянутого пна Чуйкевича допросила: естли в него иншіе якіе мунімен-та на тот нш грунт, по которих виправил грамоту монаршую покойний пн Иван Маковский или нѣт и чого ради не окончено діло нше заводное и по допросѣ обявит промеморею в малороссийскую коллегию. Зачим всепокорствено прошу войсковой енеральной канцелляріи да блгволит оная канцеллярия, призвавши пред себе пна Чуйкевича допросит о всем вишеписанном без замедлѣнія. К сему доношенію руку приложил Григорий Голуб.

Канцеллярис Яков Оболонский.

А подлинніе к себѣ одобрал и в том росписался Федор Чуйкевич».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54143. Арк. 109–109 зв. Тогочасна копія).

№ 26

1728, жовтня 25 (14). – Скарга козака Степана Бишовченка до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелмож[ний] мсці пне гетмане, мнѣ всемилостивѣйший пне, пне добродію. Я, ниже менований, падши под стопи вшей велможности, молю всемилостивѣйшого пна и добродія, плачливую мою вношу повторне на пна Иоанна Себестияновича, товариша бунчукового, жалобу таковым образом. Покойний отц мой, Иван Бишовец, жиючи в полку Прилуцком, сотні Сребранской полковой Прилуцкой, селѣ Мулках, служил козацко, откуда и я небожчиком моім отцем послан у дорогу войсковую, именно Войско великое, а потом в сотню Сребранскую до села Грицовки на мешкане

перейшовши, был в небожчика Афанасия Мокиевского, владілци грицьовского, швагра моего, гос-подарем годов шесть, а по смерти его, Мокиевского, когда село оное Грицьовка покойному пну Андрею Себестияновичу, писарем полковим прилучким будучому, во владіние досталось. Тогда по-верстано мене в посполитие, в котором до сих годов хотя з немалою тяжестию всякую отбывалем належитост, в якій чрез всі года до сих времен дознавалем от мененного пна Ивана Себестияновича и од его панеі немалою обиду и укривжене и за тое же наміревалем в компут козачий уписоватися. Первіе пні Иванова взяла била коней двое, потом прислала слуг своїх сіно мое забірати, якого не далем для того, же товар у нею, пні Ивановою, трое на зимувлю мні было накиненно. Знову она ж, пні Иванова, близко десятка члвк слуг своих прислала, жебы мене взявши, усиловне до неі припро-вадили, и гди сказали, же пні тобі руки и ноги одыбет, так я в оних слуг просилемся, аби мене до пні Ивановой не брали, поневаж другим разом сам подлецаемся до еі прийти и что тогда зараз до оной пні Ивановой не пошолем. За тое оние еі послание так самого мене, яко жену мою и дітей, би-ли тиранско. Од которого бою жона моя и до сих час не может к первому прийти здоровю, а на дру-гий ден послі бою ноного (можливо, ночного ? – Ю.М., І.Т.) посилала в Срібное отца Ивана, пресви-тора грицьовского, до гсда порутчика полку Нарвского, роти пятой Попова, просячи о прислане в село Грицьовку драгунов, од которого ж, когда приехали сім члвк драгунов, а комисар срібрянский Иван Басенко осмий, в тот час слуги пна Иванови, мало не все мое иміние били розграбили и забра-ли товару девятеро, овец двадцятро и четверо и держано било тое од Фоминой недели до стих вер-ховних апостол Петра и Павла и з оного ж бидла добра збираючи, пні Иванова на свой расход упо-требила, в чом и в протчем немалою обиду дознаючи, сего ж прошлого літа по указу его император-ского влчества в компут козацкий уписалемся и до сих час повинности козачіе отбываю, а тепер не відаю чого ради помянутий пн Иван Себестиянович мене и протчіх козаков турбуєт и хочет к пос-полству привернути. Чого ради повторне плачливе прошу велможности вашей, моего всемилости-війшого пна и добродія, на мене явити свое рейментарское многомилостивое призьрієне подаючи мене ему, пну Ивану Себестияновичу, в подданство при войсковом своим рейментарским указом за-хватити компуті. За що я должен, не щадя здоровья моего, у войску во всяких случаях служить и за велможност вашу, докол жития моего станет, Гсда Бга бламати.

Велможности вшей, моему всемилостивійшому пну пну и добродієви, нижайший слуга и под-ножок Степан Бишовченко, козак сотні Срібранской, в селі Грицьовці мешкающий.

Запис на звороті: «Просит ясневелможности вшой Степан Бишовченко, козак сотні Срібран-ской о привернение в козаки. Под[ано] 1728 году октовр[ия] 14 д.».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54191).

№ 27

1728, листопада 11 (жовтня 31). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Его императорского пресвітлого величества Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Пану полковникові ніжинскому з старшиною полковою, сотникам, також атаманові и войту городовим тамошним з урядом, и всім, кому о том відати надлежит, сим нашим ознаймуєм універ-салом, иж Константиний Иванов Констенецкий, жытел ніжинский, при суплиці своей презентовал нам антецессора нашего гетмана Скоропадского універсал, данний ему в 1719 году протекциялний и на тое прошение его приняли и веліли в подтверждение універсалу антецессора нашего сей ему выдать універсал, чрез которий окриваем оною своею протекцією и даби пан полковник з старшиною пол-ковою, також атаман и войт городовіє ніжинские з урядом жадной ему, Констенецкому, не веліли чинит трудности и до ніяких повинностей градских и протчіх не потягат его ж рейментарско при-казуєм.

Дан в Глухові октоврия 31 д. 1728 году.

На подлинном подпись таков:

Звиш менований гетман рукою властною».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55546. Тогочасна копія. Наприкінці документа намаловане коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 28

1736, серпня 19 (8). – Стародуб. – Указ чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського стародубському протопопу Григорію Підлузькому.

«Копія.

Бжиєю милостию православный архиепскп чернігівский и Новгородка Сіверскаго Иларион Рогалевский.

Епархії нашей Чернігівской протопопу стародубовскому пречестному во Хрсті отцу Григо-рию Подлузскому обявляється: сего августа 7 д. настоящего 1736 года Войска Запорожского бунчу-ковий товариш, благородний его мсльт пн Григорий Скоруппа поданным своим нам, архиерею, до-ношением объявил, что в селі его благородія Кустичах при храмі стителя Хрва Николая, давно со-оруженном, коштом его благородія зділан преділ в память стих безсребних врачей Козми и Демяна за блгословением покойнаго антецессора нашего преосвященного Ирадиона Жураковского и на тот престол от его преосвященства дан и антиминос. И хотя освятит оний преділ от его преосвященства указом тогда бывшому дворца нашего архиерейского стародубовского намістнику, иеромонаху Га-вриїлу Стилицькому, было и повелено, токмо де понеже оний преділ за переміною означенного на-містника и доселе еще не освящен. Того ради его блгородіє пн Григорий Скоруппа о освященіи преділа стих мчник Козми и Демяна, при церкви стителя Хрва Николая в селі Кустичах пристроєн-ного, просил нашего архиерейского разсуждения и о том до вашей пречестности повелительного ука-

за, яковому его блгородия пна Скоруппы доношением выраженому прошению, мы, архиерей, не отрекши, пречестности твоей предлагаем:

За получением сего зехав сам (...) пречестности вшой или кого по усмотрению своему відомства своего с священства определит, в показанное село Кустичи, где за прибытием при церкви стля Хртва Николая иміющихся (!), во имя стих мчнк Козми и Демяна его благородием пном Григорием Скоруппоу зділаний преділ, по церковному чиноположению освятит и в нем всю священнослужения на иміющомся в нем уже освященном антиминосі исправлят отсели, чрез сие пастырски благословляем. О чем пречестности вшой відат и по сему учинит непременно паки предлагается.

В подлинном подписано тако:

Звиш менованный архиепскп черніговский.

Августа 8 д. 1736 года. Стародуб».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50379. Тогочасна копія. Наприкінці документу намальоване коло, всередині якого написано «місто печати»).

№ 29

1737, березня 20 (9). – Чернігів. – Указ чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського.

«Бжиею млстию православний архиепскп черніговский и Новгородка Сіверскаго Иларион Рогалевский.

Епархії нашай Черніговской стародубовскому протопопу пречестному о Христі отцу Григорию Подлузкому при благословеніі нашем архиерейском объявляем в бытность ншу прошедшаго 1736 года июля 9 д. по силі Дховнаго регламента сповіщеніі епархії нашай Черніговской жители села Покословля Улас Тимофіїв с протчїими, явившися пред нами, архиереем, поданным своим доношением объявили от давних де времен, живучи они, протопопїи Стародубовской храму Успения Прстия Бци, а потом не по желанию их от оной церкви отдаленно и прилучено в село Яцковичи. А понеже они со всею своею деревнею между тім отдани в подданство бунчуковому товарищц Григорию Скорупі и от его села прозванным Кустич ближей, нежели до села Яцкович живут. Того ради тім своїм доношением показанние жителі покословские о определеніі их в приход до села Кустич к храму Стителя Хсва Николая куда им, яко одного владіния подданным удобно и близко приход свой иміт и для всяких случающихся по чиноположению церковному священника треб сщенника к себї призывать, а до села Яцкович за разстоянием міста приход их иміть в бездорожное время ест с трудностию, просили писменного нашего к кому надлежит предложения. Якому их, жителей покословских, слушному прошению не отрекши пас(...)*)тских же оних разсуждая, дабы они, иміючи доселі приход свой к церкви яцковской, за великим разстоянем міста, а паче в бездорожное время в переході к оной церкви для получения всяких треб хрстіянских, якої либо нужди чрез сие вшей пречестности предлагаем за получением сего показанных жителей покословских парохіянами к церкви Спасителя Хсва Николая кустицкой церкви прихожанами священнику тамошнему яко отцу духовному и наставнику своему честь по должности хрстіянской синовское иміа к нему покорение отдавать должны. Оному же кустицкому священнику их, жителей покословских, содержат в своїм приході и справляясь так, как високомонаршіи указы и данная ему ставилная грамота повелівает во всем непременно, а священнику яцковскому дабы он до их, жителей покословских, не интересовался и себї впред в відомство парохіяльное не притягал отказать. О яком нашем сем указом определеніі вашей пречестности відат и чинит и о получении сего и что по тому пречестности вашей учиненно будет, о том в духовную нашу архиерейскую канцелярию репортоват, паки архиерейски предлагаем.

3 катедрі нашай архиерейской черніговской 1737-го года марта 9 дня.

В подленном подписано так:

Звишменованный архиепископ рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 50382. Тогочасна копія).

№ 30

1737, березня 31 (20). – Чернігів. – Лист чернігівського архієпископа Іларіон Рогалевського до колишнього стародубського полкового писаря Григорія Скорупи.

«Блгородний мсці пане Скорупа, нам в дху Стом блгопослушній сну и дознанный блгодітелю. Присланная от вашего блгородия по учиненной нам деклярації куфа олії сего 1737 года марта 18 в домі нашем архиерейском принята. Которой за присилку пастырски вашему блгородию блгодарствуем и при млтвах наших архиерейских воздаяніі от пастирей начальника Хрта Гспда по желанию срдца вашему блгородию сторичними ж блгими иміася объявляем, что в силі присланного от вашего блгородия катедрі нашай черніговской к писару и Каменского мнстря игумену, его превелебности иеромонаху Ираклию Комаровскому, писания, которое нам им презентовано о бытїи жителем покословским в приходе церкви стля Хрва Николая кустицкой против поданного от их нам прошлого 1736 года августа 9 д., в бытность нашу в Стародубі в посіщеніі епархії нашай, доношения, состоялос наше к протопопу стародубовскому его пречестности отцу Григорию Подлузкому, писменное определение, которое при сем к вашему блгородию и посылается. О сем объявив, Бжие и наше архиерейское вашему блгородию препосилаем блгословение и иміемся

вашего блгородия всїх благ усердно желаючий пастир Иларион, архиеписп черниговский.

Марта 20 д. 1737 года. Чернигов».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50381. Оригінал).

№ 31

1737, березня 30 (19). – Чернігів. – Лист ігумена Кам'янського монастиря Іраклія Коморовського до Григорія Скорупи.

«Блгородний мсці пне Скорупа, мні дознанный и ласкавонадежный блгодітел.

Писание блгородия вашого, отпушенное из Сосниці сего марта от 13 д., я блгоприятно сего ж мсца 14 числа получил, которым что изволили блгородие ваше требовать моей услуги о представленнй поданного в Стародубі от подданих блгородия вашого покословских жителей в приписке их до села Кустич в парохию доношения ясне в Бгу преосщенній шому архіпастиреві нашому и якая поштому состоїтся резолюція вашего блгородия о увѣдомленіи во удовлетворение онаго вашего блгородия требованиа упомянутое покословских жителей поданное во время бытности для посѣщенія епархїи в Стародубі его преосщенству доношение, велѣв прійскат. Его преосщенству представлял и потому моему представлению каков в силѣ тѣх покословских жителей прошения и вашего блгородия желаниа состоялся архипастирскїи к стародубовскому протопопу, его пречестности отцу Григорию Подлузкому, універсал, оной при сем моем писаніи в особливо запечатанном при писаніи от его преосщенства ко опертї к вашему блгородию сообщен обявляю. И при том самого себе и услугу мою вашего блгородия незабвенной блгодѣтельской вѣроя памяти при всегдашнем моем ко услужению вашему блгородию в чем возможна готовѣшестѣ пребываю.

Вашего блгородия всѣх блг усердно желающий покорный слуга и бгомалец иеромонах Ираклий Коморовскїи катедри черн[і]говской] пи(...)* и Каменского м[онастиря] игумен рукою.

Марта 19 д. 1737 года. Чернигов».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 50380. Оригінал).

№ 32

1741, липня 4 (червня 23). – Чернігів. – Указ чернігівського митрополита Антонія Черновського.

«Копия с копій.

Указ наш архиерейскїи протопопу стародубовскому его пречестности отцу Григорию Подлузкому бунчуковий товариш Афанасий Покорскїи, писанием до відомства пречестности вашей.

Села Яцкович, священник Василий доношение пришлого февраля 11 дня обявили, что в оном селі Яцковичах здавна состроенна церковь святителя Хсва Николая и к той надлежали деревні Високое, Долматов и Вертѣвка, а потом за построением в Високом церкви внов по отобраню тѣх деревен в заміну к оной яцковской церкви опредѣлено деревню Покославле (которая была тогда ратуша стародубовского, а ннѣ его бунчукового товариша Григория Скорупи владѣнія). Которую деревню и содержал он, Василий, в своем яцковском приходѣ мало не тридцати лѣт. А [в] прошлом 1737 году он, пан Скорупа, просил преосвященнаго Илариона Рогалевскаго о отправленіи той деревні Пекославля к его маестности селу Кустичам, к церкви Николаевской опредѣленія и потому хотя видан был універсал. однак послѣ за подачею от него, священника яцковскаго, ему ж преосвященному Илариону доношения по разсмотрѣнію, что оная яцковская церковь Николаевская за оставшенос дворового в приходѣ числа скудостию будет в запустеніи и священник с причетники без препитанія останется и что оная деревня Покославл на средствїи пути от Яцкович и Кустич состоит, да и церковь Яцковская состроенна прежде и к той деревня Покославле подлежала, а к кустицкой церкви, что была деревня Чернижов по показанію его ж, пан Скорупа, нескудія и за недосмотром владѣющих розойшлас им с той помощи церкви нѣт, в том яцковской церкви причины нѣт. И оную отнятем по скудости приходу обиждат не подлежит, ибо в Кустичах и без той деревні до сорока дворов найдутся, а в Николаевской яцковской церкви с тою деревнею Покославлем заледве до тридцати дворов соберетя. И сего июня оной пан Афанасий Покорскїи писаніем своим просил нашего разсмотрѣнія. Того ради разсмотрѣвше мы того діла обстоятелств, судили за благо оной деревні Покославлю, даби храм Божїи впусти вовся не остался, но всегда б о дражайшем здравїи его императорскаго влчства и всей височайшей фамиліи и о благосостояніи всего мира должное молитвоприношение било священодѣйствуем и священно и церковнослужители имѣли би откуду себѣ получают нужденна. Бит по прежнему и тая деревні Покославля жителем во всѣх обрядах христїанских подлежит к церкви яцковской Николаевской и священнику тамошнему Василию в духовенствѣ бит. А кустицкому священнику им, покославским жителем, кої справленію какових либо потреб под гнѣвом нашим и наказаніем не касатя и для того прежнїи антecessора нашего пресвященнаго архіепископа Илариона універсал ему, яцковскому священнику Василию, даннїи конфірмоват, которой и потвержден и оной при сем к пречестности вашей посылаю. Приказуем за получением сего оную Николаевскую яцковскую церковь (которая доселѣ без священнослужения запечатлѣнна) распечатат, лів (?) священнику тамошнему, в ней священодѣйствоват, блгсловением нашим позволит и покославскими жителямїи надлежаше заведоват, а священнику кустицкому к ним не касался б. Но как до тридцати лѣт и болем безтоя контиентовался, так и впред не интересоватся (ибо хотя и пан Скорупа обявил, что оной свчени[к] кустицкїи к препитанію грунту не имѣет, то яко за силу свтїх отц правил и високомонарших указов подлежало при устроеніи церкви опредѣлит земли на священника част, так и ннѣ он, пан Скорупа, опредѣлит ему, священнику, силен) отказат и имѣющїися у него указ преосвященнаго Никодима отобрат и за учинением по сему исполненія в домовую нашу архиерейскую канцелярію при доношеніи прислат, а сообщеннїи при сем за конфірмациею нашою універсал и сей наш подлѣнный указ (оставя в правленіи протопопїи Стародубовской копию) ему, священнику Николаевскому яцковскому, отдат пастирски приказуем, якому сей указ открытой выдат.

З катедри нашой Черніговской 1741 года июня 23 дня.

В подлинном подпись Антонїи, митрополит черніговскїи».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50383. Тогочасна копія).

№ 33

1743, березня 4 (лютого 21). – Чернігів. – Лист чернігівського єпископа Амвросія Дубневича до Григорія Скорупи.

«Благородний гспдн Скоруппа, мнѣ во Дсі Стом блгосклоннїи сну.

Понеже по поданному мні прошлого 1742 года декабря 21 дня от сценника епархії моеї протопопи Погарской село Яцкович Василя Лосіцкого доношению, и от владілцов того села Яцкович гсгд Покорских писаниам, с прошением о определіні іміючогоса в владіні блгородія вшего деревні Покословля в приход его Николский яцковский по прежнему и об отдачи с оной деревні Покословля заслуженной его по преже отлучения тоей от церкви яцковицкой и определіния к селу Кустичам трегодной роковщини, в селу учиненной, моеї на том доношеніи резолюції по разсмотрению консисторіею моею показанных во оних доношеніи и писмах, и іміющихся при ділі в канцелярії моеї прежних письменних обстоятелств, определено быть показанной деревні Покословлю в приході означенной Николской яцковицкой церкви по прежнему и состоявшимся моїм в силу определіния стійшаго правительствующаго синода и духовнаго регламента открытым к протопопу стародубовскому сего февраля 21 дня 1743 года указом ради показанных в том резонов утверждене [...] и чтоб владіния блгородія вшего села Кустич сценник впредь от сего времени до оной деревні Покословля діла жадного не іміл и тамошни[x] жителей по случаючимся порохианских тревам без позволения от означенного яцковицкого сценника никаким образом, кромі крайней нужди, принимать и возмущат отнюдь не дерзал, в том же моем указі под запрещением от сценнослужения притверждено. Того ради и вшему блгородію о вышеписанном во извѣстие объявляя, предлагаю, блговоліте блгородіе вше яко всяк ділатель достоїн мзди своея, в силу реченного ж сценника яцковицкого Василиа прошения в том же его доношеніи мні представленного заслуженную им от обывателей покословских тригодишнюю роковщину повеліт отдать им безспорно и безобыдно и впредбудучи в відомстві его парохіанском, подлежащие ему, сценнику, парохіанские доходи уищать безспорно ж приказать. О сем объявив, Бжие вшму блгородію желаю блгословения и остаюсь

блгородія вшего вседоброжелателнний бгомалец Амвросий, епскп черніговский и Новагород-Ка-Сіверскаго.

1743 года февраля 21 дня. Чернігов».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50386. Оригінал).

№ 34

1760, квітня 23 (12). – Купча.

«Тисяча семсот шестьдесятого года місця априля второгонадцят дня.

Передо мною, атаманом сілким гурбинским Яковом Галуценком с товарищи ниже подписавшіимся, ставши козак и житель гурбинский Петро Богушенко, объявил: іміет де он, Богушенко в дачах гурбинских, в урочищи Бойковщині, гребельки Колотовой сміжної з сторон всіх чтирох умершого бунчукового товарища Івана Севастіановича гаюк дубовой свой собствено наслідственной материнской, которой продал козаку и жителю гурбинскому Івану Сидоренку за готовие денги шесть рублей и пятьдесят копіек, кої денги он, Багушенко всі сполна своїми руками отобразавши, просил нас на вічне и спокойное той куплі владіние ему, Сидоренку, видать вечистого запису. Что я з товариством видячи его, Богушенка, добровольную продажу, казали сей ему, Сидоренку, на вічное и спокойное владіние купчий запис дать и от себе кому хотя дат, продат, дароват или к лутшому своему пожитку диспонуват. Он же, Павел Багушенко, от того, ім проданного гаю, вічне отдалив як сам себе, так и жену и дітей и свойственных своїх близких и далеких и ему, Івану Сидоренку, во вічное владіние за шесть рублей денги с полтиною уступил. Чего для во вірение сего, як я сам, так и о подпис присудствующих товарищей чрез упрощенного подписались. К сему вечистому запису продавца козак и житель гурбинский Петро Пегушенко (!) неуміетний писма написал тако + крестом, а вомисто его по его прошенію дячок гурбинский Стефан Помаранский руку приложил.

К сему вечистому запису на прошение продавца атаман гурбинский Яков Голуценко и товариство Петро Довбишенко, Ефим Бутенко, Прокоп Назаренко, Иван Ройко и Федор Сидоренко во свідѣтельство, також и посполити Иван Сташко, Улас Ковал. Федор Мичипа во свідѣтельство подписались, а вмісто їх, по їх прошенію дячок гурбинский Стефан Помаранский подписался.

При куплі вишписанного гаю, також записане оной купчой, як атаману, дячку, так и товариству, поставлено могорич шестьдесят копіек».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 20555. Арк. 19. Оригінал).

№ 35

1765 р. – Чернігів. – Справа про виготовлення завіс до литаврів та перев'язі до полкового прапора.

1765 года. Діло о исправленіи к полковим литаврам завісок и к знамені полковому перевеса, вшедшее 1765 году генвара 31 д. (вказівку на місяць і число закреслено – Ю.М., І.Т.). В нем всего пенумерованных листов 32.

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55519. Оригінал).

А

1764, жовтня 24 (13). – Чернігів (?). – «Доношение» з резолюцією.

«В полковую черніговскую канцелярію доношение.

Уговорен я от оной полковой черніговской канцелярії зділати на полковие литаври завіси з шитим на сукні сребром и золотом полковым гербом и вкруги бахрамою за тридцать рублей денег. Для того полковой черніговской канцелярії прошу на зділаніе оних на литаври полковие завіс на покупку сребра и золота, с оних денег повеліт от кого надлежит видать мні двадцать рублей и о том учинить определіние.

К сему доношенію подписался отставной вахмистер Симеон Евфиміев Стефанович.

***

1764 году октября 13 д. по докладі определено к атаману сотенному Лопатину (*Lonami – Ю.М., I.T.*) послат ордер и веліть оставшиися от подчинки полковых літавр денги шесть рублей и сорок копѣек, да придав к тем денгам еще с росхожих красних (!) денег три рублі и 60 копѣек, а всех десят рублей выдат ему, просителю Стефановичу, за его роспискою, для зділания по уговору его к полковым літаврам завѣсов.

Полковник П. Милорадович.

Хоружий Петрашевич.

1764 году октября 13».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55520. Оригінал завірений підписом. Вгорі напис: «Под[ано] 1764 году октоврия 13 записав, доложить»).

В

1765, лютого 11 (січня 31). – Чернігів (?). – «Доношение» з резолюцією.

«В полковую черніговскую канцелярию доношение.

По учиненному мною в полковой черніговской канцелярії договору я на літаври завѣси моею работою совсім уже изділал. Для подшити же оних куплено крашенины аршин пять ценою по 6 копѣек, да клеионки пять аршин по пять копѣек з денежною, також и за пошите кравцу 30 копѣек. Того ради о том в полковую канцелярию представляя, прошу о выдачи мні так за труды мої по договору к прежде взятым мною десяти рублям еще двадцати рублей, яко и на покупку вишеозначеной крешенины и клеионки денег сколько надлежит, учинит определение.

К сему доношению отставной вахмистер Симеон Стефанович подписался.

***

По докладі определено росходчику полковой канцелярії канцелярист (?) веліть крашенину и клеионку получить и ему, Симеону Стефанову, отдат за роспискою.

Полковник П. Милорадович.

Обозний Иван Сахновский.

Писар Якимович.

1765 года генвара 31 д.».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55521. Оригінал завірений підписом. Вгорі напис: «Под[ано] 1765 году генваря 31 записав, доложить»).

С

1765, березня 6 (лютого 23). – Чернігів (?). – «Доношение» з резолюцією.

«Высочородному и высокопочтенному гспдну полковнику армейскому и черніговскому Петру Степановичу, его высочородию гспдну Милорадовичу в полковую черніговскую канцелярию покорное доношение.

За приказ, от полковой черніговской канцелярії мні данный, зділал я к знамени полковому перевѣсь и употребил на ту перевѣсь пузаменту золотого сім локот, каждой локоть по тридцати копѣек, тьсями портной сім же локот, каждой локоть по копейки, шолку лот за десять копѣек, мні ж за труда подлежит получить денег тридцать копѣек. Итого всех денег потрібно к уплатыи два рублі пяддесят сім копѣек. Того ради вашего высочородия покорнійше прошу о выдачи мні таковых денег отколь надлежит к подлежащей за вишеписанные вещи уплатыи, учинит определение.

К сему доношению вмісто жителя черніговского Ивана Римара неграмотного по его прошению руку приложил полковий канцелярист Михайло Поддубний.

По докладі определено з росхожих канцелярских денег ті два рублі пяддесят сім копѣек денги ему, Ивану Римару, з роспискою выдать и о том росходчику канцелярист Минцу(?) из сего определения обявит.

Полковник П. Милорадович.

Обозний Иван Сахновский.

1765 году февраля 23 д.».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55522. Оригінал завірений підписом. Запис: «Под[ано] 1765 году февраля 23 записав, доложить»).

D

1765, березня 6 (лютого 23). – Чернігів. – «Доношение» майстра Івана Римара.

«Высочородному и высокопочтенному гспдну полковнику армейскому и черніговскому Петру Степановичу, его высочородию гспдну Милорадовичу в полковую черніговскую канцелярию покорное доношение.

За приказ, от полковой черніговской канцелярії договору мні данный, зділал я к знамени полковому перевѣсь и употребил на ту перевѣсь пузаменту (*позументу – Ю.М., I.T.*) золотого сім локот, каждой локоть по тридцати копѣек, тьсями портной сім же локот, каждой локоть по копійки, шолку лот за десять копѣек, мні ж за труда подлежит получить денег тридцать копѣек. Итого всех денег потрібно к уплатыи два рублі пяддесят сім копѣек. Того ради вашего высочородия покорнійше прошу о выдачи мні таковых денег отколь надлежит к подлежащей за вишеписанные вещи уплатыи, учинит определение.

К сему доношению вмісто жителя черніговского Ивана Римара неграмотного по его прошению руку приложил полковий канцелярист Михайло Поддубний.

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55523. Оригінал завірений підписом. Вгорі напис: «Под[ано] 1765 году февраля 23 записав, доложить»).

Е

1765, червня 13 (2). – Чернігів (?). – «Доношение» з резолюцією чернігівського полковника Петра Милорадовича.

«В полковую черніговскую канцелярию доношение.

За зділанние мною по уговору на полковие літаври зависи, кої при сем и представляя, доводит-ся еще мні денег двадцять рублей. Для того полковой черніговской канцелярії покорнійше прошу за ті, мною зділанние и при сем представляемые до літавр зависи, повелїть доводячиеся еще двад-цять рублей денги мні выдать и о том учинить опредѣление.

К сему доношению Симеон Стефанович подписался.

***

По докладі опредѣлено представление при сем на полковие літаври зависи отдат сотенной старшині при знаменах и клейнотах полковых на караулї состоящих и велїть ті зависи в слитное со-держание положить в сундук, гдї и труби содержатся и літаври иміются. Сколко же он, Стефано-вич, денег уже за то принял и еще ко уплатку доводится справка подать доклад.

Полковник П. Милорадович.

1765-го го[да] июня 2 дня».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55523. Оригінал завірений підписом. Вгорі напис: «Под[ано] 1765 го-ду июня 2 д., записав, доложить»).

Ф

1765, липня 7 (червня 26). – Чернігів (?). – «Доклад» канцеляриста.

«В полковую черніговскую канцелярию доклад.

За силу опредѣления полковой канцелярії справка мною в повітї чинена и по оной явилось, что майстер Симеон Стефанович уговорен зділат к полковым літаврам зависи за тридцят рублей и по доношению его велїю атаману Лопатї от полковой канцелярії ордером выдат ему, Степановичу, для покупки золота и серебра оставшиес от подчинки полковых літавр шест рублей и сорок копѣек. Да к тем о расхожих канцелярских три рублї шестдесят копѣек, чтоб было десят рублей, болїе ж не выдавано, а в доплатку еще надлежит ему, Степановичу, получит по уговору двадцят рублей, докла-даю

Канцелярист Михайло Поддубний».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55524. Оригінал завірений підписом. Вгорі напис: «Под[ано] 1765 го-ду июля 26 д., записав, доложить»).

Г

1765, липня __ – Чернігів. – «Доношение» Тимофія Крутина чернігівському полковнику Петру Милорадовичу.

«Высокородному и высокопочтенному гсдну армейскому и Черніговскому полку полковнику Петру Степановичу его высокородию Милорадовичу в полковую черніговскую канцелярию доно-шение.

По повелїнию вашего высокородия и за согласиєм старшин полковых мною экселбанты для трубачей полковых числом восїм уже зділаны, а два еще вскорї зділаны будутъ. Зділанние экселбан-ты при сем и представляя. На оние ж экселбанты употреблено гарису на каждой экселбант по пять-десят папочок, а папочка гарису по двї копїйки, итогo виносит за десять экселбантов денег десять рублей да за труда мні два рублї. Того ради полковой черніговской канцелярії покорнійше прошу ті всї денги дванадцять рублей мні выдат и остальние же два экселбанты как скоро отділаю, тотчас имею в полковую канцелярию представить.

К сему доношению мїщанин черніговский Тимофїй Крутїн подписался.

1765 году июля __ дня.

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55525. Оригінал завірений підписом. Вгорі напис: «Под[ано] 1765 го-ду (...) * 26 дня записав, доложить»).

Н

1766, до березня 6 (лютого 23). – Чернігів. – «Доношение» економа у чернігівську полкову канцелярію.

«В полковую черниговскую канцелярию доношение.

По приказу гсдна полковника черниговского Петра Степановича гсдн Милорадовича на зді-лание перевиси к полковому знамени куплено мною тонкого алого сукна (...) * и черной. Да к той же перевиси зділана пряжка медная жолтая, з наконецником и круг железной и на исправление всего того употребил я денег три рублї двадцят копеек. И для того полковой черниговской канцелярії по-корно прошу означенние вишше сего три рублї двадцат копеек денги, откуда надлежит, повелет мні выдать.

Эконом (...) *».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55524. Оригінал завірений підписом. Вгорі напис: «Под[ано] 1766 го-ду февраля 23 д., записав, доложит»).

І

1766, серпня 21 (10). – Чернігів. – «Доношение» майстра Андрїя Семенова чернігівську полкову канцелярію.

«В полковую черниговскую канцелярию покорное доношение.

По приказу его высокородия гсдн полковника Петра Степановича гсдн Милорадовича зді-лал я для походу к полковому знамью чехол юфовой. За которую юфу надлежит заплатит денег пол-тора рубля да за работу мні двадцят копеек. Для того полковой черниговской канцелярії покорно

прошу оные денги семдесят копеек кому надлежит, приказать отдать мні и о том учинить определение. К сему доношению подписался Андрей Семенов».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55524. Оригінал завірений підписом. Вгорі напис: «Под[ано] 1766 году августа 10 д., записав, доложит»).

№ 36

1767, липня 8 (червня 27). – Ніжин. – «Доношение» грека Леона Костенецького графу П.О. Румянцеву.

«Сиятелнїшему графу (далі йде повний графський титул – Ю.М., І.Т.) Петру Александровичу его сиятельству Румянцеву.

Всепокорнїшее доношение.

Будучи я, нижайший еще в молодых літах за всеблагополучнїйшой высокославной жизни свтоусопшаго его величества блаженния и вічностойния памяти Петра, великого императора и самодержца всероссийскаго, егда услышал в своем отечестві всепревысочайшими его императорскаго величества военных регул, також градских и других правил узаконяемых правил учреждениями, распространившуюсь не токмо в сосїдственных Российскому государству, но и далнїйших монархиях, благовітущую Российского государства славу со всеусерднїйшим такихих непоколебимих тол премудрого монарха трудов почитанием, пожелал по жизнь мою высокославному всероссийской имперїи престолу вірноподданическо служить и для того, оставя отечество свое, в 1706 году прибил в малороссийский город Нежин, гдї изобучился російского языка и часть божественного писания. Потом доброхотно с посилаемыми из Турецкой области тайно от полномощных російских министров греками в Россию секретными писмами езживал чрез почты для перевода их нарчія россиянам и отправлял ту должност со упованием, что за службу мою по высокомонаршей млсты достойным награждением, как и протчіими волунтирами полученно не оставлен буду. А в 710-м году, мая от 20 дня по нещастию моему грїх моїх ради, как доставали город Выборх, купно с куриером греком поповичем Константином Ванделиевим сином Ватачем, прибывшим из Константинополя також с нужными секретными писмами, которые писма самому его императорскаго величества блаженния памяти Петру, великому императору и самодержцу всероссийскому, в руки велено полномощными мыністарми подать (а не кому другому) взят на морі шведским флотом в полон и при оном флоті, а особливо в Стегголмі по нїкоторому доносу немалую претерпївали нужду и страхование смертное до случайного оттоль освобождения. Чрез что я и жестокою болїзнию обят бил по освобожденїи жеб полону болше не мог чрез почты з куриерами ездить, остался в Санкт-Пїтербурги в домї покойного господина канцеляра, графа Гавріїла Ивановича Головнина и при писмї оного к гетману Иоанну Ілїчу Скоропадскому, о мні бедному писанному, отпущен до Глухова, а из Глухова в Нежин, где долговременно немоществовал. Посля же, как пришед мало к здоровью, а не имїя здесь никого з свойственних, где би главу приложить, законним браком в городї Ніжинї одружился и имїл жителство, питаюсь от единих трудов своїх под охранением оного покойного гспдна гетмана Иоанна Скоропадского и гетмана Даниїла Апостола и министров, правящих Малороссиєю, потом же гетмана Кирилла Григоріевича Разумовского по респекту оной моей верной службы, в чем и універсали от них, гспд гетманов и от министров салвогвардїї (!) мні данни (с которых един покойного господина гетмана Скоропадского и салвогвардїї (!) з сундука моего уворованни), а кої остались при сем под высокое вашего сиятельства блгоразсмотрение в ор[и]гиналі всенижайше подношу. Понеже терпим от разного звания людей несносные обиды и озлобления так, что и дочерь мою родную напрасно обезвчили, коя и донне рукою и ногою правими не владїет. Чрез что я, нижайший, крайне убогой и безпомощной человек совсїм во всекрайнїйшее пришол разорение и скудость таковую, что и поднїшнюю старость и слабость моего здоровья з показанное увїченною дочерью моею и дневной пици не имею. И сего рады высоким вашего сиятельства самого себе подвергаю стопам, раболїпно прошу по высокому вашему сиятельству благоусмотрению даби мене странного и домашних моїх впред никто не дерзал обидить. Дому ж моего и подварка освободїт от постоев, також и о непритяганїи никаким повинностям повелїть, против имїющихся у мене указа и універсалов выдать в подтверждение высокоповажнїй указ для препитания ж мні, нижайшому, яко я при старости лет моїх, а дочь за калїтством заробиты не может, высокомилоствивим подаванием мні милостини не оставят и о том высокомилоствивое учинить определение.

О вышшеписанном донося, всенижайше просит жителствующий у Ніжинї греченин волунтир Леон Скинтин Иванов Костенецький.

1767 году июня 27 дня».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55539. Оригінал. Вгорі на документі напис: «Под[ано] в Ніжинї июня 26 д. 767 году»).

№ 37

1769, червня 30. – Чернігів. – Лист чернігівського єпископа Кирила Лящевецького до обозного Стародубського полку Павла Скоропи.

«Высокороднїй гспдн обознїй полковий стародубовский.

Податель сего вакансовий вышедший з заграницы сценник Иоанн Шарыпа владїния вашего высокородия села Кустих волокитиных к церкві стителя Хрстова Николая давно уже в празнїк (?) без настоящаго сценника находящейся, за силу указных повелїний и за долг мой пастырский определен мною настоятелем. Котораго яко странствующаго дабы о тамошних усыгїтских прихожан подлежащими по обыкновенїю за труд его доходами не был оставлен, чрез сие в блгодїтелскую вашего высокородия милость и респект рекомендую и при том ваше высокородие и вся ваша Бжїю покровительству препоручая с всегдашним моїм почтением остаюсь.

Вашего высокородія Блгопослушнаго в Хрсті сына и надежднаго блгодітеля моего пастырь, бгомалец и слуга смиренный Кирилл, епскп черниговский.

1769 года июня 30 дня. Чернигов».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50399. Оригінал, особисто підписаний єпископом).

№ 38

1777, червня 17 (6). – Купча.

«Тисяча семсот семьдесят седмого года місця июня шостого дня.

Я, нижей подписавшаяся, удовствующая козачка, жителка села Гурбинец, Горпина Сидоренчиха, во всяком суді и прави тепер и впред кому о сем потребно будет відать, обявляю: имію я в грунтах Гурбинских, в урочищах Ушивой и Бойковщині, возлі гребелки гспдна коллежского ассесора Богдана Брежинского лежачий, свой власний дубовий гаюк, смежной со всіх четирых сторон повз его ж, Брежинского грунта, для собственного препитания оставшийся по смерти мужа моего, Ивана Сидоренка, дітей своїх. Продала ему, гспдну Брежинскому, за сумму денег сем рублей и десять копек, якие денги я всі сполна своїми руками приняла и в том его гспдна Брежинского квитиую. Я ж от прописанного гаю себе, дітей моїх также близких и далеких моїх родственников, вічно отдаляю, а ему, гспдну Брежинскому, жені его и потомкам его ж позволяю ж вічно тім гайком владіть и по волі своїй шафовать, не узная ни от кого турбаціі. Для чего во вічную ему, гспдну Брежинскому, жені и потомкам его сию мою купчую кріпость за подписом моім и мною о подписи на оной приложений печатей упрощенных свидітелей року и дня вишписанных дала.

К сему вычистому купчому запису продавця и удовствующая козачка, жителка села Гурбинец Гарпини Сидорчихи (!) подписалась, а вмісто ее, неграмотной, по ее лицезрительному и рукоданному прошению козак жител гурбинский Григорий Галушка при печаті своей подписался.

К сему вычистому купчому запису по лицезрительному помянутой продавці Гарпини Сидорчихи прошению во свидітельство при печатех своїх подписались:

атаман сілкий гурбинский Яков Галушка, козак гурбинский Данило Гончаренко, а вмісто их, неграмотных, и за себе Григорий Галушка руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 20555. Арк. 17–17 зв. Оригінал, завірений чотирма сургучними печатками).

№ 38

1781, грудня 31 (20). – с. Кустичи. – Листи Семена Якимовича (?) та ієромонаха Христофора Сулими до новгород-сіверського архієпископа Іларіона.

«Копии писем посланны чрез серебряника Ивана Жадкевича.

Преосвященнійший гспдн, милостивый гдрь.

Представляю вашему преосвященству доску к престолу храма толико украшенного уже святи-телским вашим престолом, прося покорнійше сохранить. Пред оным память ділателницы ея, а от оставших по ней принять. Истинное к вам усердие и высокопочитание, с коим быть честь имію вашего преосвященства милостиваго гдря покорнійший слуга

20 декабря 1781 года.

с. Кустичи.

***

От отца Христофора.

Преосвященнійший владыко.

При отправляемой доскі подлежащие дому вашего преосвященства деньги сто три тридцать пять рублей с копиею росписи серебряниковой при сем нижайше предствляю с прошением вашего архипастырского благословения и призрїния, долг имія быть в сущности вічно.

Надпись на доскі: «От генералмаиорши Марии Сулимовой, преставлшейся 1783-го года апри-ля 12-го погребенной в селі Кустичах Волокитиных в храмі святителя Николая».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50418. Тогочасна копія).

№ 39

1781, січня 3 (1780, грудня 23). – Лист новгород-сіверського архієпископа Іларіона до Семена Якимовича Сулими.

«Превосходительный господин Семен Якимович, милостивый государь мой.

Писание вашего превосходительства я с совершенным удовольствием принял. Доска, престолу Божию посвященная, украсила паче и паче то стое місто, гді дондеже есмь (да и всегда) жертва приносима будет, как о ділателниці да во світлостех стых водворится, так и ревностных о сем ея попечителей, да благословит Бог милостию и щедротами своїми наступающий новый год всі да принесет вам благодатныя даяния старых и оных (?) ваших благословляя множайшими літами. Тако аз, недостойный пастырь, вас благословляя, есмь и пребуду вашего превосходительства, милостиваго гсдря моего, усердный слуга и бгомалец Иларион, епископ Н[овгород]-Сіверский.

Декабря 23».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50419. Автограф. Вгорі напис: «Получ[ено] 1787 года декабря 25»).

№ 40

1781, січня 3 (1780 грудня 23). – Лист новгород-сіверського архієпископа Іларіона до о. Христофора Сулими.

«Преподобнійший батюшка отец Христофор.

Письмо ваше с приложениями в нем исправно получено. Труд ваш равностный о Осии (?) всегда пребудет Спасу угодным, а мне дондеже есмь благоприятным. Силам вашим желая крепости и благословений Божиих испрашивая, есмь

Вашего преподобия добροжелательный бгомалец смиренный Иларион.

Декаб[ря] 23. Нельзя ли где там людей семей двух трех купить хотя под видом с землею?»

(IP НБУВ. Ф. I. Спр. 50420. Автограф).

№ 41

1781 січня 3 (1780, грудня 23). – Ордер стародубського протопопа Миколая священникам села Осколково Іоану Шапулинському та його сину Іллі.

«Копия.

Ордер

села Осколково священникам честному отцу Иоанну и сыну его Илии Шапулинским.

Как на вас от ея высокородия гспжи полковницы Скоруппиной зашла жалоба о вмішывании вами владінію ея в Кустинской приход чрез противозаконное там нісколько раз и справление касающихся до того прихода церемонии. Вам же небезизвѣстны указы и правила то чинить совсім препятствующие и запрещающие, то вам впредь ни под каким видом вмішыватца в чужой приход наистрожайше запрещается с повелініем притом, чтоб к отвіту против вышпрописанной жалобы явились вы в духовное стародубовское правление (!) конечно наступающаго 1781-го года генваря на 13 число под опасением в противном случае поступления с вами по всей строгости.

1780-го года декабря 23-го дня.

На подлинном тако:

Стародубовский протопоп Николай».

(IP НБУВ. Ф. I. Спр. 50413. Тогочасна копія).

№ 42

1781 січня 24 (13). – «Доношение» священника с. Кустич Павла.

«В духовное стародубовское правление.

Доношение.

Ордером из онаго правления от 23 декабря минувшаго 1780-го года велено села Осколково священникам Иоанну и сыну его Илии Шапулинским явиться в то правление 13 сего генваря к отвіту о том, что они мѣшаются в приход церкви села Кустич. Вмішались ж они, крестя новородившихся дѣтей в деревнѣ Покослові прихода церкви кустинской, а именно 1780 году мая 4 у Романа Бараша дочери Пелагеи, 19 числа у Нестера сына Корнилия, мая ж 23 родившагося у войта Ивана сына Михаила, октября 8 у Ивана Москаля дщери Палагии, ноября 11 у жителя покословского ж Семена дочери Стефаниды, ноября 18 у Федора Біленькаго сына Иоанна, декабря 4 у покословского ж жителя у Ефима дщери Варвары. И о вышеписаном прошу духовнаго правления учинить рассмотрение. Сам же я, производя на сей седмиці ежедневное священнослужение, в оное правление явиться не могу и по сей законной причинѣ вірю вмісто меня в оном правлении явиться и сее доношение подать уволенному казаку сотни Первой Почепской жителю почепскому Матвію Сбитневу. И естли отвітчики паче чаяния от таковаго в приход мой незаконнаго своего вступления отрицаться будут, какового отрицания они учинить не могут без нарушения совѣсти иерейской и без отрицания уже и самаго сана своего священническаго. То за положением от духовнаго правления срока [...] и свидѣтелями справедливое сие мое доношение доказать имію 1781-го года генваря 13 мдня.

На подлинном подписался священник села Кустич Павел».

(IP НБУВ. Ф. I. Спр. 50412. Тогочасна копія. Вгорі напис: «Подано генв[аря] 15 1781-го года»).

№ 43

1787, липня 14 (3). – Купча.

«Тисяча сімсот осімдесят сего года июля третьего дня.

Я, нижеподписавшийся Новгородско-Сіверскаго намістничества уізда Стародубовскаго жителя села Литовска козак Григорий, Лукьянов сын, Шулик сим моім вечистим купчим записом, данным от меня из двором полковому канцеляристу Михаілі, Герасимову сыну, гспдну Родовицкому во всякаго суда, права и уряда и кому о сем тепер и впредь відати надлежит, обявляю в том, что я с иміючось в спокойном моем владініи иміния конопляный огород, в селі и при селі Литовску лежащий, сміжний з сторон первой к горі з двором и огородом его ж, Радовицкого, з другой гспдна коллежскаго ассесора Василия Александровича Дублянского, концем до дороги, лежащей на улице вниз по самую лужу, уступил продажею восписанному Радовицкому во вѣчное и потомственное его владініе именно за пятьдесят рублей, которым мною уступленным огородом силен он, Радовицкий владѣть вѣчно и потомственно и оным по своей волі как хотя диспонавать. Я ж, продавец, от того мною уступленного огорода сам себя и всѣх моѣх близких и далеких родственников и свойственных отдаляю и нарекаюся с тѣм, что впредь отсель до онаго мною уступленного огорода ни под каким видом интересоватся и во владініи онаго чинить ему, Радовицкому, и никому другому, естли б от него могл оной уступленной мною огород отойти в стороннее владініе чинит препятствие не силен, под зарукою. В противном сему случаю заплати ему, Радовицкому, ста рублей денег, во увѣреніе чего утверждаю сей мой добровольный запис с упрощенными от меня свидѣтелями при печатех подписом, року и дня вышеписанных.

К сему вечистому купчому запису козак Григорий Шулик подписался, а вместо его, неграмотного, по его персональному и рукоподанному прошению руку приложил коллежский канцелярист Василий Сухов.

При даче сего вечистого купчого запису были и во свидетелство по прозбі вышеписанного козака Григория Шулика при печатех подписались:

Коллежский ассесор Василий Дублянский.

Из дворян сотенный асаул Иван Таран.

Полковый канцелярист Харитон Суховой».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 20557. Оригінал, завірений двома сургучними печатками).

№ 44

1798, квітня 23 (12. – Лист Андрія Миклашевського до архієпископа Віктора Садковського і резолюція останнього.

«Копия.

Преосвященнейший владыко, милостивый архипастир.

Два священника Стародубовского повіта сел, одно от другого разстоянием в пяти верстах, один села Кустич Павел Чернецкий, а другой Ждановский села моего Рюхова, имія желания перемінит свои парафии по разным выгодам их, поручили мні утруждать о священническую особу вашу всепокорнейшею прозбою о переводе Чернявского ко мні в Рюхов, а Ждановского в Кустичи, что я исполняю на сем с тім большею охотою, что помянутый Чернявский издавна мні знакомый и при том духовник мой. Надіяся при том что как величайшую для них, так и для меня милость ваше высокопреосвященство не откажете удовлетворением общаго нашего желания и прозбы, за что благодарным найпаче всегда пребудем, поручающий себя в архипастирское ваше благоволение и благословение вашего преосвященства милостивого архипастира всепокорнейший слуга Андрей Мыклашевский.

Априля 12 дня 1798-го года»

На звороті: «Копия. 1798-го года априля 12 дня.

Предписать указом духовному правлению дать знать означенным священникам, что они отсели оставатися должны как вышеписано: первый – Чернявский в Рюхові, а послідний – Ждановский в Кустичах, но как требуется в таком случае иміть им на приходы письменные документы, то объявить им, чтоб они, буде не пожелают лично к нам явиться, прислали каждый порознь прозбы, о переміщеніи их с одного міста на другое для получения от нас грамот.

Виктор, архиепископ черніговский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50426. Тогочасна копія. Вгорі документа напис: «Подано 798-го априля 12»).

№ 45

1798, травня 5 (квітня 24). – Стародуб – Ордер стародубського благочинного протоієрея Василя Вуяхевича священнику Павлу Чернявському.

«Копия с подлинного.

Ордер.

Из духовного Стародубовского правления благочинному иерею Павлу Чернявскому.

Указом духовной черниговской дикастеріи сего года, апреля 19-го под № 1738-м состоявшимися, а в сем правленіи 22-го числ полученным, велено объявить вам, что вы от селі оставатися должны в селі Рюхові, а священник Василий Ждановский в селі Кустичах. Но как требуется в таком случае иміть вам на приходы писменные документы, то объявить, чтоб вы буды не пожелаете лично к его преосвященству явиться, прислали бы каждый порознь прозбы о переміщеніи вас с одного міста на другое для получения от его преосвященства грамот. Для того во исполнение оного указа сие правление о вышеписанном объявляя предписывает вам отселі оставатися, священнодійствовать и всі подлежащие христианские требы справлять в селі Рюхові с вірною метричною запискою, приняв по описі от священника Ждановского церковную ризницу в приємі росписаться и репортовать правлению 1798-го года априля 24-го дня.

Благочинный стародубовский протоиерей Василий Вуяхевич.

Копия с подлинного.

Ордер.

Из духовного Стародубовского правления благочинному иерею Павлу Чернявскому.

Потребны вы в духовное правление для выслушания указа из духовной черниговской дикастеріи полученного и исполнения по оному для того предписывается вам сим явиться в правление сего априля на 24-е число непременно 1798-го года априля 22-го дня.

Благочинный стародубовский протоиерей Василий Вуяхевич.

Намістник протопопи Стародубовской иерей Трофим Рклицкий».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 50427. Тогочасна копія).

Додатки:

№ 1

1688, лютого 7 (січня 28). – Батурин. – Лист кошового отамана Григорія Сагайдачного до гетьмана Івана Мазепи.

«Велможный мосце пане гетмане Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого, а наш велде мосцивий пане и ласковий пане и ласкавий добродію!

Товариство полку Полтавского, прибувши до нас до Коша з листом велможности вашей иануария 26, который то лист вашей панской милости, ведлуг звичаю нашею войсковою публичне вычитавши в посполитой раді нашей и вырази́лисмо, в котором листі пишеш ваша панская милость, прекладаючи нам тоє, Войску Запорожскому, же не ведлуг прошлорочного комонного товариства нашею од нас, Войска Запорозкого, вийшло в городы на зымовлю, що вашей панской милости з трудностю приходить. Теды она товариство наше комонное, которое вийшло в городы на зымовлю, не за чим иншим, тилко найбарзій за тим, же до килкакот раз писалисмо до вашей панской милости, просячи абы нам войска городского з тысячу альбо и болше прекрал для помочи и для промыслу прислал. Теды вашей милости през посланца своего Тимоша Пиковца написалисте в листі своем, общуючися на на помочь войска городовые пислати, леч того не вчинилисте. За чим оное товариство наше, відаючи, же ваша панска милость до нас до Коша, войска городского не прислалите задля промыслу над неприятелми, а звлаща за нуждою зимнею, не міючи, чим коней контентовати, вийшли в городы задля выживленни коней. А если бы было войско городовое при нас, Войску Запорожским, теды взявши Бога на помоч по сили нашой на слухних місцах чинилибысмо промысл над неприятелями креста святого и оное товариство наше не йшло б в городы. Зачим и вашей панской милости шкода в том есть не великая трудность и доука, болш есть сердюков albo компанійцов, ніжли нашего товариства, котории от килка рок, юж сидячи, горшую зіжу и доуку и утиски людям чинят, нижли наше товариство, которое есть на час в городы вийшло, и еще до сих час их сердюков и компанійцов войны нигдесмо не відили к услуги им, прсвітлійшим монархом нашим. А мы, Войско Запорозкое, всегда застаючи туда под великодержавной прсвітлх монархов наших рукою, работаючи вірне, службы наши им, великим государем, чинимо промысл над турскими и татарскими людьми по силі нашей на звиклих мйсцах. Богу нехай тилко буде явна и приемле служба наше. Мусит быти и тоє нам, всему Войску Запорожскому, великим подивеннию и з немалым жалем, а непомалу мусимо о тоє боліти и ськорбити, же яко ваша панская милость, оставши на том преватном уряді гетманском, писалисте до нас, Войска Запорожского, офіруючи нам, Войску низовому, во всем быти щирим и зычливым, а тепер, чога нигды не бывало, же посланные яко прсвітлх монархов наших, так и найяснішого короля полского, так и иншии чужосторонние монархи з давних часов до нас, Войска низового, где есть замок, отчизні и слава вікуистая вой[с]ковая жалованьем, указали отпустить к вам на Кош.

Дан государства нашего во дворе в царствующем велицем граде Москве лета от создания мира 7196 месяца октября 14 дня, государствования нашего 6-го году».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 13518–13635. Арк. 197–198. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 2

1687, вересня 22 (12). – Москва. – Грамота царів Івана V, Петра I і царівни Софії до кошового отамана Григорія Сагайдачного (perest).

«Божиєю милостию (далі йде царський титул – Ю.М., І.Т.) кошовому атаману Григорию Сагайдачному [...].

У минулому 1687 р. гетьмана Івана Самойловича «за многие ево к нам [...] измены» скинуто. Обраний на раді гетьманом Іван Степанович Мазепа і йому передав князь В.В. Голіцин «наше [...] знамя и булаву и бунчук» тобі і «всему посполству о том гетманском пременении ведать и нам, служить и над неприятели креста святого промысл чинить...також и о ведомостях советовать и писать к нему [...] гетману». А з кримским ханом й «турскими городками без нашего [...] указу не миритися и ни о чем с ними не ссылатися». 5.09.1687 р. «писал [...] гетман, что писали вы к нему [...], чтобы он Переволокчанский перевоз [...] отдал вам на войсковой расход, також и о заступлении к нам...гетманском, о прибавке вам нашего [...] годового жалованья». На це дається царями згода і посилаються гроші й сукно з стряпчим Іваном Прокоповичем Свищовим і з вашими посланцями, курінним отаманом «Юоском Михайловым с товарищи». Крім «годового жалованья», за участь у поході на Крим послано запорожцям 500 рублів і звелено було воеводі Л.Р. Неплюеву віддати ці гроші колишньому кошовому Федору Івануку.

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 13518–13635. Арк. 169–171. Копія кінця ХІХ ст. Вгорі напис: «З острова Кодацкого од товариства гадяцкого подано 22 д. року 1688»).

№ 3

1688, лютого 19 (9). – Полтава. – Лист полтавського полковника Федора Жученка до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный мосці пане гетьмане, мой велце мосце пане и великий добродію!

Сей козак нехворощанский Хведор Сухомлын, полчанин наш полтавский, жиючи на Запорожу, а завзяв [...] торную відомость первую о наміренію головного [...] неприятеля нашего хана зо всіми поганскими силами его и о наміреніи его поганском в наш край, чога им Боже не допоможи, снадну в. мсть, мой милостиви добродій, з его устной повісти вирозумівши и мні, слугзі своєму, во всем изволить науку подати. А я на свой час, давши острогу во всем полку нашем, готовы застаем на отпор тому головному неприятелеви віры христианской. В том во всем науки в милостивого добродія нашего попросивши, покорнение (!) услуги мои залецаю.

3 Полтавы дня 9 февраля 1688.

Велможности вашей, моему милостивому пану, во всем поволний до услуг Федор Жученко, полковник Вой[ска] их цар[ского] прес[вітлого] вел[ичества] Запорозкого полтавский».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 13518–13635. Арк. 211–212. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 4

1688, червня 26(16). – о. Кодацький. – Лист гадяцького наказного полковника Гаврила Матвієнка до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный мосцівий пане гетмане, а наш велце милостивий пане и великий добродію!

Як скоро за прибутом посланого з поважним и виразним поклоном от велможности вашой, так зараз ми того ж часу пред всім товариством ретелне вичитати казали, и зрозумівши, иж велможность ваша, яко отец печаловитий з ласкавого баченя своего ку нам на остров для оберегання запасов государственных охотничього войска заслати обещуете, велце з того тішимося, и при удалом и нижним уклоні нашом велможности вашой покорное подякованя чинимо, а и тут около запасов и судец водних чулость неоспалую и осторогу яко отправуємо и хочемо чинити подлуг информации вашой отцевской, а и з кодацкими мешкающими козаками, хвала Богу, в доброй згоді и в світі мешкаем, и нияких прикростей од них, и они от нас не узнаему (!). Тут же и о арматах, из острова до Коша узятих, извѣстно велможности вашой подаем, иж прибувши ми тут в остров на переміну, юж армат не застали, тилко ж пана кошового очевисте у Кодаку виділи ми, и теж од них слова жадного прикрого не узнали, тилко и они з приходу велможности вашой з войском тішатся, мовячи, же войско пра[ве] скучает, що у поле не йде, и тое чули, же сам сам пан кошовий отъезжаючи до Коша, приказовал полковникови кодацкому, жебы жители их нашему товариству и найменшим прикростей не чинили, мовячи: «проступного добродієви ясневелможном у пану гетману не удавай, тилко мні ознайми, а и я могу виноватого зкарати». Неприятеле креста Господня по обіх сторон Дняпра, басурмане, часто бувають коло нас. А о всем извѣстивши, велможность вашу в далший час отцевской вашой панской науки, и сами себе в ласку велможности вашой отдаемъ и зостаем назавше

велможный милостивой ласце вашой панской найпокорнійший слуга и подножок, Гаврило Матвієнко, наказный полковник з товариство (!) н. ч. бем (!).

З острова Кодацкого июня 16 1688 року».

(ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 13518–13635. Арк. 303–304. Копія кінця XIX ст. Вгорі напис: «З острова Кодацкого од товариства гадяцького подано 22 д. року 1688»).

№ 5

1698, травня 27 (17). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Пресвітлішого и державнійшого великого гсдра его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского гетман Иоан Мазепа.

Его црского пресвітлого влчства Войска Запорожского всей старшині и черні, а особливе переезжающим всякого чину людем и каждому, кому о том відати належит, ознаймуем, иж донеслося нам відати, что многие переезжающие чрез город Березную люде, не міючи нашего гетманского виражонного подорожного листа, доправляются збытчных кормов и напоев, подводи и проводники самоволне берут и многие чинят збытки, чрез що тамошним людем не меншее наносится утяжене и нищета яко теди неслухне тое діється. Так ми, хотячи таковое самоволство и своеволю поскромити, видаем сей наш оборонний універсал, в котром міти хочем, пилно и сурово приказуем, абы хто колвек, люб з дворан и слуг наших гетманских, люде иншие якие колвек переезжающие люде без подорожного нашего листа не важился так кормов, напоев и оброков для коней, яко подвод и проводников брати, а найменшой тамошним старшим чинити докуки. А если би хто тоей волі нашої не слушаючи, а упором своим поступуючи, похотіл, не міючи нашего виразного себѣ листа подорожного чинити в пререченом городі Березной якии збытки и доправлятися кормов, напоев албо подвод и проводников, такового позволяем там урядовим людем задержовати и до нас о том ознаймовати албо безчестно з города оног випроважати, в чем всем аби так, а не иначе было, повторне сим універсалом нашим варуем.

Дан в Батурині мая 17 року 1698.

В подлинном тако: Звиш менований гетман рукою власною.

З подлинним сводил писар сотенный березинский Иван Рудановский».

(ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 55511. Тогочасна копія. Наприкінці документа намаловане коло, всередині якого написано: «місто печати рейментарской»).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 10 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. 3 нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 22). *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 58–89. DOI: 10.5281/zenodo.6783654.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. (2022). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st. (chastyna 22) [To new documents on the history of the Sivershchyna (XVII–XVIII centuries) (part 22)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 58–89. DOI: 10.5281/zenodo.6783654.

Тамара Дорохіна, Тетяна Луговик

СПОГАДИ Є.Ю. СПАСЬКОЇ ПРО ВІДКРИТТЯ НОВОГО АУДИТОРНОГО КОМПЛЕКСУ МОСКОВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ ім. В.І. ГЕРЬЄ

DOI: 10.5281/zenodo.6770727

© Т. Дорохіна, Т. Луговик, 2022. CC BY 4.0

У статті на основі архівних матеріалів представлено спогади українського етнографа, мистецтвознавця, дослідниці української, кримськотатарської, казахської та киргизької етнографії Є.Ю. Спаської про відкриття нового аудиторного комплексу Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье, наведені свідчення з історії створення та функціонування цього вищого навчального закладу, його організаційної структури. Публікація дозволяє відтворити загальну атмосферу в вищих навчальних закладах поч. ХХ ст., скласти уявлення про становлення та розвиток вищої жіночої освіти в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст., зростання ролі жінок у громадському й суспільному житті. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальних принципах науковості та історизму з використанням біографічного та просопографічного методів. **Наукова новизна.** В публікації на основі архівних джерел вперше представлено унікальні свідчення про відкриття нового аудиторного комплексу Московських вищих жіночих курсів імені В.І. Герье. Відзначено громадську і благодійну роботу Є.Ю. Спаської в складі органів студентського самоврядування, простежено її роль у підготовці відкриття нового аудиторного комплексу. Означено активну громадську та суспільно-політичну позицію Є.Ю. Спаської. **Висновки.** Представлений мемуарний матеріал дозволяє установити дату відкриття нового аудиторного корпусу Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье на Дівочому полі в Москві – 5 жовтня 1913 р. В тексті підтверджується розпочата з юних років активна громадська діяльність Є.Ю. Спаської (постійний член та голова «Довідкового бюро», голова «Каси взаємодопомоги» та багатьох інших громадських організацій на курсах). Документ дозволяє простежити ставлення до Ленського розстрілу тогочасної інтелігенції – розуміння та ідейна підтримка протестуючих (хоч і прихована), необхідності вирішення гострих соціально-економічних і суспільних проблем та несправедливості. В тексті наведені свідчення про зародження жіночого руху у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. за право на освіту, активне включення жінок в економічне та суспільно-політичне життя держави, нові можливості для їх самореалізації та працевлаштування.

Ключові слова: Новий аудиторний комплекс Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье, С.О. Чаплигін, В.М. Хвостов, О.І. Южин, «Московский строитель», «Русские ведомости», «Русская мысль».

Однією з найменш досліджених сторінок біографії етнографа, етнолога та мистецтвознавця Є.Ю. Спаської є її ранні роки та юність. Уривчасті свідчення про сім'ю, особливості родинного виховання та соціального оточення майбутньої дослідниці знаходимо в автобіографії, спогадах про дитячі роки, фотокартках і епістолярії, що зберігаються в архівних і музейних установах, а також у родинних архівах – її онуки Н.Ю. Анохіної та племянниці Л.І. Вуїч. Особливої уваги заслуговують періоди навчання Є.Ю. Спаської в Ніжинській жіночій гімназії ім. П.І. Кушакевич та Московських вищих жіночих курсах ім. В.І. Герье, коли відбувалось не лише її професійне самовизначення, а й формування особистісних якостей і характеристик.

У зібранні Відділу рукописів (Ф. 218) Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки зберігається невелике за обсягом зібрання Є.Ю. Спаської, переважна частина матеріалів якого датована 1960–1970 рр. Особливий інтерес становить рукопис «Открытие нового Аудиторного корпуса Московских Высших женских курсов на Девичьем поле» (1971, Алма-Ата). Записи Є.Ю. Спаської є унікальним джерелом з історії створення та функціонування вищого навчального закладу, його організаційної структури; дозволяють відтворити загальну атмосферу в вищих навчальних закладах поч. ХХ ст., скласти уявлення про становлення та розвиток вищої жіночої освіти в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст., а також зростання ролі жінок в громадському та суспільному житті. Завдяки літературному хисту дослідниці, спогади написані доступною мовою, насичені художніми засобами та легко читаються. Публікація буде корисна не лише історикам, краєзнавцям, а й цікава для широкого кола читачів. Спогади друкуються вперше зі збереженням авторського стилю та мови оригіналу.

Окрім того, вищезгадані спогади дослідниці дозволили висунути гіпотезу щодо датування одного з фотознімків, який зберігається в Науково-допоміжному фонді Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (рис. 1). Фотокартка була передана до музею онукою дослідниці Н.Ю. Анохіною. Аналізуючи записи дослідниці, можна припустити, що це фото було зроблено саме в день відкриття Нового аудиторного комплексу Вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье – 5 жовтня 1913 р.

Рис. 1. Є.Ю. Спаська – слухачка московських Вищих жіночих курсів професора В.І. Герье. 5 жовтня 1913 р. (Є.Ю. Спаська – третя в другому ряді справа)¹

«ОТКРЫТИЕ НОВОГО АУДИТОРНОГО КОРПУСА МОСКОВСКИХ ВЫСШИХ ЖЕНСКИХ КУРСОВ НА ДЕВИЧЬЕМ ПОЛЕ»

Егоровна² – начальник нашей канцелярии, – сразу нашептала мне, как сердился на меня Сергей Алексеевич³ за «Ленский расстрел»⁴ – и я поспешила поскорее ретироваться подальше от канцелярии, чтобы нечаянно с ним не встретиться!

Проконсультировавшись у моего руководителя по дипломной теме – Валентина Николаевича Бочкарёва, я пошла к медичкам! Там уже собрался актив всех факультетов, все знакомые по «общественной работе», и среди них «С.» – с модной причёской, самодовольная, в своей великолепной пелерине; она первая, предложившая свой, уже готовый текст выступления, адресованный Сергеем Алексеевичу на открытии нового здания⁵! Ох и речь же это была! Как только мог у нее язык поворачиваться! «Уважаемый директор!», и дальше – «мы», «вы», «во-первых», «во-вторых», «в-десятих» и т. д., «отношения», «цифры», «параграфы», и наконец заключение с намеком на собственное величие!

Напыщенно! Сухо! Ни одного доброго простого слова! И полнейшая уверенность, что ни лучше, ни умнее ничего не придумать!

Шурка откровенно фыркала! Катюха скрипела зубами! А пожилая, очень всеми нами уважаемая т. «В.» – медичка, только качала головой от подобной профанации! А т. «С.» смотрела победителем и вообще была вполне восхищена своим «литературно-научным трудом»!

¹ Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського. Папка «Є.Ю. Спаська (1892–1980). Арк. 8.

² Марія Єгорівна Беккер – помічниця інспектриси Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье (1911–1918).

³ Сергій Олексійович Чаплигін (5 квітня 1869, Раненбург, Рязанська губернія – 8 жовтня 1942 р., Новосибірськ) – російський та радянський механік і математик, один із основоположників сучасної аеромеханіки та аеродинаміки, академік Академії наук СРСР (1929), заслужений діяч науки РРФСР (1929), Герой Соціалістичної Праці (1941). З 1905 р. був директором Московських вищих жіночих курсів, згодом – ректором 2-го Московського Державного університету, у який ці курси були перетворені в 1918–1919 рр.

⁴ Ленський розстріл – трагічні події 17 квітня 1912 р. на копальнях Ленського золотопромислового товариства, розташованих в районі міста Бодайбо на притоці ріки Лени, річках Вітіму й Олекме. З причини страйку та подальшого розстрілу робочих урядовими військами постраждало, за різними оцінками, від 250 до 500 осіб, у тому числі 150–270 людей загинули. З цього приводу відбулася низка виступів і громадських акцій.

⁵ Нова будівля Московських вищих жіночих курсів була збудована 1913 р. (нині – Головний корпус Московського педагогічного державного університету). Розташований за адресою: м. Москва, вул. Мала Піроговська, 1. Будівля аудиторного корпусу зображена на нинішній емблемі МПДУ.

Однако сразу же начался такой «разнос» – по всем статьям! – и по содержанию, и по форме; главное – по общему тону! Такие реплики со всех сторон! Ни клочка не осталось от ее писанины, ни от пелерины! – До сих пор не знаю, как мне удалось удержаться, промолчать и не вмешаться в этот разгром!

Представительницы точных наук – категорически, безоговорочно забраковали ее текст и постановили единогласно – представители всех факультетов не позже утра среды должны представить свои варианты и вручить их тут же избранной комиссии от пяти факультетов на рассмотрение и утверждение. А в среду или не позже утра четверга – представить на рассмотрение и утверждение расширенной комиссии от всех факультетов и всех курсовых организаций. Заслушав мнение комиссии тут же утвердить лучший вариант. Ведь времени осталось так мало!

А каждая курсовая организация, каких у нас было немало – хочет сказать от себя хоть слово! А ведь надо еще составить один общий текст! И красиво написать его – общий от всех! Вежливо пригласили и т. «С.» придти в среду со своим текстом.

В комиссию вошли: милая моя Катюша – математичка, статная, красивая Т. Перепелкина от естфака, незнакомая мне медичка, от литфака – друг мой Шурка Соколова, от Истфака – я. Уговорились сегодня же вечером собраться у Катюши и обсудить и общий характер, и порядок выступлений! Ведь у нас было не мало разных курсовых организаций и всем хотелось сказать слово!

Вечером в этот же день мы собрались у Катюши – посоветовались и ушли! Уговорились, что каждая из нас пяти напишет текст по-своему! Но, конечно без сухости и честности, как у т. «С.» – и разошлись! Шурка снова в свою библиотеку, а я – побродить! Помню, что легкие снежинки уже кружились вокруг керосиновых фонарей, и в переулках Плющихи⁶ было как-то особенно тихо, нарядно, уютно! Слова откуда-то сами всплывали и складывались в обращение к директору и его товарищам, уважаемыми тысячами учащихся, вложившими столько энергии в дело женского образования! И, конечно, в особенности, – к нему, нашему самому отзывчивому руководителю и другу! Слова точно кружились вместе со снежинками и укладывались чуть ли не в рифмованные строки!

Бродила-бродила, конечно, озябла, ноги промочила, и пришла домой поздно; согрелась чаем и поскорее легла в постель! Шурка уже давно спала. А я все не могла ни уснуть, ни вспомнить – как складывался текст там, на Плющихе! Стала вспоминать – ничего не получается! Долго мучилась; задремала. И вдруг вспомнила, целый абзац! Вскочила, зажгла лампу, записала! Снова забыла – задремала. Опять вспомнила, вскочила – записала! И так всю ночь, до самого утра! Шурка несколько раз просыпалась, когда я гремела то стулом, то лампой; сердилась, ворчала и дразнила меня «муками творчества», и, безобразница, снова засыпала, хотя это поручение касалось не меньше и ее, члена комиссии!

День прошел, как всегда в суе, и вечером рассмотрела я свои ночные шпаргалки и увидела, что получилось складное начало, как запев песни! И конец с большим подъемом, а середины, как ни билась, так и не получилось! Голова снова болела, явно начиналась ангина!

В среду вечером, собралась наша пятерка у Катюши. Оказалось, что ни Шурка, ни медичка, – пальцем не шевельнули! А у нас, остальных – тоже не все ладно! У Катюши какой-то детский лепет: «Вы наш отец, мы ваши дети», «под вашей эгидой» и дальше в том же роде!

Все это так, но очень уж неуклюже! У Перепелкиной – очень дельно, ясно, полно! Но чего-то не хватает! А я – последняя, прохрипела только начало и конец, без середины, и все приуныли! Но тут вмешалась Шурка Соколова – литфаковка, которая ничего не написала, хотя и должна была это сделать. И из наших отрывков и вариантов, очень складно и красиво, слепила одно целое! Отредактировала! Когда она кончила, мы позвали слушателя – Катюшину квартирную хозяйку, – проверить, как оно звучит? И когда Перепелкина своим великолепным контрольно прочитала все – у нас зашипало в носу, а слушатель – старая работница курсовой канцелярии сразу же стала вытирать слезинки: она с самого начала существования курсов работала с Сергеем Алексеевичем (в канцелярии), очень уважала и любила его и взволновалась нашей и правдивой, и сердечной речью!

В четверг утром пришли мы на строгий суд «Совета старост» и других курсовых организаций в «анатомичку» – наш первый «собственный дом», построенный нашими профессорами на Девичьем поле!⁸

Так как никаких других текстов не поступило, т. «С.» при гробовом молчании прочитала своим великолепным контрольно наш текст – никаких сомнений не возникло! Все одобрили наш текст! Правда, одна только капризная и взбалмошная Люся Т. заявила, что текст написан слишком возвышенно, а все представители всех курсовых организаций одобрили наш текст. Только попросили хотя бы кратко упомянуть о них в этом же нашем общекурсовом выступлении, чтобы им не выступать отдельно!

После этого поднялся вопрос о том, кому поручить выступление на празднике? Вся наша комиссия единогласно стояла за Перепелкину, такую представительную и с таким чудесным, грудным голосом!

⁶ «Плющиха» – вулиця в районі Хамовники Центрального адміністративного округу м. Москви. Сучасну назву отримала у XVIII ст. від назви шинка Плющева («Плющиха»).

⁷ «Анатомичка» на Девичьем поле» – комплекс університетських клінік медичного факультету Московського університету в районі Дівочого поля площею 18 гектарів. 22 вересня 1887 р. відбулася урочиста закладка Клінічного містечка, а 1897 р. Клінічне містечко було повністю побудоване й оснащено. Таким чином, були зведені факультетські й госпітальні клініки – терапевтичні та хірургічні, пропедевтична, неврологічна, очних хвороб; будівлі інститутів: анатомо-патологічного, судової медицини, загальної патології, оперативної хірургії, фармакологічного та гігієнічного; дитячі інфекційні бараки.

⁸ Див.: Московському педагогічному державному університету – 130 лет. Развитие личности. 2002. № 4. С. 226.

Но т. «Б.», – наша самая старая, самая уважаемая старшекурсница-медичка, – поправила свои очки и внушительно заявила, что правильнее и справедливее всего будет поручить это мне! Прежде всего, ей известно, что основная и самая ответственная часть написана мною! Затем, что нашим курсам в целом, я – старшекурсница, более известна, чем второкурсница Перепелкина! Что меня знают на всех факультетах как неизменного члена и председателя «Справочного бюро» для первокурсниц, как председателя «Кассы взаимопомощи» и многих других курсовых организаций, – почему она и уверена, что основная масса курсисток при голосовании, конечно, высказалась бы за меня! Как я ни отпрашивалась: горло завязано, я сипела – ничто не помогло! Медички поклялись, что до воскресенья вылечат меня. И все, кроме меня и естфаковки Люли Т., проголосовали за меня. Только Люля и я выдвигали Перепелкину, с ее красивым голосом! Дальше – распределяли роли: кто закажет папку, кто даст написать текст, кто отвечает за пригласительные билеты, организывает буфет и украшение зала и фойе и т. п. На мою долю – только сидеть дома и лечить горло: медички будут приходить ко мне с ингаляциями и другими лекарствами.

Мы с Перепелкиной должны обдумать и весь порядок нашего выступления. Вместе со мной выйдут поздравлять Сергея Алексеевича представители всех факультетов и всех курсовых организаций! Всего 13 человек. Все в темных (черных) платьях, с белыми воротничками! А говорить буду только я. Добавили в наш текст о всех факультетах и всех организациях в отдельности: при упоминании их представительница будет выступать немного вперед и кланяться Сергею Алексеевичу!

И вот пришла я в воскресенье на курсы и «ахнула» – наш круглый вестибюль, и наше великолепное трехэтажной высоты веерообразное фойе с его стройными колонами и голубоватым стеклянным потолком – превращены в сплошной сад! Цветущие олеандры, сирени, пальмы, букеты цветов на всех столиках и оживленные приветливые, хорошенькие распорядительницы среди прогуливающейся публики – создавали радостное настроение дня большого праздника! А гости – цвет Москвы! Но я не успела всего рассмотреть, как главная распорядительница уже утащила меня со своей свитой в особый уголок, придирчиво рассмотрела нас всех, пригласила, прихорошила, а мне еще и вручила огромную великолепную папку! Усадила нас в большой аудитории в особо отведенном нам вверху уголке. Текст был написан крупным красивым шрифтом, но он мне не понадобится – я знала его наизусть.

Наше выступление было завершающим и мы прослушали множество хвалебных, прочувствованных адресов!

Сергей Алексеевич, всегда такой сдержанный и хмурый, выслушивал все стоя, смущаясь и кланяясь! Но вот главная распорядительница кивнула нам: председатель собрания объявил нас, перечислив все наши факультеты и все наши курсовые организации. И все мы, – мои 13 «черных лебедей» (как потом нас называли), – следом за мной спустились вниз и выстроились на нашей огромной дубовой кафедре!

Я очень давно не видела Сергея Алексеевича – провинилась перед ним – пряталась от него, зная что он сердит на меня за выступление по поводу «Ленского расстрела» и знала, что у него были неприятности!

Вероятно, для него было полной неожиданностью увидеть именно меня с такой большой и великоленной свитой! Подруги были подобраны обдуманно – самые славные, работающие, милые, и верные его помощницы во всех курсовых делах! Мы все смотрели на него радостно, с любовью и уважением, а он на нас – как-то растерянно, словно не узнавая.

Я положила на кафедру тяжелую закрытую папку и, глядя на него, говорила так, словно тысячи сердец подсказывали мне каждое слово! Когда я называла факультет или какую организацию – представитель ее выступала немного вперед и склоняла голову! Он слушал нас с волнением и к концу у него задрожало его тяжелое, суровое, будто изжеванное лицо и показались крупные-крупные слезы!

Окончив, я подала ему эту папку, а он по очереди пожимал нам всем руки под такие долгие, несмолкающие аплодисменты, какие слышали разве Ермолова или Шаляпин!

Растерянный, он долго стоял, желал что-то сказать – и не смог! И только когда овация стихла, он как-то скомкано поблагодарил всех и пригласил в фойе пить чай!

Удивительный был день в нашей курсовой жизни! Мы почти все время так и держались кучкой «черных лебедей». Столько незнакомых людей подходили к нам, ласково смотрели на нас, любя и говоря: «До чего же вы все милые, хорошие наши девушки!».

Подруги-студентки прямо затискали нас и зацеловали! Даже скептическая Люля с подозрительно блестящими глазами бросила мне на ходу: «Хоть речь и неважная, но вы ее хорошо организовали и сказали!».

Какие-то старомодные чопорные дамы ласково с нами заговаривали – мне они казались семидесятницы и восьмидесятницы, нашими предшественницами, боровшимися за право на образование, смотревшими на нас, как на внучек, которым переданы их боевые знамена! Одна очень важная и нарядная дама (всезнающая Лида С. узнала ее) оказалась графиней Уваровой. Распрашивала нас, как живем, в чем нуждаемся? Что и где собираемся делать? Умница Перепелкина, очаровавшая ее, впоследствии использовала ее интерес к нам.

Какой-то представительный бритый человек, здороваясь с нами, пожимая мне руку, спросил: «В какой студии вы занимаетесь?». А когда я удивилась и сказала что ни в какой, он заявил: «Значит, у вас от природы отлично поставлен голос! Правда, чувствуется легкий украинский акцент!». На это я, чтобы отделаться от него, сказала ему, что у Перепелкиной, державшей все время около меня, – голос гораздо лучше моего! Он тут же познакомился с ней и до конца нашего праздника она

любезничала с ним. Та же всеведущая Лида С. говорила мне потом, что это был Южин⁹ – известный артист Императорского Малого театра.

Наш профессор В.М. Хвостов¹⁰ пригласил меня с несколькими подругами к своему чайному столику, угощал нас и не преминул попрекнуть нас, что мы, чисто по-женски, уделили слишком много внимания «одному человеку». На это я, смеясь, возразила: «Неужели, Вениамин Михайлович, Вам мало, что мы назвали Вас – наших преподавателей, – лучшими людьми этой страны?». Он немного смутился, видимо был несколько расстроен тем, что его собственное выступление от коллектива преподавателей, рядом с нашим «триумфальным» ему уже и самому казалось несколько обыкновенно-академическим!

А потом все архитекторы, старые и молодые, построившие «наш Храм Науки», нарасхват приглашали к своим столикам, угощали и благодарили за то, что мы о них так лестно отзывались! Обещали полностью напечатать и поместить наше выступление в своем журнале «Московский строитель». Да и вообще, корреспонденты «Русских ведомостей» и «Русской мысли» так же все по очереди интервьюировали нас – и действительно на другой день все поместили в газетах лестные заметки! И только один человек так и не смотрел в нашу сторону, и даже отворачивался от нас – сам Юбилар!

Но я, конечно, утешала свою свиту тем, что мы, как Андерсоновский соловей – «видели слезы на глазах Богдыхана!». Правда, жена «Богдыхана», взволнованная и хлопотливая, долго обнимала нас всех по очереди и благодарила за выступление, такое искреннее и теплое, за уважение и любовь к ее ненаглядному Сергею Алексеевичу!

Мир с Сергеем Алексеевичем был заключен не сразу, недели через две: когда я снова пришла на консультацию к В.Н. Бочкареву. Сигнальщицы сразу доложили об этом «главной» – Марии Егоровне. А она, без разговоров, сразу захватила меня и втокнула в кабинет директора, ворча, что он ее уже несколько раз спрашивал обо мне!

Насупленный, как всегда, Сергей Алексеевич, поздоровался со мной, помолчал, прежде чем выдал из себя несколько слов благодарности за расстроившее его выступление наше! А потом все-же буркнул: «А все-таки я на Вас очень сердит!» И стал пилить меня, что я не представляю себе, каких хлопот наделала ему! Каких трудов стоило ему отвести беду и от курсов, и от меня лично! Он никак не ожидал от меня такого безразсудства! Я сорвала ему работу, подорвала его авторитет! И ворчал, ворчал, пока я не засмеялась и не сказала ему, пародируя саму себя: «Сергей Алексеевич! Положите руку на сердце и скажите по-правде, неужели Вы поступили бы иначе на моем месте? (Намекая на мое недавнее выступление по поводу «Ленского расстрела»). Конечно, он воспринял это как намек на его собственные и студенческие и профессорские «бунты», и отражение к ненавистному Кассо¹¹! Он немел от моей дерзости, а потом засмеялся и сказал: «А, ну Вас, с Вашими аналогиями!». Но я не удержала и отпарировала: «Имейте ввиду, что все, что мы сказали Вам на открытии, придумала не только я, а все без исключения СТУДЕНТКИ! Однако, любя и уважая Вас, тогда (в день «Ленского расстрела») согласились со мной и пошли в ногу со всей Русской молодежью! Иначе и не могло быть! Даже Вы не сможете удержать нас от наших «безумных», но «справедливых» решений!

На этом мы и расстались, не убедив друг друга. В душе у меня осталась уверенность, что про себя он оправдывал нас, причинивших ему столько хлопот!

Года два спустя, проездом на фронт, я зашла к нему и на курсы, домой, увидела его в окружении семьи и учеников и спросила: «Вы и сейчас думаете, что мы не были правы?»¹²

Представлений у спогадах Є.Ю. Спаської матеріал про відкриття нового аудиторного корпусу Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье дозволяє схарактеризувати наступний перебіг подій та фактів:

– датою відкриття нового аудиторного корпусу Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье на Дівочому полі в Москві можна вважати 5 жовтня 1913 р.;

⁹ Южин Олександр Іванович (справжнє прізвище – Сумбатов; 1857–1927) – російський і радянський актор, драматург, театральний діяч. Народний артист РРФСР (1922). У 1878–1879 рр. грав на сценах акторських клубів Санкт-Петербурга. У 1881 р. вступив до театру Анни Бренко в Москві. З 1882 р. і до кінця життя працював в Малому театрі, де займав різні адміністративні посади: з 1909 р. був керуючим трупом, з 1918 – голова Ради, з 1919 – голова дирекції, з 1923 – директор, з 1926 р. – почесний директор. Очолював дирекцію літературно-художнього гуртка «Середовище» (1899–1920).

¹⁰ Хвостов Вєніамін Михайлович (1868–1920) – російський філософ, доктор римського права, ординарний професор Московського університету. Старший брат історика античності М.М. Хвостова. Викладав на Вищих жіночих курсах і в Московському народному університеті ім. А.Л. Шанявського. Співголова Московського психологічного товариства. В 1910 р. приймав участь в організації наукового інституту з відділенням «соціальної психології», однак цей проєкт так і не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни.

¹¹ Кассо Лев Арістидовіч (1865, Париж – 1914, Петроград) – російський юрист, міністр народної освіти Російської імперії. З 8 жовтня 1910 р. – керуючий Міністерством народної освіти, з 15 лютого 1911 по 9 грудня 1914 рр. – міністр в кабінетах П.А. Столипіна, В.Н. Коковцова та І.Л. Горемікіна. Будучи переконаним прихильником консервативної, охоронної політики в освітній сфері, швидко вступив у конфлікт з ліберальними громадськими діячами. Період міністерства Кассо характеризується реакційними діями, спрямованими на обмеження університетської автономії.

¹² Науково-дослідний відділ рукопису Російської державної бібліотеки. Ф. 218 Колекція відділу рукописів: Колекція XII–XX століть. К. 1400. Од. зб. 2. Спаська, Євгенія Юріївна. «Відкриття Нового аудиторного корпусу Московських Вищих жіночих курсів на Дівочому полі» – спогади (1910–1914). Два видання. 1971. Алма-Ата. Автограф і машинописний текст з автографом і авторською правкою. 15 арк.

– на авторитет Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье вказує присутність на відкритті нового корпусу видатних представників науки та культури, архітектори «старые и молодые» та «очень важные и нарядные дамы» (О.І. Южин – видатний актор; професори, доктори наук, які викладали на курсах, графиня Уварова та ін.), а також ЗМІ – «Московский строитель», «Російські відомості», «Російська думка»;

– черговий раз підтверджується розпочата з юних років активна громадська діяльність Є.Ю. Спаської: постійний член та голова «Довідкового бюро», голова «Каси взаємодопомоги» та багатьох інших громадських організацій на курсах;

– жіночий рух др. пол. XIX – поч. XX ст. за право на освіту, мимоволі згаданий у документі, вказує на обізнаність та інтерес до нього молоді, а також невтрачену актуальність;

– кількість жінок у штаті закладу (згадані упродовж тексту) дозволяє зробити висновок про зміну статусу жінки в соціумі, її ролі та місця в економічному та суспільно-політичному житті, нові можливості для самореалізації та працевлаштування;

– масове долучення до протесту проти «Ленського розстрілу» курсисток є підтвердженням активної життєвої позиції жінок поч. XX ст., посилення їх ролі у суспільному русі, а також соціально-політичному житті держави;

– реакція керманіча МВЖК С.О. Чаплигіна на участь курсисток у протесті проти «Ленського розстрілу» (захистив, запобіг відрахування дівчат, можливо – поручився і т. п.) вказує на особливе ставлення до цієї події тогочасної інтелігенції. Є.Ю. Спаська переконливо зазначила, що розуміння та підтримка ідейних позицій жіночого руху (хоч і прихована), публічних демонстрацій проти гострих соціально-економічних та суспільних проблем, несправедливості знаходили відгук у тогочасному науковому та академічному середовищі.

Дорохіна Тамара Федорівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії, археології та краєзнавства, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Dorokhina Tamara F. – candidate of historical sciences, associate professor, associate professor of the Department of history, archeology and local history, A.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of history and socio-humanitarian disciplines of National University Taras Shevchenko Chernihiv Collegium (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: tamara-turenok@ukr.net

Луговик Тетяна Вікторівна – кандидатка історичних наук, завідувачка кафедри іноземних мов і міжкультурних комунікацій, Гомельська філія Міжнародного університету «МІТСО» (Гомель, Республіка Білорусь).

Lugovik Tatiana V. – candidate of historical sciences, Head of the Department of foreign languages and intercultural communication, Gomel branch of the International University «MITSO» (Gomel, Republic of Belarus).

E-mail: tatiana.lugovik@gmail.com

MEMORIES OF E.Y. SPASSKAYA ON THE OPENING OF A NEW CLASSROOM COMPLEX OF THE V.I. GER'E MOSCOW HIGHER COURSES FOR WOMEN

*On the basis of archival materials, the article presents the memoirs of E.Yu. Spasskaya about the opening of a new classroom complex of the V.I. Ger'e Moscow Higher Courses for Women, evidence of the history of the creation and functioning of a higher educational institution, its organizational structure. The publication makes it possible to reproduce the general atmosphere in higher educational institutions at the beginning of the twentieth century, to form an idea of the formation and development of higher education for women in the late XIX – early XX c., and the increasing role of women in public and social life. **The research methodology** is based on the general principles of scientific and historicism using biographical and prosopographic methods. **Scientific novelty.** The publication, based on archival sources, presents for the first time unique evidence of the opening of a new classroom complex at the V.I. Ger'e Moscow Higher Courses for Women. The public and charitable work of E.Yu. Spasskaya in the structure of student self-government bodies is noted, her role in the preparation of the opening of a new classroom complex of the Moscow Higher Women's Courses named after V.I. Ger'e is traced. The active public and socio-political position of E.Yu. Spasskaya is presented. **Conclusions.** The presented memoir material about the opening of a new classroom building of the V.I. Gerye Moscow Higher Women's Courses allows us to set the date for the opening of the new classroom building of the V.I. Gerye Moscow Higher Women's Courses on Devichye Pole in Moscow – 5 of October, 1913. The text confirms the active social activities of E.Yu. Spasskoy, which began from a young age (permanent member and chairman of the Information Bureau, head of the Mutual Assistance Fund and many other public organizations at the courses). The document allows us to trace the attitude towards the Lena execution of the then intelligentsia – understanding and ideological*

support of the protesters (albeit hidden), the need to address acute socio-economic and social problems and injustice. The text provides evidence of the birth of the women's movement in the sec. half of XIX – early XX c. for the right to education, active inclusion of women in the economic and socio-political life of the state, new opportunities for their self-realization and employment.

Key words: New classroom complex of the V.I. Gerye Moscow Higher Women's Courses, S.O. Chaplygin, V.M. Khvostov, O.I. Yuzhin, «Moscow Builder», «Russian Gazette», «Russian Thought».

Дата подання: 10 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дорохіна, Т., Луговік, Т. Спогади Є.Ю. Спаської про відкриття нового аудиторного комплексу Вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 90–96. DOI: 10.5281/zenodo.6770727.

Цитування за стандартом APA

Dorokhina, T., and Lugovik, T. (2022). Spohady Y.J. Spaskoi pro vidkryttia novoho audytornoho kompleksu Vyshchykh zhinochykh kursiv im. V.I. Herie [Memories of E.Y. Spasskaya on the opening of a new classroom complex of the V.I. Ger'e Moscow Higher Courses for Women]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 90–96. DOI: 10.5281/zenodo.6770727.

УДК 94(477):338:930.25

Олександр Пилипенко

НАУКОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ТРУДОВОЇ ІМІГРАЦІЇ В УКРАЇНУ XVIII–XIX ст.

DOI: 10.5281/zenodo.6739331

© О. Пилипенко, 2022. CC BY 4.0

Метою розвідки є виявлення інформаційного потенціалу матеріалів діловодства з історії трудової імміграції до України представників іноземних держав протягом XVIII–XIX ст., які зберігаються в державних архівах України та Російської Федерації. **Методи дослідження** добирались відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та дедукції для інтерпретації архівних джерел. **Наукова новизна** роботи тісно пов'язана з метою, оскільки аналізуються друковані й архівні документи та джерела, які дозволяють встановити важливі історичні факти історії України XVIII–XIX ст. **Висновки.** Діловодні джерела стосовно іноземних переселенців до України представлені комплексом, до якого входять донесення, розпорядження, повідомлення азовського та новоросійського генерал-губернаторів. До цієї групи належать і документи, що виникли в процесі діяльності Ніжинського грецького магістрату та Маріупольського грецького суду. Серед матеріалів діловодства виділяються рапорти, які містять інформацію про отримання наказів та стан їх виконання, і донесення, у яких повідомлялося про розгляд справ, викладалися пропозиції, прохання тощо. Проаналізовано елементи, що становили форму цих документів у XVIII–XIX ст., сформульовано їх призначення. У статті, на прикладі аналізу матеріалів діловодства, подано характеристику трудової імміграції до українських земель, правового статусу й розвитку господарства іноземних переселенців.

Ключові слова: українські землі, Російська імперія, Франція, Північне Приазов'я, імміграція, занятість, греки, французи, правовий статус, Ніжинський грецький магістрат, Маріупольський грецький суд, господарство.

У XVII ст. розпочинається масова імміграція греків в Україну. Матеріали про виникнення та діяльність Ніжинського грецького братства (середина XVII–XIX ст.) зберігаються в Державному архіві Чернігівської області¹. Численні матеріали цього фонду дають змогу реконструювати особливості функціонування Ніжинського грецького суду та магістрату, основні види господарської діяльності, життя і побут греків в Україні. Головну роль у житті греків Маріупольщини відігравало земельне питання. Про це свідчить значний масив документів у фондах центральних установ, а саме: Департаменті державного майна (Ф. 379) та Першому Департаменті. Рапорти також містять відомості стосовно часу заснування перших населених пунктів греків в Україні. Так, відомо, що їхні поселення виникли на території нинішнього Великоновосіловського району у квітні–травні 1779 р. 25 травня цього ж року капітан Чернявський доповідав Гарсеванову, що в гирлі річки Вовча 18 квітня 1779 р. у слободі Богатир були розселені греки². Близькими за змістом до рапортів є донесення. Переведенням греків і вірмен на нові місця опікувалася заснована влітку 1779 р. Комісія в справах грецьких і вірменських колоній на чолі з урядовим радником М. Марінім. Дані про отримання греками землі для обробітку знаходимо в фонді Міністерства державного майна (Ф. 383), у Російському державному історичному архіві (далі – РДІА). Саме у Ф. 379 збереглися численні справи про землі маріупольських греків, які розглядалися урядовими установами протягом 1816–1837 рр. Це справи, пов'язані з діяльністю Комісії про землі маріупольських греків, виділенням земель для поселення в Маріупольському грецькому окрузі представникам інших країн³.

¹ Державний архів Чернігівської області. Ф. 101. Оп. 1.

² Дело 558. Донесення князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовской губернией. Російський державний архів древніх актів (далі – РДАДА). Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. XIII. Арк. 265.

³ РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Ч. 9. Арк. 80–81.

У Ф. 383 РДІА зберігаються справи, пов'язані з питаннями наділення та відшкодування землі у греків Північного Надазов'я протягом першої половини XIX ст., їхнього економічного розвитку. Привертають увагу рапорти Катеринославської казенної палати державного майна про скрутне становище грецьких населених пунктів навесні 1850 р. За наказом міністра державного майна Катеринославська палата державного майна 15 лютого 1850 р. розглянула «відношення Таганрозького Градоначальника від 11 лютого № 442 про крайню потребу виділення 25440 крб. 62 коп. сріблом для забезпечення продовольства і посіву 10 грецьким селищам»⁴. До нього додавалася довідка Маріупольського грецького суду від 25 вересня 1849 р. за № 770 про врожай зернових у Маріупольському окрузі, який складав «озимого сам чверть, ярового майже сам третину, тобто врожай зерна всього: озимого 3226 чверті, ярового – 44342 чверті»⁵.

Грецький суд зазначав, що кількість населення округу складала 28105 осіб. Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи грецького суду. Пунктом 5 Жалуваної грамоти Катерини II 1779 р. грекам дозволялося мати свій суд та внутрішню поліцію з виборних представників народу на підставі загальних державних законів. Головною установою, заснованою згідно з Жалуваною грамотою, був Маріупольський грецький суд.

У джерелах 1780 р. вже повідомлялося про його роботу⁶. Компетенція суду поширювалася тільки на греків. Грецький суд був важливою установою і виконував адміністративні, поліцейські та судові функції. У ньому були зосереджені справи повітового управління, повітового та земського судів, сирітського та словесного судів, магістрату, повітового поліцейського й волосного управління⁷.

Суд мав свою печатку: шестикутний хрест над місяцем – знак перемоги християнської релігії над мусульманською. Склад грецького суду обирався на 4 роки. За походженням та інформативними можливостями матеріали Маріупольського грецького суду можна поділити на такі групи: 1) вхідна документація суду від вищих органів управління; 2) звітна документація суду; 3) журнали й документи, які надходили до суду від підвідомчих структур (рапорти, відомості, звіти, донесення, громадські вироки); 4) документи, які надійшли до установи від приватних осіб (донесення, скарги, боргові розписки); 5) папери, що надсилалися судом приватним особам (повідомлення, розпорядження) тощо. Матеріали про історію торгової діяльності населення Надазов'я зберігаються у фонді Державної комерційної колегії ДАДА. Це документи про дозвіл грекам експортувати та імпортувати свої товари, рапорти новоросійських митних інспекторів, листування державної комерц-колегії з цього питання⁸. Фонди ЦДІАК України, Маріупольського краєзнавчого музею (далі – МКМ) містять відомості про штат грецького суду. Він складався з голови (щомісячний заробіток – 120 крб.), чотирьох засідателів (100 крб.), секретаря (200 крб. – від казни, а пізніше він отримував ще 600 крб. з місцевих ресурсів)⁹. У середині XIX ст. штат суду налічував голову суду, трьох засідателів, секретаря та підпорядкованих йому столоначальників. Крім секретаря й столоначальників, інші посадові особи суду обиралися грецькими поселенцями на трирічний термін. Для цього раз на три роки кожне з грецьких сіл відправляло до м. Маріуполя двох уповноважених, які разом із представниками міста обирали голову та трьох членів суду. Інші кандидатури затверджувалися тією адміністративною владою, якій підпорядковувалася спочатку Маріупольський повіт, а пізніше Маріупольський грецький округ. У суді всі справи вирішувалися колегіально, за закритими дверима. Одному із засідателів доручалися поліційні обов'язки, іншому – слідчі, третьому – скарбничі. Столів у суді було шість: карний, громадський, слідчий, господарський, сирітський та поліцейський. Військові справи не входили до компетенції суду. Вони розглядалися Казенною палатою. За наказом суду в кожному селі була затверджена поліція для нагляду за порядком. У поліції служили російські урядовці. Вони призначалися сільськими старшинами, яких щороку обирали греки.

У кожному селі був урядник, пізніше він називався наглядачем і виконував обов'язки писаря, що визначалися інструкцією Таганрозького градоначальника 1824 р. У фондах МКМ збереглося «Дело по определению сего Мариупольского греческого суда о испро-

⁴ По представлению Управляющего Екатеринославскою Палатою государственных имуществ о крайне затруднительном положении греческих и армянских селений в Екатеринославской губернии [17 марта 1850 – 27 марта 1850]. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 383. Оп. 13. Спр. 13442. Арк. 5.

⁵ Гедьо А. Правовий статус та розвиток господарства греків Північного Надазов'я (1779–1875 pp.): Аналіз матеріалів діловодства. *Київські історичні студії*. 2018. № 2 (7). С. 95.

⁶ РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Ч. 6. Арк. 262–264.

⁷ Калери Г.М. *Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе*. ЖМВД. 1845. Ч. XI. С. 7.

⁸ РДАДА. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 1561.

⁹ МКМ. Спр. 3529-Д. Арк. 4 зв.

шении от Екатеринославского наместнического правления, чтоб Мариупольской нижний земский суд сам себе об определении в греческие селения урядников представлений не делал, но предоставлено б было выбор их на поселян. марта 10 1791 года. № 14»¹⁰. У ньому містяться рапорти суду, у яких, згідно з 5-м пунктом Жалуваної грамоти Катерини II від 21 травня 1779 р., грекам-християнам, виведеним із Криму, доводиться право Маріупольського грецького суду призначати урядників до грецьких сіл. Грецький суд у своїй діяльності застосовував закони Російської імперії та норми звичаєвого права. Незважаючи на формальну рівноправність усіх членів грецької громади, найбільшими правами користувалися купці та багаті скотарі. Купці мали особливо великий вплив у грецькому суді, тому рішення останнього часто виносилися на користь цього стану.

Значна кількість справ із архіву грецького суду присвячена призначенню та звільненню посадових осіб. Це, зокрема, «Дело по указу Новороссийского губернского правления о увольнении определенного греческого селения Сартаны смотрителя Пасева а на место его об определении такового губернского регистратора Домонтовича. Февраля ... дня 1802. По экспедиции № 181. № 224»¹¹. У ньому зберігаються виписки з журналу Маріупольського грецького суду про необхідність звільнення наглядча Ф. Пасева через пияцтво. Наведено розпорядження Новоросійського губерньського правління про нове призначення. Аналогічною є справа «Дело о увольнении мангушского смотрителя коллежского регистратора Антоновича от должности и об определении на место его губернского секретаря Стасевича. Сентября 2 дня 1808 года № 224»¹².

У справі зберігаються рапорти, листи, прохання, копії атестатів колезького реєстратора А. Антоновича й губерньського секретаря А. Стасевича, колишнього доглядча Таганрозької митниці. Наявні також відомості про обов'язки «смотрителей» грецьких сіл, тексти присяги. Дії суду розповсюджувалися тільки на греків. Стосовно осіб інших національностей проводилося тільки слідство, результати якого повідомлялися Олександрівському повітовому суду. Різновидом діловодної документації є формулярні списки генерал-губернаторів, військових губернаторів, членів Маріупольського грецького суду, що зберігаються в «Коллекции формулярных листов» РДІА (ф. 1349). Вони містять точні відомості про походження, освіту, військову службу, нагороди представників місцевої адміністрації. Незважаючи на те, що формулярні списки лише констатують просування службовими сходами, вони дають змогу проаналізувати склад місцевої адміністрації і є цінними джерелами¹³. Саме ці матеріали допомагають відновити особовий склад Маріупольського грецького суду за 1840, 1841, 1842, 1844, 1845 рр. Ці відомості збереглися у формулярних списках Таганрозького градоначальства за зазначені роки. Більшість документів грецького суду відображає стан розвитку різних галузей сільського господарства в грецьких населених пунктах. Наведені в них свідчення містять інформацію про чисельність населення, кількість придатної та непридатної землі, будівель. «Табель о состоянии хозяйства г. Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда. 1794 г.» свідчить, що в цьому році в Маріупольському повіті налічувалося 35 овечих заводів, прибуток яких коливався від 230 до 1000 руб. щороку. У 1814 р. в с. Сартана був бджільницький завод¹⁴.

Матеріали суду свідчать, що скрутне становище й велика смертність населення викликали в греків невдоволення новою батьківщиною. Деякі з них у 1780 р. намагалися повернутися до Криму. Заворушення стали масовими, тому було застосовано військові сили для їх припинення. У Маріупольському краєзнавчому музеї зберігається «Справа про втечу маріупольських греків до Криму. 1790, 1794 гг.». Вона свідчить, що на поч. 90-х рр. XVIII ст. мали місце спроби мешканців сіл Чердаклі, Чермалик повернутися до Криму. Ці події призвели до великих непорозумінь між урядом і Маріупольським грецьким судом. Члени суду були звинувачені в недбалому ставленні до своїх обов'язків. За весь період існування в Маріупольському грецькому суді було порушено 180 справ, із них 160 кримінальних і 20 цивільних¹⁵.

Матеріали діловодства центральних установ, що зберігаються в РДІА, дають змогу відтворити процес ліквідації органу судочинства греків Північного Надазов'я – Маріу-

¹⁰ Рапорты (копии) Мариупольского греческого суда Екатеринославскому наместническому правлению с просьбой запретить Мариупольскому нижнему земскому суду назначать урядников в греческие села [1791]. МКМ. Спр. 6238-Д.

¹¹ Дело об увольнении с должности смотрителя с. Сартана Пасева Федора и о назначении на его место Домонтовича Якова [1802]. МКМ. Спр. 6239-Д.

¹² Дело об увольнении с должности смотрителя с. Мангуш Антоновича Андрея и о назначении на его место Стасевича Афанасия Ивановича [1808–1809]. МКМ. Спр. 6240-Д.

¹³ Формулярные списки Таганрогского градоначальства. РДІА. Ф. 1349. Оп. 4. 1841. Спр. 354. Арк. 2–5; Ф. 1349. Оп. 4. 1842. Спр. 404. Арк. 958–959, 980–981, 1030–1031, 893–896, 897–902, 976–977, 1032–1033, 1034–1035.

¹⁴ Дело о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел, подведомственных Мариупольскому греческому суду [1814]. МКМ. Спр. 3524-Д. Арк. 6.

¹⁵ Рапорты (копии) Мариупольского греческого суда... МКМ. Спр. 6238-Д.

польського грецького суду. Більшість із них збереглася у Ф. 1286, 1287, 1291, 1405. Усі ці документи свідчать, що процесу ліквідації передували події поч. 40-х рр. XIX ст. У них зазначалося, що в Маріупольському грецькому суді зосереджувалася влада міської та земської поліції, міського магістрату, окружного управління, сирітського суду та повітової опіки. Голова грецького суду виконував обов'язки поліцеймейстера, міського голови, земського справника, окружного начальника та повітового судді. Таким чином, розпорядка, виконавча та судова влада зосереджувалася в одних руках.

Значний масив діловодної документації центральних органів управління стосується питання устрою маріупольських греків після реформ 60–70-х рр. XIX ст. Це матеріали Ф. 1291 – «Земський відділ Міністерства внутрішніх справ», у якому зберігаються численні представлення й рапорти, записки Катеринославського генерал-губернатора П. Коцебу про устрій греків у Катеринославській губернії, «відношення» міністра внутрішніх справ обер-прокурору Першого департаменту Правлячого Сенату, міністра державного майна міністру внутрішніх справ, «відгук» міністра юстиції, «заключення» керівника Міністерства внутрішніх справ тощо. Катеринославський губернатор у доповідній записці від 15 червня 1873 р. керівнику Міністерства внутрішніх справ повідомляв: «Після прийняття Правил Положення 19 лютого 1861 р. в Катеринославській губернії є два розряди сільських обивателів: поселенці-греки Маріупольського повіту й поселенці вірмени Ростовського повіту, які підкорялись Маріупольському грецькому суду. Щодо цього питання в листі міністра державного майна міністру внутрішніх справ ще від 22 грудня 1870 р. зазначалося, що, згідно з Окладними книгами Катеринославської казенної палати, за греками значилися 338820 дес. придатної і 8978 дес. непридатної землі¹⁶. У 1858 р. Маріупольський округ був переданий з відомства Таганрозького градоначальства до Катеринославського губернського правління з перейменуванням цього округу в Маріупольський повіт і створенням на загальній підставі «Особливого повітового поліцейського Управління». Із відомства Маріупольського грецького суду були вилучені всі поліцейські справи. Крім того, із часу розповсюдження на Катеринославську губернію дій «Особливого Земського Положення і Судових Уставов 20 листопада 1864 р.» м. Маріуполь і грецькі селища його повіту підкорялися цим установам на загальних підставах, а у відомстві Грецького суду залишалися лише опікунські й казначейські справи з продажу гербового паперу, патентів, свідоцтв тощо. Про це Катеринославський губернатор повідомляв міністра внутрішніх справ 29 травня 1874 р. На підставі цього керівник Міністерства внутрішніх справ статс-секретар князь О. Лобанов-Ростовський подав свій висновок Головному Комітету щодо устрою сільського стану греків від 8 жовтня 1874 р. за № 7743. Згідно з ним, мешканці грецьких селищ повинні були підпорядковуватися загальним губернським, повітовим та місцевим установам із селянських справ. Грецькі селяни переводилися «до складу сільських обивателів і зараховуються до розряду поселенців-власників». Після видання «Постанови Державної Ради про облаштування поселенців-греків і вірмен» від 18 березня 1875 р., Катеринославське губернське «управління по селянським справам» видало 19 травня 1875 р. постанову, у якій подавався список десяти волостей, створених з 24 грецьких сіл у Маріупольському повіті із зазначенням кількості населення в кожному¹⁷.

Джерельна база наукових досліджень трудової міграції французів до України представлена писемними матеріалами, серед яких можна виділити неопубліковані (архівні) та опубліковані (масові) документи. Значна кількість документальних джерел¹⁸ зберігається в архівосховищах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, архівів Автономної Республіки Крим, Державного архіву Запорізької обл., Державного архіву Дніпропетровської обл., Державного архіву Донецької обл., Державного архіву Луганської обл., Державного архіву Миколаївської обл., Державного архіву Херсонської обл., Державного архіву Одеської обл., бібліотек згаданих архівів, Національної історичної бібліотеки України та наукової бібліотеки Інституту історії України НАН України. Джерельний комплекс, залучений при написанні дослідження, охоплює фонди місцевих адміністративних, станових, господарських установ, неопублікований та віддрукований епістолярій, юридичні документи із відповідних частин Повного зібрання законів Російської імперії, законодавчі акти Французького королівства др. пол. XVIII – поч. XIX ст., періодичну пресу, щоденники, спогади, подорожні нотатки, що дозволило багато в чому конкретизувати й уточнити перебіг комерційної, промислової та сільськогосподарської діяльності вихідців

¹⁶ Дело об устройстве быта греков Мариупольского уезда и армян Ростовского уезда Екатеринославской губернии (21 июня 1873 – 4 мая 1898). РДА. Ф. 1291. Оп. 66. Спр. 21. Ч. 1. Арк. 1–2, 11 зв., 12 зв.

¹⁷ Гедьо А. Правовий статус та розвиток господарства греків Північного Надазов'я (1779–1875 рр.): Аналіз мат. діловодства. *Київські історичні студії*. Київ, 2018. № 2 (7). С. 112.

¹⁸ Сидорович Є.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку Півдня України напри. XVIII – п. пол. XIX ст. Київ: Інститут історії НАНУ, 2015. С. 31.

із Франції на Півдні України в порівнянні з даними, отриманими в ході аналізу наявної історіографії проблеми.

Варто виокремити матеріали Державного архіву Херсонської обл. (далі – ДАХО). Так, один із найбільших фондів ДАХО – Ф. № 14 («Новоросійська губернська креслярня»), оскільки вказана урядова інституція займалася впорядкуванням приватного землевладіння в степовій частині тогочасної України, її документи містять: а) загальну інформацію стосовно того, якими за площею ділянками землі володіли у XVIII–XIX ст. окремі французи в межах Херсонської губ.; б) реєстраційні відомості, що фіксували розміри латифундій, придбаних тоді ж в Україні тими французькими аристократами, котрі після революції 1789 р. в самій Франції перебралися до Росії; в) межові книги з детальним описом помість значної кількості емігрантів – франкофонів Дніпровського повіту Таврійської губернії, як тих, про кого (на кшталт дворян В. Рув'є, Р. Вассала, К. Пот'є, К. Сент-Прі та ін.) згадували в своїх працях П. Кеппен, А. Скальковський, Д. Багалій, О. Дружиніна, так і інших діячів (граф Муссе, штабс-капітан Делакур, дворянин Дерешемон, капітан Купе)¹⁹.

Непересічне значення має й Ф. 302, чий матеріал (карти й плани аграрних угідь) не лише дозволяють скласти вельми повне уявлення про загальний ареал розселення французьких переселенців в межах Причорномор'я, але й фіксують, де, коли й чим володіли на Півдні краю ті ж В. Рув'є, К. Пот'є, Р. Вассала, К. Сент-Прі. Ф. № 22 («Херсонська казенна палата»), де зберігаються службові папери тієї державної структури Імперії, що на регіональному рівні контролювала прибутки губернської казни й слідувала за стягненням податків, містить свідчення про велику групу французів – управляючих поміщицькими маєтками Катеринославщини та Херсонщини, наприклад Делакура і де Сеніра. З іншого боку, Ф. № 3 ДАХО («Херсонське губернське правління») дає змогу чіткіше уявити роль французів А. де Ришельє, О. Ланжерона та К. Сент-Прі в становленні та розвитку Херсонської суконої фабрики. Не менш цікава й важлива інформація представлена також матеріалами Державного архіву Одеської обл. (далі – ДАОО), яка здебільшого складається із документів Управління Новоросійського й Азовського генерал-губернатора, управління Катеринославського генерал-губернатора, управління Катеринославського й Таврійського генерал-губернатора, управління Новоросійського генерал-губернатора, управління Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора (1775–1874 рр.)²⁰.

Саме тут, поруч з іменами герцога де Ришельє й графа О. Ланжерона (які найбільш повно репрезентують тему еміграції французів на південь України), віднаходимо цінні відомості й щодо інших їхніх співвітчизників (наприклад, П. Ван'ї, Р. де ла Камбу, І. Рено, купці Ж. Лефебр та К. Кортіс, кравець П. Дезере, винороб І. Кул'є, підмайстер Д. Боне, майстер А. Герме, Ф. Леноар). Аналогічно можна схарактеризувати й документи Канцелярії Одеського градоначальника, де, разом із щедрим благодійництвом Новоросійського генерал-губернатора Ришельє, описуються комерційні операції французького торговця І. Даньєне²¹. І, нарешті, у фонді Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців (від 1818 р. – Опікунського комітету в справах іноземних поселенців Південної Росії) збереглися свідчення щодо економічної співпраці француза К. Сікарда з німецькими колоністами Півдня України. Як бачимо, документи національних архівів України є тим цінним джерелом, що їх залучення до розгляду теми: а) засвідчує непересічний внесок французьких емігрантів в економічне життя тогочасних Катеринославщини, Херсонщини й Таврії; б) дозволяє виділити такі основні напрямки діяльності зазначених іноземців у південних губерніях України, як володіння маєтками-латифундіями, участь у розвитку окремих ланок сільського господарства (виноградарство, вівчарство тощо) й розбудові тих галузей місцевої промисловості, що були пов'язані з переробкою аграрної сировини; в) дає змогу уточнити фактографічну сторону проблеми, корегувати вже відомі свідчення.

Досить велику групу документів склала також журнальна й газетна періодика. Це такі громадсько-політичні, літературно-художні, історичні, економічні часописи, щоденні та щотижневі видання, як «Вестник Европы» (1802–1894 рр.), «Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1908 рр.), «Сборник Императорского Русского Исторического Общества» (1867–1916 рр.), «Русская старина» (1870–1918 рр.), «Исторический вестник» (1880–1917 рр.), «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844–1919 рр.). Зокрема, на сторінках «Вестника Европы» подано чимало важливих даних про герцога Ришельє до й після того, як він став генерал-губернатором усієї Новоросії, міститись критична оцінка багатьох кроків цього французького аристократа, котрому, після еміграції до України, вдалося обійняти на новій Батьківщині таку високу посаду; наво-

¹⁹ Державний архів херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Оп. 2. Спр. 122. Межевая книга, 5 арк.

²⁰ ДАХО. Ф. 22. Херсонська казенна палата. Оп. 1. Спр. 7. Ревизские сказки. 40 арк.

²¹ Державний архів Одеської області. Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника. Оп. 2. Спр. 8. О французском подданном И. Даньене. 20 арк.

дяться цифри економічного зростання Одеси в першій половині XIX ст., ілюструється роль французів як у розбудові міської інфраструктури Південної Пальміри, так і в розвитку тамтешньої промисловості, сільського господарства, налагодженні товарообміну між обома країнами через російські порти Чорного моря. В «Журнале Министерства народного просвещения» є низка змістовних статей Г. Афанасьєва, А. Брікнера й деяких інших вчених імперської доби, де, поруч із узагальнюючим аналізом торгівельної діяльності колишніх підданих Людовіка XVI, досить рельєфно окреслена робота підприємця С.Ж. Антуана по налагодженню безпосередніх економічних контактів Франції та Росії через нижнє Подніпров'я²².

Носієм оригінальних даних є також «Сборник Императорского Русского Исторического Общества», де поруч із численними індивідуальними статтями, регулярно публікувалися різноманітні джерела. Говорячи про доробки першого типу, слід виокремити нарис, присвячений проблемам торгівельно-економічних зносин між Російською імперією та Францією, чії автори або уточнюють окремі історичні факти (зокрема, щодо повної ліквідації відповідних контактів у 1789–1790 рр. тощо), чи то оприлюднюють практично невідомі до них додаткові свідчення. Паралельно з цим серед надрукованих матеріалів «Сборника...» особливої уваги заслуговують датовані кінцем XVIII ст. нотатки графа О.А. Безбородька про заборону французьким неогоціантам торгувати в південних портах Росії й листування Катерини II з князем Г.О. Потьомкіним, де описано зусилля посла Франції в Санкт-Петербурзі Л.Ф. де Сегюра зберегти й примножити комерційні стосунки між обома країнами після революції в Парижі. В одному з досліджень О.Г. Брікнера йдеться про внесок французького барона Антуана в активізацію торгівлі його земляків із росіянами безпосередньо в портах Північного Причорномор'я²³, а в «Историческом Вестнике» – публікації стосовно: а) динаміки тогочасної франко-російської торгівлі Чорним морем; б) спроб паризького дипломата де Сегюра передати регіональний товарообмін у руки виключно представників французької нації; в) біографії А. де Поліньяка – майбутнього українського латифундиста.

Не менш змістовним джерелом є також «Записки Одесского общества истории и древностей». Саме у вказаному журналі містяться: а) декілька праць дореволюційних вітчизняних гуманітаріїв стосовно того таки барона С.Ж. Антуана, котрий, після відновлення економічних стосунків росіян із громадянами постреволуційної Франції (1801 р.), розгорнув активну діяльність у Херсоні; б) низка публікацій про те, що кримські землевласники А. де Ришельє та Р. Вассал (котрому належали угіддя в Дніпровському пов. Таврійської губ.) багато зробили для прогресивного розвитку місцевого сільського господарства; в) статті зі згадками про внесок французьких аристократів-емігрантів у налагодженні виноградарства, виноробства та вівчарства в краї.

Окремі статистичні збірники, що вийшли з друку до лютого 1917 р., не лише уточнюють окремі моменти участі французів у будівничій, комерційній, сільськогосподарській та промисловій сферах Катеринославщини, Херсонщини, Таврії; називають прізвища цілої плеяди архітекторів, купців й ремісників із Франції (Ф. Боффо, Рубо, чоботар А. Кампе, садівник Десмет та ін.), які працювали тоді в цьому краї, але й характеризують той соціальний резонанс, що мала тоді практична діяльність південноукраїнських вівчарів французького походження В. Рув'є та В. Васала²⁴.

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що науково-публіцистична періодика Російської імперії містить багато цінних відомостей щодо торгівельної, сільськогосподарської та промислової діяльності французів в Україні, залучення яких дає змогу поглибити наше уявлення про відомі, усталені факти та події.

Кращому розумінню причин еміграції вихідців із Франції на простори Російської імперії, уточненню методів та рівня впливу їх на соціально-економічне життя Південної України кін. XVIII – п. пол. XIX ст. сприяє й використання широкого кола юридичних документів. Так, аналіз відповідних частин Повного Зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ РІ) вказує на те, що економічні стосунки між Санкт-Петербургом і Парижем, бурхливі до 1789 р., від початку збройного перевороту у Франції стрімко згортаються саме російською стороною. Окремі статті, роз'яснення та положення Повного зібрання законів чітко формулювали ті правила, ретельно виконуючи які, кожен іноземець міг розраховувати на успішний перебіг власної комерції в Росії та її регіонах; отримував право під-

²² Афанасьев Г.Е. Условия хлебной торговли во Франции в конце XVIII в. *Журнал Министерства Народного просвещения*. 1891. С. 247–298.

²³ Брикнер А.Г., Потемкин А.Г. Брикнер. Санкт-Петербург: Издание К.Л. Риккера, 1891. 276 с.; Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. (Источниковедческое заметки). *Французский ежесгодник*. 1961 г. Москва, 1962. С. 496–506.

²⁴ Лашков О. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической обл. В.В. Каховскому за 1784 и 1785 гг. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1883. Т. 15. С. 594–677.

німати російський прапор на власному кораблі, безмитно імпортувати та експортувати різні товари (у першому випадку – здебільшого хліб, шкіру, сало, деревину, а в другому – меблі, парфуми, одяг тощо), відкривати й ліквідовувати свої торговельно-підприємницькі фірми, користуватися введеним тоді в Одесі, Феодосії, Херсоні режимом порто-франко тощо.

Особлива група нормативних актів, що стосувалася Канцелярії опікунства (державної інституції, яка займалася розселенням іноземців по Імперії й наглядом за ними), регламентувала процес перетину французами державного кордону Росії, дозволяла французьким ремісникам вільно оселятися в Україні (1801 р.), надавала їм окремі пільги й привілеї (так, з 1797 р. всі вихідці з Франції, задіяні у південноукраїнському вівчарстві, отримували по 6 тис. руб. на підтримку власних мануфактур). З іншого боку, головний збірник російського дореволюційного законодавства може бути цінним джерелом і для біографічних досліджень, оскільки в ньому: а) виокремлюється плідна адміністративно-управлінська робота герцога де Ришельє; б) йдеться про участь комерції-радника, француза В. Рув'є, у вирощуванні винограду в Криму та заснуванні Судакського училища виноробства; в) згадується про обладнання в Таврії уродженців Франції, підприємців М. де Френя, Є. Барб'є та ін.; г) йдеться про запрошення до Новоросії французьких винахідників Кольсона й Тішона²⁵.

Вказаний комплекс нормативно-юридичних актів містить: а) загальну інформацію щодо методів проведення французами торговельних операцій у південних портах Російської імперії; б) вимоги королівської влади до своїх торговельних агентів; в) положення про те, що відповідальність за зникнення або пошкодження вантажу, який перевозився з Франції до чорноморських портів Росії без страхування його у відповідності до французького законодавства, повною мірою покладалася на плечі безпосереднього перевізника; г) обмежувальні пункти щодо кількості доставлених у російські порти французьких товарів й правила стягнення штрафів у випадках, коли «складений на Батьківщині опис купецької продукції не співпадав з кількістю товарів, які було вивантажено в Новоросійському регіоні».

Окремо регламентувалася процедура переходу будь-якого француза в купецький стан («вік – не менш, ніж 28 років», наявність економічної чи ж бо іншої базової освіти тощо) та діяльність французьких торгових домів на Півдні України.

Одним із найцікавіших джерел з історії взаємовідносин Росії та Франції кінця XVIII ст. є спогади французького дипломата, посла в Санкт-Петербурзі в 1785–1789 рр., графа Луї Філіпа де Сегюра, який сприяв розвитку економічного співробітництва двох країн. Змістовністю вирізняються також нотатки безпосередньо керуючого будівництвом Одеси Ж.Ф. де Воланта, який навів досить повні свідчення про значення Південної Пальми для становлення франко-російської торгівлі кінця XVIII ст.

Корисними видаються й подорожні записи вітчизняних мандрівників. Так, П. Сумароков (1767–1847), член «Комиссии по спорам о землях в Крыму», залишив спогади про свою мандрівку до Криму та Бессарабії на початку XIX ст.²⁶ Полтавчанин М.М. Сементовський (1819–1879), перебуваючи на Чорному морі, подав опис маетку А.Е. де Ришельє й сімферопольського готелю француза Амабля²⁷. Серед мемуарних джерел виділяються також вміщені в одному з томів «Архіву князя Воронцова» спогади Новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова, де подано інформацію щодо діяльності в Україні в другій чверті XIX ст. таких видатних французьких емігрантів, як К.І. Пот'є, Гаюї та Боффо²⁸.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що матеріали діловодства центральних установ дають змогу відтворити такі питання з історії греків Північного Надазов'я: наділення землею (Ф. 379 та 383 РДІА), ліквідацію Маріупольського грецького суду, устрою маріупольських греків після реформ 60–70-х рр. XIX ст. (Ф. 1286, 1287, 1291, 1405 РДІА). Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи Маріупольського грецького суду, який було створено згідно з Жалуваною грамотою 1779 р. Він виконував адміністративні, поліцейські та судові функції. Тут були зосереджені справи повітового управління, повітового та земського суду, сирітського й словесного судів, магістрату, повітового поліцейського та волосного управліннь. Слід зазначити, що цей орган місцевого самоврядування, який відтворював автономне становище греків в адміністративній системі Росії, внаслідок специфічних умов його існування, не

²⁵ ПСЗРИ (Собрание I). – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. Т. 29. С. 170.

²⁶ Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. Москва: Университетская типография, 1800. 238 с.

²⁷ Сементовский Н. Путешественник (Южный берег Крыма). Н. Сементовский. Санкт-Петербург: Типография И. Фишона, 1847. С. 34.

²⁸ Архив князя Воронцова. Москва: Университетская типография, 1893. К. 39. С. 300.

втілив у життя привілеї, надані грекам Жалуваною грамотою Катерини II. За походженням та інформативними можливостями матеріали Маріупольського грецького суду можна поділити на такі групи: 1) вхідна документація суду від вищих органів управління; 2) журнали й документи, які надходили до суду від підвідомчих структур (рапорти, відомості, звіти, донесення, громадські вироки); 3) документи, які надійшли до установи від приватних осіб (донесення, скарги, боргові розписки), звітна документація суду; 4) папери, які надсилалися судом приватним особам (повідомлення, розпорядження).

Детальне вивчення документальних та наративних видань дає змогу оцінити реальні масштаби діяльності французів-емігрантів в Україні, їх конкретний внесок у подальшу еволюцію місцевої торгівлі, промисловості й сільського господарства. Усе назване й складає той масив інформації, з якого вибудовується картина особливостей положення вихідців із Франції на теренах Катеринославщини, Херсонщини, Таврії, соціального статусу французьких переселенців у вказаних регіонах, а також методів і засобів юридичного регулювання їх становища. Окремо слід наголосити на інформаційній значущості сучасних журналів, де розміщуються цікаві розвідки, дотичні або ж близькі за темою до запропонованого дослідження: «Український історичний журнал», «Критика», «Схід–Захід», «Питання історії України XIX – початку XX ст.», «Україна модерна» тощо.

References

Hedo, A. (2018). Pravovyi status ta rozvytok hospodarstva hrekiv Pivnichnoho Nadazovia (1779–1875 rr.): Analiz materialiv dilovodstva [The legal status and economic development of the Greeks of the Northern Nadazov (1779–1875): Analysis of record keeping materials]. *Kyivski istorychni studii – Kyiv historical studies*. № 2 (7). P. 95, 112.

Sydorovych, Ye. S. (2015). Frantsuzka mihratsiia yak faktor ekonomichnoho rozvytku Pivdnia Ukrainy naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st. [French migration as a factor in economic development of Southern Ukraine in the late XVIII–XIX c.]. P. 31. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001, Україна).

Pylypenko Oleksandr E. – doctor of historical sciences, professor, professor of department of humanity courses of the National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

SCIENTIFIC SOURCES FROM HISTORY OF LABOUR IMMIGRATION TO UKRAINE IN XVIII–XIX C.

The purpose of the research is to exposure the informative potential of materials of office work from history of labour immigration to Ukraine of representatives of the foreign states during XVIII–XIX c. which are stored in the record archives of Ukraine and Russian Federation. Research methods were selected in accordance with the set aim on the basis of principles of objectivism and scientific character. The method of analysis and deduction was mainly used for interpretation of the archived sources. The scientific novelty of work closely constrained with the aim, as the printed and archived documents and sources that allow to set the important historical facts of history of Ukraine of XVIII–XIX c. to the century that are analysed. Conclusions. Office work sources on foreign immigrants to Ukraine are presented by a complex, which includes reports, orders, messages of the Azov and Novorossiysk governors-general. Documents that arose up in the process of activity of the Nezhin Greek city council and Mariupol Greek court belong to this group. Among the materials of the office there are reports that contain information about the receipt of orders and the status of their implementation, and reports, which reported the consideration of cases, set out proposals, requests etc. The elements that formed the form of these documents in the XVIII–XIX c. are analyzed, their purpose is formulated. The article, on the example of the analysis of materials of office work, gives the characteristic of labor immigration to the Ukrainian lands, the legal status and development of economy of foreign migrants.

Key words: Ukrainian earth, Russian empire, France, North Приазов'я, immigration, занятість, Greeks, frenchmen, legal status, Nizhin Greek city council, Mariupol Greek court, economy.

Дата подання: 12 квітня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Наукові джерела з історії трудової імміграції в Україну XVII–XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 97–104. DOI: 10.5281/zenodo.6739331.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2022). Naukovi dzherela z istorii trudovoi immihratsii v Ukrainu XVII–XIX st. [Scientific sources from history of labour immigration to Ukraine in XVIII–XIX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 97–104. DOI: 10.5281/zenodo.6739331.

Олександр Новак

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1928–1933 рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.6770300

© О. Новак, 2022. CC BY 4.0

У статті досліджено тенденції, що призвели до істотних змін у галузі охорони історико-культурного надбання в 1928–1933 рр. Зокрема, розглянуто вплив антирелігійної політики радянської влади, «Великого перелому» та подальшої ідеологізації суспільно-політичного життя на пам'яткоохоронну сферу. Простежено спроби профільних структур та окремих їх співробітників на законодавчому рівні забезпечити надбання минулих епох від знищення. **Метою** дослідження є виявлення основних тенденцій становлення профільної нормативно-правової бази в контексті загально-радянських процесів у 1928–1933 рр. **Методи дослідження.** Для досягнення поставленої мети використані проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та історико-генетичний методи. **Методологічною основою** дослідження є полідисциплінарний підхід. Для вивчення «історичної політики» застосований культурологічний підхід, а для вивчення законодавства – порівняльно-правовий аналіз. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що досліджені в ній матеріали дозволяють краще проаналізувати передумови появи кризових явищ у пам'яткоохоронній сфері радянської України (1928–1933 рр.) крізь призму вивчення «історичної політики», визначити особливості охорони пам'яток в УСРР у загально-радянському контексті. **Висновки.** Було з'ясовано, що спроби на законодавчому рівні забезпечити пам'ятки минулого в 1928–1933 рр. були безуспішними через цілу низку чинників. Зокрема, найбільш виразний негативний вплив на становище пам'яток минулого мали тенденції до посилення антирелігійної боротьби, відсутність у профільних пам'яткоохоронних структур важелів впливу на впровадження в життя наявних законів. Також привертає увагу невідповідність нормативно-правової бази вимогам часу й нехтування представниками владних структур законодавчими нормами. Після 1930 р. зміна підходів у музейній сфері посилила ідеологізацію сфери збереження надбань минулого. З'ясовано, що пам'яткоохоронці намагалися чинити опір беззаконню, однак загалом ці спроби виявилися марними. Поступово посилювалася роль РСФРР загалом та Москви зокрема як загальносоюзного центру й у сфері збереження надбань минулого. В УСРР до кінця 1933 р. пам'яткоохоронна робота була фактично паралізована.

Ключові слова: «Великий перелом», культурна політика, пам'яткоохоронна діяльність, радянська Україна, СРСР, сталінський тоталітарний режим.

Питання охорони пам'яток минулого в сучасній Україні потребують розв'язання низки наболілих проблем. Однією з найбільш значущих є удосконалення та впровадження в життя нормативно-правової бази, що може забезпечити цінні об'єкти історико-культурного надбання від знищення. З огляду на це, досвід пам'яткоохоронців минулих епох значно актуалізується.

Чимало аспектів формування пам'яткоохоронного законодавства в міжвоєнній радянській Україні протягом 1928–1933 рр. викликають жваві дискусії серед науковців. Період «сталінської модернізації», відомий під назвою «Великого перелому», став поворотним для багатьох сфер життя, зокрема для охорони пам'яток минулого. Найбільш спірними лишаються питання щодо наявності республіканської специфіки в профільних законах та реальної змоги охоронців історико-культурної спадщини впливати на збереження цінних об'єктів минулого. На сьогодні в українській історіографії домінує теза про те, що період «Великого перелому» (1928–1933 рр.) став фатальним для значної частини національного історико-культурного надбання¹ та початком репресій² проти тих, хто намагався зберегти спадщину минулих епох. З-поміж істориків інших пострадянських держав нині немає єдності щодо оцінок цього складного та неоднозначного періоду. Окремі російські історики визнають трагічну роль «сталінської модернізації» для пам'яткоохоронної сфе-

¹ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища школа, 1991; Нестуля О.М. Доля церковної старовини в Україні. Київ, 1995. Ч. 1; Його ж. Доля церковної старовини в Україні. Київ, 1995. Ч. 2; Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002.

² Побожій С.І. «Жупани». Справа № 1029 про процес над харківськими мистецтвознавцями. Родовід. 1999. № 1 (17). С. 17–29.

ри³, інші ж вважають подібні висновки «надмірно заідеологізованими»⁴. З-поміж їх білоруських колег також немає єдності стосовно оцінок перетворень у сфері охорони історико-культурного надбання за міжвоєнної доби⁵. У західній історіографії, що зазнала впливу української еміграції⁶, переважають погляди⁷, близькі до сучасної української.

Для розуміння особливостей формування пам'яткоохоронного законодавства радянської України протягом 1928–1933 рр. необхідно виокремити основні тенденції становлення профільної нормативно-правової бази. Це дозволить проаналізувати механізми та особливості застосування на території радянської України відповідних норм РСФРР і СРСР та визначити специфіку втілення цих норм у життя в контексті тогочасних суспільно-політичних процесів. Із метою визначення особливостей нормативно-правового регулювання охорони спадщини минулих епох в УСРР вивчені спроби співробітників пам'яткоохоронних структур на законодавчому рівні забезпечити національне історико-культурне надбання в цей період.

Згідно з постанови «Про пам'ятки культури й природи» (1926 р.), відповідальність за забезпечення належного стану об'єктів історико-культурного надбання покладалася на Народний комісаріат освіти (Наркомос) і підпорядковану йому Укрнауку, а також на місцеві відділення НКО УСРР⁸. У складі Наркомосу також була створена «Генеральна інспектура охорони пам'ятників культури в Україні», очолювана В.В. Дубровським⁹. На території республіки створені чотири крайові інспектури (комісії). Харківську крайову інспектуру очолював С.А. Таранушенко, Київську – Ф.Л. Ернст, Одеську – С.С. Дложевський, Дніпропетровську – П.А. Козар. Водночас із крайовими інспектурами існував й Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), що мав поєднувати державні та громадські функції, поширювати серед населення розуміння важливості зберігати пам'ятки минулого. Разом із членами Пленуму комітету (головою І.Ю. Куликом, його заступником В.В. Дубровським та ученим секретарем О.М. Тихим), на громадських засадах до його діяльності долучилося чимало тогочасних пам'яткоохоронців¹⁰. Комісії та члени-кореспонденти УКОПК мали складати реєстри об'єктів історико-культурного надбання республіканського та місцевого значення, співпрацювати з представниками Укрнауки, Істпарта та окремими виконкомом¹¹. Як засвідчує збережений текст лекції професора Стефана Андрійовича Таранушенка від 13 травня 1929 р.¹², Український комітет охорони пам'яток культури мав на меті проведення активної просвітницької роботи щодо охорони об'єктів історико-культурного надбання. Як слушно зауважує сучасна українська дослідниця В.А. Казимір, попри формальне існування крайових комісій УКОПК у Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську, активну діяльність вели лише перші дві¹³.

Як небезпідставно зазначив знайний український дослідник В.І. Акуленко, 1920-ті рр. були особливо плідними та перспективними для пам'яткоохоронної галузі радянської України. На другу половину 1920-х рр. припадає створення історико-культурних заповідників – меморіальних (могила Т.Г. Шевченка у Каневі) та архітектурно-мистецьких (Киє-

³ Личак Н.А. Организация сохранения памятников искусства и старины в 1920–1930-х гг. (по материалам губерний Центрально-промышленной области). Дисс... канд. истор. наук. Ярославский государственный педагогический университет им. К.Д. Ушинского. Ярославль, 2016; Мельникова Е.А. «Сближались народы края, представители которого являюсь я»: краеведческое движение 1920–1930-х гг. и советская национальная политика. *AbImperio*. 2012. Вып. 1. С. 19–27;

⁴ Гаврилова М.Ф. Формирование правовой основы в области охраны культурного наследия в первые годы советской власти. *Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств*. 2013. С. 32–35; Фирсов С.Л. Была ли безбожная пятилетка? *Независимая газета*: НГ-религии. 2002. 30 октября. С. 2–6.

⁵ Мартыненко И.Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2012; Страчаная спадчына / Т. Габрусь, А. Кулагін, Ю. Чантурья [і ін.]; уклад. Т.В. Габрусь. Мінськ: Беларусь, 2003.

⁶ Povstenko O.I. The Cathedral of St. Sophia in Kiev. New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., 1954.

⁷ Husband W.B. Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance. 1917–1932. *Journal of Modern History*. 1998. № 1; Coleman. H.J. Atheism versus Secularization? Religion in Soviet Russia, 1917–1961. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2000. № 3. P. 29–43; Dickinson A. Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests. 1917–1941. *Religion, State&Society*. 2000. Vol. 28. № 4. P. 227–235.

⁸ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи». *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 30–34.

⁹ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943). Харків: Вид-ць Савчук О.О., 2018. С. 110.

¹⁰ Там само. С. 111.

¹¹ Горькова О.А. Співпраця Українського комітету охорони пам'яток культури з Київською крайовою комісією у пам'яткоохоронній сфері. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 9. С. 40.

¹² Таранушенко Стефан Андрійович. Комітет охорони пам'яток культури на Україні. Лекція. 13 травня 1929 р. *Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського* (далі – ІР НБУВ). Ф. 278. Арк. 1373.

¹³ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть... С. 111–112.

во-Печерська лавра (так зване «музейне містечко»)), Софійський та Кирилівський монастирі у Києві, монастир кармелітів босих у Бердичеві, замки в Кам'янці-Подільському та Старокостянтиніві, парк «Софіївка» в Умані, що отримали новий для республіканського пам'яткоохоронного законодавства статус протягом 1926–1929 рр.¹⁴ Усі названі музеї-заповідники ставали центрами екскурсійно-туристичної діяльності. Подібна просвітницька робота могла попередити небачену хвилю вандалізму кінця 1920-х – 1930-х рр.

Після порівняно нетривалої лібералізації за доби НЕПу, від 1929 р. в СРСР поступово набрали обертів сталінські репресивно-каральні заходи на тлі «Великого перелому», коли будь-яке законодавство, зокрема пам'яткоохоронне, перетворювали на декларацію без реального змісту. Хвилю хаотичного нищення історико-культурного надбання спершу намагалися сповільнити в найвищих владних органах. Ці намагання набули вигляду постанови ВУЦКВ та РНК УСРР «Про доповнення Адміністративного кодексу УСРР» від 30 серпня 1929 р. Цей нормативно-правовий акт дав можливість видавати постанови про охорону пам'яток історії, культури та природи районним, міським та сільським радам, що були обов'язкові для виконання¹⁵. Також, згідно з більш ранньою постановою ВУЦКВ (від 19 липня 1929 р.), будь-які дії щодо цінних з історико-культурного чи природничого погляду об'єктів слід було погоджувати із місцевими відділами Наркомату освіти УСРР, або ж із крайовими інспекторами з охорони пам'яток культури та природи. Проте, представники органів місцевої влади легко виправдовували власні дії чи бездіяльність перед правоохоронними органами тим, що вони не знають, які саме будівлі вважати пам'ятками. Незважаючи на те, що ще у 1927 р. окружним виконкомом було розіслані списки пам'яток, що мали бути взяті під охорону¹⁶, вимоги профільних інституцій систематично саботувалися, а випадки нищення об'єктів історико-культурного надбання набували все більшого поширення.

На тлі посилення антирелігійної пропаганди й тиску на вірян наприкінці 1920-х рр. особливої гостроти набувають питання, пов'язані зі збереженням сакральних пам'яток. Зокрема, згідно з ухваленою у 1928 р. Постановою Народного комісаріату освіти та Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР щодо порядку обліку, охорони та передачі в користування культового майна¹⁷, коштовні речі релігійного призначення ділилися на три категорії – «а», «б» і «в». До категорії «а» потрапляли речі, що мали наукове, історичне та мистецьке значення й прирівнювалися до майна музейного фонду УСРР без права передавання в користування релігійних громад-п'ятдесятків. До категорії «б» і «в» потрапляло майно, яке могло перебувати у віданні (без права власності) громад вірян. Обов'язки із нагляду за збереженням релігійного майна покладали на місцеві органи Наркомосу УСРР, а відповідальність за його пошкодження встановлювали відповідно до ст. 170 Кримінального кодексу УСРР¹⁸ (розтрата державного майна).

Задля кращого розуміння процесів, що відбувалися в УСРР протягом 1928–1933 рр., слід звернутися до аналізу досвіду тогочасної радянської Росії. Такий вибір пояснюється тим, що на тлі тенденцій до становлення сталінського тоталітарного режиму значно посилювалася роль Москви як загальносоюзного центру ухвалення рішень. Це стосувалося усіх сфер життя. Під час згортання політики «коренізації» значно зросла роль радянської Росії. У РСФФР з 1930 р. обов'язки обліку та охорону пам'яток були покладені на сектор науки при освітньому комісаріаті¹⁹. При цьому слід зазначити, що кризові явища в цій сфері на території РСФФР та УСРР існували ще з непівського 1927 р. Прикладом цього може бути те, що усі завдання з охорони історико-культурної спадщини Криму (тоді – у складі РСФФР) через скорочення асигнувань із місцевого бюджету були покладені на одну людину.

Уже наприкінці 1920-х рр. у сфері охорони надбань минулого в УСРР стають помітні тенденції до повного підпорядкування загальносоюзному центру. Робота центральних архівних управлінь радянської України та інших союзних республік мала здійснюватися відповідно до Положення «Про Центральне архівне управління Союзу РСР», схваленого ВЦКВ та РНК СРСР (10 квітня 1929 р.). Згідно з цим положенням, Центральне архівне управління (ЦАУ) мало відповідати не лише за збереження та використання архівних документів загальносоюзного значення, а й безпосередньо керувати роботою центральних

¹⁴ Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. С. 266.

¹⁵ Акуленко В.І. Охорона пам'яток... С. 118.

¹⁶ Нестуля О. М. Доля церковної старовини... С. 61.

¹⁷ Постанова Народного комісаріату освіти та Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 35.

¹⁸ Там само. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 36.

¹⁹ Личак Н.А. Противоречия в системе охраны памятников Советской России во второй половине 1930-х гг. Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки. «Печатные журналы Московского государственного областного университета». URL: <https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/742>.

архівних управлінь союзних республік, видавати директиви в галузі науково-методологічної та агітаційно-пропагандистської роботи. Також слід зауважити, що антирелігійна боротьба була загальносоюзним явищем, до якого закликали перші особи Країни Рад²⁰.

Протягом 1930–1933 рр. не функціонував музейний відділ при Наркомосі радянської Росії. Замість нього діяв Міжвідомчий комітет з охорони пам'яток революції, мистецтва і культури при Президії ВЦВК РСФРР. На початку 1930-х рр. на тлі індустріалізації істотно збільшилася потреба в металообробці. Це зумовило залучення до кола виконавців пам'яткоохоронних завдань представників «Рудметаллтогру». Так, у розпорядженні Наркомату освіти РСФРР від 5 січня 1931 р. йдеться про необхідність терміново подати до місцевих структур НКО та відділень «Рудметаллтогру» списки всіх дореволюційних пам'ятників та інших металевих витворів²¹. Як небезпідставно зазначає сучасна українська дослідниця А.Б. Зякун, його аналог в радянській Україні так само існував суто формально²². Тож, із відновленням роботи музейного відділу при Наркомосі у 1933 р. становище пам'яткоохоронної сфери в РСФРР дещо поліпшилося, на відміну від УСРР. При цьому, як зазначає сучасна російська дослідниця Н.О. Личак, до кінця 1930-х рр. пік негативного ставлення до пам'яток минулого в радянській Росії було подолано, а керівництво СРСР на чолі із Й.В. Сталіним почало «поступово повертатися обличчям до російської історії та культури»²³.

Разом зі стрімкою ідеологізацією суспільно-політичного життя наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. владні структури суттєво змінювали завдання, поставлені перед музейними осередками. Якщо раніше музеї розглядали передовсім як культурно-просвітницькі та науково-дослідні установи, то надалі вони мали перетворитися в «найбільшу базу пропаганди генеральної лінії партії»²⁴. Згідно із «типовою схемою окружного (місцевого) краєзнавчого музею», він мав складатися з п'яти відділів. Окрім природничого й історико-культурного, мали діяти відділи історії революції, народного господарства та соціалістичного будівництва²⁵. Від Всесоюзного музейного з'їзду 1930 р. починається боротьба із «речовим ухилом» у діяльності цих установ, а музейна робота все більше й більше ідеологізується, фактично перетворюючись у ідеологічно-пропагандистську²⁶. Як влучно зазначив британський історик Крістофер Рід, через остаточне підкорення культури ідеологічній сфері під контролем відповідних «державних та партійних органів»²⁷ здійснювалася колосальна перебудова тогочасного суспільства. З огляду на довготривалі наслідки для музейної та пам'яткоохоронної сфери, Всесоюзний музейний з'їзд 1930 р. можна вважати «рубіжною датою» в справі збереження об'єктів матеріальної культури.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у радянській Україні крайовим інспекторам ставало дедалі важче рятувати історико-культурну спадщину попередніх епох для нащадків. Виконуючи свої професійні обов'язки як голова Харківської крайової інспектури, Стефан Андрійович Таранушенко «тримав руку на пульсі» стану цінних із архітектурного та мистецького погляду об'єктів. Першого «переломного» (1929) року він особливо ретельно досліджував Роменську округу, де збереглося найбільше цінних храмів на території етнографічного регіону Полтавщини. Програма обслідувань пам'яток складалася з їх обміру, фотофіксації та короткого опису з особливостями їх технічного стану. Із оглянутих експедицією шістнадцяти церков чотирнадцять перебували в доброму стані. Занепокоєння фахівців викликали лише дві з них. Це була Покровська церква в Смілому (кін. XVIII ст.), у якій підгнив один із кутів центрального зрубу. У ще більш загрозливому становищі перебувала Свято-Михайлівська церква (1752 р.) у с. Коровинцях. Крім того, що церква вже кілька років стояла зачищеною та в ній прогнив східний кут західного зрубу, ще й Роменський окружний виконком мав наміри її розібрати у відповідності з планом підвідділу культів щодо ліквідації культових споруд на цій території. У своєму листі до посадовців пам'яткоохоронець запропонував розібрати натомість малоцінну, споруджену наприкінці XIX ст. за типовим проектом Миколаївську церкву, що розташовувалася непо-

²⁰ Волосник Ю.П. Наступ радянської держави на релігійні конфесії: утиски та переслідування духовенства на Харківщині (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Історія». 2020. Вип. 58. С. 9.

²¹ Ко всем краевым, областным ОНО, Наркомпросам АССР. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 533. Арк. 1.

²² Зякун А.Б. Культурні цінності в державній політиці 20–30-х рр. XX ст.: від збереження до руйнації. *Світлогляд-Філософія-Релігія*: зб. наук. пр. / ДВНЗ «УАБС НБУ». Суми, 2012. Вип. 2. С. 166.

²³ Личак Н.А. Противоречия в системе...

²⁴ Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920-ті – 1930-ті рр.). Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2016. С. 76.

²⁵ Маньковська Р.В. Музейництво в Україні (1917–1941). Київ, 2000. С. 244.

²⁶ Попова Л.И. Охрана памятников культуры и искусства на Украине (1917–1941 гг.). *Художественное наследие. Хранение, изучение, реставрация*. Москва: Гос. НИИР, 1994. № 15. С. 101.

²⁷ Read C. Revolution, Culture, and Cultural Policy from Late Tsarism to the Early Soviet Years. *The Sunday Times: Culture*. 2012. № 196. P. 19.

далік. Проте усі його клопотання виявилися марними й церкву знищили ще до кінця 1929 р.²⁸

Нові реалії та виклики, що постали перед пам'яткоохоронцями наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., вимагали врегулювання ситуації з постійно зростаючою кількістю порушень профільного законодавства. Попри фактичне невиконання формально діючих на той час нормативно-правових актів у галузі охорони історико-культурного надбання та поступове позбавлення профільних інституцій будь-яких важелів впливу на свавільну поведінку місцевої влади, у 1931 р. відбулося прийняття одразу кількох законів у сфері захисту культурних цінностей. Зокрема, у жовтні 1931 р. Народний комісаріат освіти УСРР прийняв постанову «Про стан та завдання охорони пам'яток культури і природи»²⁹. Згідно із нею, планувалося в майбутньому залучити ВУАН до «дослідження і пропаганди вітчизняної історико-культурної спадщини». 17 грудня 1931 р. Народний комісаріат освіти УСРР видав Інструкцію про місцеві комісії з охорони пам'яток культури й природи³⁰. Згідно із нею, при районних виконавчих комітетах, міських, районних, селищних та сільських радах мали постійно діяти комісії пам'яткоохоронного спрямування, до яких мали бути залучені представники науково-педагогічної та технічної інтелігенції, музейні співробітники, працівники планового та земельного відділів і громадські активісти. З огляду на неспроможність подібних структур розв'язати цілу низку проблем у сфері збереження історико-культурного надбання, Наркомос УСРР звернувся за допомогою до республіканської міліції. Відповідно до Обіжника Головного управління робітничо-селянської міліції УСРР від 10 лютого 1932 р. наголошується не лише на незадовільному стані справ у сфері охорони пам'яток культури й природи, а й наявності неприпустимих знищень цінних об'єктів. З-поміж заходів, що мали бути втілені в життя задля поліпшення ситуації, слід відзначити покращення обліку пам'яток культури й природи на території УСРР, покладення обов'язку охорони відповідних об'єктів на дільничних інспекторів міліції, поліпшення законодавчого забезпечення пам'яткоохоронної діяльності завдяки виданню Наркоматом освіти відповідних постанов, обов'язкових для виконання. Особливу увагу звертали на недостатню чисельність особового складу робітничо-селянської міліції в сільській місцевості, де відповідну роботу мали здійснювати передовсім місцеві органи влади та профільні комісії при них³¹. Пропонували також всіма можливими способами доносити до широких суспільних верств інформацію про важливість пам'яток минулого для побудови пролетарської культури та провести збори усього особового складу міліції з метою донести зміст відповідного «Обіжника»³².

На тлі поширення беззаконня та волонтаризму владних структур різних рівнів, надзвичайно цікаво проаналізувати спроби пам'яткоохоронців запропонувати вихід із кричущої ситуації, що склалася у цій сфері. В опублікованій доповідній записці Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) за авторством його голови В.В. Дубровського до НКО УСРР від 7 лютого 1933 р. йдеться про невтішне становище як окремих об'єктів культурного та природного фонду, так і заповідників³³. З-поміж запропонованих заходів щодо викорінення масового вандалізму слід відзначити пропозиції прирівняти відповідальність за пошкодження пам'яток до злочинної розтрата державного майна. Також пропонували поліпшити фінансування заходів щодо охорони культурних та природних надбань, щоб кошторисні видатки на них перестали бути «третьорядним завданням», та посилити роз'яснювальну роботу серед населення через збільшення асигнувань на видання профільної літератури, листівок та альбомів³⁴. Незважаючи на подібні пропозиції, справи в пам'яткоохоронній галузі ставали дедалі гіршими, а будь-які організації, що бодай певною мірою мали «позапартійний» та «неідеологічний» характер своєї діяльності, «саморозпускалися». Так, у 1933 р. припинив існування Всеукраїнський Археологічний комітет при ВУАН. Також були ліквідовані кафедри мистецтвознавства у Харкові та Києві³⁵, де працювали чимало знаних пам'яткоохоронців. Такі дії разом із розпочатими

²⁸ Відчит Харківської крайової інспектури охорони пам'яток матеріальної культури за 1929 р. Склад секретар П.І. Білаш. ІР НБУВ. Ф. 278. Арк. 1370.

²⁹ Акуленко В.І. Охорона пам'яток... С. 108.

³⁰ Інструкція НКО УСРР про місцеві комісії для охорони пам'яток культури і природи // Шалит М.С. Заповідники та пам'ятки природи України. Харків: Український комітет охорони пам'яток природи при Укрнауці, 1932. С. 73.

³¹ Обіжник Головної управи робітничо-селянської міліції УСРР – «Про охорону пам'яток культури й природи» // Шалит М.С. Заповідники та пам'ятки природи України. Харків: Український комітет охорони пам'яток природи при Укрнауці, 1932. С. 73.

³² Там само. С. 74.

³³ Дубровський В.В. Про стан та завдання охорони пам'яток культури та природи. Доповідна записка. Проект. Пам'ятки України: історія та культура. 1988. № 3. С. 25.

³⁴ Там само. С. 32.

³⁵ Нестуля О.М. Доля церковної старовини... С. 157.

1933 р. репресіями проти представників «харківського»³⁶ та «київського»³⁷ пам'яткоохоронних центрів фактично паралізували роботу з охорони історико-культурного надбання в радянській Україні.

В «історичній політиці» часів «Великого перелому» визначальною стає роль Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та комуністичної партії (Істпарту). Вивчення рідного краю та його пам'яток поступається ретрансляції марксистсько-ленінських постулатів. Найактуальнішим, поруч зі збереженням пам'яток революційної боротьби, стає завдання вивчити історію заводів і фабрик, що стають символами переломної епохи «соціалістичного будівництва». На першочерговій важливості цього напрямку роботи зроблено акцент у Звіті УКОПК за 1930–1931 рр.³⁸ Видання низки праць з історії заводів і фабрик крізь призму класової боротьби пролетаріату стає справою загальнодержавного значення, до виконання якої залучають найкращих авторів, акумулюють ресурси низки архівних та музейних установ³⁹.

Отже, масштабні потрясіння неодмінно позначаються на збереженості пам'яток минулих епох. Період сталінського «Великого перелому» (1928–1933 рр.) не був винятком. Ототожнювати формування профільного законодавства в цей період слід із відходом від політики НЕПу та «коренізації», посиленням ідеологічного та політичного контролю в усіх сферах життя тогочасного суспільства. Через посилення антирелігійної боротьби особливих втрат зазнали об'єкти сакрального призначення. Вкрай розповсюдженням явищем стало повне ігнорування органами виконавчої влади на місцях пам'яткоохоронних розпоряджень, зокрема найвищого рівня (за лінією Наркомосу та Укрнауки). Згубною тенденцією для історико-культурного надбання було поступове згортання політики «коренізації» та ігнорування накопиченого досвіду пам'яткоохоронної діяльності в УСРР, очевидним стає підпорядкованість цієї сфери загальносоюзному центру. Значною мірою «рубінним» для «історичної політики» видається Всесоюзний музейний з'їзд 1930 р., що ускладнив виконання завдань зі збереження об'єктів матеріальної культури. Попри це, простежуються окремі спроби охоронців історико-культурного надбання «змусити працювати» раніше схвалені закони в умовах, коли будь-яке законодавство перетворилося на декларацію без реального змісту.

References

- Akulenko, V. (1991). *Okhorona pamiatok kultury v Ukraini (1917–1990)* [The preservation of cultural monuments in Ukraine (1917–1990)]. Kyiv, Ukraine.
- Gavrilova, M. (2013). *Formirovanie pravovoj osnovy v oblasti okhrany kulturnogo naslediya v pervye gody sovetskoj vlasti* [The formation of the legal framework in the field of cultural heritage protection in the early years of Soviet power]. *Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv – The Journal of Kazan State university of culture and arts*. P. 32–35.
- Ghabrusj, T., Kulaghin, A., Chanturyja, Y. (2003). *Strachanaja spadchyna* [The lost heritage]. Minsk, Belarus.
- Horkova, O. (2016). *Spivpratsia Ukrainskoho komitetu okhorony pamiatok kultury z Kyivskoiu kraioviu komisiieiu u pamiatkookhoronnii sferi* [The cooperation of the Ukrainian Committee for the Protection of Cultural Monuments with the Kyiv Regional monument-protection Commission]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. – Sivershchyna in the history of Ukraine: The Journal of scient. is.* Vyp. 9. P. 34–42. Kyiv, Ukraine.
- Kazymir, V. (2018). «Pravda i dobra volia peremozhut». *Zhyttia ta diialnist Vasylia Dubrovskoho v Ukraini (1897–1943)* [«Truth and good will will win». Life and work of Vasyl Dubrovsky in Ukraine (1897–1943)]. Kharkiv, Ukraine.
- Lichak, N. (2016). *Organizacija sohraneniya pamjatnikov iskusstva i stariny v 1920–1930-h gg. (po materialam gubernij Centralno-promyshlennoj oblasti)* [The organization of preservation of the monuments of art and antiquity in the 1920s–1930s (based on materials from the provinces of the Central Industrial Region)]. Diss... kand. istor. nauk. Jaroslavl... – PhD in hist. sciences. Yaroslavl, Russia.
- Melnikova, E. (2012). «Sblizhalis narody kraja, predstavitelem kotorogo javljajus ja»: kraevedcheskoe dvizhenie 1920–1930-h gg. i sovetskaja nacionalnaja politika [The peoples of the region were drawing closer, the representative of which I stay: the local studies movement of 1920s–1930s and soviet national policy]. *AbImperio*, P. 209–240.
- Nestulya, O. (1995). *Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukraini* [The destiny of church heritage in Ukraine]. Ch. 2. Kyiv, Ukraine.
- Osnovy pamiatkoznavstva / Pid zah. red.: Hriffena L., Tytovoi O. (2012) [The Outlines of Monuments Research / Under gen. edit. by L. Hriffen, and O. Titova]. Kyiv, Ukraine.

³⁶ Побожій С.І. «Жупани»... С. 28.

³⁷ Білокінь С.І. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 16.

³⁸ Звіт про роботу УКОПК за термін з 23.V.30 до 12.V.31. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 146. Арк. 159.

³⁹ Протокол засідання політичної редакції історії фабрик і заводів от 19 октября 1933 г. Центральный державный архив громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 17.

Vechersky, V. (2002). Vtracheni obyekty arkhitektturnoyi spadshchyny Ukrayiny [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Volosnyk, Y. (2019). Konfiskacija cerkovnykh cinnostej na Kharkivshhyni 1922 r. [The confiscation of church values in Kharkiv region]. *Visnyk Kharkivskogo nacional'nogho universytetu im. V.N. Karazina. Serija: «Istorija» – The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: «History»*, (55). P. 59–68.

Ziakun, A. (2018). Protection of the Monuments of Ukraine in the State Policy During the 20–30-th y. of the XX Century. *Modern Approaches to Cultural Space and Historical Knowledge* (1st Ed.).

Новак Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Novak Oleksandr S. – Ph.D. Student of the Department of history of Ukraine of V.N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Sq., 4, Kharkov, 61022, Ukraine).

E-mail: Novack_A@ukr.net

THE LEGAL FRAMEWORK OF MONUMENT-PROTECTION ACTIVITIES IN THE SOVIET UKRAINE (1928–1933)

*The article deals with the trends that led to significant changes in the sphere of protection of historical and cultural heritage in the period 1928–1933. In particular, the influence of the anti-religious policy of the Soviet government, «Great Break» and the further ideologization of socio-political life on the monument protection sphere is traced. Attempts of relevant structures and their employees to protect the monuments of past epochs from destruction are examined. **The purpose** of the article is to identify main trends in the formation of the relevant legal framework in the context of the all-Soviet processes during 1928–1933. **Research methods.** To achieve this purpose, the problem-chronological, historical-comparative and historical-genetic methods were used. **The methodological basis** of the article is consisted in the multidisciplinary approach. A culturological approach was used to study «The Historical Policy», and the comparative legal analysis was used in studying the legislative acts. **The scientific novelty** of the article is that the materials studied in it allow to better analyze the preconditions for the emergence of crisis tendency in the monument-protection sphere of the Soviet Ukraine (1928–1933) through the studying of «The Historical Policy» and determines the features of monument-protection activities in the Soviet Ukraine in the all-Soviet context. **The conclusion.** Attempts to preserve the monuments of previous epochs at legislative level were unsuccessful due to a number of factors. In particular, the tendency to intensification of the anti-religious struggle and the lack of the opportunities to influence on the implementation of existing laws by the relevant monument-protection structures had the most pronounced negative impact on the condition of the heritage of the past epochs. The inconsistency of the legal framework with the requirements of the time and the neglect of the legislative norms by the representatives of the power structures were particularly noticeable and become disastrous for the monument-protection sphere. After 1930, the change of approaches in the museum sphere intensified the ideologization of the sphere of preservation of the heritage. It was found that the guards tried to resist the lawlessness, but in general these attempts were in vain. The role of the Soviet Russia and Moscow as an all-Soviet center in the monument-protection sphere gradually increased. By the end of 1933, the monument-protection activities in the Soviet Ukraine become practically paralyzed.*

Keywords: «Great Break», cultural policy, legal framework, monument-protection activity, the Soviet Ukraine, Stalin's totalitarian regime, USSR.

Дата подання: 6 серпня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Новак, О. Нормативно-правове регулювання пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1928–1933 рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 105–111. DOI: 10.5281/zenodo.6770300.

Цитування за стандартом APA

Novak, O. (2022). Normatyvno-pravove rehuliuвання pamiatkookhoronnoi diialnosti v radianskii Ukraini (1928–1933 rr.) [The Legal Framework of Monument-Protection Activities in the Soviet Ukraine (1928–1933)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 105–111. DOI: 10.5281/zenodo.6770300.

Юрій Білоусов

АНТИРОСІЙСЬКІ САНКЦІЇ ЄС: ПОЗИЦІЯ БОЛГАРСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКА ДУМКА

DOI: 10.5281/zenodo.6769147

© Ю. Білоусов, 2022. CC BY 4.0

Актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що події 2013–2014 рр. в Україні спричинили глобальні зміни в сучасній (пост-біполярній) системі міжнародних відносин. У контексті загострення відносин між Російською Федерацією та країнами Заходу (зокрема Європейського Союзу) цікавою є ситуація в Республіці Болгарії (РБ) – країні, яка в період біполярного світу була одним із найвідданіших сателітів СРСР. Механізми гібридної війни, які застосовує Росія проти українського суспільства, можуть бути достатньо ефективними в країнах, де існують історично сформовані тісні контакти з Росією в політичній, економічній та соціокультурній сферах. **Метою статті** є вивчення впливу «перезавантаження» відносин між РФ та ЄС на болгарський політикум та суспільні настрої. **Методи дослідження** представлені історико-генетичним (для вивчення генези російського впливу в Болгарії після падіння лівототалітарного режиму Т. Живкова), історико-системним (для узагальнення та систематизації контексту російського впливу в Болгарії на базі різноманітних факторів) та теорією реалізму в системі міжнародних відносин (яка значною мірою пояснює причини налагоджених двосторонніх відносин між РБ та РФ). **Висновки.** Специфіка російського впливу на Болгарію в посттоталітарний період ґрунтується перш за все на прагматизмі, а не політичних поглядах представників болгарської політичної та ділової еліти. Русофільські симпатії в населення сформовані також під впливом політики пам'яті, згідно з якою Росія є історичним союзником Болгарії ще від XIX ст. Однак у глобальному геополітичному контексті європейські та євроатлантичні цінності є основою траєкторії розвитку РБ. Порушення Росією норм міжнародного права щодо України викликало осуд більшої частини болгарського політикуму (за незначними винятками) та більшості громадян, і уряд країни солідаризувався із партнерами ЄС стосовно застосування санкцій проти РФ. Значний відсоток лояльності представників політичної, ділової еліти та болгарських громадян у цілому до Росії зумовлений прагматизмом та позитивним позиціонуванням російської культури в болгарських ЗМІ, а не симпатіями до авторитарної моделі розвитку путінської РФ.

Ключові слова: санкції, Болгарія, вплив, Росія, політичні партії

Події 2013–2014 рр. в Україні значною мірою вплинули на систему міжнародних відносин, що склалася в Європі й у світі після розпаду СРСР і падіння тоталітарних режимів у Центральній та Південно-Східній Європі (ЦПСЄ). Дії Російської Федерації в 2014 р., спрямовані на підрив територіальної цілісності України, викликали осуд світової демократичної спільноти. У відповідь на порушення Росією норм міжнародного права щодо України, керівництво США ініціювало застосування санкцій до низки російських фізичних і юридичних осіб. Цю ініціативу підтримали союзники США в НАТО, а також держави ЄС (які переважно також входять до складу Північноатлантичного Альянсу)¹. Метою санкцій було примушення РФ до перегляду своєї зовнішньополітичної доктрини шляхом обмеження торгово-економічних контактів із економічно розвиненішими країнами Заходу задля гальмування економічного розвитку Росії.

Протягом майже всього періоду новітньої історії зв'язки з Росією значною мірою визначали зовнішню й внутрішню політику Болгарії, особливо в період 1944–1989 рр., коли існувала Народна Республіка Болгарія на чолі з тоталітарним соціалістичним режимом.

За період існування НРБ сформувалося два покоління номенклатури Болгарської комуністичної партії (БКП), які здобули вищу освіту в СРСР (і де, відповідно, отримали ідеологічне виховання). Зокрема, А. Луканов – міністр зовнішньої торгівлі в соціалістичній Болгарії, а після відсторонення від влади Т. Живкова – голова уряду, – народився й виріс у Москві в родині болгарського комуніста-емігранта, здобув вищу освіту в Московському державному інституті міжнародних відносин (МДІМВ). С. Станішев – прем'єр-мі-

¹ Official Journal of European Union. Council Decision 2014/145/CFSP of 17 of March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2014:078:0016:0021:EN:PDF>.

ністр Болгарії в 2005–2009 рр., народився в СРСР у болгаро-українській родині, отримав історичну освіту в Московському державному університеті (МДУ), а громадянином Болгарії став тільки в 1996 р. У МДІМВ у різний час навчалися майбутні міністри закордонних справ демократичної Болгарії І. Бокова, Л. Гоцев, Б. Димитров, С. Даскалов і Т. Ерменков². У період існування соціалістичного режиму НРБ вони перебували на дипломатичній роботі, а після падіння тоталітарного режиму активно брали участь у політичному житті й практично всі (за винятком Даскалова) були діячами Болгарської соціалістичної партії – спадкоємиці БКП в ідеологічному плані. Також радянську вищу освіту мав Р. Овчаров, який займав пост міністра економіки в 2005–2007 рр. і був активним прихильником болгаро-російського співробітництва у сфері енергетики й транзиту енергоресурсів.

Після розпаду СРСР та падіння тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, в Болгарії зберігалася значна економічна присутність РФ. Так, у 1999 р. російська нафтова компанія «Лукойл» у межах проведеної в Болгарії масової приватизації придбала єдиний в країні нафтохімічний завод у м. Бургас³. У 2000-х рр. з російською компанією «Атомстройекспорт» (яка була дочірньою компанією «Росатому») був укладений договір на завершення будівництва АЕС в м. Белене⁴, яке було розпочате ще в другій половині 1980-х рр., але зупинене в 1990 р. в зв'язку з нестачею фінансування. У 2008 р. Болгарія приєдналася до російсько-італійського проєкту «Південний потік»⁵, метою якого було будівництво газопроводу для транзиту російського газу через Чорне море до Європи.

Однак незабаром болгарська сторона відмовилася від участі майже в усіх цих проєктах. Причинами цього були як протиріччя між сторонами проєкту, так і його невідповідність законодавчим нормам ЄС: у 2009 р. в ЄС прийняли т. зв. Третій енергетичний пакет, який був комплексом антимонопольних заходів на ринку видобутку та транзиту енергоресурсів. Згідно з умовами пакету, з метою забезпечення вільної конкуренції компанія-добувач енергоресурсів не могла одноосібно мати у власності розподільні мережі⁶. Наявність потенційних конкурентів – європейських енергодобувних та енергорозподільчих компаній – не влаштовувала російських представників, і вони всіляко намагалися його оскаржити. На початку 2010-х рр. у силі залишився тільки «Південний потік».

Згідно з цим проєктом, через територію Болгарії мав пролягати сухопутний відрізок маршруту загальною довжиною 538 км. від Варни до кордону з Сербією, звідти – до кордону з Угорщиною, а далі – до Словенії та Італії. Передбачали однакову пайову участь як болгарської сторони, яку представляла найбільша енергетична компанія країни «Български енергиен холдинг», так і російської, яку представляв «Газпром»⁷. Керівництво «Газпрому» обіцяло надати Болгарії 20%-ву знижку на газ (якщо будівництво буде йти успішно), що мало зробити ціну поставок російського газу до Болгарії найнижчою серед країн ЦПСЄ⁸. Тендер на будівництво болгарської ділянки газопроводу в травні 2014 р. виграла компанія «Стройтрансгаз», яка належала російському олігарху Г. Тимченку⁹.

Вплив Росії був наявний і в оборонній сфері. Незважаючи на членство в НАТО з 2004 р., Болгарія продовжувала використовувати військову техніку радянського й російського виробництва. Це значно уповільнило переоснащення та переозброєння армії, а також її сумісність із ЗС країн Північноатлантичного альянсу. Станом на 2014 р. болгарська військова авіація комплектувалася загалом радянськими/російськими військовими літаками МіГ-29, Су-25 і гелікоптерами Мі-17 та Мі-24, а також системою ППО, які не відповідали стандартам НАТО. До того ж, відсутність ліцензії корпорації-виробника «МіГ» змушувала болгар вдаватися до російської допомоги, якщо був потрібен ремонт техніки або поставка запчастин. Наземна бойова техніка також в основному була представлена радянськими танками Т-72, Т-55 та бронемашинами БМП-1 і БТР-60¹⁰.

² Bechev D. *Russia's Influence in Bulgaria*. London: The Foundation for European Reform. 2016. P. 11.

³ NS Energy Lukoil Bargas Refinery. *NS Energy*. URL: <https://www.nsenergybusiness.com/projects/lukoil-burgas-refinery/>.

⁴ The Belene Nuclear Power Plant Project, Bulgaria. *Power Technology*. URL: <https://www.power-technology.com/projects/belene-nuclear/>.

⁵ Eurasia Daily Monitor. Agreement to Integrate Bulgaria into Russia's Gas Network. *The Jamestown Foundation*. URL: <https://jamestown.org/program/agreement-to-integrate-bulgaria-into-russias-gas-network/>.

⁶ Third energy package. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/energy/topics/markets-and-consumers/market-legislation/third-energy-package_en.

⁷ Южен поток. *Български енергиен холдинг*. URL: <http://www.bgenh.com/index.php/bg/2014-04-13-21-54-49/2014-04-13-21-55-19>.

⁸ Финансовый портал. «Южный поток» принес Болгарии скидку. *Finforum*. URL: http://finforum.org/page/index.html/_world/juzhnyi-potok-prines-bolgarii-skidku-r46624.

⁹ «Стройтрансгаз» Тимченко поучаствует в строительстве «Южного потока» в Болгарии. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/article/orubs-bulgary-timchenko-idRUKBN0E720Q20140527>.

¹⁰ The Military Balance. *The Annual Assessment of Global Military Capabilities and Defence Economics*. London: The International Institute for Strategic Studies. P. 476.

Стосовно політичних партій, то в перші роки існування демократичної Болгарії БСП активно виступала проти європейської та євроатлантичної інтеграції. Її головним опонентом на той час стала партія «Союз демократичних сил», члени якої були прихильниками зближення з країнами Заходу. У першій половині 1990-х рр. була відсутня чітко вироблена зовнішньополітична стратегія, і на парламентських виборах поперемінно більшість голосів отримували СДС і БСП, які пропонували свої концепції соціально-економічного й політичного розвитку Болгарії.

Ситуація змінилася в 1997 р., коли до влади прийшов кабінет на чолі з І. Костовим – представником прозахідної партії «Союз демократичних сил» (СДС). Уряд Костова затвердив курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію Болгарії, який привів до вступу РБ до НАТО у 2004 р.¹¹ й до ЄС у 2007 р.¹² Після включення Болгарії до складу євроатлантичних структур, керівництво БСП в цілому відмовилося від критичної риторики стосовно західного вектора зовнішньої політики, при цьому як і раніше просувало ідею зміцнення двосторонніх відносин із РФ.

Загалом, напередодні загострення відносин між ЄС та РФ, за результатами парламентських виборів, які відбулися в травні 2013 р., до складу Народних зборів Болгарії увійшли такі політичні партії:

- правоцентристська партія «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» (ГЕРБ). Мала більшість місць (97 на основі 30,5%). Представники ГЕРБу відстоювали пріоритетність прозахідного розвитку Болгарії в складі ЄС і НАТО, при цьому не використовували у своїх програмах відверто антиросійську риторику;

- Болгарська соціалістична партія. Представники цієї фракції не виступали проти поточного прозахідного курсу, однак ратували за зміцнення торгово-економічних і культурних контактів із РФ. Усього мали 84 мандати на основі 26,61% голосів;

- партія турецької національної спільноти «Рух за права і свободи» (ДПС). Позиціонувала себе як захисника інтересів турецького населення, загалом схилилася до правоцентризму. Отримала 36 місць на базі 11,31% голосів;

- партія «Атака», чия ідеологічна база ґрунтувалася на засадах євроскептицизму та націоналізму. Ця партія була основним критиком європейського та євроатлантичного вектора розвитку Болгарії. Мали 23 мандати на основі 7,30% голосів виборців¹³.

У 2013–2014 рр. Болгарію охопили антимонопольні протести, що призвели до відставки уряду прем'єр-міністра Б. Борисова, і країною до жовтня 2014 р. фактично керували службові тимчасові кабінети. Тому, коли 17 березня 2014 р. Радою ЄС був уведений перший пакет санкцій проти РФ¹⁴, це викликало занепокоєння в болгарському уряді.

Тимчасовий урядовий кабінет під керівництвом прем'єр-міністра П. Орешарські, сформований загалом із представників БСП, заради недопущення ескалації політичної кризи, повинен був знайти баланс між своїми зобов'язаннями перед західними союзниками й вигодою від стабільних відносин із РФ. Міністр закордонних справ К. Вігенін (представник БСП) висловив думку, що Болгарії слід діяти обережно, оскільки санкції завдають більше шкоди ЄС (і Болгарії зокрема), ніж Росії. Орешарські погодився з тезою, що Болгарія буде однією з країн, які найбільше постраждають, у разі введення санкцій, і не виключав вірогідність вето. Лідер партії «Атака» В. Сидеров наполягав на безумовному вето питання щодо санкцій проти Росії.

Колишній президент РБ С. Станішев і вісім депутатів від БСП ще 14 березня 2014 р. запропонували проєкт резолюції щодо врегулювання української кризи. Згідно з цим документом, Україну й Росію закликали до політичного діалогу, оголошували підтримку територіальної цілісності України, а російські війська в Криму мали повернутися до місця постійної дислокації в м. Севастополь. Вказувалося на необхідність прийняття рішення, яке не буде перешкоджати реалізації стратегічно важливих для Болгарії міжнародних проєктів, зокрема «Південному потоку»¹⁵.

Однак через два дні Пленум БСП повністю переписав цю резолюцію. У новій версії не було згадки про російські війська в Криму, говорилося лише про «занепокоєння через активізацію військової активності в регіоні, зокрема на Кримському півострові». Також

¹¹ Seven new members join NATO. *NATO Update*. URL: <https://www.nato.int/docu/update/2004/03-march/e0329a.htm>.

¹² Treaty concerning the Accession of the Republic of Bulgaria and Romania to the European Union. *An official website of the European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12005SA>.

¹³ Избори за народни представители 2013. *Централна избирателна комисия. Резултати от избору*. URL: <http://results.cik.bg/pi2013/rezultati/index.html>.

¹⁴ European Union Newsroom. EU adopts restrictive measures against actions threatening Ukraine's territorial integrity. *European council. Council of the European Union*. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/141603.pdf.

¹⁵ БСП иска НС да подкрепи суверенитета на Украйна и да призове Брюксел да не спира «Южен поток». *Media-pool*. URL: <https://www.media-pool.bg/bsp-iska-ns-da-podkrepi-suvereniteta-na-ukraina-i-da-prizove-bryuksel-da-nespira-yuzhen-potok-news217944.html>.

було рекомендовано відкласти підписання Угоди про асоціацію з Україною до майбутніх виборів президента¹⁶.

Тим часом М. Малінов – інший впливовий депутат парламенту від БСП, голова Національного руху «Русофіли» й видавець партійної газети «Дума», виступив на Болгарському національному телебаченні в телепередачі «Референдум», де, говорячи про події в Криму, привітав «із перемогою в Третій Кримській війні всі православні слов'янські народи світу»¹⁷.

24 березня 2014 р. відбулося засідання Консультативної ради з питань національної безпеки (CCNS) при президенті Болгарії. Темою засідання були ризики для Болгарії, що виникли в результаті ескалації української кризи. За винятком лідера партії «Атака», всі члени Ради висловили підтримку територіальній цілісності України й заявили, що позиція Болгарії в українському питанні буде відповідати загальній позиції НАТО і ЄС¹⁸.

Що ж стосувалося «Південного потоку», то 17 квітня Європарламент прийняв резолюцію, у якій рекомендував припинити будівництво ділянок газопроводу, що проходили через території країн ЄС¹⁹. У червні (коли вже мали початися будівельні роботи болгарської ділянки газопроводу) прем'єр-міністр Орешарські зустрівся з американськими сенаторами Д. Маккейном, Р. Джонсоном і К. Мерфі, і після бесіди з ними оголосив про припинення будівництва газопроводу до того часу, поки не буде вироблена спільна з Брюсселем позиція з цього питання²⁰. Позиція ЄС залишалася непохитною: в умовах українсько-російського протистояння жодні переговори про спільні проекти з РФ неможливі. До того ж, Г. Тимченко, відповідальний за болгарську ділянку газопроводу, потрапив до списку санкцій ЄС, утративши можливість займатися комерційною діяльністю на території Євросоюзу.

Восени 2014 р. через безперервні бойові дії на сході України, Європарламентом була прийнята нова резолюція «Стан справ в Україні й стан відносин між Європейським союзом та Росією»²¹. Відповідно до цієї резолюції, країни ЄС мали розірвати в односторонньому порядку співробітництво з РФ в енергетичній галузі. Незважаючи на всю потенційну вигоду, яку могла б отримати Болгарія в разі успішного завершення «Південного потоку», необхідність узгодженості з європейськими колегами вимагала дотримуватися спільної позиції ЄС.

Відмова від «Південного потоку» викликала сильне обурення представників БСП, проте загострювати ситуацію соціалісти не стали. На жовтень 2014 р. були призначені чергові парламентські вибори, а відсутність консенсусу з питань санкцій могла спровокувати новий виток протистояння. У листопаді 2014 р. було сформовано вже постійний уряд, більшість місць у парламенті отримали депутати від партій ГЕРБ, БСП і ДПС, а крісло прем'єр-міністра знову зайняв Борисов, що ознаменувало завершення політичної кризи.

Якщо ж розглядати економічні наслідки для Болгарії, то слід зазначити, що в економічному плані відмова від «Південного потоку» не була для РБ настільки критичною. Ще в 2011 р. в межах програми з підвищення енергозабезпечення населення завдяки коштам, виділеним ЄС, болгарські домогосподарства почали переходити на електричне опалення. Додатково з коштів Міністерства соціальної політики виплачували допомогу для тих, хто не міг сплачувати необхідну суму за користування електроенергією²².

У серпні 2014 р. черговий тимчасовий кабінет під керівництвом прем'єр-міністра Г. Блізнашкі зробив спробу скорегувати чинну стратегію оборони з урахуванням нових геополітичних реалій. Новий уряд, на відміну від попереднього, складався загалом із безпартійних міністрів і представників прозахідних партій ГЕРБ і СДС. Тому, вже на початку

¹⁶ БСП: Никогасрещу Русия, никогасрещу Европейския съюз. *Mediapool*. URL: <https://www.mediapool.bg/bsp-nikoga-sreshtu-rusiya-nikoga-sreshtu-evropeiska-sayuz-news217990.html>.

¹⁷ Депутат от БСП: «Честитя на всички православни славяни победата в Трета Кримска война, идват Балканите». *Mediapool*. URL: <https://www.mediapool.bg/chestitya-na-vsichki-pravoslavni-slavyani-pobedata-v-tretata-krimska-voina-idvat-balkanite-news218106.html>.

¹⁸ КСНС: Не признаваме резултатите от референдума в Крим. *Cross. Online Bulgarian Network*. URL: <http://www.cross.bg/bulgariya-ukraiina-rusiya-1402625.html#.YLjeT6GwnIx>.

¹⁹ European Parliament resolution of 17 April 2014 on Russian pressure Eastern Partnership countries and in particular destabilization of eastern Ukraine. *European Parliament*. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P7-TA-2014-0457&format=XML&language=EN>.

²⁰ Орешарски след среща с US сенатори: Спряхме «Южен Поток». «*Сега*». URL: <http://www.segabg.com/article.php?id=701994>.

²¹ European Parliament resolution on the situation in Ukraine and the state of play of EU-Russia relations. *European Parliament*. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B8-2014-0125&format=XML&language=EN>.

²² Lenz N., Grgurev I. Assessment of energy poverty in new European Union member states: the case of Bulgaria, Croatia and Romania. *International Journal of Energy Economics and Policy*. 2017. № 2. P. 2.

свої роботи експертами з команди міністра оборони В. Шаламанова була доопрацьована військова стратегія РБ з урахуванням нових геополітичних реалій.

В оновленій стратегії національної безпеки під назвою «Бачення 2020: Болгарія в НАТО і системі європейської оборони» Росія була класифікована як потенційна зовнішня загроза для Болгарії. У звіті також окреслили такі чинники російського впливу в РБ, як зв'язок політиків і бізнесменів із Росією, енергетична залежність і російський вплив на болгарські засоби масової інформації. Офіційні особи Болгарії також вказали на порушення національного повітряного простору російськими військовими літаками²³.

Також міністр оборони рекомендував оновити авіапарк болгарських ВПС, запропонував купити американські літаки F-16 у Італії чи Греції, або винищувачі «Eurofighter Турпоон» у Португалії й у такий спосіб позбутися від російської залежності в постачанні запчастин і проведення ремонтних робіт²⁴.

Нова військова стратегія була одразу ж розкритикована БСП, а також її союзником – «Альтернативною болгарському відродженню» (АБВ) та її лідером Георгі Пирвановим, які звинуватили міністерство оборони в спробах внести розбрат у болгаро-російські відносини. І, піддавшись тиску з боку БСП і АБВ, Георгі Блізнашкі віддав розпорядження переробити текст доктрини. У новій, більш нейтральній версії, зовнішньополітичні амбіції керівництва РФ стосовно контролю над пострадянським простором, переозброєння та авторитарна політика більше не розглядалися як пряма загроза. Замість цього було використано формулювання «незаконна анексія Криму Росією й конфлікт на сході України». Також були вилучені пункти про «інформаційну війну, яка підриває болгарську державність за підтримки політичних та економічних суб'єктів, а також ЗМІ».

Найбільш проросійською позицією щодо санкцій відзначилася партія «Атака». Сідеров жорстко розкритикував позицію болгарського уряду й підтримав дії Росії в Криму. У лютому 2015 р. В. Сідеров, який відвідав разом із делегацією соратників Крим, окупований російськими військами, заявив про визнання його суб'єктом РФ і закликав на знак незгоди з позицією ЄС щодо Росії провести референдум із питання про можливий вихід РБ з НАТО і Євросоюзу (який у підсумку так і не відбувся через відсутність підтримки цієї ініціативи депутатами з інших фракцій у Народних зборах). Інший депутат «Атаки», М. Ташева, заявила, що близько 80% болгарських громадян вважають Кримський півострів російським²⁵ (хоча стосовно цього не було надано жодних результатів будь-яких соціологічних досліджень).

Якщо звернутися до реальних соціологічних опитувань громадської думки, то за запитом Європейської ради з міжнародних відносин, у період 23 лютого – 4 березня 2015 р. аналітичним агентством «Alpha Research» було проведено соціопитування з приводу сприйняття Росії після подій 2014 р. Було опитано 1000 респондентів різного віку й рівня освіти з різних регіонів країни. Опитування показало, що, незважаючи на порушення Росією норм міжнародного права щодо України, серед болгар збереглося позитивне ставлення до РФ. Навіть після подій минулого року своє лояльне ставлення до неї висловили 54% опитаних, а 7% заявили, що сьогодні вони підтримують Росію більше, ніж до анексії Криму. У 40% опитаних дії Росії в цьому конфлікті викликали негативну реакцію, але при цьому тільки 9% із них заявили, що вони негативно ставилися до Росії до конфлікту, а решта 30% змінили своє ставлення на негативне в зв'язку з подіями 2014 р. Невдоволення Росією та її зовнішньою політикою висловлювали загалом жителі столиці і, перш за все, молоді люди віком від 18 до 30 років. Лояльно сприймали РФ люди старшого й пенсійного віку.

Що стосувалося оцінки зовнішньої політики Болгарії щодо конфлікту в Україні, то тут більшість респондентів дали позитивну оцінку. Близько двох третин (74%) вважають, що Болгарія проводить помірну й збалансовану політику, 12% вважають, що вона занадто агресивна, а 10% – що навпаки Болгарія занадто лояльна до РФ. Більшість респондентів також добре сприймали факт вступу Болгарії в НАТО. Для 42% опитаних членство в Альянсі було гарантом безпеки Болгарії, на відміну від 22%, які вважали, що це приносить шкоду країні. 53% вважали, що Болгарія повинна виконати всі свої зобов'язання як член НАТО, 32% висловилися, що, в залежності від ситуації, деякі з них краще не виконувати, і тільки 14% заявили, що Болгарії слід вийти зі складу НАТО. На підставі дослідження був зроблений висновок, що болгар загалом добре ставляться як до євроатлантичних структур, так і до РФ, але тим не менш не вважають, що російська зовнішньополітична траекто-

²³ Mihailova A., Dimitrov P. In Line with Brussels. Romanian and Bulgarian Position on the Ukrainian Crisis. *Europolity*. 2017. № 1. P. 98.

²⁴ Армію Болгарии просят избавляться от советской техники. *BBC. Русская служба*. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/10/141014_bulgaria_russia_defence.

²⁵ Сидеров се подвизава в Крим, признава част от Русия. *Mediapool*. URL: <http://www.mediapool.bg/siderov-se-podvizava-v-krim-priznava-go-za-chast-ot-rusiya-news230553.html>.

рія і модель розвитку в цілому може бути прикладом для наслідування. Також більшість респондентів дотримувалися думки, що НАТО і ЄС є гарантією процвітання й розвитку Болгарії²⁶.

Загострення відносин із Росією теж не посприяли збільшенню витрат бюджетних коштів із болгарського бюджету на ВПК. Згідно з вимогами Альянсу, його члени повинні витрачати не менше 2% від розміру свого ВВП на потреби військово-промислового комплексу. Якщо порівняти цей показник у Болгарії та її партнерів по НАТО, то в країнах Балтії та Польщі цей показник у 2015 р. збільшився в порівнянні з 2014 р. (у Естонії на 2015 р. він перевищував 2%), у Болгарії цей показник навпаки знизився з 1,32% до 1,29%²⁷.

Також Росія, незважаючи на санкції, залишилася одним із основних торговельних партнерів Болгарії й перебувала в числі основних імпортерів енергоресурсів. «Газпром» і «Лукойл» зберегли домінування на енергетичному ринку Болгарії: за даними Центру болгарської промисловості в Москві, вуглеводні складали 76,4% болгарського імпорту з Росії, що становить 5,3 млрд. доларів США.

Стосовно болгарського експорту, то в цьому напрямку Росія не була ключовим ринком для Болгарії та сильно відставала від її провідних партнерів, таких як Німеччина, Туреччина, Італія і навіть сусідні Румунія та Греція (експорт Болгарії в Російську Федерацію в 2014 р. склав 707,3 млн. доларів США, або близько 3% від загального обсягу експорту), тому російське ембарго на товари ЄС, яке було введене в серпні 2014 р., фактично не вплинуло на аграрний сектор економіки РБ²⁸.

Тема антиросійських санкцій у подальші роки стала популярною в політичному житті РБ. У риториці політиків-евроскептиків санкції стали виправданням соціально-економічних проблем у болгарському суспільстві. Однак більшість прихильників подібних політичних сил – малозабезпечені громадяни, які просто не можуть оцінити можливості вільного пересування й відкриті ринки праці, оскільки не мають для цього ні достатню кількість коштів, ні відповідної фахової кваліфікації²⁹.

Як підсумок, необхідно зазначити, що позиція Болгарії щодо антиросійських санкцій ЄС відрізнялася амбівалентністю. При збереженні солідарності болгарського уряду з позицією своїх європейських партнерів із питання нової «санкційної» політики стосовно РФ, у середовищі болгарської політичної та економічної еліти були практично відсутні антиросійські погляди. Частково це обумовлено історично сформованими та укоріненими в болгарському суспільстві русофільськими традиціями, частково – політикою пам'яті, у контексті якої образ Росії представлений у позитивному світлі. Не можна також заперечувати прагматизм окремих представників політичних і ділових кіл, котрі не бажують відмовлятися від вигоди, яку приносило збереження зв'язків із РФ. Болгарія стала своєрідним «мостом» між Заходом і Сходом в умовах конфронтації, при цьому зберігаючи незмінними свої зовнішньополітичні пріоритети, затверджені ще в 1997 р. ГЕРБ і БСП, незважаючи на ряд програмних відмінностей, в цілому поділяли ідеали парламентської демократії. А конфронтація між політиками була більше обумовлена боротьбою за владу й фінанси, а не ідеологічними протиріччями.

References

- Bechev, D. (2016). Russia's influence in Bulgaria. *The Foundation for European Reform*. P. 5, 11. London, Great Britain.
- Kurecic, P. (2017). New «Cold Warriors» and the «Pragmatics»: The Differences in Foreign Policy Attitudes towards Russia and the Eastern Partnership States among the NATO Member States from Central and South-Eastern Europe. *Croatian International Relations Review*. № 80. P. 66. Zagreb, Croatia.
- Lenz, N., Grgurev, I. (2017). Assessment of energy poverty in new European Union member states: the case of Bulgaria, Croatia and Romania. *International Journal of Energy Economics and Policy*. № 2. P. 2. Cappadocia, Turkey.
- Mihailova, A., Dimitrov, P. (2017). In Line with Brussels. Romanian and Bulgarian Position on the Ukrainian Crisis. *Europolity*. № 1. P. 98. Bucharest, Romania.
- Valeva, E.L. (2018). Bolgariya: mezhdru evrooptimizmom i evroskeptitsizmom (2007–2017 gg.) [Bulgaria: between euro-optimism and euro-scepticism (2007–2017)]. *Evropa. Evraziya. XXI v. nachinaetsya – Evrope. Eurasia XXI c. begins*. Moscow, Russia.

²⁶ Public Opinion Poll: Bulgarian Foreign Policy, the Russia-Ukraine conflict and national security. *European Council on Foreign Relations*. URL: https://ecfr.eu/article/public_opinion_poll311520/.

²⁷ Kurecic P. New «Cold Warriors» and the «Pragmatics»: The Differences in Foreign Policy Attitudes towards Russia and the Eastern Partnership States among the NATO Member States from Central and South-Eastern Europe. *Croatian International Relations Review*. 2017. № XXIII (80). P. 66.

²⁸ Bechev D. Russia's Influence... P. 5.

²⁹ Валева Е.Л. Болгария: между еврооптимизмом и евроскептицизмом (2007–2017 гг.). *Европа. Евразия. XXI в. начинается*. Отв. ред. К.В. Никифоров. Москва: ИСЛ РАН; ПОЛИМЕДИА, 2018. С. 383.

Білоусов Юрій Володимирович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Bilousov Yurii V. – Ph.D. Student of the Department of modern and contemporary Department (4 Freedom Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: yuriibelousov94@gmail.com

ANTI-RUSSIAN SANCTIONS: POSITION OF BULGARIAN POLITICAL PARTIES AND PUBLIC OPINION

The relevance of the publication is that the events of 2013–2014 in Ukraine caused global changes in the modern (post-bipolar) system of international relations. In the context of the aggravation of relations between the Russian Federation and Western countries (including the European Union) it is interesting the situation in the Republic of Bulgaria (RB) – a country that during the bipolar world was one of the most loyal satellites of the USSR. The mechanisms of hybrid warfare used by Russia against Ukrainian society can be quite effective in countries where there are historically close contacts with Russia in the political, economic and socio-cultural spheres. *The aim* of the article is to study the impact of the «reset» of relations between Russia and the EU on Bulgarian politics and public sentiment. *Research methods* are represented by the historical-genetic method (to study the genesis of Russian influence in Bulgaria after the fall of the left-wing totalitarian regime of T. Zhivkov), historical-system (to generalize and systematize the context of Russian influence in Bulgaria based on various factors) and the theory of realism in international relations (which largely explains the reasons for the established bilateral relations between Bulgaria and Russia). *Conclusions.* The specificity of Russia's influence on Bulgaria in the post-totalitarian period is based primarily on pragmatism, rather than the political views of the Bulgarian political and business elite. Russo-philie sympathy for the population is also formed under the influence of the policy of memory, according to which Russia has been a historical ally of Bulgaria since the nineteenth century. However, in the global geopolitical context of European and Euro-Atlantic values is the basis of the vector of development of Bulgaria.

Keywords: sanctions, Bulgaria, influence, Russia, political parties.

Дата подання: 14 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 21 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Білоусов, Ю. Антиросійські санкції ЄС: позиція болгарських політичних партій та громадська думка. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 112–118. DOI: 10.5281/zenodo.6769147.

Цитування за стандартом APA

Bilousov, Yu. (2022). Antyrosiiski sanktsii ES: pozytsiia bolharskykh politychnykh partii ta hromadska dumka [Anti-Russian Sanctions EU: position of Bulgarian political parties and public opinion]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 112–118. DOI: 10.5281/zenodo.6769147.

УДК 821.161.2.-3'04.09:[271.4(477)-722.51-284Іларіон]

Ольга Чапля

ПРИ-СУТНІСТЬ ХРИСТОЛОГІЧНОГО У «СЛОВІ ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ»¹

DOI: 10.5281/zenodo.6783359

© О. Чапля, 2022. CC BY 4.0

У літературознавчому дискурсі бракує уваги до богословських аспектів творів, що постали на початку руського християнства, а отже, трансливали норми віровчення, визначали траєкторії українського богомислення і впливали на подальше письменство. **Метою статті** стало висвітлення деяких нюансів христологічної тематики, що відображена, експліцитно чи імпліцитно, у «Слові про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. **Методологія дослідження** виростала з потреби міждисциплінарного підходу, що поєднує теологічні та філологічні студії, відтак текст першого руського митрополита прочитано в герменевтичному ключі й зіставлено з поглядом *ex corde Ecclesiae*; інтертекстуальний метод та зіставний аналіз згодився для пошуку джерел богословської думки, порівняння інтекстів та інтерпретації змістових конотацій у кінцевому тексті. **Наукова новизна** представленої розвідки вбачається у спробі виокремити христологічні мотиви в «Слові про Закон і Благодать», простежити впливи Антіохійської богословської школи на Іларіонове розуміння особи Ісуса Христа, проаналізувати способи монтажу христологічних епізодів у текст проповіді й з'ясувати їхнє навантаження у цілісній риторичній стратегії. **Висновки.** Історико-богословський еккурс у становлення христології підтверджує складність вчення про Ісуса Христа, а заразом – архиважливість цього вчення для Церкви, особливо для нових спільнот, які тільки входили до неї. У «Слові про Закон і Благодать», найбільше в першій його частині – проповіді, христологічна тема, посідаючи центральне місце, вибудовує «хребет» твору, організовує його. Сутність Ісуса Месії Іларіон розкриває зокрема через кореляцію прототип / тип – Ісаак / Ісус, образність Сонця, а також боголюдські Христові діяння.

Ключові слова: «Слово про Закон і Благодать», митрополит Іларіон, христологія, інтертекст, типологія, боголюдськість.

Одним із магістральних розділів богослов'я як науки та способу раціонального осягнення Божественної сутності є христологія. Вона зосереджена на дослідженні ідентичності Ісуса, який народився з роду Давида у Вифлеємі Юдейському (Мт. 2:1) на початку першого століття, подорожував Палестиною, зіцлюючи недужих, виганяючи бісів, закликаючи до покаяння в очікуванні близькості Суду Божого; повів за собою чимало послідовників, завершив земний шлях стратою на хресті й, за свідченням учнів, воскрес. Початок христології в тому, як цей чоловік під час свого служіння презентував себе і як його розуміли інші в термінах, значною мірою запозичених із тогочасного юдаїзму (найперше апокаліптичного)². Отже, вчення про Христа, яким його прийняла Церква, основане не тільки на євангельських текстах, воно оформилося й систематизувалося в писаннях святого верховного апостола Павла, який не належав до тих дванадцятьох, що відгукнулися на Ісусовий поклик «Δεῦτε ὁπίσω μου», більш відомий у латинському перекладі: «*Vade tecum!*» (Мт. 4:19). Можливо, саме чудесно-драматична історія навернення ревного фарисея, що стала свідченням незбагнених шляхів Господа, якими Він сам іде до людини, спричинилася до відданого служіння апостола народів. Павлові листи позначені виразною христосентричністю: у всьому корпусі «Χριστός» вжито 599 разів, тоді як «θεός» – 536³. Він гово-

¹ Доповідь була виголошена на щорічній Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», яка відбулася 24 квітня 2020 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² New Dictionary of Theology: Historical and Systematic, 2-nd ed. by Martin Davie and others. London, 2016. P. 176.

³ Gordon D. Fee. Pauline Christology: An Exegetical-Theological Study. Hendrickson Publishers, 2007. P. 488.

рить про Ісуса насамперед як про Спасителя: «Христос умер за наші гріхи згідно з писанням»⁴ (1 Кор. 15:3) і «був виданий за гріхи наші й воскрес для нашого оправдання» (Рим. 4:25). Причому сенс Відкуплення, якщо слідувати за апостолом народів, полягає у відновленні людської природи – «*lapsus naturae humanae*» – і зодягненні в Христа, через якого Бог примирив нас із собою, аби ми стали новим створінням (пор.: 2 Кор. 5:17–18). Через хрещення – народження з Духа – утворюється сутнісно нова спільнота, Церква, яка працює за парадоксальними законами рівності – як гендерної, так і національної чи суспільної. З ідеєю відкуплення пов'язане сприймання Ісуса як «другого Адама», чоловіка без гріха, тобто людини в первісному Божому задумі. Для християнської свідомості I ст. Ісус є Сином Отця, посланого перед віками, Логосом – Втіленою Мудрістю, Воскреслим Господом і Месією з юдейських пророцтв.

Згодом, у так званому патристичному періоді, питання стосунків Ісуса з Отцем (і Святим Духом) було чи не найбільшим каменем спотикання для отців Церкви, яким доводилося боротися з ересями («*αἵρεσις*» – вибір) і на Вселенських Соборах проголошувати правди віри. Найактивнішими тут виявилися представники Александрійської та Антіохійської богословських шкіл, що розвивали різні теологічні формули й дискутували щодо втілення Слова Божого в плоті Ісуса, намагалися виміряти в Ньому рівень божественного й людського, теоретизували довкола онтологічних статусів Його волі й природи.

Так, наприклад, під час Нікейського Собору (325 р.), засудивши погляди священника Арія, який вважав Ісуса не Богом, а людиною, найдосконалішим Божим творінням і зразком для наслідування, єпископи потвердили єдиносутність («*ὁμοούσιος*») Сина з Отцем, що автоматично означало предвічність Ісуса, а це своєю чергою заперечувало поширену з II ст. теорію адопціонізму, згідно з якою Ісус був звичайною людиною, але під час хрещення у тридцятилітньому віці за дією Святого Духа став «усиновленим» Сином Божим. Не минуло й ста років, як виникла потреба знову скликати Собор, аби очистити христологічну доктрину й висловитися з приводу уявлень Константинопольського патріарха Нестора, який розділяв дві особи або іпостасі («*ὁποστάσις*»), Бога й людини, які водночас співіснують в Ісусі, а тому Марію – матір Ісуса, пов'язану лише з Його людською природою, – треба називати не людинородицею («*ἄνθρωποτόκος*»), як пропонували деякі тогочасні монахи кола, а Христородицею («*Χριστοτόκος*»). Але рішення Ефеського Собору 431 р. засудили ересь несторіанства, відтоді єдиноправильною щодо Марії є атрибуція Богородиця – Теотокос («*Θεοτόκος*»). Невдовзі після цього, 451 р., представники Вселенської Церкви зібралися в Халкедоні, щоб вирішити дилему вираження віри в Ісуса, досягнувши консенсусу між александрійцями й антіохійцями, а також уточнивши деякі формулювання попередніх Соборів. Після жвавих, а подекуди емоційно та інтелектуально палких обговорень Собор підсумував кілька визначальних пунктів віросповідання, яких дотримуються більшість християнських Церков: Ісус – Господь, один єдиний предвічний Син Творця, єдиносутний з Отцем, досконалий Бог і досконалий чоловік, тіло й душа Якого не відрізняються від наших. Хоча суперечки ще тривали, міцний фундамент розуміння сутності Христа був закладений і так його приймали народи-неофіти.

Якщо правильна віра в Христа є осердям християнства, початком шляху, то потрібно (й не менш цікаво) подивитися, як цей шлях розгортався в руському народі. Здається, його найкраще демонструє найдавніший зі збережених оригінальних текстів, написаний у Києві в першій половині XI ст., – «Слово про Закон і Благодать», авторства богослова й письменника Іларіона, митрополита Київського. Декларує христологічну спрямованість твору його назва: «О законѣ, Моисѣомъ данѣмъ, и о благодѣти и истинѣ, Исусомъ Христомъ бывшіи»⁵, яка є інтертекстуальною і відсилає до джерела, а саме до Євангелія від Йоана (1:17): «Закон бо був даний від Мойсея, благодать же й істина прийшла через Ісуса Христа». Поглянувши на біблійний контекст цього стиха, зауважимо, що він увінчує так званий Пролог, який завершується наступним 18-м стихом, де христологія Логоса виявляє зв'язок Ісуса з Отцем: «Ніхто й ніколи Бога не бачив. Єдинородний Син, що в Отцевому лоні, – той об'явив». Початок унікального (бо три інші вважають синоптичними) Євангелія став для екзегетів незвичним простором для інтерпретацій змісту, здогадок та пояснень, а також аналізу форми, яку можна назвати, однак із певними застереженнями, поетичною через її ритмічну організованість. До речі, подібну ритмічну впорядкованість спостерігаємо й у творі першого руського митрополита.

Іларіон говорить про Христа-Бога – другу Особу Пресвятої Тройці та історичного Ісуса з Назарета, – розвиваючи перевагу Благодаті над Законом. Закон даний через Мой-

⁴ Тут і далі біблійний текст цитую за виданням: Святе Письмо. Переклад І. Хоменка. Рим, 2007.

⁵ Слово о законе и благодати митрополита Илариона / Подг. текста А.М. Молдована. Библиотека литературы Древней Руси. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1. С. 26–61. Тут і далі цит. за: *Изборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr01.htm>.

сея – вибраного з-поміж інших, але таки чоловіка, а Благодать явлена в кенозисі самого Бога, який став Чоловіком. Рональд Божик (Ronald Bozyk), досліджуючи Закон і Благодать у творі митрополита Іларіона, акцентував на паралелі Мойсей – Христос, за допомогою якої автор «Слова» наче підкреслює винятковий статус тих, які прийняли Христа й спасаються Богочоловіком, а не просто навчанням вчителя-людини⁶. Тому вже від самого початку твору в ньому в різні способи присутній Христос, тож впродовж усього тексту слухач / читач пізнає Його сутність, і відповідаючи собі на питання «*Ким є Христос?*», ставить наступне – «*Що Він (з)робив?*»

Насамперед (і у «Слові», і в богослов'ї) виявляється задум Творця, який зволив спасати свій народ спочатку Законом, «послѣжде же сыномъ своимъ вся языки спасе евангелиемъ и крещениемъ»⁷. Сотеріологічна спрямованість Іларіонового тексту настільки важлива, що стає його центральною темою, а за словами академіка Михайла Возняка, – завданням і предметом: «Завдання і предмет Слова змалювати та прославити прихід Христа на землю для рятунку людського роду»⁸. Єдинородний Син Божий взяв на себе людське тіло: «не привидѣніемъ пришеде на землю, но истинно, пострадав за ны плотію и до гроба и съ собою въскрѣсив ны»⁹, – тож достойний найвищої прослави-вдячності.

Слід враховувати, що християнству притаманне інше трактування часу, порівняно з язичницьким. На противагу колоподібному сприйняттю, нова віра презентувала усвідомлення часу як прямої, що має (у Бозі) свій початок і кінець, а отже, з'явився простір для розуміння історії. З погляду християнина, все підвладне Божественному Провидінню, яке веде людину до її Творця через Ісуса Месію. Митрополит Іларіон сприймає історію в біблійних координатах: «Моисѣ бо и пророци о Христовѣ пришествіи повѣдааху, Христос же и апостоли его о въскресеніи и о будущимъ вѣцѣ»¹⁰; координатах, де центральною – опорною – точкою є Ісус, що поєднав, здавалось би, цілком окремі Завіти, Старий і Новий (можливо, найвідповідніше було б їх бачити як єдину суцільну нитку, хоча й різних кольорів). У цю історію завдяки Володимировому хрещенню вплетена Русь, «Іларіон прагне вписати її [Русь – О. Ч.] в загальний контекст всесвітньо-історичного поступу»¹¹.

Історія проходила етап тіні Закону, однак вивершувалася в істині Благодаті. Як і апостол Павло, митрополит Іларіон для ілюстрації зв'язків між Законом і Благодаттю вибирає старозавітні образи Авраамової рабині Агар і його дружини Сари – початкові біблійні образи, як міг би сказати Ярослав Пелікан, адже «історія Біблії починається не з Адама і Єви, а з Авраама і Сари»¹². Тайна явлення Бога чи Його ангелів супроводжувала найбільш знакові моменти біблійної історії. Як у палаючому кущі Суций повідомив Мойсєві, через якого об'явив згодом Закон: «Іди ж, оце пошлю тебе до фараона, щоб вивів ти народ мій, синів Ізраїля з Єгипту» (Вих. 3:10), так і в діброві Мамре Він приходив у вигляді трьох Мужів до майбутнього «батька многоти народів» (Бут. 17:5), щоби сказати: «Я вернуся за рік о цій порі, й Сара, твоя жінка, буде мати сина» (Бут. 18:10), зрештою, Гавриїл був посланий у Назарет сповістити: «Не бійсь, Маріє! Ти бо знайшла ласку в Бога. Ось ти зачнеш у лоні, й вродиш сина, й даси йому ім'я Ісус» (Лк. 1:30–31). Ці епізоди Іларіон розгортає одночасно, можна подумати, що він вдається до ефекту «перестрибування», але ж ні, – автор провадить позірно різні теми, щоб визвучити особливу поліфонію Божого задуму: «Тогда убо отключи боже ложесна Сарьрина, и зачєньши роди Исаака, свободнаа свободнаго. И прісѣвѣвшу богу чєловѣчєска єстьства, явишася уже безвѣстнаа и утаєнаа и родиса благодать, истина, а не законъ, сынъ, а не рабъ»¹³. Митрополит в образі Ісаака бачить прообраз Ісуса. Доречно наголосити, що так само «бачить» біблійна типологія, показуючи єдність Старого й Нового Завітів. Ісаака вважають одним із прототипів Христа, власне, через епізод із жертвоприношенням: «подібно як Авраам був готовий принести в жертву найдорожче, що у нього було, тобто – свого єдиного сина, так і Отець Небесний не пожалів свого єдиного Сина для спасіння людського роду»¹⁴. Аналогія виявилася і в топографічності (обидві події відбувалися на горі), і у процесуальних деталях (Ісаак сам ніс дрова всепалення, як Ісус хресне дерево), і в кінцевому результаті

⁶ Bozyk R. Law and Grace in the Work of St. Ilarion, Metropolitan of Kyiv (1051–1054 AD). Ph.D. Dissertation, Université de Sherbrooke, 2019.

⁷ Слово о законе и благодати...

⁸ Возняк М. Історія української літератури. Львів: Просвіта, 1920. Т. I. До кінця XV в. С. 126–127.

⁹ Слово о законе и благодати...

¹⁰ Там же.

¹¹ Горський В. «Слово про Закон і Благодать» – перша пам'ятка Київської філософської думки. Київ: Стило, 1997. С. 22. У розвідці автор докладно обґрунтував, що Іларіоновий образ історії в цілому, історії Руси та історичних діячів відбився на історіософських поглядах пізніших філософів.

¹² Пелікан Я. Кому ж належить Біблія? Історія Святого Письма крізь століття. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 55.

¹³ Слово о законе и благодати...

¹⁴ Сорока (Василь) Методій, ЧСБВ. У пошуках Христа-Месії у Старому Завіті. Богословський аналіз та христологічна екзегеза. Жовква: Місіонер, 2021. С. 128.

(Бог подарував життя єдинородному синові патріарха, а також Воскресив Свого Єдиного родного Сина).

Великий бенкет на честь відлучення Авраамового сина, коли хлоп'ятко виросло, тут порівняно з великою гостиною, коли Благодать явилася всім людям у Йордані: «І ако отдоиса отроця Ісаакъ и укрѣпѣ, сътвори Авраамъ гоститву велику, егда отдоиса Ісаакъ сынъ его. Егда бѣ Христосъ на земли, и еще не у с[я] благодать укрѣпила бяше, нѣ дояшеся, и еще за л [30] лѣтъ, въ ня же Христосъ таяшеся. Егда же уже отдоиса и укрѣпѣ и явися благодать божія всѣмъ челоуѣкомъ въ Іорданѣ рѣцѣ, сътвори богъ гоститву и пиръ великъ тельцемъ упитѣнымъ отъ вѣка, възлюбленимъ сыномъ своимъ Ісусомъ Христомъ, съзвавъ на єдино веселіє небесныя и земныя, съвокупивъ въ єдино ангелы и челоуѣкы»¹⁵. Цікаво, що перше речення повищої цитати повторює 8-й стих 21-ї глави Книги Буття, тоді як про Божий бенкет після Богоявлення не знайдемо нічого в євангельських текстах, натомість згадка про годоване теля вказує на Притчу про блудного сина, яку адекватніше («*adaequare*» – дорівнювати) називати Притчею про милосердного батька. Крім біблійних інтертекстів, уривок відсилає до відомої в давньокиївській добі (насамперед творами Йоана Золотоустого та Йоана Дамаскина) спадщини Антіохійської школи, а її дослідниця – культурологиня Дарина Морозова – наголосила, що «особливий акцент на динамічності зростання Христової благодаті видається певним маркером антіохійського богословствування»¹⁶, однак, хоча таке розуміння «зростання Благодаті» в Ісусі не було загальноприйнятим у богословських колах, беззастережно стверджувати вплив антіохійських джерел на наше «Слово про Закон і Благодать» не варто.

Митрополит доволі обережний у висловлюваннях, він не проповідує «від себе», не ділиться власними тлумаченнями христологічних основ, лишень транслює канонічне бачення Церкви. Треба визнати, спосіб, у який він це робить, вартує захоплення. Поєднання окремих членів Нікео-Константинопольського Символу віри з євангельськими і святоотцівськими формулами витворює той хребет, завдяки якому стоїть Київська Церква. Бувало, Іларіонові закидали поєднання християнства з язичництвом. Наприклад, Владімір Колесов, звертаючи увагу на рівень «провославності» перших руських християн, стверджував, що, як і інші язичницькі племена, руський народ несвідомо прийняв аріяську ересь, «вони вважали, що Христос – не буквально Бог, Він не народжений Богом, але Богом став. Цілком зрозуміла думка для вчорашніх язичників. І “Слово” Іларіона дає підстави для тих самих припущень, християнські ідеали представлені тут у типовій язичницькій формі»¹⁷. Спеціально наводжу розлогу цитату у власному перекладі, щоби текстом «Слова про Закон і Благодать» довести протилежне. Преекзистенція Ісуса Месії тут очевидна, найперше тому що назва тексту, нагадаю, є прямою цитатою тієї євангельської глави, що починалася словами: «Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог. З Богом було воно споконвіку» (Йн. 1:1–2). А вже потім автор сказав про Христа: «Прѣжде вѣкъ отъ Отца рождень, єдинъ състоленъ Отцу, єдиносущень»¹⁸. Отже, згідно зі вченням Церкви, відображеним у «Слові про Закон і Благодать», Ісус Месія від Початку є Богом: Він роджений від Отця, єдиносопрестольний Отцеві, єдиносущий, – ці постулати ортодоксальні, вони не мають нічого спільного з єресями.

«Прѣжде вѣкъ отъ Отца рождень, єдинъ състоленъ Отцу, єдиносущень, яко же солнцу свѣтъ, сѣниде на землю, посѣти людий своих, не отлучивъся Отца, и въплотися отъ Дѣвицѣ чисты, безмужны и бесквернены, вышедъ, яко же самъ вѣсть. Плоть приимъ, изиде, яко же и вѣниде»¹⁹.

Син єдиносущий з Отцем, «яко же солнцу свѣтъ»²⁰, – талановитий ритор дозволяє собі подавати догми в поетичній формі. Образність сонця у «Слові» може провокувати до пригадки над її слов'янським язичницьким джерелом, водночас існує кореляція з пророцтвом Малахії²¹ про Христа: «Для вас же, що боїтеся імени мого, зійде сонце правди, і в його промінні буде спасіння» (Мал. 3:20), звідки походить «Сонце Правди», таке поширене в літургійній поезії. Зокрема чуємо його в тропарі Різдва Господа Бога й Спаси нашого Ісуса Христа. Зрештою, у тексті, частиною якого є Похвала Володимирові, можна шукати зв'язок із народним величанням князя Красним Сонечком.

¹⁵ Слово о законе и благодати...

¹⁶ Морозова Д. «Покажи мені людину». Антропологія Антіохійської школи та її спадщина у Київській традиції: монографія. Київ: Дух і Літера, 2021. С. 378.

¹⁷ Колесов В. Древняя Русь: наследие в слове: В 5-ти кн. Добро и зло. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2001. Кн. 2. С. 56.

¹⁸ Слово о законе и благодати...

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Прикметно, що книга пророка Малахії завершує Старий Завіт, хоч тут порушена хронологічна послідовність.

Продовжуючи христологічну тему, митрополит уважав за необхідне пояснити незбагненну природу Богочоловіка, Єдиного в двох рівнозначних сутностях. Він наводив 17 прикладів-елементів життєдіяльності, властивих людині, й одразу «заперечував» «людськість» цих дій, приписуючи їх Богові «по божеству», що можна трактувати як «яскраві халкідонські христологічні та антропологічні акценти»²². Таке поєднання, без сумніву, було проблемним для розуміння-пояснення монотеїстів, починаючи від святого апостола Павла.

«Един сии от Троицы въ двѣ естества: Божество и челоуѣчество, исполнь челоуѣкъ по въчелоуѣчению, а не привидѣниемъ, нѣ исполнь Богъ по божеству, а не простъ челоуѣкъ показавши на земли божьскаа и челоуѣчьскаа:
яко челоуѣкъ бо утробу матерню растяше, и яко Богъ изиде, дѣвства не врѣждъ;
яко челоуѣкъ матерне млѣко приять, и яко Богъ пристави ангелы съ пастухы пѣти: «Слава въ вышнихъ Богу»;
яко челоуѣкъ повиться въ пелены, и яко Богъ вѣлхвы звѣздою ведяше;
яко челоуѣкъ възлеже въ яслехъ, и яко Богъ от волхвъ дары и поклонение приять;
яко челоуѣкъ бѣжае въ Египетъ, и яко Богу рукотворения египетскаа поклонися;
яко челоуѣкъ прииде на крещение, и ако Бога Иорданъ устрашився, възвратися;
яко челоуѣкъ, обнажився, вѣлѣзе въ воду, и ако Богъ от Отца послушество приять: «Се есть Сынъ мой възлюбленный»;
яко челоуѣкъ постися 40 дний и възалка, и яко Богъ побѣди искушающаго;
яко челоуѣкъ иде на бракъ Кана Галилѣи, и ако Богъ воду въ вино приложи;
яко челоуѣкъ въ корабли съпааше, и ако Богъ запрѣти вѣтромъ и морю, и послушаша его;
яко челоуѣкъ по Лазари прослезися, и ако Богъ въскрѣси ѿ мертвыхъ;
яко челоуѣкъ на ося въсѣде, и ако Богу звааху: «Благословлень Гряды въ имя Господне!»;
яко челоуѣкъ распятъ бысть, и ако Богъ своею властью съпропятаго съ нимъ выпусти въ раи;
яко челоуѣкъ оцѣта въкушъ, испусти духъ, и ако Богъ солнце помрачи и землею потрясе;
яко челоуѣкъ въ гробѣ положень бысть, и ако Богъ ада раздруши и душѣ свободы;
яко челоуѣка печатлѣша въ гробѣ, и ако Богъ изиде, печати цѣлы съхранъ;
яко челоуѣка тѣщахуся иудеи утаити въскресение, мѣдѣюще стражи, нѣ яко Богъ увѣдѣся и познанъ бысть всѣми концы земли»²³.

Фактично, кожне словосполучення є цитатою, алюзією чи парафразою євангельських слів про Месію, включених до відповідних богослужбових текстів, які найповніше ідентифікував Константин Аментьев²⁴. У тому уривку – весь Новий Завіт у ритмічному русі антитетичного паралелізму, що постійно розгортається, «відштовхуючись» від анафор «яко челоуѣкъ», «и ако Богъ».

Якщо зауважити, що «Слово про Закон і Благодать» як текст не є однорідним в умовному співвідношенні «поезія / проза», то виявиться, що «ритмічна неоднорідність створює фон, на якому враження від ритмічно організованого тексту ще більше підсилюється, і водночас вона дозволяє абсолютно точно розставити акценти у розвитку теми. Як форма логічного і смислового узагальнення, ритмічна організація з'являється або у найкульмінаційніших моментах розкриття теми, або в момент закінчення, завершення теми»²⁵. Згаданий пасаж кульмінаційний і з погляду догматичного, адже зникає простір для дискусії щодо монофізитизму чи монотелізму, і з погляду «сюжетного»: тема Христа продовжена у смислових модуляціях. Іларіон переходить до висловлювань проти юдеїв, серед яких Христос виявляв свою Божу силу, зцілюючи, виганяючи злих духів, воскрешаючи, а Його «яко злодѣа мучивше, крестѣ пригвоздиша»²⁶. У діях обраного народу теж явлена «рука» Провидіння: «Приде бо спасъ и не пріать бысть от Израиля, и, по євангельскому слову, “въ своя пріиде и свой его не пріаша”»²⁷. Ще кілька цитат доводять, що збуваються пророцтва щодо народу Ізраїля, як-от Ісусові слова, сказані до первосвященників і фарисеїв (Мт. 21:43): «Отимется от вас царство божіе и дасться странамъ, творящимъ плоды его»²⁸. Виклад-пояснення Божої ікономії автор продовжує повторенням вибраних слів зі

²² Морозова Д. «Покажи мені людину»... С. 376.

²³ Слово о законе и благодати...

²⁴ Аментьев К. «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591. Истоки и последствия: Византийское наследие на Руси. Сборник статей к 70-летию члена-корреспондента РАН И.П. Медведева. Санкт-Петербург, 2005. С. 130–133.

²⁵ Сазонова Л. Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры («Слово о Законе и Благодати» митрополита Илариона, «Похвала св. Симеону и св. Савве» Домениана). Труды Отдела древнерусской литературы. Ленинград: Наука, 1974. Т. 28. С. 38.

²⁶ Слово о законе и благодати...

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

Святого Письма, наприклад, про послання апостолів проповідувати Євангеліє і хрестити в ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Поступово масштаби історії в розповіді звужуються, радше – історія локалізується в сучасному для Іларіонових безпосередніх реципієнтів часопросторі, бо Господь прийшов до руського народу, щоби спасти. І вибрав собі князя Володимира, через якого діяв. До речі, саме з події хрещення Ісуса в Йордані починається Євангеліє у версії апостола Марка. Іван Предтеча – останній старозавітний пророк – закликав до покаяння, бо наблизилося Царство, Новий Завіт Бога з людиною. Так само з хрещення розпочалася «нова ера» для руського народу. Таїнство Хрещення – ознака завіту, союзу з Богом, як і традиція обрізання єврейського народу, що прямо пов'язана з обіцянкою Авраамового батьківства (Бут. 17). Хрещення стало виявом належності до вибраних народів, водночас, підносячи нас до гідності синів Божих і забезпечуючи сотеріологічну перспективу, мало конкретну культурно-політичну вагу. За це митрополит висловлює вдячність у Похвалі Володимирові. Християнство як релігія держави – не так його заслуга, він удостоєний похвали за здатність розпізнати Бога в Христі, піти за Ним і повести за Ним, і тим заслужив собі найвищу нагороду: «Показаеь ны и увѣряеь самъ спасъ Христос, какою тя славы и чьсти сподобиль еьсть на небесѣхъ, глаголя: «Иже исповѣсть мя прѣд челоуѣкы, исповѣмъ и и азъ прѣдъ отцемъ моим, иже еьсть на небесѣхъ»²⁹.

Важливо, що Іларіонова Молитва, яку зазвичай розглядають як частину «Слова про Закон і Благодать», звернена до Христа-Чоловіколюбця, не до Отця, а до Сина, названого Владикою, Царем і Богом. Ця молитва має виразний покайний характер, а званням про милосердя продовжує сотеріологічну тему, адже є прославою Доброго Пастиря, що душу віддав за кожну вівцю зі свого стада.

Заклучним акордом христологічної теми стало Визнання віри, де митрополит potwierдив ортодоксальне вчення про Пресвяту Трійцю, повторюючи всі члени Символу віри, який сповідує католицька («*καθολικός*» – вселенський) Церква.

Отже, усвідомлюючи катехитично-дидактичну необхідність, митрополит Іларіон, який проповідував для новонаверненого народу, і, зрештою, сам до нього належав, брався осмислювати один із найпроблемніших розділів догматичного богослов'я. Він мусив наголосити, що не відходить від православного (у значенні не конфесійної приналежності, а якості віри) вчення, а сповідує істини, potwierджені на семи Вселенських Соборах, де святі отці сформулювали правди віри та перемогли ересі аріяства, монофізитства та несторіяства. Поряд із розкриттям сутності христологічного у «Слові про Закон і Благодать», важить спосіб присутності христологічного в тексті – фундаментальний і наскрізний. Христологія «почалася» у назві твору, розгорталася упродовж усіх частин і фіналізувалася у Визнанні віри. Відстеження прозово-поетичної форми реалізації христологічної теми допомогло визначити ядро тексту, яке виявилось «найбільш поетичним». Акцентуючи богочоловську природу Месії, автор через типологічне зіставлення Ісаака з Ісусом «згладив» конфлікт між Старим і Новим Завітами, вказуючи на послідовне явлення Божої ікономії.

Виявляється, вивчення найранішого тексту української літератури на перетині богослов'я та літературознавства пропонує нову, часом несподівану, оптику, відтак заохочує до продовження такої дослідницької траєкторії.

References

- Akentev, K. (2005). «Slovo o zakone y blahodaty» Ilaryona Kyevskoho. Drevneishaia versyia po spysku HYM Syn. 591 [«Sermon on Law and Grace» by Metropolitan Ilarion. The oldest version on the codex HYM Syn. 591]. Saint Petersburg, Russia.
- Bozyk, R. (2019). Law and Grace in the Work of St. Ilarion, Metropolitan of Kyiv (1051–1054 AD). Sherbrooke, Canada.
- Davie, M. (2016). New Dictionary of Theology: Historical and Systematic, 2nd ed. London, UK.
- Gordon, D. Fee. (2007). Pauline Christology: An Exegetical-Theological Study. Michigan, USA.
- Kolesov, V. (2001). Drevnyaya Rus: nasledie v slove: V 5-ti kn. Dobro i zlo [Ancient Rus: heritage in the word. In the 5th books. Good and evil]. The 2 b. Saint Petersburg, Russia.
- Morozova, D. (2021). «Pokazhy meni liudynu. Antropolohiia Antiokhiiskoi shkoly ta yii spadshchyna u Kyivskii traditsii» [«Show me the man. Anthropology of the Antioch school and its heritage in the Kyiv tradition»]. Kyiv, Ukraine.
- Soroka, (Vasyl) Metodii, OSBM. (2021). U poshukakh Khrysta-Mesii u Staromu Zaviti. Bohoslovskiy analiz ta khrystolohichna ekzeheza [In search of Christ the Messiah in the Old Testament. Theological analysis and Christological exegesis]. Zhovkva, Ukraine.

Чапля Ольга Олегівна – аспірантка кафедри української літератури ім. академіка М. Возняка Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

²⁹ Там же.

Chaplia Olha – Ph.D. student of M. Vozniak Department of Ukrainian Literature, Ivan Franko National University of Lviv (1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine).
E-mail: olhachaplia@gmail.com

PRESENCE OF CHRYSOLOGICAL IN «SERMON ON LAW AND GRACE»

*Literary discourse does not pay enough attention to the theological aspects of works rooted in early Christianity of Rus, which translated the norms of doctrine, determined the trajectories of our medieval theology and influenced successive writing. **The purpose of the publication** is to highlight some nuances of Christological themes, which are reflected, explicitly or implicitly, in the «Sermon on Law and Grace» by Metropolitan Ilarion. **The research methodology** grew out of the need for an interdisciplinary approach that combines theological and philological studies, so the text of the first Russian metropolitan was read in a hermeneutical way and compared with the view ex Corde Ecclesiae; intertextual method and comparative analysis agreed to find sources of theological thought, compare contexts and interpret semantic connotations in the final text. **The scientific novelty** of the presented investigation is in the attempt to single out Christological motives in the «Sermon on Law and Grace», to trace the influence of the Antiochian Theological School on Ilarion's understanding of the person of Jesus Christ, to analyze ways of inlay Christological episodes in the text of the sermon and to discern their load in a holistic rhetorical strategy. **Conclusions.** The historical and theological digression into the formation of Christology confirms the complexity of the doctrine of Jesus Christ and, at the same time, its archival importance for the Church, especially for the new communities that are just became a part of it. In the «Sermon on Law and Grace», mainly in its first part – sermon, Christological theme, occupying a central place, builds the «backbone» of the work, organizes it. Ilarion reveals the essence of Jesus the Messiah in particular through the correlation of the prototype / type – Isaac / Jesus, the imagery of the Sun, as well as the divine-human deeds of Christ.*

Keywords: «Sermon on Law and Grace», Metropolitan Ilarion, chrysology, intertext, typology, God-man.

Дата подання: 20 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Чапля, О. При-сутність христологічного у «Слові про закон і благодать». *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 119–125. DOI: 10.5281/zenodo.6783359.

Цитування за стандартом APA

Chaplia, O. Pry-sutnist khrystolohichnoho u «Slovi pro zakon i blahodat» [Presence of Chrysological in «Sermon on Law and Grace»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 119–125. DOI: 10.5281/zenodo.6783359.

Митрополит Кипріян

ЖИТІЄ МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО ПЕТРА (1260–1326)

Переклад з давньоукраїнської та коментар Світлани Шуміло

DOI: 10.5281/zenodo.6767442

© С. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

Метою публікації є актуалізація постаті митрополита Київського Кипріяна (1330–1406) в українській медієвістиці. Житіє митрополита Київського Петра (1260–1326), написане митрополитом Кипріяном, ніколи не видавалося в академічних збірниках довньоукраїнських літературних творів і не мало перекладу сучасною українською мовою, що суттєво ускладнювало його дослідження. Митрополит Кипріян є видатним культурним діячем, перекладачем, письменником пізнього середньовіччя, провідником Євтимієвої філологічної реформи на нашій землі, тож його творчість заслуговує на всебічне вивчення. Житіє митрополита Петра є вершиною художнього доробку митрополита Кипріяна. **Новизна** публікації полягає у виданні оригінального тексту Житія та перекладу його сучасною українською мовою.

Ключові слова: митрополит Кипріян Київський, Житіє митрополита Петра, давньоукраїнська агіографія, пізнє середньовіччя.

Митрополит Київський Кипріян (1330–1406) є видатним церковним та культурним діячем, перекладачем, письменником пізнього середньовіччя, провідником Євтимієвої філологічної реформи на нашій землі, тож його творчість заслуговує на всебічне вивчення.

Він народився в Болгарії близько 1330 р., першу половину свого життя провів у Кіліфаревському монастирі, заснованому відомим болгарським ісихастом Теодосієм Тирновським (1300–1363), потім – у Костянтинополі та на Афоні, був близьким до тодішнього Костянтинопільського патріарха Філофея Коккіна (1300–1379). Приблизно в 1373 р. вперше приїздить на Русь, за дорученням патріарха, а в 1375 р. литовські князі на чолі з Ольгердом відрядили Кипріяна до Костянтинополя з проханням висвятити його на митрополита, але саме навколо цього висвячення сталася напружена боротьба, бо патріарх висвятив Кипріяна на «митрополита Київського, Руського та Литовського», як сказано в ставленій грамоті, із тим, щоб після смерті митрополита Алексія (Бяконт; 1296–1378), який посідав кафедру в Москві, Кипріян взяв під своє управління й тогочасні російські єпархії¹. Тим часом після смерті в 1378 р. митрополита Алексія на цей пост був висвячений архімандрит Пімен, а Кипріян отримав титул митрополита «Малої Русі та Литви», і це означало розділення Київської митрополії на дві частини, що відповідало існуванню двох самостійних держав, які сформувалися вже на той час – Великого князівства Литовського та Великого князівства Московського. Однак розділення Митрополії ніколи в історії Церкви не проходило швидко та легко, виявляються як зацікавлені в цьому люди, так і противники розділення, відтак увесь цей період закономірно стає болісним для обох сторін, і тим більш для обох митрополитів, тим паче, що московський князь Дмитрій Донський вважав бажаним бачити на цій кафедрі третю особу – Михаїла, який увійшов до історії Церкви під прізвиськом «Мітйя». У цій складній історії із визначенням правонаступника Київського митрополичого престолу, докладно описаній Г.М. Прохоровим², фігурують такі відомі особистості тієї видатної епохи, як Сергій Радонезький, Діонісій Глушицький, князі Ольгерд та Дмитрій Донський та ін. Після Куликовської битви, точніше, як стверджує Л.В. Соколова³, після благословіння, яке митрополит Кипріян надіслав князю Дмит-

¹ Пелешенко Ю.В. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. Київ: Стилос, 2012. С. 232.

² Прохоров Г.М. Митрополит Киприан. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы: статьи. Санкт-Петербург: Алетей, 2000. С. 263–284.

³ Соколова Л.В. Как складывалось литературное предание о благословении Сергием Радонежским Дмитрия Донского на Куликовскую битву. Пятое Лихачевские чтения: материалы международной научной конференции. Ясная Поляна, 2016. С. 220–230.

рію перед цією битвою, московська митрополія перейшла нарешті під очолення Кипріяна, відтак розділення руської Церкви (Київської митрополії) на Київську і Московську тоді не сталося. Зараз ми можемо говорити про те, що це було помилкою митрополита – протистояти цьому розділенню, – але оцінка цих обставин виходить за межі нашої статті.

На посту митрополита Київського Кипріян провадив активну діяльність із перекладу грецьких богослужбових книг і фактично самотужки провів першу книжкову «справу» в руській Церкві – виправивши більшість накопичених за десятиліття помилок та неточностей перекладу, очолив коло талановитих церковних діячів, що свідчить про неабиякі організаторські здібності митрополита.

Із письменницької спадщини Кипріяна збереглося небагато – він був швидше перекладачем та укладачем богослужбових текстів, ніж власне письменником, однак один із агіографічних творів митрополита увійшов до скарбниці давньоукраїнської агіографії – Житіє митрополита Київського Петра. Знаменно, що текст життя написаний у відповідності до книжної реформи патріарха Євтимія Тирновського (біля 1325–1402), яка саме в ті роки була проведена в Болгарії та завдяки митрополиту Кипріяну почала поширюватися й на наших землях. Особистість Петра Ратенського (1260–1326) вибрана Кипріяном не випадково: митрополит Петро так само, як і Кипріян, зазнав неабияких гонінь та скорбот у період між рішенням про висвячення його на митрополита та фактичним очоленням Митрополії. Автор подекуди порівнює себе з Петром Ратенським та закликає святого допомогти і йому, Кипріянові, впоратися з протистоянням Московського князя Димитрія та непоразумінням із ним. Цей агіографічний твір носить, таким чином, і дещо агітаційний характер, тож є по-своєму новаторським та цікавим не лише для філологів, але й для істориків.

* * *

Жытїе и жызнѣ и мало исповѣданїе от чюдесѣ иже въ святыхъ отца нашего Петра, архїепископа Кыевскаго и всея Руси. Списано Кыприаном смѣренымъ митрополитом Кїевскимъ и всея Руси⁴.

Господи, благослови, отче.

Праведниці в вѣки живуть и от Господа мзда ихъ, и строение ихъ от Вышняго. И праведникъ, аще постигнетъ скончатися, в покои будетъ. И похваляему праведнику, възвеселятся людїе, зане же праведнымъ подобаетъ похвала. От сихъ убо единъ есть и иже нынѣ нами похваляемый священноначальникъ. И аще убо никто же доволенъ нынѣ есть похвалити достойное по достоинству, но пакы неправедно судихъ, такового святителя вѣнецъ неукрашенъ нѣкако оставити, аще и преже насъ бывшии самохотїемъ преминуша. Смотрение и се нѣкое Божїе, мноу, и святого дарование, яко и мы малу мзду приимемъ, яко же и вдовица она, принесшиа двѣ мѣды ници.

И азъ убо многими деньми томимъ и привлечимъ любовїю къ истинному пастуху, и хотящу ми малое нѣкое похваление принести святителю, но свою немощъ сматряющу недостижну къ онѣму величеству, удерживаюся. Пакы же до конца оставити и обѣтѣнитися тяжчаиша вмѣнихъ. Сего ради на Бога всю надежду възложивъ и на Того угодника, по дѣло выше мѣры нашея прияхъ ся – мало убо ми от жытїа его повѣдати, елико Богъ дасть и елико от сказатеley слышахъ, мало же и от чудесъ его. Ни бо аще не можетъ кто всю глубину исъчрипати, оставити тако и ни поне малою чашею прияти и прохладити свою жажду. Тако и о семъ недостойно судихъ, на его ми мѣсте стоящу и на его гробъ зрящу, и того же ми престола наслѣдствовавшу, его же онъ преже лѣтъ остави и къ небеснымъ обителемъ преиде. Начну убо еже о немъ повѣсть, рождение же его и въспитание, и еже изъ мира изшествїе.

Сїи убо блаженїи Петръ родися от христиану и благоговѣину родителю въ единомъ от мѣстъ земля Вельнскыя. Прилучиже[ся] нѣчто сицево и преже рождениа его, еже не достоитъ молчанїю прѣдати. Еще бо ему сушу въ утробѣ матерни, въ едину от нощїи, свитающїи днєви недѣли, видѣ видѣниа таково мати его. Мнѣше бо ся еи агнѣца на руку держати своею, посредѣ же рогу его древо благолистно израстѣше и многими цвѣты же и плоды обложено, и посредѣ вѣтвей его мнози свѣща свѣтящїи и благоуханїа исходяща. И възбудившися, недоумѣяшеся, что се или что конецъ такому видѣнїю. Обаче аще и она недоумѣяшеся, но конецъ послѣдѣ съ удивлениемъ яви, еликими дарми угодника Своего Богъ обогати.

Рождѣшущеся отрочати, и седмаго лѣта възрости достигшу, вдано бываетъ родителми книгамъ учитися. Но убо учителямъ съ прилежаниемъ ему прилежашу, отроча не спѣшно учение творяшеся, но косно и всячески не прележно. О семъ убо немала печаль быше родителемъ, немалу же тѣсноту се вмѣняше себѣ и учитель его. Единою же яко во снѣ видѣ отрочѣ нѣкоего мужа въ святительскихъ одеждахъ пришедша и ставша надъ нимъ, и рекша ему: «Отверзи, чадо мое, уста своя». Оному же отверзъшу, святитель десною рукою прикоснуся языку его и благословившу его, и яко же нѣкою сладостию гортанъ его нальавъшу. И абїе възбудися отроча и никого же видѣ. И от того часа вся, елико написоваше ему учитель его, малымъ проучениемъ изучааше, яко и в малѣ времѣни всѣхъ съверьстникъ своихъ превзыде и предвари.

⁴ Текст друкується за виданнями: Седова Р.А. Святитель Петр митрополит Московский в литературе и искусстве Древней Руси. Москва, 1993; Клосс Б.М. Избранные труды. Т. 2: Очерки по истории русской агіографии XIV–XVI вв. Москва, 1998.

Бывъшу же ему двоюнадесяти лѣтомъ, иде къ прележащей тамо пустыни въ единѣ от монастырь, и от тамо сущаго игумена постригается и къ братии причитається. И съ отъятиемъ убо власнымъ и всяко мудрование съотрѣзаетъ плотское, и бываетъ свершенъ [въ] всемъ послушникъ, духовному отцю своему послѣдуя. В поварню убо воду на раму своимъ и дрова нося, и братия власницы измывая, зимѣ же и лѣтѣ се творя безпрестанно. Ни же се остави правило, еже по звону церковному пръвому обрѣтатися въ церкви въ ношньныхъ и въ дневныхъ правилѣхъ, и по скончани послѣжде всѣхъ исходити. Но и стоящу ему въ церкви и съ благоговѣниемъ слушающу божественаго писаниа съ всякимъ прилежаніемъ, николи же въсклониа къ стѣнѣ. И лѣта убо доволна въ такомъ устроении проводи день от дне, яко же нѣкою лѣтвицею въсхожденіа въ сердци полагае, по Лѣтвичника указанию же и слову. Всегда убо наставника во всемъ послушая и братіамъ без лѣности служа, не яко чловѣкомъ, но яко самому Богу. И всѣмъ образъ бывае блгъ къ добродѣтельному житію смѣрениемъ и кротостію, и молчаніемъ.

По времѣнѣ же и диаконское служение приемлетъ разсужденіемъ наставничимъ, потомъ же и презвитерскому сану сподобися, и ни тако пръваго служения не преста, еже послужити братіамъ съ всякимъ смѣреніемъ въ скрушени сердца. Но в желаніе приходитъ учению иконному, еже и въскорѣ навъче повелѣніемъ наставника. И сему убо дѣлу прилежа, и образъ Спасовъ пиша и Того всепорочныя Матере, еще же и святыхъ въображеніа и лица, и отсуду умъ всякъ и мысль отъ земныхъ отводя, весь обожень бывае умомъ и усвоваеся къ воображенію онѣхъ, и большее раченіе къ добродѣтельному житію прилагае же, и къ слезамъ обращаеся. Обачаи бо естъ въ многихъ се, яко егда помянетъ любимаго лице, абие отъ любви к слезамъ обращаеся. Сиде и сѣи божественныи святители творяше, отъ сихъ шаровныхъ образовъ къ первообразнымъ умъ възвождае. И убо преподобныи отецъ нашъ и Божий чловѣкъ без лѣности иконы дѣлае, наставникъ же сихъ приемля, раздавае, ова братіамъ, ова же и нѣкимъ христіолобивымъ, приходящымъ въ монастырь благословеніа ради.

По времѣнѣ же благословеніемъ и повелѣніемъ наставника своего исходитъ от обители, ни бо достояе такому чловѣку не преже проити въся степені и потомъ на учительскомъ сѣдалищѣ посадитися. Исходитъ убо от обители и обходитъ округъ мѣста она пустыннаа, и обрѣтае мѣсто безмолвно на рѣцѣ, нарицаемои Рата, и ту жилище себѣ водружае. И труды многы подъемлетъ, и болѣзни къ болѣзнемъ прилагаетъ, и поты проливаетъ, и церковь въздвизаетъ во имя Спаса нашего Иисус Христа, и келии въставляе въ пребываніе къ приходящей к нему братіи. И в малѣ времени събраса к нему немало число братіи. И сѣи убо блаженныи печашеся о ихъ спасеніи, яко отецъ чадолюбивъ, и не точію словомъ учаше ихъ, но и дѣломъ большее наказуаше тѣхъ. Бѣае бо нравомъ кротокъ, молчаливъ же во всемъ, и не яко старѣшина показуашеся братіи, но послѣдни всѣхъ творяеся. Ни же когда разъяря на кого согрѣшающа, но с тихостію и словомъ умиренымъ [учаше]. Бѣаше же и милостивъ толико, яко николи же просящаго убога или странна не отпусти тѣа, но от обрѣтающихся въ нихъ подае, множицею и вѣтай братіи, поминая рекъшаго: «Милуи нищаго, Богу въ заимъ дае». И самого Господа послушая, повелѣвающа: «Будете щедри, яко же Отецъ вашъ небесный щедръ естъ». Множицею бо, не имы что ино дати просящымъ, дае отъ иконъ писомыхъ отъ него, иногда же и власаницу сънемъ себе, дасть на пути убогому, томиу зимоу.

И в сидевыхъ убо пребываа подвигохъ же и исправленіихъ. Не мощно бѣ граду укрытиса, на горѣ добродѣтели стоящу, но и князю тогдашнему въ слухъ прииде добродѣтельное мужа жытіе, и вельможамъ тако же, и просто рещи, всеи странѣ и земли оной. Тогда бо бѣае въ своей чѣсти и времени земля Вельнская, всякимъ обильствомъ преимущи и славою, аще и нынѣ по многихъ ратехъ не такова, обаче въ благочестіи. Всѣми убо чтомъ и славимъ бѣ дивныи сѣи чловѣкъ, княземъ убо и славными вельмузъ, и вси слово и учение его приимааху.

Тогда убо прилучиса и святителю оному Максиму, иже въ она лѣта престоль всея Рускыя земли украшае, проходити землю ону, поучаа люди Божіа по преданному уставу. Приде же и Божий чловѣкъ Петръ съ своею братією благословеніа отъ святителя приати, и образъ Пречистыя Владычица наша Богородица, иже бѣ самъ написалъ, принесе ему. Святитель же Божий оного убо съ братією благослови, образъ же Пречистыя с великою радостію приемъ и, златомъ и каменіемъ украсивъ, у себе дрѣжае. Въ дни и въ ношы моляеся ей непрестанно о съхраненіи и съблюденіи Руской земли, даже до своего живота. И жытіа убо сего конецъ премени архіепископъ Максимъ, и тѣло его въ гробѣ положено бысть въ славной церкви Пречистыя Владычица наша Богородица, приснодѣвица Маріа, въ преименитомъ градѣ Володимери.

Геронтіи же нѣкто, игумень сы, дерзну дерзостію восхытити, хотя санъ святительства, не вѣды, яко всякъ даръ свершенъ свѣше естъ, сходяи отъ Бога, отца свѣтомъ, ни бо слыша Писаніе, глаголющее: «Ни хотящему, ни текущему, но милующему Богу». Но тако самовластіа недугомъ обѣтъ бывъ, своеуміемъ на такую высоту дрѣзну. Нѣкакъ и время благополучно себѣ творяе, никому же възбраняющу ему отъ такового бессловесіа. Подъемлетъ убо подвигы, приемлетъ же и святительскую одежду и утварь, еще же и ту самую икону, ю же бѣ своею рукою отецъ нашъ Петръ написалъ и Максиму принеслъ, поемъ же и жезлъ пастырскыи и церковныи сановники, поиде къ Константиноуграду, яко готово имѣа чмае.

Се же услышано бысть по всеи земли Руской, даже и до Вельни, еже и мнози негодоваху. Князь же Вельнскыа земли съвѣщаваше свѣтъ не блгъ, въсхотѣ Галичской епископії в митрополью претворити, извѣтомъ творяся, Геронтіева высокоуміа не хотя. И нападае на Петра словеса, подыгнѣша его къ Царюграду. И се убо творяше на многы дни, овогда самъ князь собою глагола Петрови, овогда же болярѣ и свѣтъники своихъ посылая к нему. И святѣи прекланяеся, исходитъ къ словесемъ ихъ, и самъ убо къ путеви управляеся. Князь же вѣтай Петра нарисуетъ писаніа съ моленіемъ къ святому патриарху и къ всему священному собору, прося моленіа своего не погрѣшати,

но того самого Петра на святительскомъ престолѣ видѣти прошаше. И посла убо с писанными посылаетъ съ Петромъ.

Геронтиеви же на море пришедшу, на каравль восходит и къ Царюграду устремляется. Преподобному же отцу нашему Петру море достигшу, таже и на иномъ мѣстѣ въ каравль вшедшу и тому же Царюграду поплувшу. Но Горонтьеву злополучно нѣкаково плавание случися, буря бо велика в мори въздвижеся, и съпротивнии вѣтри от носа каравлеви опрѣшася и нужу велику каравлеви творяху, и влны велики двизахуся. Петрову же каравлеви тих нѣкий и хладень, яко же зефиръ, и пособень вѣтръ бысть и яко же во снѣ море прешедшу, къ стѣнамъ Константинаграда прелетѣвше.

Геронтиеви же въ печали сушу, в ноцы явися ему икона Пречистыа Богородица, ю же бѣ, яко же преди сказахом, своима рукама Петръ преподобный написалъ, глаголющи ему сице: «Всѣе тружашися и толику путеви вдалься еси, не възидеть на тя святительскыи великыи санъ, его же възхити възхотѣль еси, но иже Мене написавый Петръ игумень Ратьскыи, служитель Сына и Бога моего и Мои, ты възведенъ будет на высокыи престолъ славныа митрополиа Рускыа, и престолъ украсить, и люди добрѣ упасеть, о них же Христос, Сынъ Мои и Господь, кровь Свою, от Мене заимованную, пролиа. И сице богоугодно поживъ, въ старости маститѣ къ желаемому Владыцѣ и Первому святителю приидеть радостно». Таковое бо видѣние Горонтии видѣвъ и словеса услышавъ от честнаго и славныа Пречистыа образа, абие възбудися, начат сказовати всѣмъ сушымъ с нимъ, сице глаголя: «Всѣе тружамся, братие, желаемаго не получымъ». Онѣмъ же вину въпрашающимъ увидѣти, всѣмъ видѣниа и слышаная сказуетъ. И тако по мнозѣ истоплени и буряхъ, едва возмогоша Царяграда дойти.

Но убо, яко же рѣхом, преподобному отцу Петру Константинаграда предварившу, исходит из каравля и къ святому патриарху въ преименитый храмъ святыа Премудрости Божия Слова восходит. Бѣ же тогда патриаршскаго вселенскаго престола украшевая святыи Афанасии дивныи. И Петру убо въ двери входящу, иде же бѣ патриархъ сѣдя, благоухание нѣкое исполнися храма она. И разумѣ Духомъ Святымъ патриархъ, яко при ходомъ Петровымъ благоухание оно бысть, и прият его радостнѣ, благословлению сподоби его съ веселиемъ. Потомъ же, яко вину пришествиа ихъ увидѣ, абие сборъ съзываетъ священнѣишыхъ митрополитовъ, и избрание по обычаю сѣтворяютъ. И явися достоинъ иже и преже рождениа нареченныи Петръ, и в мори тако же образомъ Пречистыа Богородица. И патриарху убо съ священнымъ сборомъ божественую таиную службу свершающую, свещает и дивнаго Петра, свѣтилникъ на свѣщницѣ поставивъ, яко да всѣмъ сушымъ въ храмнѣ свѣтит, и учителя того и пастуха земли Руской уставляет. Тогда убо, яко же от нѣкихъ истинныхъ [слышахъ] повѣдающихъ, лице его, рече, просвѣтися, яко всѣмъ служащимъ с патриархомъ удивитися. От сего убо болшее извещение патриархъ съ всѣмъ сборомъ приемъ, глаголаше, яко «Сеи человекъ повелѣниемъ Божиимъ приде къ нам, и. Того благодатию добрѣ стадо упасет, порученое ему». И бысть веселие духовное въ день онъ.

По малѣхъ же днехъ и Геронтии приде къ Царюграду по многихъ истомленихъ, яко же преди написахом. И восходит и тѣмъ къ святѣишему патриарху и, не хотя, вся прилучшася ему сказует, еще же и сонное видѣние. Патриархъ же доволна словеса извѣща, еще же и от правилъ богоносныхъ отецъ нашихъ прирекъ, яко не достоитъ миряномъ избѣрания святительска творити, ни же кому смѣти самому на таковыи санъ дрѣзати, не преже от святаго сбора избранъ, паче же от Пресвятаго и Живоначалнаго Духа назнаменанъ. И ина многа словеса от святыхъ правилъ и божественныхъ писании изрече ему, абие препокоеи слово. Ризы же святительскыа с честною иконою и пастырскыи жезлѣ, тако же и церковныа сановники прием, в руки предает истинному святителю и Божию человеку Петру, сице рекъ: «Прими Богородичныи святыи образъ, иже ты своима рукама написалъ еси, сего бо ради и вздарие тебѣ дарова сама икона, о тебѣ прорекъ».

И оттоле убо святѣишы патриархъ Афанасии на всякъ день бесѣды душеполезныа простиралаше къ святителю Петру, глаголя сице: «Блюди убо, чадо и брате о Христѣ възлюбленныи, въ каковыи и толикихъ подвижѣ вшелъ еси. Се тебѣ великыи каравль Христосъ Богъ поручилъ естъ наставляти и правити и къ пристанищемъ спасения привести. Да не облѣнишыся никогда же, да не уныешы, да не отяготишыся великимъ попечениемъ величества и множества земля Руския. Се приемникъ бысть апостолскаго служения, дѣлателя тебе Христосъ винограда Своего постави. Буди подражатель апостоломъ, буди ученикъ истинныи Спасовъ, яко да и ты съ дрѣзновениемъ въ второе пришествие Его станешы, взывая: «Се азъ и дѣти, еже ми еси далъ». И таковыми словесы и иными множайшими всегда блаженнаго поучаа, по днехъ славно Константинаграда отпусти.

Оному изышедшу и море благополучнѣ преплувшу, и къ святѣиши митрополи Рускаго престола пришедшу, и миръ и благословление всѣмъ подавшу, начат учить Богомъ порученое ему стадо, преходя от мѣста до мѣста, с велицѣмъ, аще кто речет, смѣрениемъ же и трудомъ, и кротостию, поминая рекшаго: «Въ сердцѣ кроткихъ почиетъ Богъ». И паки: «Сердце скрушено и смирено Богъ не уничижить».

Симъ же тако имящимъ, не бѣ лукавому трѣпѣти, но яко изначала человекъскому роду врагъ и ратникъ, не хотя никогда же человекъскую ползу видѣти, малу спону святому створи: нѣкихъ подвѣтъ не хотѣти того пришествия. По времени же себѣ зазрѣша и святителя приаша, и со смиреніемъ тому покорилиася. Онъ же не токмо зло помни, но и от душа тѣмъ отдасть и о нихъ молитву створи, и своему дѣлу прилежалаше.

По времени же паки зависти дѣлатель врагъ завистию подходитъ Андреа епископа суца Тифѣрскаго придѣла, легка убо суца умомъ, легчаиша же и разумомъ и изумлена суца, и о суетнѣи сеи славѣ зинувша, и поостривша языкъ свои глаголати на праведнаго безаконие. И съплетаеъ ложныа и хулныа словеса, и посылаетъ во Царствующии градъ къ святѣишему и блаженному патриарху Афанасию. Онъ же удивися, невѣрна та вмѣни, обаче яко многа суца наваждениа она. Посылаетъ единого отъ клирикъ церковныхъ святыи Афанасии съ писаниемъ, глаголя сице: «Всесвященнѣиши

митрополит Киевський и всея Руси, о Святѣмъ Дусѣ возлюбленни брате и съслужитель нашего смѣренія Петръ. Вѣси, яко избраниемъ Святаго Духа поставленъ еси пастухъ и учитель словеснаго Христова стада. И се нынѣ придоша отъ вашего языка и твоего предѣла словеса тяжка на тя, яко же слухы моя исполниша и помысль мои смутиша. Подщися убо сие очистити и исправить».

Таковое убо писание и словеса посланныи отъ патриарха клирикъ приемъ, Рускоя земли достизает. Но убо шеперная Андрѣева не утаишася прежде того пресвященному святителю Петру. И на Бога всю надежу възложив, глаголаше: «Терплю, потерпѣхъ Господа, внят ми», и «Аще Богъ по нас, то кто на ны?» И яко убо патриархомъ посланныи клирикъ прииде на Русь, сборъ собирается въ градъ Переяславлі. Приходит и боголюбивый епископъ Ростовскыи Сумеонъ, и преподобный Прохоръ, игумень тогда сии. Призвану сущу и Андрѣю епископу Тферьскому, иже бѣше самодѣлатель всѣмъ тогдашнимъ молвамъ. Князю бо Михаилу самому въ Ордѣ сущу, но сынове его придоша, Дмитрии и Александро, и иныхъ князей довольно, и вельмужий много, еще же и лучшии отъ игумень и чернецъ, и священникъ множество.

Тогда посланныи патриархомъ клирикъ писаниа и словеса преподобному святителю Петру предъ всѣми являет, и велику мятежу бывшу о лживомъ и льстивомъ оклеветаніи на святаго. Толико бо молва бысть, [яко мале не безмѣстно что бысть], аще не бы самыи святители Божии челоуѣкъ вепль уставлялъ, подражая своего учителя Христа, внигда к Петрови рече: «Вонзи ножъ свои в ножицу». Кротка убо учителя кроткыи ученикъ, въ всемъ Ему послѣдую, глаголаше бо ко всѣмъ: «Братіе и чѣда о Христѣ възлюбленная! Не унышесмы азъ Ионы пророка. Аще убо мене ради волнение се великое, иждените мене, и уляжетъ молва отъ васъ. Почто убо мене ради подвижетесь толико?» Обаче онѣмъ учителя ради и пастуха добраго всѣмъ спирающимся, изыскати хотящимъ, кто и откуда есть, иже такоаа словеса лживая на отца нашего и святителя възведыи. Обаче злomu дѣлатель не утаися, но всѣмъ въ явленіе [прииде неправедное еже на святаго Андреево облыганіе], и предъ всѣми посрамлен и уничиженъ бысть. Святый же Петръ ничто же не створи ему зла, но предъ всѣми словесыи учителными поучивъ его, рече ему: «Миръ ти о Христѣ, чадо! Не ты се створи, но изначала роду челоуѣческому завидяи диаволъ. Ты же отнынѣ съблюдайся, мимомедшаа Господь да отпустить ти». Князя же и весь причетъ же, и народъ тако же довольнѣ поучивъ, с миромъ отпусти. Сам же къ трудомъ труда прилагааше, даннии ему талантъ во сто хотя умножити, смѣреніе же тако же къ смиренію приложы, и безъ лѣности прохождааше грады же и веси, поучаяя порученое ему Богомъ стадо, ни труда убо, ни же болѣзни телесныхъ ощущая. Тако и въ старость приходя бѣше, сирымъ же убо и вдовицамъ, и убогимъ, яко присный отецъ являшася.

В тожде время и Сеитъ еретикъ явися, туждаа церкви Христовы и православныя вѣры мудрствуя, его же святый препрѣ, и не покаяющася того, проклятію предася, иже и погыбе.

И яко убо прохожаще мѣста и грады Божии челоуѣкъ Петръ, прииде въ славныи градъ, зовомый Москва, еще тогда мало сущу ему и не многонородну, яко же нынѣ видимъ есть нами. Въ томъ убо градѣ бѣше обладауа благочестивыи великии князь Иоанъ, сынъ Даниловъ, внука блаженнаго Александра. Его же видѣ блаженныи Петръ въ православии сиающа и всякими добрыми дѣлы украшена, милостива суща до нищихъ, честь подавающа святымъ Божиимъ церквамъ и тѣхъ служителямъ, любочестива къ божественнымъ писаниемъ и послушателя святыхъ учений книжныхъ, и зѣло възлюбый его Божии святитель и начать большее инѣхъ мѣстъ жыти в томъ градѣ.

Съвѣщаетъ съвѣтъ благъ князю, съвѣтуя ему, яко да створитъ церковь каменемъ ставлену во имя Пречистыа [Владычица] нашеа Богородица, приснодिवица Марія, пророчествовавъ сие, яко: «Аще мене, сыну мой, послушаеши и храмъ Пречистыа Богородицы въздвигнеши въ своемъ градѣ, и самъ прославишися паче инѣхъ князий, и сынове и внуци твои в роды, и градъ сый славенъ будетъ въ всѣхъ градѣхъ Рускихъ, и святители поживутъ в немъ, и въздуть «фрукы его на плещи врагъ его, и прославится Богъ в немъ. Еще же и мои кости в немъ положени будутъ». Сиа бо словеса князь отъ учителя с радостию великою приемъ, начатъ со тѣснотомъ о церкви прилежати. И основаннѣ бывши, начатъ день отъ дне спѣяти и въздвизатися. И самому святителю прилежати на всякъ день спѣшыти. И бѣше убо веселие непрестанно посрѣдѣ обоихъ духовное. Князю убо въ всемъ послушающу [и честь велию подавающу] отцу своему, по Господнему повелѣнію, еже рече къ Своимъ ученикомъ: «Приемляи вас, Мене приемлетъ». Святителю же паки толико прилежащу сынови съвоему князю о душевныхъ и тѣлесныхъ, яко с Павломъ ему глаголати.

И яко убо начатыи церковь свершатися, проувидѣ святый смерть свою Божиимъ откровениемъ, и начатъ святыма своима рукама гробъ себѣ творити близъ святаго жертвеника. И по свершении его паки видѣ видѣніе, възвѣщающее ему жытія сего исхождение и къ Богу, Его же изымлада възлюби, прехождение, и весь радости исполнися. И дневи бывшу, самъ входитъ в церковь и божественную службу свершаетъ. Помолвися о православныхъ же царехъ и князехъ, и о своемъ сыну, его же възлюби, благочестиваго, глаголю, князя Иоана, и за все благочестивое христіанское множество всея Руския земля, и о умрышихъ тако же воспоминание створи, и святымъ таинамъ причастився. По исшествіи же его изъ церкви призываетъ весь причетъ и доволно поучивъ ихъ, яко же обычаи бѣше ему тво рити. Отъ оного убо часа не преста милостивно творити всѣмъ приходящимъ к нему убогимъ, такожде же и монастыремъ, и по церквамъ ереомъ.

И яко убо позна свое еже изъ мира исхождение и часъ увѣдѣ, призываетъ нѣкоего именемъ Протасіа, его же бѣ князь старѣшину града поставилъ. Князю бо тогда не прилучися въ градъ. Бѣ же Протасіи онъ мужъ честенъ, и вѣренъ, и всякими добрыми дѣлы украшенъ. И рече ему: «Чадо, се азъ отхожу жытія сего, оставляю же сыну своему возлюбленному князю Иоану милость, миръ и благословение отъ Бога, и сѣмени его до вѣка. Елико же сынъ мой и мене упокою, да въздасть ему Господь Богъ сторицею в мире семъ, и животъ вѣчныи да наслѣдитъ, да не оскудѣетъ отъ сѣмени его, обладая мѣстомъ его, и память его да упространится». Таже елико имаше влагалище, дасть ему, завѣщавъ на церковное свершение истыжити то. И всѣмъ вкупѣ миръ давъ, начатъ вечерню пѣти. И еще мо-

литвъ суши въ устѣх его, душа от тѣла его исхождааше. Самому руки на небо въздѣвшу, и тѣло убо на земли оста, душа же на небеса възлетѣ къ желаемому Христу.

И князю убо с великою скоростию в град приспѣвшу съ всѣми велможы своими, о преставлении добраго отца и благаго учителя велми тужаше, и на одрѣ святаго поставлеше, къ церкви понесоша, яко же обычаи есть мертвым творити. Страшно же нѣчто прилучися тогда и всякого ужаса исполнено. Человѣкъ нѣкый невѣрие имѣя къ святому прѣжде, и тѣ приде посреде народа оного, в помысле своемъ поношая его, глаголя: «Почто самыи князь и толико народа прѣдходятъ и послѣдуютъ единому человѣку мрѣтву и толику честь дають ему?» И оному убо таковая по[мы]шляющу въ сердци своемъ, абие видѣ, яко же послѣжде съ извѣщениемъ сказа, святаго на одрѣ ономъ сѣдѣща и со обою страну одра народъ благословляюща, и князя предидущаго, и послѣдующии народ. И одрѣ убо с мощми къ гробу принесше, иже самъ себѣ бѣше уготоваль, поставляютъ его в немъ мѣсяца декабря 21 день, иде же и нынѣ лежитъ, чюдеса различная точа иже с вѣрою приходящымъ.

По двадесятихъ же днехъ еже въ гробѣ положенна его уноша нѣкыи, от рождения своего имѣя руци раслаблении отнудъ недвижнымы, яко ни къ устомъ мощи принести ихъ, сѣи убо с теплою вѣрою къ гробу святаго притече, съ слезами моляся, и абие исцѣление получи. Потомъ же слухому исцѣления дарова, слѣпому же зрѣние подасть.

Сия убо тогда явленнѣ сдѣяшася у гроба святаго в малѣхъ днехъ, яже благовѣрнии князь Иоанъ написавъ, принесе въ славнии град Володимерь. И зборну убо тогда и празничну днєви сѣтворшуся, на амвонѣ посреди церкви прочтєни быша. Тогда и онъ тамо прилучися, иже преже невѣрие имѣя [къ святому], яко же предъ и писахомъ, повѣда посреде народа, како видѣ его на одрѣ сѣдѣща и благословляюща народы, вьнегда къ церкви несомъ бѣ. Сиа убо князь услышавъ, и причетъ, и весь народъ единогласно прославиша Бога и Того угодника. «Прославляющихъ бо Мя, – рече Господь, – прославлю». Не преста бо Господь от оного дне даже и донинѣ, знаменна и чюдеса творя у гроба святаго. Приходящи бо с вѣрою независтнѣхъ приемлютъ исцѣлениемъ дары. Болшаа же исцѣления и вѣи бывають, и в семь и по смерти смирение дръжа Божии угодникъ, и таинныя и скровенныя болѣзни исцѣлѣвая.

По времени же прииде Феогность пресвященныи митрополитъ Киевскыи всея Руси, поставленъ святыишимъ патриархомъ Исаемъ. И обрѣте у гроба святаго Петра толика исцеления бывающа, посылаетъ къ Царюграду и възвѣщаетъ патриарху и всему собору о чюдесѣхъ святаго. Патриархъ же сборъ собираетъ, и писанию митрополичю прочтену сущю, вси единѣмъ гласомъ прославиша Бога, прославляющаго святыхъ Своихъ. И восписуетъ патриархъ Феогностови съ всѣмъ соборомъ сиче: «Пресвященныи митрополитъ всея Руси и всечестныи о Святѣмъ Дусѣ възлюбленныи брате нашего смирения и служитель! Благодать буди и миръ [от Бога] твоему святительству. Писание приахомъ твоего святительства, повѣдающее убо и извѣщающее о прежде тебе бывшаго святителя Петра тоя же святыиша церкви, како прославленъ бысть по смерти от Бога, и ближнии Его служитель бысть и угодникъ, яко и чюдесемъ великимъ свершатися от него, и всякия болѣзни исцѣлѣти. Възрадовахомся убо и възвеселихомся Духомъ о семъ и должное Богови въздахомъ славословие. А поне же от насъ въпрашае увидѣти твое святительство, како створити о таковыхъ святыхъ мощехъ, вѣси и самъ, каковыи чинъ в таковыхъ имать святая Божия церковь. Извѣщение о томъ примѣше извѣстно и неизмѣнно, таковому церковному примѣсь уставу святительство твое и о томъ, и пѣньми священными и славословенми почтетъ Божия угодника, и къ преднимъ лѣтомъ предасть въ хвалу и славу прославляющаго Бога Того славимъ, Его же благодать буди с твоимъ святительствомъ».

Таковое убо писание принесено бысть святителю Божию Феогносту. Онъ же въ явлении князю и всѣмъ сотворяетъ, и празникъ свѣтелъ святому створяютъ. И оттоли даже и донинѣхъ празнуемъ естъ [святыи] по достоинству. И яко же источникъ чреплемии болшее истѣкаетъ, сиче и гробъ чюдотворца новаго Петра с вѣрою приходящимъ исцѣления истѣкаетъ душевная и телесная.

К сему же и азъ малу нѣкую душеполезную повесть приложу, таже слово препокое. Преже сихъ лѣт, не вѣмъ, како судбами, ими же вѣсть Богъ, и азъ смѣренныи възведенъ бых на высокыи престолъ сиа митрополия Рускоя святыишимъ патриархомъ и дивнымъ Филофѣемъ и еже о немъ священнаго сбора. Но къ Рускои земли пришедшю ми, мало что съпро тивно съприлучити ми ся ради моихъ грѣховъ. И третиему лѣту наставшю, паки къ Царюграду устремихся. И тамо ми достигшу по многихъ трудѣхъ и искушенияхъ, надѣющу ми ся нѣкое утѣшение обрѣсти, обрѣтохъ всяко неустрое- ние въ царехъ же и въ патриаршѣхъ. На престолѣ бо быше патриаршескомъ сѣдѣя злѣвъзведенныи Макарии безумныи, дерзнувыи кромѣ избрания [сборнаго, паче же назнаменания] Святаго Духа, на- скочити на высокыи патриаршескыи престолъ царскимъ точию хотѣниемъ. Святыишы бо блаже- нныи онъ патриархъ Филофѣи быше преже, тогда украшая престолъ великаго вселенскаго патриар- шества, иже лѣта доволна добрѣ стадо Христово упасе, и на ересь Акынодову и Варламову подвиза- ся, и сихъ учения раздрушывъ поученми своими, еще же и Григору еретика словесы своими духо- носными поправъ, и учения и списания его до конца низложывъ, и самыхъ проклятию предасть. Книги многы на утверждение православнымъ написа и словеса похвална, и каноны сложи много- различны. Но сего яко свята, и велика, и дивна суща дѣломъ и словомъ, тогдашнии царь не възхогѣ, но того ложными и обогатительными словесы престола сводить и в монастырь затваряетъ. По своему же нраву избираетъ Макариа нѣкоего безумна и всякого разума лишена, и кромѣ церковнаго пре- даннаго же и устава посаждаетъ. Мерзость запустѣнна на мѣстѣ святѣмъ! Изгоняетъ бо ся Иаковъ, вво- дить же ся Исавъ, иже и преже рождения възненавидѣнныи. Яко же Аркадии, жены своея послу- шавъ, заточи Златогласнаго Иоана, Арсакія же оканнаго престолу его приемника стваряетъ. Но убо дивныи Филофѣи и Божии человѣкъ, и медоточныи языкъ, в таковомъ истомлении, болѣзньхъ не- стирпимыхъ, славослова и благодаря Бога не преста. И по лѣтѣхъ усну сномъ блаженнымъ, душу же в руцѣхъ Бога живаго предасть. И причтенъ бысть лику патриаршеску, ихъ же и житию поревновать.

Царь же, озлобивши его, царство напрасно погуби. Макарии же, иже от него поставлены, судом Божиимъ сборнѣ измѣтается и изверженію, яко злославенъ, и заточенію преданъ бывает. На том же убо сборѣ и азъ со иными святители быхъ, в том же свитѣцѣ изверженія его подписахъ.

Пребыхъ же убо въ оное время въ Константиноградѣ тринадесять мѣсяць, ни бо ми мощно бѣше изыти, велику неустроению и нужы належащы тогда на Царьствующи градъ. Море убо латиною дръжымое, земля же и суша обладаема безбожными туркы. И в таком убо затворѣ сушу ми, болѣзни неудобъстерпимы нападоша на мя, яко елѣ ми живу бы быти. Но едва в себѣ преидохъ, и призвахъ на помощь святаго святителя Петра, глаголя сице: «Рабе Божии и угодниче Спасовъ! Въмѣ, яко дръзно вение велико имѣши къ Богу и можеши напаствуемымъ и болнымъ помощи, идѣ же аще хоцещи. И аще убо угодно естъ тебѣ твоего ми престола доити и гробу твоему поклонитися, даи же помощь и болѣзни облегчание». Въруте же ми, яко от оного часа болѣзни оны нестерпимыя престаша, и в малѣхъ днехъ Царьствующаго града изыдохъ и, Божиимъ поспѣшиениемъ и угодника Его, приидохъ и поклонихся гробу его чюдотворивому. Внегда убо приять нас радостию и честною великою благовѣрными великими князь всея Руси Дмитреи, сынъ великаго князя Иоана, внука Александра.

Такова убо великаго сего святителя и чюдотворца исправлення, сицевы того труды и поты, ими же измлада и от самыя уности Богу угоди, их же ради и Богъ того прослави, въздарие ему даровавъ. Се тебѣ от насъ слово похвално, елико по силѣ нашеи грубои, изрядныи въ святителехъ, о них же потекль еси, яко безътруденъ апостолъ, о стадѣ порученомъ ти словесныхъ овцахъ Христовыхъ, их же своею кровію искупи, конечнымъ милосердіемъ и благостію. И ты убо сице вѣру сблюде, по великому апостолу, и течение свершы, яснѣише наслаждаешься невечерняго Троичнаго свѣта, яко, небесная мудрствовавъ, възлетѣ благоуправленъ. Нас же, молимъ тя, назираи и управляи свыше. Вѣси бо, колику тяжесть имать жытіе се, в том бо и ты нѣкогда трудился еси. Но убо поне же тебе предстателя Руская земля стяжа, славныи же градъ Москва честныа твоя мощы, яко же нѣкое скровище, честно сблюдает, и яко же тебѣ живу, на всякъ день православнии свѣтлии нашы князи с теплою вѣрою поклоняются и благословение приемлютъ съ вѣсми православными, vzdающе хвалу Живоначалнои Троици, Ею же буди вѣсми намъ получитьи о самомъ Христѣ, о Господѣ нашемъ, Ему же подobaетъ слава, честь и держава съ безначальнымъ Отцемъ, Всесвятымъ благымъ животворящимъ Духомъ нынѣ и в бесконечныя вѣкы, аминь.

За молитовъ святаго отца Петра, новаго чюдотворця, Господи Иисусе Христе, Сыне Божии, помилуй мя грѣшника.

В перекладі українською мовою:

Житіє та життя і мале сповідання від чудес у святих отця нашого Петра, Архієпископа Київського та усієї Русі, списано Кипріяном, смиренним митрополитом Київським та усієї Русі.

Господи, благослови, отче.

Праведники вівки живуть та від Господа нагорода їх, і зміцнення їх від Всевишнього. І праведник, коли прийде час кончини, у спокої буде. І прославляючи праведника, звеселяться люди, бо ж праведним належить хвала. Від цих саме один є і священоначальник, якого ми нині прославляємо. І ніхто ж нині не є гідним похвалити достойне по достоїнству, а ще несправедливо, гадаю, такого святителя вінець без прикрас залишити, який і ті, хто перед нами були, свавільно проминули. Бачу в цьому певний Божий замисел і святого дар, від якого й ми малу частку приймемо, як та вдовиця, що принесла два мідики.

І я багато днів млів, бо манила мене любов до істинного пастуха, і, коли хотів якусь малу хвалу принести святителю, але, споглядаючи свою нікчемність у порівнянні з його величчю, утримувався. А ще, щоб не звинуватили в недбалстві та лінощах. Цього ради на Господа сподіваючись і на Того угодника, за справу, понад сили наші, взявся – маю бо трохи про життя його повідомити, скільки Бог дасть та скільки від оповідачів чув я, а ще маю трохи сказати й про чудеса його. Бо ж той, хто не може всю глибину вичерпати, не полишить справи, щоб бодай малою чашею не запечнати води та остудити спрагу свою. Так і про це (щоб залишити справу написання житія через власну мізерність – С.Ш.) як про недостойне я розсудив, стоячи на його місці та його гріб споглядаючи, і престол успадкувавши, який він передчасно залишив та у небесну обитель відійшов. Почну ж повість про нього, народження його, виховання й відхід зі світу.

Цей блаженний Петро народився від християнських та побожних батьків ув одному з міст землі Волинської. Сталося ж щось таке до народження його, про що не варто мовчати. Коли він ще був в утробі материнській, однієї ночі, на світанку недільного дня, побачила видиво таке мати його. Здалося їй, що вона тримає агнца на руках своїх, посередині його рогів виросло дерево з листям, від якого добра тінь, і багатьма квітами та плодами прикрашене, і посередині гілок його багато свічок, які світять та гарно пахнуть. І коли прокинулася, не розуміла, що це та який сенс баченого. Однак, якщо вона і чудувалася, але згодом сенс із дивуванням уяснила: якими дарами угодника Свого Бог збагатив.

Коли ж народилася дитина й досягнула сьомого року, була віддана батьками книгам вчитися. Але ж попри те, що вчителєві він зі старанністю слідував, нешвидко давалося йому навчання, а важко та складно. Через це тяжко сумували його батьки. Докорав себе цим і вчитель його. Якось уві сні побачив хлопець чоловіка у святительській одежі, який прийшов, став перед ним та сказав: «Отверзи, дитя моє, уста свої». Коли ж він відкрив, святитель правою рукою доторкнувся його язи-

ка й благословив його, і ніби чимось солодким гортань його наповнив. І раптом прокинулася дитина й нікого не бачила. І відтоді все, що писав йому вчитель його, легко вчив, і швидко всіх однолітків своїх перевершив і випередив.

Коли було йому дванадцять років, пішов у пустинь, що була поряд, в один з монастирів, і від тамтешнього ігумена постригається та до братії приєднується. І разом із волоссям всіляке мудрування відтинає плотське, та сяє досконалим в усьому послушником, який слідує своєму духовному отцю. У поварню ж на плечах своїх воду та дрова носить, і братії волоссяниці пере, взимку ж і влітку це робить безперестанно, ніколи ж не залишає це правило, щоб як тільки задзвонять, першому бути в церкві і вдень, і вночі, і по закінченні [молитов] останнім виходити. Але й коли він стояв у церкві і благоговійно й старанно слухав божественні писання, то ніколи не притулявся до стіни. І багато років цілі дні проводив у такому послухові, ніби яку ліствицю сходження у серце поклав за повчанням та словом Ліствицника. Завжди бо в усьому наставника свого слухав та братії без лінощів служив, не як людям, а як самому Богові, і усім образом був гідним добродійного життя через смирення, і лагідність, і мовчазливість.

Перегородом і дияконське служіння приймає за порадою наставника, а потім і пресвітерського сану подобляється, і ніколи першого служіння не залишає, а служить братії смиренно у серця скрусі. Але приходять бажання до навчання іконного, і швидко цьому навчився, за повелінням наставника. І цим ділом зі старанням займаючись та малюючи образ Спасителя та Його всенепорочної Матері, ще ж і святих образи та лики, і від цього умом та думками від земних справ линути, увесь обожений бував умом та натхнений зображенням тих [святих], і більше зусиль до добродійного життя додавав, і до сліз навертався. Бо багато хто зазивав, коли обличчя любе згадає, раптом plakати починає. Так само й цей божественний святий робив, від цих мальованих образів до первообразних (до святих, які зображувались – С.Ш.) ум підносив. І преподобний отець наш і Божий чоловік без лінощів ікони робив. Наставник же, приймаючи їх, роздавав: ті – братії, ті же – і деяким христоробивим, які приходять у монастир заради благословення.

Перегородом, з благословення та за велінням наставника свого, залишає обитель. Бо негідно такий людині перш, ніж пройде усі ступені, посісти учительське місце. Виходить бо з обителі та обходить навколо місця ті пустинні, та знаходить місце безмовне на річці, яка називається Рата, і тут житло собі ладає, і багато зусиль докладає, і хворобу до хвороби додає, і піт проливає. І церкву споруджує в ім'я Спаса нашого Ісуса Христа, і келії будує для перебування братії, що приходять до нього. І скоро зібралось в нього немало братів. Цей бо блаженний турбувався про їх спасіння, як отець чадолюбний. І не тільки словом вчив, але й ділом виховував. Був бо норовом лагідний, мовчазний в усьому, і не як старійшина являв себе братії, але як найостанніший з-поміж них. Ніколи не розгнівався на того, хто згрішив, але з тихістю й словом розважливим учив. Був бо й милостивим настільки, що ніколи убогого, який просив, або мандрівника не відпустив з порожніми руками, але від бувшого у них подавав, часто й таємно від братії, згадуючи того, хто сказав: «Той, хто милує жебраків, Богові позичає», і самого Господа слухав, Який повелів: «Будьте щедрі, як Отець ваш небесний щедрий є». Часто, не маючи чого дати тому, хто просить, давав від ікони, що писав, іноді ж волоссяниці, що зняв з себе, давав убогому, який страждав взимку.

І перебував у таких подвигах та каятті. «Неможливо місту укритися, якщо воно на горі добродіяння стоїть», але і до князя тодішнього дійшли чутки про добродійне чоловіка життя, і до вельмож також, одним словом – до усього краю та землі тієї. Тоді ж бо була земля Волинська в усій своїй пишноті, достатком і славою перевершувала усіх, так що й нині, після багатьох воєн, вона не така, хоча й благочестива. І усі шанували та славили цю людину: князь і славні вельможі, і всі слово та вчення його приймали.

Саме тоді випало і святителю Максиму, який у ті роки престол всієї землі Руської прикрашав, проходити тією землею, повчаючи людей Божих по переданому уставу. Прийшов же чоловік цей Божий, Петро, зі своєю братією благословення від святителя прийняти, і образ Пресвятої Богородиці, що сам написав, приніс йому. Святий же Божий його разом із братією благословив, образ же Пречистої з великою радістю прийняв і, золотом та камінням прикрасивши, у себе зберігав, вдень та вночі молився їй безперестанно за збереження та оборону Руської землі, і робив це аж до своєї смерті. І життя цього кінець прийняв архієпископ Максим, і тіло його, до труни покладене, було у славній церкві Владичиці нашої Богородиці і Пріснودی Марії у славному місті Володимирі.

Геронтій же, ігуменом будучи, зухвало повісив, бажаючи викрасти сан святительства, а того й не знаючи, що «будь-який дар є згори, сходить від Бога, отця світла», не чув Писання, в якому сказано: «Все залежить не від того, хто бажає, не від подвижника, а від Бога, який є милостивим». Але, будучи одержимий недугом савілля та гордині, на таку висоту зазіхнув. Дочекавшись зручної нагоди, коли ніхто не міг заборонити йому таке неподобство, наважується: приймає святильську одягу та начиння, ще й той само образ, який власноруч написав наш Петро та Максимові приніс, бере й жезл пастирський, і церковні чини, та рушає до Константинополя, сподіваючись отримати бажане.

Звістка про це розлетілася по всій землі Руській аж до Волині, і багато хто обурювався. Князь же Волинської землі на нараді приймає недобре рішення: захотів Галицьку єпископію на митрополію перетворити, говорячи, що не бажає коритися Геронтієвій гордині. І погрожує Петрові, змушуючи його йти до Царгорода. І це тривало багато днів, іноді сам князь звертався до Петра, іноді бояр та радників посилав до нього. І святий вклоняється, слухає слова їхні та сам до подорожі готується. А князь, таємно від Петра, пише лист, бажаючи святого патріарха та увесь священний собор, прохаючи зглянутися на його благання, та саме Петра на святильському престолі бачити просячи. І посла відправляє з цим писанням разом із Петром.

Коли ж Геронтій приходить до моря, сходить на корабель та прямує до Царгорода. Коли ж преподобний отець наш Петро доходить до моря, також в іншому місці на корабель зійшов та до

Царгорода поплив. Але для Геронтія якимось нещасним плавання стало, буря бо велика в морі піднялася, і зустрічні вітри з-перед корабля натискали та створювали велику небезпеку кораблеві, і хвилі великі йшли. Петровому ж кораблеві тихий та холодний, як зефір, і попутний вітер був, немов уві сні море перейшов, до стін Константинового міста перелетів.

Коли ж Геронтій був смутний, уночі явилася йому ікона Пречистої Богородиці, – що, як уже було сказано, своїми руками Петро преподобний написав, – кажучи йому так: «Марно трудишся, у таку путь подався! Не зійде на тебе святительський великий сан, якого ти забажав. Але Петро, який мене написав, ігумен Ратський, служитель Сина й Бога мого та мій, той зведений буде на високий престол митрополії Руської, і престол прикрасить, і людьми добре буде опікуватися, за яких Христос, Син мій і Господь, кров Свою, від мене позичену, пролив. І так побожно проживши, у старості чесній до бажаного Владики та Першого Святителя прийде радісно». Таке видіння Геронтій бачив та словеса почув від чесного та славного Пречистої образа, раптом прокинувся та почав розповідати усім, хто був із ним, кажучи так: «Даремно трудимось, братіє, жаданого не отримаємо». Коли ж вони просили повідати їм причину цього, усім розповідав про те, що побачив та почув. І так після великих штормів та бур, ледве змогли досягнути Царгорода.

Тож, як було вже сказано, коли преподобний отець наш Петро Костянтина міста раніше досягнув, вийшов із корабля та до святого патріарха у славний храм Премудрости Божого Слова увійшов. Був же тоді окрасою патріаршого вселенського престолу святий Афанасій дивний. І коли Петро входив у двері, де сидів патріарх, пахощами наповнилась храмина та. І зрозумів натхнений Духом Святим патріарх, що через прихід Петрів пахощі ці були, і прийняв його радісно, благословення його сподобив із радістю. Потім же, коли про причину його приходу дізнався, відразу собор скликає священних митрополитів, і обрання за звичаєм творять. І явився достойним, яким і до народження був наречений, Петро, і в морі таким же – Богородицею. І коли патріарх зі священним собором божественну тайну службу править, висвячує й дивного Петра, свічку на підсвічнику ставить, щоб усім у храміні світив, і вчителя того та пастуха землі Руській встановлює. Тоді ж, як ми чули від деяких істинних, які нам повідали, лице його просвітлюється, так що усі, то служив із патріархом, здивувалися. Через це ще більше утвердився в думці патріарх із усім собором, кажучи, що «Ось людина повелінням Божим прийшла до нас, і Того благодаттю добре стадо буде опікувати, яке доручене йому». Було весілля духовне у день той.

Після кількох днів і Геронтій прийшов до Царгорода дуже втомлений, як раніше вже писалося. Та сходить і той до святішого патріарха й, знехотя, про все, що з ним сталося, говорить, і про сновидіння також. Патріарх же багато словес сказав, ще ж і від правил богоносних отців наших додав, що не варто мирянам обрання святительського творити, тим більш – нікому не сміти самому на такий сан зазіхати, не будучи обраним святим собором, поготів – від Пресвятого та Живоначального Духа відміченим. Та інших багато слів від святих правил та божественних писань сказав йому, і урвав слово. Ризи же святительські з чесною іконою та пастирський жезл, також і церковні чини прийняв, передав у руки істинному святителю та Божій людині Петру, і таке сказав: «Прийми Богородичний святий образ, що ти своїми руками написав. Цього ради і нагороду тобі дарувала сама ікона, про тебе прорікаючи».

Відтоді святий патріарх Афанасій щодня бесіди душеспасенні проводив, святителю Петру кажучи так: «Пильнуй же, чадо і брате у Христі любий, у які й у скільки подвигів увійшов ти: це тобі великий корабель Христос Бог доручив наставляти, й управляти ним, до пристанища спасіння привести. Та ж не розлінишся ніколи, та не почнеш сумувати, та не обтяжишся чималим опікуванням великої та незліченної землі Руської. Ось, спадкоємцем бути апостольського служіння та робітником Христос винограду Свого поставив. Наслідуй апостолів, будь учнем істинним Спасовим, і ти відважно в друге пришествя Його станеш, проголошуючи: “Ось я та діти, яких Ти мені дав”». І такими словами та іншими багатьма завжди блаженного повчаючи, по закінченню кількох днів славно відпустив його з Константинополя.

Коли же він пішов та море благополучно переплив, і дійшов до найсвятішої митрополії Руської, і усім благословення подав, почав учити Богом доручене йому стадо, переходячи від міста до міста, покійно або ж смиренно, і трудом, і лагідністю, згадуючи Того, Хто сказав: «У серцях лагідних спочине Бог», і також: «Серце скрушене і смиренне Бог не принизить».

Коли все було так, не міг терпіти лукавий, бо ж він споконвічно є ворогом та супротивником людському роду, який не хоче ніколи користь людську бачити, малу перешкоду святому влаштував: декого підбив проти того [Петрового] прибуття. Але перегодом засоромилися та святителя прийняли, і зі смиренням тому підкорилися. Він же не лише не злопам'ятний був, але й щиро тим відпустив, і за них сотворив молитву, і старанно виконував свою справу.

Потому знов творець заздрості ворожою розпалює Андрія, єпископа Тверської землі, який був недалекий умом і розумом нерозважливий та нетямущий, і на суєтну славу зазіхнувши, язика свого нагострив, щоб зводити наклеп на праведного. Сипле ж бо брехливі та лайливі слова і посилає у Царствене місто до святішого та блаженного патріарха Афанасія. Він же здивувався та не повірив цьому. Та оскільки багато було тих наклепів, то надсилає одного з кліриків церковних святий Афанасій із посланням, так мовлячи: «Всесвященійший митрополите Київський і всієї Русі, у Святому Дусі возлюблений брате та співслужителю нашого смирення Петре! Знаємо, що за велінням Святого Духа поставлений ти пастухом та вчителем словесного Христова стада. Та ось нині прийшли від вашого народу та вашої землі важкі слова про тебе, так що почуття мої переповнилися та думки мої потмяніли. Постарайся це очистити та виправити».

Таке послання та слова надісланий від патріарха клірик взяв і Руської землі досягнув. Але наклепи Андрієві не залишилися прихованими до того часу й від святителя Петра. І поклавши всю надію на Бога, казав: «Терплю, потерплю [заради] Господа, і почує мене», і «Якщо Бог із нами, то

хто на нас?» І коли патріархом надісланий клірик приїжджає, собор збирається у місті Переяславі. Приходить й побожний єпископ Ростовський Симеон, і преподобний Прохор, ігуменом тоді бувший. Покликаний був і Андрій, єпископ Тверський, який був творцем усіх тих пліток. Князь же Михайл під ту пору в Орді був, але сини його прийшли, Дмитрій та Олександр, і інших князів багато, вельмож багато, а ще ж найкращі з ігуменів та ченців, та священників чимало.

Тоді надісланий патріархом клірик послання та слова преподобному Петрові перед усіма являє. І було велике сум'яття через брехливий та улесливий наклеп на святого. Такий шум був, що всяке могло статися, якби не сам святий і Божий чоловік Петро зупинив крики, наслідуючи свого Вчителя Христа, коли Той сказав Петрові [апостолу]: «Встроми ножа свого у піхви». У ласкавого ж бо Учителя ласкавий і учень, який, в усьому йому наслідуючи, казав таке: «Братія та чада возлюблені! Не кращий я є за Йону пророка. Якщо ж мене заради таке хвилювання велике здійнялося, проженіть мене, і заспокоїться шум ваш. Навіщо через мене так хвилюється?» Однак про нього, вчителя та пастуха доброго, усі сперечалися, бажаючи знайти, хто та звідки є той, що такий наклеп на отця нашого й святого зводить. Та злодію не сховатися, і всі зрозуміли брехню, яку Андрій звів на святого, і перед усіма викритий та присоромлений був. Святий же Петро жодного зла не чинив йому, але перед усіма словами втішними його повчаючи, сказав йому: «Мир тобі у Христі, чадо! Не ти це створив, але споконвіку роду людському задрісник диявол. Ти ж відтепер пильнуй себе. Те, що відбулось, Господь хай відпустить тобі». Князів же з усім почтом, і народ також достатньо повчив, і з миром відпустив. Сам же до трудів труди докладав, талант свій примножити бажаючи, смирення до смирення додав, та без лінощів проходив міста і села, повчаючи доручене Богом стадо, ані труда, ані хвороби тілесної не відчуваючи. Так і у старість приходив, хворим бо, і вдовицям, і убогим завжди будучи як отець.

У той час і Сеїт еретик з'явився, який супротивне вченню Церкви Христової та православній вірі мудрував, його святий застеріг. А коли той не скорився, прокляв його, він же й загинув.

Проходячи містами й селами, Божий чоловік Петро прийшов у славне місто, що звалось Москва та було тоді малим і небагатолюдним, яким нині ми його бачимо. Тим містом володів благочестивий великий князь Іоан, син Данила, онук блаженного Олександра. Його бачив блаженний Петро в православ'ї сяючим і всілякими добрими справами прикрашеним, милостивим до жебраків, щирим шанувальником святих Божих церков та їх служителів, скорим до божественних писань та слухачем святих учень князів, і дуже полюбив його Божий святий. І почав більш, ніж в інших місцях, жити в цьому місті.

Дає ж пораду добру князю, радячи йому збудувати церкву, складену з каменя, на честь Пречистої Владичиці нашої Богородиці та Пріснопіві Марії, пророкуючи таке: «Якщо мене, сину, послухаєш та храм Пресвятої Богородиці зведеш у своєму місті, і сам прославишся більше за інших князів, і сини, і онуки твої від роду до роду, і місто це найславнішим буде з-поміж усіх міст Руських, і святителі поживуть у ньому, і піднімуться “руки його на плечі ворогів його”, і прославиться Бог у ньому. Ще ж і мої кості в ньому лежати будуть». Ці словеса князь від учителя з радістю прийнявши, почав сумлінно церквою опікуватися. І коли заснована була, почав день за днем старанно її будувати. І самому святому на щодня догоджати. І була радість велика між ними двома духовна. Князь бо в усьому слухав та велику шану віддавав отцю своєму, по Господньому велінню, як і сказав Своїм учням: «Той, хто приймає вас, Мене приймає». Святий натомість із сином своїм, який настільки був йому відданий, про душевне та тілесне, як із Павлом, розмовляв.

І коли вже церква добудовувалася, передбачив святий смерть свою Божим одкровенням, і почав святими власними руками гріб собі ладнати біля святого жертownika. Та після завершення її знову бачив видіння, яке сповіщало йому життя цього кінець та до Бога, якого він ще замолоду полюбив, перехід, і увесь радості сповнився. Одного дня, сам увійшовши до церкви та божественну службу відправивши, помолився за православних царів і князів, і про свого сина, якого полюбив, благочестивого, кажу, князя Іоана, і за весь благочестивий християнський люд усієї Руської землі, і померлих також пом'янув, і Святих Тайн причастився. Після виходу ж його з церкви скликав увесь почет і добре навчав їх, як був у нього звичай робити. Відтоді не переставав милостиню давати усім убогим, які приходили до нього, також і монастирям, і по церквах ієреям.

І коли відчув своє з миру відходження і годину передбачив, кличе декого на ім'я Протасій, що його князь старійшиною міста поставив. Був же той Протасій чоловіком чесним, і вірним, і всякими добрими справами прикрашений. І сказав йому: «Чадо, ось я відходжу з життя цього. Залишаю ж сину своєму возлюбленному, князю Іоану, милість, мир і благословення від Бога, і нащадкам його довіку. Наскільки же син мій мене упокоїв, да воздасть йому Бог сторичню у світі й життя вічне дарує, і пам'ят'я про нього хай лине». Також, скільки мав заощаджень, дав йому, заповів на добудову церкви використати те. І усім разом миру побажав, почав вечірню співати. І ще коли молитва була у нього в устах, душа з тіла його вийшла. Сам руки до неба здійняв, а тіло на землі залишилось, душа ж на небеса злетіла до сподіваного Христа.

І князь швидко до міста повернувся з усіма вельможами своїми, за преставленим добрим отцем та милостивим учителем дуже сумував, і на одр святого поклав, до церкви поніс, як велить звичай мертвим творити. Страшне ж щось сталося тоді й усякого жаху сповнене. Якийсь чоловік, що не вірив у святого, прийшов поміж народом тим, у думках ганячи його, й казав: «Навіщо сам князь та стільки народу ходять навколо одного чоловіка та таку честь йому віддають?» І коли та людина таке думала у серці своєму, раптом бачить, як потім зі свідченням розказала, святого на одрі своєму сидючого та народ на обидва боки одра благословляючого – і князя, який ішов попереду, і народ, що ішов позаду. І одр же з мощами до гробу принесли, який сам собі підготував, поклали ж його у нього у місяці грудні у 21 день, де й нині лежить, чуда різні являючи тим, хто з вірою приходить.

Через двадцять днів після покладення його в гроб якийсь юнак, від народження маючи руки розслаблені та зовсім нерухомі, так що навіть до роту не міг піднести їх, цей до гробу святого з теплою вірою прийшов, зі сльозами молився і раптом зцілення отримав. Потім [святий Петро] горбату зцілення дарував, а сліпому же зір дав.

Ці чудеса сталися біля гробу святого протягом кількох днів, а благовірний князь Іоан їх записав і приніс у славне місто Володимир. І коли був соборний та святковий день, на амвоні посеред церкви були прочитані. І тоді там трапився той, який доти не вірив у святого, як ми раніше писали, розповів посеред народу, як бачив на одрі сидячого та благословляючого народ, коли його несли до церкви. Це князь почувши, і почет, і весь народ, одногolosно прославили Бога й того угодника. «Тих, хто прославляє Мене, – сказав Господь, – прославлю». Не припинив Господь від дня того навіть і донині знамення та чуда творити біля гробу святого. Бо ті, що приходять із вірою, щедро приймають зціленням дари. Більшість же зцілень таємно буває, в цьому і після смерті смирення тримає Божий угодник, таємні та найпотаємніші хвороби зцілюючи.

У свій час прийшов Теогност, преосвященний митрополит Київський та всієї Русі, поставлений святийшим патріархом Ісаєю. І дізнавшись, що біля гробу святого Петра стільки зцілень буває, посилає [гінця] до Царгорода та сповіщає патріарха та собор увесь про чудеса святого. Патріарх собор збирає, і коли було прочитане писання митрополита, усі єдиним голосом прославили Бога, який прославляє святих Своїх. І пише патріарх Теогностові з усім собором таке: «Преосвященний митрополите всієї Русі й всесесний у Святому Дусі возлюблений брате нашого смирення та служителя! Благодать хай зійде і мир від Бога твоєму святительству. Послання ми прийняли твого святійшества, яке повідомляє та сповіщає, що попередника твого святителя Петра тої ж святійшої Церкви, котрий прославлений був після смерті від Бога, і близький Йому служитель був та угодник, так що і чудеса великі відбувалися від нього, і всілякі хвороби зцілювалися. Зраділи і звеселились духом за це та належну Богові воздали славу. А оскільки у нас хоче дізнатися твоє святійшество, що сотворити з тими святими мощами, знаєш і сам, який чин має про це свята Церква. Відомості про це прийнявши добрі та незмінні, такий церковний устав собі бере святійшество твоє і потім піснями священними та уславленням вшанує угодника Божого, і в майбутні роки передасть у хвалу та славу Бога, який прославляє тих, хто Його славить, Його же благодать хай буде з твоїм святійшеством».

Таке послання було принесене святителю Божому Теогносту. А він князю й усім його показує, і свято світле святому сотворюють. І відтоді навіть і донині шанується святий гідно. Бо якщо з джерела черпати більш, ніж вмщується, то вода збігає, так і від гробу чудотворця нового Петра тим, що з вірою приходять, зцілення течуть душевні та тілесні.

До цього ж і я невелике оповідання додаю, також словом заспокоюся.

Кількома роками раніше, не знаю, як – з Божої ласки – і я, смиренний, зведений був на високий престол цієї митрополії Руської святийшим патріархом дивним Філотеем і священним собором, що з ним. Але коли я прийшов до землі Руської, мало щось недобре зі мною грішним статися. І на третій рік я знов пішов до Царгорода. І коли дістався його після багатьох трудів та спокус, сподіваючись знайти певну втіху, найшов всілякі негаразди між царів та патріархів. На престолі патріаршому сидів лукаво зведений безумець Макарій, який насмілювався без обрання соборного, а ще – без знамення Святого Духу скочити на високий патріарший престол лише через царське бажання. Святійший же той патріарх Філотей до того був, прикрашаючи престол великого вселенського патріаршества, він роками добре стадо духовне пас, та з єрессю Акіндиною та Варлаамовою добре борювався, і їхнє учення зруйнував повчаннями своїми, ще ж і Григора еретика словами своїми духовними знищив, і ченця та писаня його до кінця викоринив, і прокляв; багато книг на утвердження православним написав та словеса похвальні, канони різноманітні. Але цього, як святого, і видатного, і дивного як словами, так і справами, тодішній цар не захотів. Але його брехливими та наклепницькими словами зводить з престолу та закриває у монастирі. По своєму же норову обирає безумця Макарія, всякого розуму позбавленого, і порушуючи церковне передання та устав, поставляє. Мерзота запусання на місці святому! Вигнано бо Якова, поставлено же Ісава, якого ще до народження зненавиділи. Як Аркадій, дружину свою послухавши, заточив Золотогolosного Іоана, Арсакія же окаянного спадкоємцем престолу його настановив. Але же дивний Філотей – і Божа людина, і медоточивий язик, – в такій скруті та хворобах нестерпних славити Бога та дякувати Йому не припинив. І через рік заснувши сном блаженним, душу в руки Бога живого передав. І долучений був до лику патріархів, житія яких був ревнителем.

Цар же, зло йому вчинивши, царювання своє втратив. А Макарій, від нього поставлений, сном Божим соборно був відкинутий і вигнаний, як злославний, і ув'язнений був. На тому ж соборі і я з іншими святителями був, а тому це його вигнання підписав.

Перебував тоді в Константинополі [я] тринадцять місяців. Неможливо було мені виїхати, бо в великій скруті тоді було Царствене місто. Море в той час латинянами утримувалося, а земля – безбожними турками. І коли я був у такому затворі, хвороби нестерпні напосіли на мене, так що ледве живий я був. Але щойно отямився, призвав на допомогу святителя Петра, кажучи: «Рабе Божий та угодниче Спасів! Знаю, що любов велику маєш до Бога й можеш хворим та тим, хто у скруті, допомогти, якщо захочеш. І якщо бажаєш, щоб до твого престолу я дійшов та гробу твоєму вклонився, то пошли мені допомогу та хвороби полегшення». Вірте мені, що відтоді хвороби ці нестерпні припинились, і швидко я пішов з Царственного міста та, з Божою поміччю та угодника Його, прийшов і вклонився гробу його чудотворному, коли прийняв нас із радістю та честю великою благовірний великий князь всієї Русі Дмитрій, син великого князя Іоана, онука Олександрового.

Такі великого цього святителя та чудотворця подвиги, такі його труди і поти, якими замолоду від самої юності Богу угодив, і через них Бог його прославив та щедро обдарував.

Це тобі від нас слово похвальне, наскільки вистачило сил наших, найкращий із святителів, заради кого трудився ти, як невтомний апостол, заради стада, ввіреного тобі, словесних овець Христових, яких Він Своєю кров'ю викупив, довершеним милосердям та добротою. І ти так само віру зберіг, згідно з великим апостолом, і життя завершивши, насолоджуєшся найяснішим немеркнучим світлом Трійці, бо ж, мислячи про небесне, злетів богонатхненний. Нас же, молимо тебе, паси та наставляй згори. Знаєш бо, яким тяжким є життя це. Ти ж бо сам зазнав у ньому прикрощів. Але оскільки тебе предстателем Руська земля здобула, славне ж місто Москва чесні твої моці, як скарб, чесно зберігає, і, ніби ти живий, на всяк день православні та світлі наші князі з теплотою вклоняються тобі і благословення приймають з усіма православними, віддаючи хвалу живоначальній Трійці, що Неою ми спасаємося заради самого Христа, Господа нашого, Якому належить слава, честь і сила з безначальним Отцем, Всесвятим, і благим, і животворним Духом нині і на віки вічні. Амінь.

Молитвами святого отця Петра, нового чудотворця, Господи Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй мене, грішника.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

METROPOLITAN CYPRIAN. THE HAGIOGRAPHY OF PETER, METROPOLITAN OF KYIV (1260–1326)

Translated from Old Ukrainian and commented by **Svitlana Shumilo**

The publication aims to actualize the personality of Metropolitan Cyprian in Ukrainian medieval studies. Metropolitan Peter's Hagiography, written by Metropolitan Cyprian, has never been published in academic collections of Old Ukrainian literary works and translated into modern Ukrainian; that has significantly hampered its research. Metropolitan Cyprian is an outstanding cultural figure, translator and writer of Late Middle Ages, who promoted Euthymius' book reform on our lands; therefore, his oeuvre deserves a comprehensive study. Metropolitan Peter's Hagiography is the culmination of Metropolitan Cyprian's artistic heritage. The article's novelty is in publication of Hagiography original text and its translation into modern Ukrainian.

Key words: Metropolitan Cyprian, Metropolitan Peter's Hagiography, Old Ukrainian hagiography, Late Middle Ages.

Дата подання: 15 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 18 лютого 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Митрополит Кипріяні. Життє митрополита Київського Петра (1260–1326). Перекладено з давньоукраїнської та прокоментовано. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 126–137. DOI: 10.5281/zenodo.6767442.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2022). Mytropolyt Kypriian. Zhyttiie mytropolityta Kyivskoho Petra (1260–1326). Perekladeno z davnoukrainskoi ta prokomentovano [Metropolitan Cyprian. The Hagiography of Peter, Metropolitan of Kyiv (1260–1326). Translated from Old Ukrainian and commented]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 126–137. DOI: 10.5281/zenodo.6767442.

ПОКУТНІ ВІРШІ «БОГОГЛАСНИКА» (1790)¹

DOI: 10.5281/zenodo.6791982

© I. Ісіченко, 2022. CC BY 4.0

Метою статті є виявлення характеру покаянних тенденцій у покутних віршах зі збірки «Богогласник» (Почаїв, 1790) та їхнього інтертекстуального зв'язку з візантійською та латинською традицією. До категорії покутних віршів належать твори, вміщені в четвертій частині збірки з номерами 213–221. Шість із них складені книжною українською мовою, один містить паралельний текст латиною та українською, а два – польською. Їх можна віднести до жанру метафізичної поезії. Вказані два автори: Лука Длонський та Достоевський (можливо, предок російського письменника), решта творів анонімні. Збірка була видана в останні роки розквіту Почаївського василіанського монастиря, котрий після першого поділу Польсько-Литовської держави 1772 р. залишився під владою польського короля. Його друкарня була в той час головним осередком видання книг українською мовою. Орден василіян часто звинувачується в тому, що він був знаряддям латинізації Унійної Церкви. Але покутні вірші засвідчують послідовну орієнтацію авторів на східну, візантійську духовну традицію. Вони суголосні приписам Замойського собору 1720 р. Замойський собор не впроваджував у покутну практику суттєвих змін, лише переносили увагу з зовнішніх, формальних, елементів покаяння на внутрішні, духовні, чинники. Це відобразила й книга «Народовіцаніє», видана в Почаївському монастирі 1768 р. Інтертекстуальна стратегія покутних віршів спрямована в біблійну та гімнографічну перспективу. Вводиться образ пророка Давида як взірця щирого покаяння, розробляються мотиви приписуваного йому покаянного 50 псалма, а також псалма 13. Болючий самоаналіз грішника набуває форми діалогу душі й тіла. Майбутнє покарання зображується як пекельна безодня, охоплена вічним вогнем, а земні випробування – як бурхливе море пристрастей. Поряд з відпокоєм від покарання вимагає сліз, дар яких сприймається за небесну ласку. Це відповідає аскетичній традиції монашого Сходу. Таким чином, покутні вірші засвідчують збереження в Почаївському монастирі вітчизняних духовних традицій, втілених у властиві бароко жанрові форми.

Ключові слова: Богогласник, бароко, метафізична поезія, Замойський собор, Почаївський монастир.

Поява пісень релігійно-етичного змісту, покликаних стимулювати глибше переживання богослужбового чину або приватної чи спільнотної молитви, – надзвичайно важливий і характерний аспект барокової доби розвитку української літератури². Певною мірою цей феномен було інспіровано духом християнської Реформи з її доволі драматичним пошуком свіжих та ефективних форм залучення церковної спільноти до свідомого сповідання віри. Протестантські громади несли з собою в поліетнічну культуру Речі Посполитої практику пісенного ескорту богослужінь, текстове наповнення якого передбачало не лише використання народних мов, але й заміну патристичної топіки стилістично прозорішими та переконливішими для сучасників семіотичними конструкціями.

Цей виклик не могли ігнорувати Церкви ані латинського, ні візантійського обряду. Поряд із канонічними текстами сакральними мовами в церковному побуті з'являється й розширюється периферійний сектор, де здійснюється інтерпретація засадничих богословських понять у коді народної звичаєвої культури. Такі пісні релігійного змісту називали «кантами», «побожними піснями». Напевне, коректніше було б говорити про них у контексті метафізичної поезії – найпотужнішого віршового корпусу епохи Бароко. Найважливішим етапом розвитку метафізичної поезії власне й стало видання в Почаївському василіанському монастирі її першої друкованої антології – збірки «Богогласник» (1790/1791)³.

Попри неминучі паузи, зумовлені ідеологічними обмеженнями радянської доби, тексти цієї збірки вже з др. пол. XIX ст. привернули увагу етнографів, літературознавців і

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Криса Б. Пересотворення світу: Українська поезія XVII–XVIII ст. Львів: Свічадо, 1997. С. 184–187.

³ Богогласник: пѣсни благоговѣйныхъ праздникомъ Господскимъ, Богородичнымъ и нарочитыхъ святыхъ..., к симъ же нѣкоторымъ чудотворнымъ иконамъ служащія, таже различныя покаянныя и умиленныя содержащ. Почаев: Въ святѣхъ чудотворнѣхъ лаурѣ Почаевской, 1790. [292] арк. Оскільки аркуші книги нумеровані, посилання подаються на порядкові номери пісень (у тексті).

музикознавців. Ще 1866 р. віленський протоієрей Іоанн Котович (рос. Иоанн Котович; 1839–1911) звертає увагу на стійку популярність пісень «Богогласника» серед навернених на православ'я білорусів⁴. А діячка російського жіночого руху Зінаїда Іванова (рос. Зинаида Иванова; 1865–1913) друкує під псевдонімом Н. Мирович першу спеціальну розвідку про «Богогласник»⁵. І. Франко (1856–1916) ж у ранній статті «Наші коляди» оцінив «Богогласник» як «найважливіший твір червононоруської літератури XVIII віку, одинокий важний здобуток уніатський на полі нашої літератури до часів Шашкевича»⁶. Останнього передвоєнного року він повернувся до цієї теми в публікації для «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»⁷, де, критично оцінивши унію за «дух нетолеранції, агресивність та безоглядність та інші прикмети фанатизму», водночас дещо несподівано визнав, що вона стала «на полі пісні церковної нейтральним ґрунтом, на котрім бодай на якийсь час дружно подають собі руки різні віросповідання, різні обряди, різні народності»⁸.

Василь Щурат (1871–1948) зосередився на пошуках авторів, вірші яких включено до збірки⁹. Вихованка семінарії Володимира Перетца Софія Щеглова (1886–1965) опублікувала в київських «Университетских известиях»¹⁰ першу ґрунтовну монографію про збірку, згодом видану окремим відбитком¹¹. Принагідно звертався до матеріалів «Богогласника» Михайло Возняк (1881–1954), узагальнивши свої спостереження в історико-літературному курсі¹².

Праці Дмитра Чижевського (1894–1977) про епоху Бароко¹³ заклали надійне підґрунтя під нову інтерпретацію метафізичної поезії, зокрема, «Богогласника» – за визначенням самого Чижевського, «цікавої друкованої збірки української духовної лірики»¹⁴. Різнобічну літературознавчу інтерпретацію барокової поетики «Богогласника» здійснила Олександра Гнатюк¹⁵, а Юрій Медведик (1963–2020) перепровадив ґрунтовний аналіз музичних аспектів книги¹⁶ й разом із боннським колегою Гансом фон Роте (нім. Hans Rothe; 1928–2021) підготував її наукову публікацію¹⁷.

«Богогласник» поділяється на чотири розділи: 1. Пісні на Господські свята. 2. Пісні марійного (богородичного) змісту. 3. Пісні на агіографічні сюжети. 4. Пісні повчального, есхатологічного та покутного змісту. Саме в останньому розділі, «Пісні благоговійня, покаяння и умильельня, различным нуждам служащя, в себѣ вмѣщающая», знаходиться кілька творів покутного змісту. Це дев'ять пісень, з 213 до 221. Шість із них складені книжною українською мовою, одна містить паралельний текст латиною та українською, а дві – польською мовою. У підзаголовку українських творів зазначається «Покаянная», латинського твору – «Poenitentialis», польських – «Rokutna». Під час свого навчання в Києво-Могилянській академії Дзвенислава Матіяш опублікувала цікавий аналіз цього тематичного циклу пісень¹⁸, звертаючи увагу на настрове гаму, відображену в творах.

Почаївський монастир на час публікації «Богогласника» завершував період свого духовного піднесення. За ухвалами Дубенської капітули 1743 р. він належав до Руської провінції Покрови Божої Матері Чину святого Василя Великого (ЧСВВ) як її найбільший монастир¹⁹. Після першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Волинь залишилася під владою короля Станіслава Августа Понятовського (пол. Stanisław August Poniatowski; 1732–1798)

⁴ Котович Иоанн, прот. Богогласник, его значение и употребление в народе. *Виленский вестник*. 1866. № 127.

⁵ Мирович Н. Библиографическое и историко-литературное исследование о Богогласнике. Вильна: Тип. губ. правл., 1876. [2]. 90 с.

⁶ Франко І. Наші коляди. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ: Наукова думка, 1980. Т. 28. С. 13.

⁷ Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході: Вступ до студій над Богогласником. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1913. Т. 113. С. 5–22.

⁸ Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході: Вступ до студій над Богогласником. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ: Наукова думка, 1983. Т. 39. С. 143.

⁹ Щурат Василь. Із студій над почаївським «Богогласником»: квестії авторства і часу повстання деяких пісень. Львів: Накладом редакції «Ниви», 1908. 48 с.

¹⁰ Университетские известия, 1917. № 1–2; 1918. № 5–6, № 9–10.

¹¹ Щеглова С. Богогласник: историко-литературное исследование. Киев, 1918. IX. 347 с.

¹² Возняк М. Історія української літератури. Львів: Накладом товариства «Просвіта», 1924. Т. 3. Віки 16–18. Друга частина. С. 325–331.

¹³ Чижевський Д. Український літературний барок: Нариси. Прага, 1941. Ч. 1. 72 с.; 1942. Ч. 2. 68 с.; 1944. Ч. 3. 67 с.; Його ж. Історія української літератури. Прага: Вид-во Ю. Тищенко, 1942. Кн. 2. 4. Ренесанс та реформація. С. 143 с.

¹⁴ Чижевський Д. Історія української літератури... Кн. 2. С. 57.

¹⁵ Гнатюк О. Українська духовна барокова пісня. Варшава–Київ, 1994. 188 с.

¹⁶ Медведик Ю. Українська духовна пісня XVII–XVIII ст. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2006. С. 169–252.

¹⁷ Bogoglasnik. Pesni blagovojnyja (1790/1791). Hrsg. von Hans Rothe, Jurij Medvedyk. Band 1: Facsimile. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2016. 602 S.; Band 2: Darstellung. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2016. 432 S.

¹⁸ Матіяш Д. Особливості поетики української барокової духовної пісні (на матеріалі покаянних пісень). *Magisterium*. Київ, 2000. Вип. 4. Літературознавчі студії. С. 23–30.

¹⁹ Нарис історії Василянського чину св. Йосафата. Рим: Вид-во оо. Василян, 1992. С. 184–232.

і долучилася до змін, проголошених конституцією 3 травня 1791 р.²⁰ Попри загрозу дальшого просування Російської імперії вглиб Правобережної України, до 1793 р. Почаївський монастир продовжував здійснювати свою місію відносно спокійно. В одному аспекті настало навіть певне полегшення: після переходу Львова під владу Австрійської імперії новий кордон захистив Почаївську друкарню від сорокалітніх судових позовів Львівської Ставропігії, котра прагнула зберегти монополію на видання книг кириличного друку²¹.

Василіянському чиніві припало бути важливим знаряддям адаптації унійної Київської митрополії до нового конфесійного контексту. Замойський собор, визнаний за «зворотний момент у житті уніатської Церкви»²², в перебігу унормування канонічних і літургійних змін, серед іншого, звертав увагу на пошук ефективних і доступних форм катехизації: мовляв, «цей народ потребує радше молока, а не твердої страви»²³. В «титуті третьому. Святи Тайни та їх здійснення» виділялося підрозділ V «Про покаяння», в якому «святий собор напоумляє парохів та інших, на кого покладено піклування про душі, наставляти й навчати народ про це та про все інше, необхідне для тайнства покаяння»²⁴.

Епізодичні закиди на адресу Замойського собору стосовно його латинізаційних тенденцій найменшою мірою стосуються вчення про покуту²⁵. Правда, в соборних ухвалах з'являється формула розгрішення, закріплена латинською сакраментологією: «Я відпускаю тобі всі гріхи твої»²⁶, – але ж іще в Требнику Петра Могили в розділ про тайнство покаяння було введено латинське вчення про форму й матерію тайнства, де фігурує подібна формула: «Аз прощаю і разрѣшаю тя *имрек* от всѣх грѣхов твоих»²⁷. Інокентій Гізель у трактаті «Мир с Богом человеком» (1669) також беззастережно її приймає²⁸. Замойський собор, таким чином, не впроваджував у покутну практику Київської Церкви суттєвих змін, а лише переносив увагу з зовнішніх, формальних елементів покаяння (триденний піст, молитви перед сповіддю й після неї, важка покута) на внутрішні, духовні чинники – усвідомлення гріха й твердий намір звільнитися від його тягарів.

Василіяни, як інтелектуальна еліта унійної Церкви у XVIII ст., провадять навчання в кількох богословських навчальних закладах, організують народні школи при монастирях²⁹. Інтегровані до загальнокатолицької спільноти ліпше за інші верстви унійної Церкви через навчання в західних вищих школах і активніші контакти з суспільними елітами Речі Посполитої (варто згадати принаймні графа Миколая Василя Потоцького – фундатора Бучацького монастиря Чесного Хреста³⁰ й щедрого доброчинця Почаївського монастиря³¹), василіяни насамперед наражалися на спокуси узалежнення від латинських впливів. Принаймні, вони мали зважати на смаки й запити освіченої частини своєї пастви, значною мірою колонізованої. Однак покутні пісні демонструють послідовну орієнтацію на традиційну духовну культуру християнського Сходу.

Інтертекстуальна стратегія творів спрямована в біблійну та гимнографічну перспективу. У цій перспективі виокремлюється постать пророка Давида як автора взірцевого дискурсивного втілення каяття за гріхи – псалма 50 (у масоретській редакції 51³²) «Помилуй мене, Боже...» (лат. «*Miserere mei, Deus*»³³). Пісня 213 вводить образ Давида як співця й цитує в останній строфі кілька фраз із псалма: «Помилуй мя Боже»³⁴ (Пс. 50:3), «беззаконіє аз знаю» (Пс. 50:5), «лукавое сотворих Творче пред Тобою» («лукавое пред Тобою

²⁰ Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой: Историческая монография. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1870. С. 112–423; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. С. 235–240.

²¹ Стасів К. В., о. ЧСВВ. Місія високого слова. Василіянське книговидання: минуле, сучасне і майбутнє. Жовква: Місіонер, 2015. С. 88–89.

²² Федорів Ю., свящ. д-р. Історія Церкви в Україні. Люблін: Futura, 1991. С. 251.

²³ Замойський провінційний собор Руської унійної Церкви 1720 р. Кн. 1: Діяння та постанови / Заг. ред. І. Скочиляса. Упор.: Р. Паранько, Ігор Скочиляс, Ірина Скочиляс. Львів: Український католицький університет, 2021. С. 321.

²⁴ Там само. С. 343.

²⁵ Nowakowski Przemysław CM. Rola Synodu Zamojskiego w kształtowaniu się liturgii Kościoła greckokatolickiego. *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 r.: Nowe tłumaczenie z komentarzami*. Kraków: Avalon, 2020. S. 375–376.

²⁶ Замойський провінційний собор... С. 343.

²⁷ Требник Петра Могили: Перевидання з оригіналу / Упор.: А. Жуковський. Канберра; Мюнхен; Париж, 1988. С. 337.

²⁸ Гізель І. Вибрані твори: У 3 т. Київ; Львів: Свічадо, 2012. Т. 1. Кн. 1. С. 82.

²⁹ Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філадельфія: Провидіння, 1954. С. 413–414.

³⁰ Стоцький Я. Монастир Отців Василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі. 1712–1996. Львів: Місіонер, 1997. С. 47–50.

³¹ Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині – свята Почаївська лавра: Церковно-історична монографія. Вінніпег: Накладом видавничої комісії при товаристві «Волинь», 1961. С. 123–150.

³² Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена [Іларіоном Огієнком]. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2010. С. 640.

³³ Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994. S. 831.

³⁴ Острозька Біблія. Опрацював та приготував до друку ермн. архимандрит др. Рафаїл (Р. Торконяк). Львів, 2006. С. 917.

створих»³⁵ – Пс. 50:6). Парафраз слів цього самого псалма вводиться в пісню 214: «Аще согрѣшиши, но не отступиша от Тебе» – «Тебѣ єдиному сѣгрѣших и лукавое пред Тобою створиш»³⁶ (Пс. 50:6), причому тут вже автентичні слова псалма трансформуються за взірцем молитви за спочилих: «Аще бо и сѣгрѣши, но не отступи от Тебе»³⁷. Початкові слова псалма 50 лунають і наприкінці пісні 218: «Помилуй мя, Боже, помилуй падшаго»³⁸ (Пс. 50:6).

Сумна Давидова констатація власної провини «Тебѣ єдиному сѣгрѣших»³⁸ (Пс. 50:6) відлунює в пісні 213 рефреном: «Согрѣших, о Боже мой!», «Согрѣших, виновен єсмь», «Согрѣших, содѣянное як мнѣ утаити?», «Согрѣших, окаяннѣйший, согрѣших до зѣла», «Согрѣших всѣми чувствами». І це в одній тільки пісні 213! Але ж суть 50 псалма – не в безвідрадній констатації гріховності автора; в ньому благається про визволення «не лише від наслідків гріха, а й від усієї схильності до гріха в майбутньому»³⁹. Надію на це псаломспівець шукає в зовнішньому джерелі духовної сили – в Бозі.

Пісня 213 з «Богогласника» в заключному вірші відображає віру в Божу ласку як заporуку цілковитого покаяння: «Всещедроу мя спаси судбою». А разом із тим налагоджується референтний зв'язок із іншим псалмом, 13, що починається словами «Рече безумен въ сердцы своем: нѣсть Бога»⁴⁰ (Пс. 13:1): «Безумен во сердцѣ своем, нѣсть Бог, помышляет» (213). Індивідуалістичне копірвання в глибинах свого сумління без огляду на всемогутній зовнішній чинник – Божу ласку – здатне лише травмувати, а не звільнити від духовних тягарів. «Тамо убояшася страха, идѣже не бѣ страх: яко Господь въ родѣ праведных» – «Там, де страху не було, вони жажнулися від страху, адже Бог — із праведним родом»⁴¹ (Пс. 13:5) – актуалізуються в рецептивній свідомості слова псалма 13. Тривожний суспільний контекст Європи епохи Просвітництва, де з середовища французьких енциклопедистів щодалі більше поширюються атеїстичні ідеї⁴², оприявнює образ «безумних безбожників» у сучасному світі. Адже «Богогласник» виходить невдовзі після оприлюднення «Декларації прав людини і громадянина» (фр. *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*; 26 серпня 1789 р.) та наступних антиклерикальних ухвал Установчих зборів Франції, що стосувалися націоналізації церковного майна й запровадження для клиру виборності та обов'язкової присяги на вірність світській державі⁴³.

Риторична модель покаянних пісень визначається умовною ситуацією скрушеного звернення до Бога. Ця ситуація оприявнюється неодноразовим вживанням звернень: «о Боже мой» (213), «Боже», «Отче», «Боже мой правдивый», «Пане добротливый», «Всесильный Боже» (214), «Владыко» (215), «Боже», «Владыко» (217), «Боже» (218), «mój Boże», «Stwórco» (220), «Panіe», «mój Boże łaskawy» (221). Відповідно до катехитичних настанов, Бог у піснях є тим єдиним, хто може повернути грішникові втрачену чистоту, підвести його з духовної втрати, наснажити силою в боротьбі за спасіння. «Народовѣщаніє», видане почаївськими василіянами ще 1768 р., навчало:

«– Що єсть цнота покаянія?

– Єсть то дар Божій, вляный до сердца челоуѣку, при котором познавши кто грѣх свой, един, или многія, пред самым Богом за них щире жалует, ненавидит их, и обѣщает крѣпко болше того не чинити»⁴⁴.

Відповідно до катехитичної інтерпретації каяття комунікативну функцію персонажа всіх покутних пісень характеризує благальне звернення своїх провин Богові. Хіба що допоміжну роль відводиться в пісні 216 Богородиці, «щедрой Царицы небесе и земли», якій належить бути «шлемом спасенія» для грішника. Тут спостерігаємо дещо несподіване перекодування апостольського заклику до ефесян: «Візьміть шолом спасіння і духовний меч, яким є Боже Слово»⁴⁵ (Ефес. 6:17). Та ще в пісні 217 персонаж звертається за допомогою до сповненої благодати Діви Матері.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Требник Петра Могили... С. 584.

³⁸ Острозька Біблія... С. 917.

³⁹ Міжнародний біблійний коментар: У 6 т. Львів: Свічадо, 2018. Т. 3. Повчальні та пророчі книги. С. 102.

⁴⁰ Острозька Біблія... С. 893.

⁴¹ Біблія. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту: Пер. ієромонаха Рафаїла (Р. Турконяка). 4-ий повний переклад з давньогрецької мови. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2011. С. 547.

⁴² Kafker Frank A. The Encyclopedists as a group: a collective biography of the authors of the Encyclopédie. Oxford: Voltaire Foundation, 1996. 250 p.

⁴³ Betros Gemma. The French Revolution and the Catholic Church. *History Review*. 2010. December. # 68. URL: <https://www.historytoday.com/archive/french-revolution-and-catholic-church>.

⁴⁴ «Народовѣщаніє, или Слово к народу каѳолическому чрез монахов Чина святого Василія Великого». 2-є изд. Почаев, 1768. С. 203.

⁴⁵ Біблія. Книги Святого Письма... С. 1145.

Приписувана катехизисом ненависть до гріха⁴⁶ в дискурсивному просторі пісні втілюється в антиномічному протиставленні чистого, праведного ества персонажа його темній стороні, сповненій спокусливих оман. Це внутрішнє роздвоєння символічно оформлюється в акровіршеві пісні 214 (авторства Луки Длонського) в суперечку душі й тіла. Душа звертається до тіла з докором: «Бы́м я была не согрѣшила, аще не чрез тебе». Вводиться навіть метафоричний образ страждань душі, ув'язненої в тілі, «горше, ніж в оковах». Але в пісні 213 і сама душа засуджується «внутрішньою совістю». Душа визнає: «Вѣдаєш, тѣло: купносмо грѣшили» (218). Сумну перспективу обох нерозривно пов'язаних одна з одною сторін грішної істоти констатує тіло, відповідаючи душі:

Ты пойдеши в огонь, я в гробѣ буду

До часу лежати,

И покараю давати

робацтву (214).

Гріх інтегрує людську особистість у неподільну цілість, всуціль вражену духовною хворобою:

И нѣсть кая безвинная моего состава

Часть, яже бы не дерзнула творити лукава (213).

Розгортаючи низку симптомів паталогічного стану грішника, пісні згадують легко-важні розваги, щоденні веселощі (214), марнотні захоплення примарами слави, багатства, чести, узалежнення від лестощів, блуду (215), безсоромності (216), накопичення скорбів (217), ненаситності на земні втіхи (218), марнування часу (220), брак любови до Бога, злість (221). Усвідомлення загальної деградації провокує безнадію, виражену в пісні 214 метафоричним образом фольклорного типу:

Ой лучшеши было челоуѣку ся на свѣт не родити,

Волѣл бы был в утробѣ матерни каменем съдѣти! (214).

А за всім цим відкривається перспектива невідворотної відплати по смерті. Її формулюють кілька ключових архетипних образів: «отхлань горяща», «огнь», «пекло» – «грѣшником дѣдизна вѣчная», «огонь вѣчнующій» (214), «горящая печь», «пекельный ад» (215). Втеча від занурення в цю вогняну стихію, звідки немає вороття, спонукає поетів до пошуку архетипної альтернативи – води. Правда, водна стихія може й тут виступати нищівною силою, втіленою в образі бурхливого життєвого моря, запозиченого з ірмоса шостої пісні канону на голос 6, де й фігурує «Житейское море, воздвигаемое... напастей бурею»⁴⁷. Персонаж описує небезпеку духовної загибелі від світських спокус, вводячи алюзію до цього архетипного мотиву:

Угльбох во морѣ, волны мя воскорѣ

Окружат, погрузят (217).

Земні скорботи в цьому семіотичному просторі обертаються хвилями: «Dziś mię żale jakby fale purzają» (220). Цей мотив відсилає і до всесвітнього потопу (Бут. 7), і до загибелі єгиптян у морі при переслідуванні Мойсеевого народу (Вихід 14:23–28), і до драматичної історії пророка Йони (Йона 1:15–2:11). Ключ до загадки переінакшення вбивчої водної стихії на рятівну шукається в євангельських сюжетах про життєдайні води хрещення⁴⁸. Його використовує двомовна пісня 219, яка спрямовує розгублену грішну душу до «aquae salubres» – «здравих вод», здатних обмити, очистити її від скверни. Оздоровча сила цих вод обумовлена тим, що вони «очервленны», окроплені кров'ю Христа, пролитію в стражданнях на відкуплення гріхів людського роду. До традиційної інтерпретації спасительної сили води як води хрещення – таїнства «отрожденія челоуѣка на души, чрез которое отрождение грѣх нам первородный (и учинковое если суть) отпускаются и стаеются хрістіанами, то есть, сынами Божиими»⁴⁹ – додається символічне зображення таїнства покаяння як криниці очищення від гріхів:

Poenitentia, fassio oris,

Lacrymales actus doloris.

Saluberrimi sunt fontes isti.

Sparsi sanguine lateris, Christi.

Скруха, покута, горьких слез токи,

Исповѣдь свята, суть ти глубокий

⁴⁶ Katechizm Rzymski, według uchwały ś. Soboru Trydentskiego ułożony. Tłum. ks. Walenty Kuczborski. Jasło: Drukarnia Støgera, 1866. T. 1. O wierze. S. 263.

⁴⁷ Осмогласник єллински же Октоих или Параклитики. Твореніе преподобнаго отца нашего Іоанна Дамаскина и иных благоговѣйных отец. Львов: Тупом Ставропигійскаго інститута, 1895. С. 642.

⁴⁸ Словник біблійного богослов'я / Під ред. Ксав'є Леон-Дюфуна та ін. Пер. з франц. Рим; Львів: Місіонер, 1996. С. 164–165.

⁴⁹ Народовѣщаніе... С. 187.

*Кладенец здоровый, и вода чиста,
Окропленная кровію Христа (219).*

Цим узагальнюється наскрізний мотив покутних пісень – заохочення до глибокого, всепронимаючого жалю за гріхи, ознакою якого є сльози. Грішна душа завинила тим, «жесь слез не точила» (214). Вона просить Бога про дар сліз – «Нынѣ ми слезы даруй, Владыко» (215), спонукає своє єство до плачу, який би здіймався з глибини душі – «Плачите сердца моего зънищы» (216). При цьому дар скрухи за гріхи, дар сліз сприймається за небесну ласку:

*Излый мнѣ, Боже, со небесе слезы,
Да восплачу моя пагубыя стези (218).*

Невпинне оплакування гріхів було одним із найважливіших складників аскези єгипетських пустельників⁵⁰. Києво-Печерський патерик розповідає про Теофіла, який, визнавши свою провину, «сугубъ рыданіе въспримъ» і в невпинному переживанні каяття «имѣаше же съсуд, и егда упражняшеся на молитву, прихожаху ему слезы, и поставляше съсуд и над темъ плакаше, и того наполнивъ слез за многа лѣта»⁵¹. Гіркота плачу сприймалася за ознаку глибини каяння за вчинені гріхи.

Одержане при відпущенні гріхів право на вічне життя бачиться поетами нагодою для подяки Богові, згадкою про яку закінчується останній покутний вірш:

*Za ten dar Twojej ręki
Bąde wieczne czynił dzięki (221).*

Покутні пісні з «Богогласника» були написані різними авторами, з яких завдяки акровіршеві («краєгранесію») визначаються імена Луки Длонського (214) та Достоевського (215)⁵². Але зіставлення всіх дев'яти пісень дозволяє виявити певні спільні тенденції. Чи не найважливіша з них – концептуальна відповідність східній покайній духовності. Не приділяючи надмірної уваги обрядовим деталям, пісні суголосні в спонуванні слухачів/виконавців до глибокого, до сліз, переживання вчинених гріхів як свавільного бунту, розлуки з Богом, що загрожує обернутися втратою вічного життя. Розплата за гріх постає вогненними образами пекельних мук. Страх перед цією жахливою перспективою, розпач від власного безсилля спонукають до пошуку рятунку в поєднанні з Богом, що і є квінтесенцією таїнства покайння. Пісенна мелодія, ритмічна мова силабічного вірша, акцентування ключових слів у анафорах і римованих словах, вишуканий світ барокових тропів – все це впроваджує пенітента в особливий вербальний і музичний простір, відчужений від гріховного повсякдення. Пісні ніби закликають: «Горѣ имѣм сердца»⁵³ – і саме там, у просторі сакраментального об'явлення Бога, знайдемо натхнення для перемоги над власною недосконалістю.

ДОДАТОК:

«Богогласник» (1790): покутні вірші

213. Пѣснь 1. Покайнная.

Согрѣших о Боже мой! Отнюд не таюся.
Согрѣших, виновен есмь, того не запрюся.
(2) И нѣсть кая безвинная моего состава
Часть, яже бы не дерзнула творити лукава.
Исповѣдаю словеса права.

Мнѣ бо мысль от юности, на зло пожадати,
Вѣси нѣсмь Ангел, благо не могу дѣлати:
(2) Согрѣших, содѣянное як мнѣ утаити?
Самое дѣло истину нудит из'явити,
И невозможно того сокрыти.

Обаче кающися, паки согрѣшаю,
Грѣхи ко грѣхом моим всегда прилагаю;
(2) Согрѣших окаяннѣйшій, согрѣших до зѣла,

⁵⁰ Guillaumont Antoine. U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego. Przekł. s. Scholastyka Wirpszanka OSBap. Kraków: Tyniec, 2006. Т. 2. S. 120–121.

⁵¹ Києво-Печерський патерик: Вступ. Текст. Примітки. Упор.: Д. Антонович. Київ: 3 друкарні ВУАН, 1930. С. 160.

⁵² Петро Кралюк, до речі, пов'язує останнього з родиною предків російського письменника Федора Достоевського. Див.: [Кралюк Петро]. Предки Федора Достоевського були греко-католицькими священниками і публікували вірші в уніатському «Богогласнику». URL: www.ua.edu.ua/info/news/2013/02-10-01.

⁵³ Λειτουργικόν си ест Служебник. Унев: В обители Успения Присвятыя Богородицы, 1740. С. 24.

Согрѣших всѣми чувствами души же и тѣла.
Вся злая похоть во мнѣ содѣла.

Ниже что под именем грѣха содержимо
Обрящется, еже бы мене прошло мимо;
(2) И чувственно сама мене правда обличает,
Егда совѣсть внутренняя душу осуждает,
Виновну быти весма являет.

Запрѣтися убо злых дѣл мнѣ невозможно,
И что было, не было, рещи есть безбожно;
(2) Той смѣл бы на сіе, кому Давід припѣвает:
Безумен во сердцѣ своем, нѣсть Бог, помышляет,
Сам развѣ таков, правды не знает.

Аз же с пророком зову: Помилуй мя Боже,
Ничто утаитися от Тебе не может:
(2) Беззаконіе аз знаю, грѣх есть предо мною,
И лукавое сотворих Творче пред Тобою;
Всещедрою мя спаси судбою.

214. Пѣснь 2. Покаянная, в нейже душа окаявает тѣло, а тѣло душу о грѣсѣх.
Творец Лукаш Длонски по краєгранесію.

Лакнуцій свѣте чем на грѣшники так зѣло чатуєш?
И вмѣсто жизни, вѣчной дѣдизны, отхлань им готуєш?
(2) За учинки наши нам тоє,
приплатимо житіє злоє.
Бо отхлань горяща
будет нам паляща   навѣки.

Уже'м утратил Небо чрез грѣхи у Пана моего,
Искалем паче роскошей свѣта, неже хвалы Его,
(2) Волѣлем в роскошах гуляти,
Чтоденне веселим бывати:
Незасмутилемся,
Але тѣшилемся   по вся дни.

Како пред Тебе, Судію, Боже, мнѣ грѣшному стати?
Когда во трубах снидеши с небес грѣшных обличати?
(2) О Отче! Змилуйся, не помни
На младіи нравы уломны,
Бо то моє тѣло
Мене приводило   на тоє.

Ах! Отповѣш там скверное тѣло за мене, за себе,
Бо бым я была не согрѣшила, аще не чрез тебе:
(2) Ты еще з младости зводило,
Всегдась так до мене мовило:
Гуляй душе в тѣлѣ,
Доколь не помлѣли   въ мнѣ кости.

Шумѣлась также, о душе моя, трудно ся запрѣти.
Радась со мною на все зло дѣло была ся згодити;
(2) Поболѣем равно за своє,
Ты еще виннѣйша за тоє,
Жесь слез не точила,
Жалю не чинила   за грѣхи.

Доколь тѣло будеш на мене неслушне гадати?
Довлѣет жалю на умѣ моем сего виражати!
(2) Помни древня злобо на себе,
Что я мук терпѣла у тебе,

Горше неж в оковах
Во твоих утробах   страдалам.

Латва то мука, о душе моя, еще тебѣ была,
Вспомниш послѣжде, якая будет, гди выйдеш от тѣла:
(2) Тогда по росходѣ отсюду
Ты пойдеш в огонь, я в гробѣ буду
До часу лежати,
И покарм давати   робацтву.

Ой лучшеш было челоуѣку ся на свѣт не родити,
Волѣл бы был в утробѣ матери каменем сѣдѣти!
(2) Но днесь не может ся розстати,
Треба ся до пекла достати,
Где будет отчизна,
Грѣшником дѣдизн   вѣчная.

На Тебе токмо надежду имам, Боже мой правдивый,
Вѣм, же не хочеш мститися кривды, Пане добротливый.
(2) Аз на та словеса уповал,
Которая Давид сказовал:
Аще согрѣшиша,
Но не отступиша   от Тебе.

Свѣдок Ты таин сердца моего, ах всесильный Боже,
(Кто бо мя яко Ты, в совѣсти моей испитати може?)
(2) Како на сем свѣтѣ будужи,
Горше пса встеклаго живущи,
Ничтоже благаго,
Токмо много злаго   творилем.

Комуж я нынѣ употреблюся чрез учинки мои?
Отдал бым душу, отдал бым тѣло Христове в руцѣ Твои.
(2) Но егда восхощеш пріяти,
Бысь не хтѣл до пекла одати!
Не отсылай в муки,
Люциперу в руки   прошу Тя.

Избави огня вѣчнующаго всѣх в Тя вѣрующих,
Избави войны, избави глада на свѣтѣ живущих,
(2) Горнему нас отдай Сіону,
Да будем достойни у Трону
В небѣ Тя хвалити
Со аггелы пѣти: Свят, свят, свят.

215. Пѣснь 3. Покаянная.

Творец Достоевски по красгранесію.

Да прійдет нынѣ радость новая,
Сердцу благія мысли подая.
(2) Да бым оставыл грѣховно дѣло
И прилѣпился ко Богу цѣло.

Окаянныя моя зѣницы
Воззрѣт на образ очей денницы
(2) Оставте в мірѣ красныя вещи,
Да убѣжите горящей печи.

Суесту в мірѣ презрите вскорѣ,
Возвышайтесь ко Богу горѣ
(2) Небрежѣт славы, богатства, чести,
Бѣгайте блуда, и вся лести.

Тѣлом принужден вкусити сласти,
Ах! Отщети́хся праведных части!
Не смѣю зрѣти высоты свѣта,
И не имѣю блага отвѣта.

О коликія врагов навѣти!
Хитростнія мнѣ препяша сѣти.
(2) Аз окаянный не подвигохся
В прелести сѣти бѣднѣ впадохся.

Єй соравнихся скоту безумну,
Оскверних душу, и совѣсть умну,
(2) Скалях одежду прекрасну зѣло,
И погрузихся в злобѣ всецѣло.

Вся злая лютеѣ содѣях в мірѣ,
Не пріях блага токмо во вѣрѣ,
(2) Преспѣвах паче на дѣла злая,
Како же пріиму вѣчна благая?

Сам я дарует жених в чертозѣ,
И призывает всѣх нас на мнозѣ.
(2) Коль нетерпимый жаль тому пріиде,
Кто от чертога праздно от'иде.

Колика лучша лишихся града!
Постигох бѣды пекелна ада,
(2) Нынѣ ми слезы даруй, Владыко,
Да не постражду горе толико.

Измы грѣховнаго Вавулона,
Вчини жителя свѣтла Сіона,
(2) Да бым в небесном пребывал лику,
И вселюбезно зрѣл Тя Владыку.

216. Пѣснь 4. Покаянная отступника от вѣры.

Плачите сердца моего зѣницы,
Впадох в тяжчайшы грѣховни пленицы.
(2) Єй нѣсть во мірѣ грѣшника толика,
Якоже аз, никто согрѣшил от вѣка.

Душу и тѣло погубих во мірѣ,
Лишихся любви, надежды, и вѣры;
(2) Раздрах одежду крещеніем данну,
Юже ми даде Бог, совыше истканну.

В лѣности моеї иждих жизнь без студа,
Не пріях во ум будущаго суда.
(2) Пойду припаду ко щедрой Царицы
Небесе и земли, Маріи дѣвицы.

Кто бо мнѣ может помоществовати?
Токмо ты сама, о Божія Мати.
(2) Шлем спасенія имѣю тя выну,
На тя бо надежду возложых єдину.

И ктож от грѣшник когда погибает,
Аще ты Дѣво на помощь взывает?
(2) И аз грѣшнѣйшій буду призывать
Имя ти святое во вѣк прославляти.

217. Пѣснь 5. Покаянная.

Ах! Доколь окаянный на свѣтъ жию?
Призри, Боже, со небесе, к Тебѣ вопію.
(2) Вдень и внощи без помощи:
Угльбох во морѣ, волны мя воскорѣ
Окружат, погрузят.

Если тако мнѣ уплинет во грѣсѣх весь свѣтъ,
Горко будет ми отдати з житія отвѣтъ.
(2) Дѣла, мысли, вся зависли
От ѣдной години. На то не єдиный
Помяни, погляни.

Окаянный человѣче, не трепещеши?
Суесту гониш, а на смерть не помянеши?
(2) Не забуди, готов буди,
Престани грѣшители, красоту любити
Отщайся, покайся.

Готов бысъ потом отдати вся твоя скарби,
Но єгда смерть замкнет очи, западут карби,
(2) Искупити, испросити,
Не можеш ся з гроба, где враз вся оздоба
Согніет, истлѣет.

Та пріятель не заступит, ниже друг, ближній,
Каждый за себе виновен быти подвижній.
(2) Да говѣет, доколь жиет,
Нищым благотворит, грѣхов да разорит,
Преграду, в отраду.

Торжищем єсть человѣку житія время,
В том куплю всяку да дѣет земное племя.
(2) Человѣче, як обыче,
Благоутробія, дары лѣтъ в дни тія
Богаты, снискати.

Отягченный сый грѣхами молю, Владыко,
Продолжи ми ко исправѣ время елико.
(2) Дѣво Мати, благодати,
Єси исполненна, пріими умиленна
Грѣшника, блудника.

218. Пѣснь 6. Покаянная.

Излый мнѣ, Боже, со небесе слезы,
(2) Да восплачю моя пагубыя стези.

Откуда начну слезы проливати,
(2) Страстнаго житія дѣла возвѣщати?

Уподобихся вранови нощному,
(2) Плотояденієм ненасыщенному.

Навыкох на вся дѣла в мірѣ злая,
(3) За то удален есмь прекраснаго рая.

Туга мнѣ зѣло утробу снѣдает,
(2) Як мечь обоюду острый прободает.

Оле мнѣ грѣшну! Что се содѣваю?
(2) От многих лѣтъ моих Бога прогнѣваю!

Разорых закон Создателя Бога,
(2) Отриновенный есмь свѣтлаго чертога!

Увы о душе! Чему не радиши?
(2) А о грѣсѣх твоих горко не слезиши?

Вѣдаеш, тѣло: купносмо грѣшили,
(2) Совокупно треба, бысмо поболѣли.

З сердцем согласно подвигнѣм вся уды,
(2) Ко покаянiю весь состав пребуди.

Кій плач воспою днесъ языком моим?
(2) Очисти мя, Боже, по щедротам Твоим.

З глубины сердца глас мой возведшаго,
(2) Помилуй мя, Боже, помилуй падшаго.

219. Hymnus 7mus. Poenitentialis. Пѣснь 7. Покаянная.

Non unus, alter decimus annus,
Animam gravis torquet tyrannus!
Ah! pridem, pridem, a juventute
Languor peccati ierruit tute.

Єй не рѣк, не два, и не десятый
Як той боль грѣха на душу взятый!
(2) Ах давно, давно от молодости
Лежу в грѣховнѣй чтоденне злости.

Corpori noxa, animae qualis!
Sublevet, non est proximus talis.
(2) Anima dulcis quid tunec factura,
Cum jam et corpus fit sub censura?

Тѣло як тѣло, душенцѣ бѣда!
Двигнути кому, не маш сосѣда.
(2) Чтож ты, душенко, будеш чинити,
Когда и тѣло зачнет слабѣти?

Aquae salubres, ajunt, quod dantur,
In quibus omnes gentes lavantur;
(2) Utinam illis animam dare!
Ex hac peccati sorde piare!

Гдесъ то суть, кажут, здоровыя воды,
В тых то ся водах мыют вси роди;
(2) Єй когда б душу там очистити!
З тини грѣховной весма обмыти!

Poenitentia, fassio oris,
Lacrymales actus doloris.
(2) Saluberrimi sunt fontes isti.
Sparsi sanguine lateris, Christi.

Скруха, покута, горких слез токи,
Исповѣдь свята, суть ти глубокий
(2) Кладенец здоровый, и вода чиста,
Окропленная кровію Христа.

Ad haec flumina rubei maris
Aquae Divinae et salutaris.

(2) Anima ocurre piare lues,
Perennem tibi salutem strues.

К сим убо рѣкам богоспасенным,
В морѣ страсти очервленным,
(2) Бѣжи, о душе, грѣхи измыти,
Имаш ся вѣчно в них исцѣлити.

220. Pieśń ósma Pokutna.

Ach mój Boże! Czyli ż może być w niebie
(2) Młodość płocha, co świat kocha, nie Ciebie?

Dziś mię żale jakby fale nurzają;
(2) Co za strata! marnie lata mijają.

Rzeki płyną, wiatry giną, gdy wieją;
(2) Lata spieszą, a nie cieszą nadzieją.

Ile żyłem, nie zrobiłem nic z chwałą.
(2) Nie w odbycie moje życie nie miało.

A co razy złej obrazy się stało,
(2) Gdy nie w dziele, złego wiele myślało.

Nie daj tedy, Stwórco, kiedy bym zbłądził.
(2) Nawet bo Ty będziesz cnoty me sądził.

221. Pieśń 9ta Pokutna.

Czyli wodą, czy lądem
Pod niefortunnym rządem
(2) Pomni o tym, który cię umiłował
Nad swe życie.

Bóg mię kocha, a ja nie,
Nie Kocham Cię o Panie!
(2) Nieba widzę me skinienia,
Uważają przewinienia.

Owóz wzdygam tajemnie,
Bo Cię Kocham wzajemnie;
(2) Odrzucam miłość ciała,
Która dotąd mię wikłała.

Kiedy pójdę, gdzie stanę,
Wszędy w żalach zostanę;
(2) Życie tracić w żalach żądam,
A na wieczność się oglądam.

O mój Boże łaskawy!
Dopomóż mi tej sprawy
(2) I użycz łask wielości,
Niech nie ginę w mojej złości.

Wszak gdy Cię nie osiągnę,
Wieczną niedolę ściągnę;
(2) Tak pewnie zginąć muszę,
Dając piekłu nędzną duszę.

Niechże życia nie skonczę,
Aż duchem z Tobą złączę;

(2) Za ten dar Twojej ręki
Będę wieczne czynił dzięki.

References

- Hnatiuk, O. (1994). *Ukrainska dukhovna barokova pisnia* [Ukrainian spiritual baroque song]. Warsaw, Poland; Kyiv, Ukraine.
- Kraliuk, P. (2013). *Predky Fedora Dostoievskoho byly hreko-katolytskymy sviashchenykamy i publikovali virshi v uniatskomu «Bohohlasnyku»* [Fedor Dostoevsky's ancestors were Greek Catholic priests and published poems in Uniate «Bohohlasnik»]. *Natsionalnyi universytet «Ostrozka Akademiia» – The National university «Ostroch Academy»*.
- Krysa, B. (1997). *Peresotvorennia svitu: Ukrainska poeziia XVII–XVIII st.* [Recreation of the world: Ukrainian poetry of XVII–XVIII c.]. Svychado. Lviv, Ukraine.
- Matiash, Dz. (2000). *Osoblyvosti poetyky ukrainskoi barokovoi dukhovnoi pisni (na materialy po-kaiannykh pisen)* [Features of the poetics of Ukrainian baroque spiritual song (on materials of penitential songs)]. *Mahisterium. 4. Literaturoznavchi studii – Master's degree. 4. Literary studies*. P. 23–30.
- Medvedyk, Yu. (2006). *Ukrainska dukhovna pisnia XVII–XVIII st.* [Ukrainian spiritual song of XVII–XVIII c.]. Ukrainian catholic university. Lviv, Ukraine.
- (2021). *Zamoiskyi provintsiiyny sobor Ruskoï uniinoi Tserkvy 1720 roku* [Zamoiska Provincial Council of the Russian Union Church in 1720]. *Zah. red. I. Skochyliasa. Upor.: R. Paranko, Ihor Skochylias, Iryna Skochylias. B. 1: Actions and resolutions.* Ukraine catholic university. Lviv, Ukraine.
- Stasiv, K.V., o. ChSVV. (2015). *Misiia vysokoho slova* [High word mission]. *Vasylilianske knyhovydannia: mynule, suchasne i maibutnie – Basilian book publishing: the past, the present and the future.* Missioner. Zhovkva, Ukraine.
- Stotskyi, Ya. (1997). *Monastyr Ottziv Vasyliian Chesnoho Khresta Hospodnoho v Buchachi. 1712–1996* [The monastery of Fathers Basilian of the Holy Cross of the Lord in Buchach. 1712–1996]. Missioner. Lviv, Ukraine.
- Zashkilniak, L., Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnev* [The History of Poland: from ancient times to the present day]. Lvivskyi natsionalnyi universytet im. I. Franka. Lviv, Ukraine.

Ісіченко Ігор, архієпископ – доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (май-дан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Isichenko Ihor, archbishop – D.Ph. Professor of the Department of History of Ukrainian Literature of V.N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine).

PENITENTIAL POEMS FROM «BOHOHLASNYK» (1790)

The purpose of the publication is to reveal the nature of penitential tendencies in the penitential poems from the collection «Bohohlasnyk» (Pochayiv, 1790) and their intertextual connection with the Byzantine and Latin traditions. The category of penitential poems includes songs from the fourth part of the miscellany with numbers 213–221. Six of them are written in the Late Middle Ukrainian, one contains a parallel text in Latin and Ukrainian, and two – in Polish. They can be attributed to the genre of metaphysical poetry. Two authors are mentioned: Luka Dlonsky and Dostoevsky (perhaps the ancestor of the famous Russian writer), the rest of the poems are anonymous. The miscellany was published in the last years of the heyday of the Pochayiv Basilian Monastery, which remained under the rule of the Polish king after the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1772. Its printing house was the main center for publishing books in the Ukrainian language at that time. The Basilian Order is often accused of being an instrument of Latinization of the Uniate Church. But the penitential poems testify to the consistent orientation of the authors to the Eastern, Byzantine spiritual tradition. They agree with the prescriptions of the Zamoscia Synod of 1720. The Zamoscia Synod did not introduce significant changes in the penitentiary practice, only shifting the attention from external, formal elements of repentance to internal, spiritual factors. These characteristics were reflected in the book «Narodoviščaniye», published in Pochayiv Monastery in 1768. The intertextual strategy of penitential poems is directed to the biblical and hymnographic perspective. The image of the prophet David is introduced as a model of sincere repentance, the motives of Psalm 50 attributed to him and Psalm 13 are developed. The painful self-analysis of the sinner takes the form of a dialogue of soul and body. The coming punishment is portrayed as a hellish abyss engulfed in eternal fire, and earthly trials as a stormy sea of passions. Salvation from punishment requires tears, the gift of which is perceived as heavenly grace. This corresponds to the ascetic tradition of the monastic East. Thus, the penitential poems testify to the preservation in the Pochayiv monastery of national spiritual traditions embodied in the typical Baroque genre forms.

Key words: Bohohlasnyk, Baroque, metaphysical poetry, Zamoscia Synod, Pochayiv Monastery.

Дата подання: 13 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ісіченко, І. Покутні вірші «Богогласника» (1790). *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 138–151. DOI: 10.5281/zenodo.6791982.

Цитування за стандартом APA

Isichenko, I. (2022) Pokutni virshi «Bohohlasnyka» (1790) [Penitential poems from «Bohohlasnyk» (1790)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 138–151. DOI: 10.5281/zenodo.6791982.

УДК 321.727:328.131-042.3[(497.2)«1887/1894»]:316.654(470+571)«188/189»

Дмитро Миколенко

ПІД ПИЛЬНИМ КОНТРОЛЕМ ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРА БОЛГАРІЇ: ВЗАЄМИНИ КНЯЗЯ ФЕРДИНАНДА ТА ГОЛОВИ УРЯДУ СТЕФАНА СТАМБОЛОВА В ОЦІНКАХ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ (1887–1894 рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.6791216

© Д. Миколенко, 2022. CC BY 4.0

Метою статті є аналіз відображення взаємостосунків між главою Князівства Болгарія Фердинандом I Кобургом і прем'єр-міністром країни Стефаном Стамболовим у російському громадсько-політичному дискурсі*. **Основними завданнями** є визначення подій, які впливали на зростання зацікавленості російської громадськості відносинами між вказаними болгарськими політичними постатями. **Наукова новизна** полягає у формулюванні чинників, які позначалися на посиленні/втратах в тій чи іншій мірі інтересу росіян до стосунків між болгарським монархом і очільником уряду в 1887–1894 рр., а також у розкритті ставлення російських журналістів і публіцистів до відсторонення 1894 р. Стефана Стамболова від влади та їхньої думки щодо причин поразки прем'єр-міністра в протистоянні з главою держави. **Висновки:** недоречні від'їзди князя за кордон, спроби уряду стамболовців** домогтися від Оттоманської Порти визнання Кобурга законним болгарським правителем***, замах 1891 р. на життя прем'єр-міністра – все це зумовило активізацію обговорення в російській пресі питання про взаємостосунки між князем і головою уряду. При цьому інформація щодо протиріч між монархом і головою кабінету міністрів супроводжувалася чималою кількістю версій стосовно причин і наслідків цих суперечностей. Відставка навесні 1894 р. кабінету Стефана Стамболова для російської громадськості виявилася несподіванкою. Вирішальним чинником, який посприяв перемозі Фердинанда в протистоянні з досвідченим політиком, журналісти, історики й публіцисти імперії називали контроль над збройними силами, що його взяв князь у свої руки після смерті в березні 1891 р. військового міністра генерал-майора Сави Муткурова – родича й сподвижника Стефана Стамболова.

Ключові слова: князь Фердинанд, Стефан Стамболов, російська громадськість, суспільно-політичний дискурс.

Процеси становлення й розвитку російсько-болгарських відносин упродовж останньої третини XIX ст. відбувалися в декілька етапів. Періоди зближення змінювалися конфронтацією та навіть розривом і тривалою відсутністю дипломатичних відносин у 1886–1896 рр. У цей період однією з провідних постатей болгарської політики був голова Регентської ради в 1886–1887 рр., прем'єр-міністр країни в 1887–1894 рр. Стефан Ніколов Стамболов – послідовний прибічник обмеження впливу Росії на Болгарію. Саме на початковому етапі його регентства Санкт-Петербург, через небажання болгарської влади йти у фарватері російської політики, прийняв рішення розірвати дипломатичні відносини із Софією. 1887 р. Стефан Стамболов відіграв одну з ключових ролей у введенні на болгар-

* Під цим поняттям мається на увазі сукупність текстів журналістських статей та інформаційних повідомлень у пресі, карикатур, публіцистики, а також результат соціальних, політичних, інтернаціональних, культурних, прагматичних, когнітивних і філологічних, філософських чинників, характерних для Російської імперії наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр.

** Прибічники тогочасного прем'єр-міністра країни, члени створеної влітку 1892 р. Народно-ліберальної партії Болгарії. До свого оформлення у повноцінну політичну силу – угруповання, яке в середині 1880-х рр., об'єднавши навколо Стефана Стамболова, відокремилася від Ліберальної партії.

*** Фердинанд залишався незвизнаним гарантом берлінського статус-кво монархом, оскільки главу автономного у складі Османської імперії князівства було обрано з порушеннями вимог статті 3 Берлінського трактату 1878 р. – без затвердження його кандидатури Близькою Портою та без згоди великих держав.

ський престол представника німецької династії Саксен-Кобург-Гота – австрійського принца Фердинанда. Проте, із самого початку правління князя взаємини між ним і Стефаном Стамболовим, призначеним за пропозицією монарха на посаду прем'єр-міністра, не склалися. Останній вдавався до контролю над діями молодого й недосвідченого австрійського аристократа, який згодом розпочав пошук можливості позбутися нав'язливої опіки з боку першого міністра.

Громадськість Росії уважно стежила за еволюцією взаємин між Фердинандом і Стефаном Стамболовим, адже Болгарія відігравала важливу роль у російській зовнішньополітичній стратегії, спрямованій на зміцнення впливу імперії в Південно-Східній Європі. Журналісти провідних видань країни, а також історики й публіцисти нерідко присвячували свої статті, есе, нариси, фейлетони і навіть монографії болгарській політиці, акцентуючи увагу в цих роботах на діяльності обох головних фігур політичному зазначеної балканської держави. На момент обрання Фердинанда князем як Стефан Стамболов, так і його ставленик залишалися для російської влади недругами. Санкт-Петербург не підтримував зв'язки з болгарським урядом та не визнавав Кобурга правителем, вважаючи його «крадієм трону» й самозванцем.

Існує чимало наукових праць¹, присвячених вивченню сприйняття росіянами політичних процесів у Болгарії та зовнішньої політики цієї балканської країни наприкінці XIX – на початку XX ст. Метою ж цієї роботи є аналіз відображення взаємин між князем Фердинандом і головою Ради міністрів Стефаном Стамболовим у громадсько-політичному дискурсі Російської імперії під час прем'єрства останнього.

У процесі дослідження нами насамперед було опрацьовано низку російських періодичних видань: офіціоз – «Правительственный вестник»²; консервативні газети – «С.-Петербургские ведомости»³, «Харьковские губернские ведомости»⁴, «Новое время»⁵, «Московские ведомости»⁶; ліберально налаштовану пресу – літературно-політичний часопис «Вестник Европы»⁷ й газети «Русский курьер»⁸, «Русские ведомости»⁹, «Южный край»¹⁰. Вивчалися також мемуари¹¹ відомих можновладців імперії, роботи¹² істориків і публіцистів.

У більшості своїй російська громадськість завдяки, насамперед, публікаціям у пресі визнавала факт жорсткого контролю з боку Стефана Стамбола над діяльністю новообраного парламентом князя. Одним із доказів цього є стаття на шпальтах московської газети «Русские ведомости» в номері за 27 квітня 1888 р.* У ній повідомляється про поїздку Кобурга в місто Тирново. При цьому підкреслюється, що Стефан Стамболов один з-поміж усіх високопоставлених державних посадовців супроводжував князя, позбавивши інших болгарських політиків (міністрів Саву Муткурова, Георгія Странського, Константина Стоїлова, Григора Начовича й Георгія Живкова) присутності поряд із особою монарха. Перший міністр робив усе, щоб зберегти «виключний вплив на Фердинанда»¹³, наголошується в статті.

А от історик і публіцист консервативних поглядів Дмитро Іванович Іловайський у праці «Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857–1887 гг.» особливо не вдається в подробиці взаємин між Фердинандом і Стефаном Стамболовим, характеризуючи їх обох пред-

¹ Миколенко Д.В. Освещение второй балканской войны в харьковской прессе. *Вестник Международного славянского университета*. Харьков, 2003. Т. 6. № 1. С. 33–37; Його ж. Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамбола. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2011. Т. 22. С. 238–246; Гоков О.А. Образ князя Александра Баттенберга в российской мемуаристке последней четверти XIX – начала XX в. *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків–Софія, 2011. Т. 4. С. 491–505; Миколенко Д.В. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 рр. Харків, 2017. 804 с.; Його ж. The image of the Bulgarian Prince/Tsar Ferdinand in the historiography of the Russian Empire. *Studia Academica Šumensia*. 2019. № 6. Р. 110–120; Його ж. Як Фердинанд I Саксен-Кобург-Готський став французом? Особливості висвітлення діяльності болгарського монарха в історіографії Російської імперії. *The Universe of History and Archeology – Універсум історії і археології*. 2019. Т. 2 (27). Вип. 2. С. 224–233; Гусев Н.С. Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг. Москва, 2020. 520 с.

² Правительственный вестник. 1887–1894.

³ Санкт-Петербургские ведомости. 1887–1894.

⁴ Харьковские губернские ведомости. 1887–1894.

⁵ Новое время. 1887–1894.

⁶ Московские ведомости. 1887–1894.

⁷ Вестник Европы. 1887–1894.

⁸ Русский курьер. 1887–1894.

⁹ Русские ведомости. 1887–1894.

¹⁰ Южный край. 1887–1894.

¹¹ Ламздорф В.Н. Дневник. 1886–1890. Москва, 1926. Т. 1. 395 с.; Його ж. Дневник. 1891–1892. Москва, 1934. Т. 2. 407 с.; Його ж. Дневник. 1894–1896. Москва, 1991. 455 с.

¹² Іловайський Д.І. Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857–1887 гг. Москва, 1888. 416 с.

* Тут і надалі в тексті всі дати наведені за старим стилем.

¹³ Русские ведомости. 1888. 27 апреля.

ставниками «ватаги джеправителів», які є «ляльками в руках англо-австро-німецьких дипломатичних агентів»¹⁴. На переконання автора, у 1887 р. голова Регентської ради не впливав на вибір кандидатури болгарського князя, оскільки ключова роль у цьому процесі належала Відню й Берліну¹⁵.

Незважаючи на широкі повноваження монарха згідно з основним законом країни – Тирновською конституцією 1879 р., Фердинанд не приймав жодних рішень без їх узгодження з прем'єр-міністром. Вказана ситуація підтверджується знову в «Русских ведомостях», в яких у черговому номері зазначалося, що навесні 1888 р. князь не наважився конфліктувати з родичем (чоловіком сестри) і соратником Стефана Стамболова – військовим міністром полковником Савою Муткурівим – через його суперечливі кадрові призначення у війську, а вирішив винести спірні питання на суд керівника уряду¹⁶. Разом із цим у російській пресі активно обговорювалися різного роду політичні протистояння між провладною партією й опозиційними силами болгарського істеблішменту з надією на те, що бажане відсторонення від влади Фердинанда або ж відставка Стефана Стамболова призведуть до покращення російсько-болгарських відносин¹⁷.

Будь-яка звістка про посилення напруженості у взаєминах між князем і очільником уряду оцінювалася російськими виданнями як позитивна новина. Зокрема, «Московские ведомости» поширювали інформацію про незадоволення прем'єр-міністра діями монарха через те, що той неодноразово залишав країну в складні для неї часи, воліючи пересидіти несприятливі обставини за кордоном. Кожен такий недоречний від'їзд глави держави супроводжувався в російській пресі роздумами: чи повернеться він назад; чи продовжить виконувати свої функції?¹⁸ Окрім цього, видання акцентували увагу на монаршому прагненні, яке підігрівалося підбурюванням його матері Клементини Орлеанської, позбутися нав'язливої опіки Стефана Стамболова за допомоги підпорядкованих йому міністрів із іншими політичними поглядами – консерваторів Константина Стоїлова й Григора Начовича, а також опозиційних політиків – лібералів Василя Радославова та Димитра Тончева, здатних очолити новостворений виконавчий орган або ж увійти до його складу. Натомість діючий голова Ради міністрів, намагаючись розширити власний вплив, обрав шлях зближення з консерватором Тодором Ікономовим та деякими прибічниками ліберала Драгана Цанкова. Преса доволі прозоро натякала на послаблення позицій Стефана Стамболова в країні, що не могло не тішити російську громадськість, адже одіозний політик продовжував сприйматися нею як ворог інтересів Санкт-Петербурга¹⁹. Проте дуже скоро з'ясувалося, що будь-які сподівання на термінову відставку прем'єр-міністра були передчасними.

Подіями, до яких знову було прикуто увагу російської громадськості, стали ув'язнення та страта 16 червня 1890 р. майора Кости Паници, звинуваченого в організації військового перевороту в країні з метою подальшого відсторонення від влади князя й прем'єр-міністра, відновлення відносин із Росією та активізації підготовки збройного виступу в Македонії²⁰. Висловлюючи співчуття родині страченого, «Московские ведомости» стверджували, що занадто жорстокий вирок опальному офіцеру ще більш негативно налаштує болгар проти князя та уряду. Про недружелюбні й недовірливі стосунки між Фердинандом і Стефаном Стамболовим видання не згадувало, а навпаки, характеризувало їх як однозначні, представників однієї кліки, яка, поза всяким сумнівом, приречена на поразку та рано чи пізно буде відсторонена від влади²¹.

Продовжуючи формувати в свідомості росіян негативний образ болгарського монарха, «Московские ведомости» характеризували Кобурга несимпатичним і хворобливим паном, на здоров'я якого негативно впливали «Болгарія й Стамболов», адже навіть під час кожного свого від'їзду за кордон князь змушений був вести активну переписку з керівником уряду, що вкрай обтяжувало австрійського аристократа²². Тобто, як переконувало видання, по суті перший міністр «...командував монархом»²³. Як доказ цього твердження було опубліковано інтерв'ю з двоюрідним дядьком Фердинанда – герцогом Ернстом II Саксен-Кобург-Готським, який запевнив: «Стефан Стамболов має колосальний вплив на болгарського князя та здатен вкласти в його голову будь-яку думку». Свого ж племінника герцог назвав «занадто наївним і довірливим», а його перебування на престолі – «небез-

¹⁴ Иловайский Д.И. Мелкие сочинения... С. 391.

¹⁵ Там же. С. 411–412.

¹⁶ Русские ведомости. 1888. 1 июня.

¹⁷ Новое время. 1888. 3 июня; Русские ведомости. 1888. 5, 8 июня; С.-Петербургские ведомости. 1888. 10 июня.

¹⁸ Московские ведомости. 1890. 13 июля.

¹⁹ Русские ведомости. 1888. 30 июня.

²⁰ Правительственный вестник. 1890. 15 июня; Московские ведомости. 1890. 2 июля; Новое время. 1890. 3 июля.

²¹ Московские ведомости. 1890. 19 июля.

²² Там же. 6 июля.

²³ Там же. 8 июля.

печною авантюрою»²⁴. Окрім цього газета підтверджувала й «залежність авторитету прем'єр-міністра від міцності позицій Кобурга у Болгарії»²⁵. «Саме тому, – зазначалося на-самкінець, – Стамболов так нервував з причини кожного від'їзду Кобурга за кордон, побоюючись, що його ставленик може і не повернутися у Софію»²⁶.

Російська преса визнавала факт підтримки правлячими колами Великої Британії та Австро-Угорщини діяльності Фердинанда й Стефана Стамболова, адже це підтверджувалося допомогою великих держав у вирішенні питання з розширення впливу Болгарського екзархату* в Македонії, коли саме Лондон і Відень змусили Стамбул піти на поступки вимогам Софії²⁷. А от стосовно перспектив зближення Османської імперії і Болгарії під егідою ворожих Росії великих держав, за що ратував кабінет Стефана Стамболова, консервативні й ліберальні російські видання висловлювали власний скепсис. Так, «Русские ведомости», «Южный край» і «Русский курьер» пояснювали свою точку зору непопулярністю серед болгар зазначеної концепції міжнародної політики²⁸. Поділяючи думку колег, «Новое время» і «Московские ведомости» заявляли, що співпраця з невизнаною Європою болгарською владою суперечить інтересам Оттоманської Порти²⁹.

На початку 1890 р. Міністерство закордонних справ (МЗС) Російської імперії розглянуло перспективу усунення з болгарського престолу князя Фердинанда руками Стефана Стамболова. Про це свідчать опубліковані директором канцелярії МЗС графом Володимиром Миколайовичем Ламздорфом уривки з листа від 21 лютого 1890 р. й телеграма від 8 березня того ж року тодішнього російського міністра закордонних справ Миколи Карловича Гірса великому візиту Османської імперії Мехмеду Каміль-паші. Судячи з текстів обох документів, Оттоманська Порта теж розділяла позиції Росії щодо неприпустимості перебування на болгарському престолі лютеранина та «...наполягала на необхідності задіяти Стамболова, домовившись із ним, з метою зміщення Кобурга й правомірного обрання законного князя»³⁰.

На початку осені 1890 р. «Московские ведомости» продовжили обговорення теми відносин між Фердинандом і очільником болгарського уряду, опублікувавши статтю під назвою «Кобург и Стамбулов»³¹. Основна причина їхніх протиріч, з погляду органу друку, на той час крилася в розподілі міністерських портфельів. Князь волів бачити на ключових посадах своїх фаворитів – Димитра Грекова та Константина Стоїлова, а прем'єр-міністр протиставляв його прагненням, намагаючись створити ціннісне оточення тільки із лояльних до себе осіб, які мали б спільні з ним ідеали, світогляд, схожі бажання й амбіції. У статті наголошується: «Стамболов тиснув на Кобурга, шантажуючи його та постійно нагадуючи, що військо на боці прем'єр-міністра». Фердинанду ж залишалося лише скажитися журналістам на поведінку Стефана Стамболова та на власне положення «бранця, котрий перебуває немов під арештом». «Московские ведомости» характеризували ситуацію, в якій опинився князь, без найменшого співчуття, продовжуючи називати Кобурга «самозванцем»³¹. Інше російське консервативне видання «Новое время» навіть висміювало його, опублікувавши карикатуру, на якій болгарського монарха зображено втікачем. При цьому замість коня австрійський аристократ осідлав власну шаблю, мав збентежений і наляканий вигляд³². Поза всяким сумнівом, автор натякає на те, що рано чи пізно, а главі держави все-таки доведеться спішно покинути Болгарію.

Черговим приводом для обговорення взаємин стосунків між болгарським князем і головою уряду став скоєний 15 березня 1891 р. замах на життя керівника виконавчого органу влади, внаслідок чого випадково загинув міністр фінансів Христо Белчев, а Стефан Стамболов, за іронією долі, не постраждав³³. Газета «Новое время» одразу ж опублікувала припущення, що трагічні події в Софії стали наслідком боротьби за владу між князем і прем'єр-міністром, і що, найвірогідніше, монарх руками противників чинного уряду на-

²⁴ Там же. 14 июля.

²⁵ Там же. 11 июля.

²⁶ Там же.

* Або Болгарська екзархія – назва Болгарської православної церкви у період між підписанням 1870 р. султаном Абдул-Азізом фірману (вказу) про її створення як автономної у складі Константинопольської патріархії та до проголошення 1953 р. Патріархатом.

²⁷ Правительственный вестник. 1890. 15 июля; Московские ведомости. 1890. 19 июля; С.-Петербургские ведомости. 1890. 20 июля.

²⁸ Русские ведомости. 1890. 20 июля; Южный край. 1890. 22 июля; Русский курьер. 1890. 23 июля.

²⁹ Новое время. 1890. 18 июля; Московские ведомости. 1890. 19 июля.

³⁰ Ламздорф В.Н. Дневник. 1891–1892... С. 133–134.

* Прізвище болгарського прем'єр-міністра через його антиросійську позицію спотворювалося навмисно, щоб надати йому співзвучність з назвою столиці Османської імперії та тим самим підкреслити зовнішньополітичні прагнення голови уряду Болгарії налагодити добросусідські міждержавні відносини зі своїм союзником.

³¹ Московские ведомости. 1890. 26 сентября.

³² Новое время. 1891. 16 января.

³³ Правительственный вестник. 1891. 16 марта.

магався «прибрати з дороги» нав'язливого опікуна³⁴. Втім, викладену версію жодна з російських газет у подальшому не обговорювала.

Згодом в європейських друкованих виданнях з'явилося адресоване Стефану Стамболову звернення болгарських емігрантів – Драгана Цанкова, Дамяна Грєва, Анастаса Бендерьова, Димитра Ризова та Александра Людсканова, які 1887 р., після встановлення влади стамболовців та початку репресій проти русофілів, залишили країну. У тексті надрукованого документа містилися звинувачення прем'єр-міністра у зловживаннях владою ним і його підопічними, корупції та незаконних переслідуваннях своїх опонентів, а також заклики позбавити Фердинанда престолу та призначити нові вибори монарха, попередньо узгодивши кандидатуру князя з Росією. Свої вимоги саме до керівника Ради міністрів підписанти звернення пояснювали тим, що той «залізною рукою» контролював ситуацію в країні, тому тільки від його волі залежить доля болгарського престолу. Російський часопис помірковано ліберальної орієнтації «Вестник Европы» піддав критиці текст публікації, заявивши, що болгарські опозиціонери вкрай непослідовні. Викликаючи недоліки в діяльності Стефана Стамболова та викладаючи факти про злочини голови уряду і його оточення, емігранти-патріоти не порушували питання про його відставку, а лише наполягали на відстороненні князя від влади. Видання назвало звернення «несерйозним», оскільки воно не посприяє отриманню бажаних результатів для Болгарії та не інспірує зміни у взаєминах між Фердинандом і Стефаном Стамболовим³⁵.

Упродовж 1892 р. російська громадськість із причини відсутності в пресі інформації стосовно тих чи інших визначальних подій у внутрішньо і зовнішньополітичному житті балканської країни не проявляла зацікавленості до обговорення проблем у взаємовідносинах між князем і прем'єр-міністром. Імперські видання в основному сповіщали про міцні позиції очільника уряду³⁶ та його всебічне сприяння підвищенню престижу Кобурга на міжнародній арені. Органи друку активно аналізували спроби болгарської влади налагодити відносини з Великою Британією й Османською імперією задля того, щоб домогтися визнання Фердинанда законно обраним правителем. Вони констатували та детально висвітлювали факти теплих прийомів князя королевою Вікторією (25 травня 1892 р.)³⁷ та Стефана Стамболова султаном (31 липня 1892 р.)³⁸, але при цьому тішилися з приводу безрезультатності цих візитів. Консервативна й ліберальна преса мали однакову думку в питанні щодо небажання Форин-офісу й Оттоманської Порти йти назустріч прагненням болгарської сторони через побоювання зіпсувати відносини з одним із гарантів берлінського статус-кво на Балканах – Росією³⁹.

Навесні 1893 р. увагу російської громадськості привернула ще одна подія, пов'язана з Болгарією. Уряд Стефана Стамболова ініціював внесення поправок до Тирновської конституції, суть однієї з яких полягала у наданні можливості спадкоємцю болгарського престолу сповідувати католицизм – віру своїх батьків*. В імперії таке починання сприйняли з великим незадоволенням, називаючи дії стамболовців «спробою ще більше віддалитися від Росії»⁴⁰. Її преса визнавала, що в такий спосіб Стефан Стамболов прагнув зміцнити положення Фердинанда на престолі, у тому числі і його престиж на міжнародній арені. При цьому консервативно налаштовані газети сподівалися, що держави-гаранти статус-кво на Балканах завадять намірам «приспівників Кобурга»⁴¹; ліберальні ж видання очікували противу від болгар і церковних ієрархів Екзархату⁴².

По мірі посилення суперечностей між болгарським князем і прем'єр-міністром країни російський істеблішмент вдався до активного обговорення задумів Стефана Стамболова стосовно подальшого перебування Фердинанда на престолі. При цьому залежність монарха від голови уряду не ставилася під сумнів. Так, вже згадуваний нами граф Володимир Миколайович Ламздорф у своєму щоденнику опублікував датований 23 вересня 1893 р. лист надзвичайного і повноважного посла Росії в Австро-Угорщині князя Олексія Борисовича Лобанова-Ростовського до міністра закордонних справ Миколи Карловича

³⁴ Новое время. 1891. 30 марта.

³⁵ Вестник Европы. Санкт-Петербург, 1891. Г. 26. Т. 6. Кн. 11. С. 392–393.

³⁶ Новое время. 1892. 2 мая.

³⁷ Там же. 17 июня.

³⁸ Вестник Европы. Санкт-Петербург, 1892. Г. 27. Т. 5. Кн. 9. С. 385.

³⁹ Новое время. 1892. 17 июня; Русские ведомости. 1892. 3 октября.

* Стаття 38 основного закону вимагала належності спадкоємця болгарського трону до православної віри. Ця умова у 1892–1893 рр. стала на заваді одруження Фердинанда, оскільки західні принцеси-католички відмовлялися від шлюбу з ним. Стефан Стамболов, вважаючи, що одруження князя та народження його спадкоємця зміцнять положення принца на болгарському престолі, почав домагатися зміни ст. 38. Поправку було ухвалено парламентом (IV Великими Народними зборами) у травні 1893 р.

⁴⁰ Вестник Европы. Санкт-Петербург, 1893. Г. 28. Т. 2. Кн. 4. С. 846.

⁴¹ Новое время. 1893. 8 марта.

⁴² Вестник Европы. Санкт-Петербург, 1893. Г. 28. Т. 2. Кн. 4. С. 846–847.

Гірса. У ньому йшлося про плани Стефана Стамболова дочекатися після шлюбу Фердинанда появи наслідного принца – уродженця Болгарії, рік-два потому видворити монарха з країни, здійснити хрещення спадкоємця за православним обрядом та звести його на трон, а потім знову зосередити в своїх руках повноваження регента при малолітньому князеві⁴³.

Відставка уряду стамболовців 19 травня 1894 р. для російської громадськості стала несподіваним фактом⁴⁴. Жоден друкований орган напередодні не згадував про серйозні протиріччя між князем та прем'єр-міністром, і тільки після відсторонення Стефана Стамболова від влади майже всі вони взялися аналізувати обставини й причини виникнення резонансної події. Газета «Новое время» заявила про цілковиту впевненість керівника кабінету міністрів перед своєю відставкою в неспроможності глави держави сформувати новий уряд та у його врешті-решт вимушеному зверненні до відстороненого досвідченого політика з проханням знову очолити виконавчий орган влади. Проте, побудовані на власних міркуваннях безпомилкові, на думку державного діяча, розрахунки не виправдали себе. Упродовж нетривалого часу князю вдалося не лише визначитися з кандидатурою прем'єр-міністра в особі лідера створеної того ж року Народної партії – Константина Стоїлова, а й підібрати та призначити гідних членів уряду. Видання назвало колишнього регента й голову Ради міністрів «брутальним і цинічним диктатором», чия «занадто зухвала поведінка» обридла Фердинанду та іншим впливовим політикам країни⁴⁵.

На відміну від консервативної газети «Новое время», помірковано ліберальний «Вестник Европы» не надавав серйозного політичного значення звісткам про «непорозуміння й суперечки», які упродовж 1887–1894 рр. виникали між князем і прем'єр-міністром, стверджуючи, що в «період суворого правління Стамболова в Болгарії, порівняно з іншими балканськими державами, було більш-менш тихо та спокійно»⁴⁶. І все ж монарх, котрий завдяки сприянню голови уряду «встиг зміцнити власне положення та заснувати династію», несподівано «змусив Стамболова, від якого отримав владу й титул болгарського князя, піти у відставку». Видання констатувало, що Фердинанд зважився на такий крок, попередньо забезпечивши собі міцну підтримку – взяв під контроль збройні сили країни. У подальшому властолюбний прем'єр-міністр став для князя «непотрібним і обтяжливим», тому монарх «вирішив змінити уряд Стамболова більш скромними і поступливими міністрами». «Вестник Европы» також наголошував, що Фердинанд, котрий належав до відомої й впливової в Європі династії, фактично здійснив переворот у «східному стилі» [за допомогою інтриг. – Д.М.]. При цьому він проявив типову для представників свого роду наполегливість і завзятість [як і під час становлення Кобургів на бельгійському престолі. – Д.М.], тому «деякі російські газети даремно висловлюють зневажливе й глузливе ставлення до князя Фердинанда, до його починань і дій»⁴⁷, – зазначав насамкінець помірковано ліберальний часопис, прозоро натякаючи на перспективу співпраці Росії з цим австрійським аристократом.

Таким чином, упродовж 1887–1894 рр. низка подій у Князівстві Болгарія зумовлювала активізацію обговорення російськими журналістами, публіцистами та істориками питання про взаємостосунки між главою балканської держави й прем'єр-міністром країни – це несвоєчасні, нічим не виправдані від'їзди Фердинанда за кордон, спроби уряду стамболовців домогтися від Оттоманської Порти визнання Кобурга законним болгарським правителем, замах 1891 р. на життя керівника виконавчого органу влади. Будь-яка інформація про посилення чи послаблення протиріч між князем і головою Ради міністрів супроводжувалася значною кількістю версій у пресі щодо причин і наслідків цих суперечностей. Звістку про відставку навесні 1894 р. кабінету Стефана Стамболова в Росії сприйняли по-різному. В одних, байдужих до подій у Болгарії громадян, вона не викликала зацікавленості, для більшості ж інших – виявилася несподіванкою, хоча й довгоочікуваною, сповненою надій на відновлення дружніх міждержавних відносин. І навіть для журналістів, котрі постійно перебували у вихорі зовнішньої й внутрішньополітичного життя балканського князівства та неодноразово передрікали можливу зміну уряду в Болгарії, вказана подія стала сюрпризом. Вирішальним чинником, який посприяв перемозі Фердинанда в протистоянні з досвідченим політиком, російські журналісти, історики та публіцисти називали контроль над збройними силами, що його взяв князь у свої руки після смерті 1891 р. військового міністра генерал-майора Сави Муткурова.

⁴³ Ламздорф В.Н. Дневник. 1894–1896... С. 30.

⁴⁴ Правительственный вестник. 1894. 20 май; Харьковские губернские ведомости. 1894. 21 мая.

⁴⁵ Новое время. 1894. 31 мая.

⁴⁶ Вестник Европы. Санкт-Петербург, 1894. Г. 29. Т. 3. Кн. 6. С. 839.

⁴⁷ Там же. С. 840.

References

- Hokov, O.A. (2011). Obraz kniazia Aleksandra Battenberha v rossviskoi memuarvstke poslednei chetverti XIX – nachala XX v. [The image of prince Alexander Battenberg in the Russian memoir of the last quarter XIX – early XX c.]. *Drnovskiy zbirnyk – Drnovsky collection*. T. 4. Kharkiv–Sofia, Bulgaria.
- Husev, N.S. (2020). Bolharia, Serbvia v russkoe obshchestvo vo vremia Balkanskikh voyn 1912–1913 gg. [Bulgaria, Serbia and Russian society during the Balkan wars in 1912–1913]. Moscow, Russia.
- Mykolenko, D. (2019). The image of the Bulgarian Prince/Tsar Ferdinand in the historiography of the Russian Empire. *Studia Academica Šumenensia*. № 6. Shumen, Bulgaria.
- Mykolenko, D.V. (2003). Osveshchenie vtoroi balkanskoi voyny v kharkovskoi presse [Coverage of the second Balkan war in the Kharkov press]. *Vestnyk Mezhdunarodnogo slavianskogo unyversyteta – Bulletin of the International Slavic University*. T. 6. № 1. Kharkiv, Ukraine.
- Mykolenko, D.V. (2011). Rosiiska istoriografiia kintsia XIX – nachatku XX st. pro politichnu diialnist Stefana Stambolova [Russian historiography of the end XIX – early XX c. about the political activities of Stefan Stambolov]. *Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Collection of works by young scientists and graduate students*. T. 22. Kyiv, Ukraine.
- Mykolenko, D.V. (2017). Strasti za Stambolovym: bolharske derzhavotvorennia u 1895–1920 rr. [Passion for Stambolov: Bulgarian State Creation in 1895–1920]. Kharkiv, Ukraine.
- Mykolenko, D.V. (2019). Iak Zhar Ferdynand I Saksen-Koburh-Gotskiy stav frantsuzom? Osoblyvosti vysvitlennia diialnosti bolharskoho monarkha v istoriografii Rosiiskoi imperii. [How did Tsar Ferdinand I become French? Features of coverage of the activities of the Bulgarian monarch in the historiography of the Russian Empire]. *The Universe of History and Archeology – Universum istorii i arkeologii*. T. 2 (27). Vyp. 2. Dnipro, Ukraine.

Миколенко Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (61022, майдан Свободи, 4, Харків, Україна).

Mykolenko Dmytro V. – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Modern and Contemporary History, V.N. Karazin Kharkiv National University (61022, Svobody Sq., 4, Kharkiv, Ukraine).

E-mail: dmykolenko@karazin.ua

UNDER CLOSE CONTROL OF THE BULGARIAN PRIME MINISTER: THE RELATIONSHIP BETWEEN PRINCE FERDINAND AND HEAD OF GOVERNMENT STEFAN STAMBOLOV IN THE ASSESSMENTS OF THE RUSSIAN PUBLIC (1887–1894)

The aim of the article is relationship assessment analysis between Prince Ferdinand and Prime Minister Stefan Stambolov in the Russian socio-political discourse. The main task is determination events that influenced increasing attention of the Russian public to the relations of these political figures. The scientific novelty is identification of the factors that increased/decreased Russian interest in the relations between the Bulgarian monarch and the head of government in 1887–1894 and clarification the attitude of journalists and publicists to the removal of Stefan Stambolov from power in 1894, the reasons for his defeat to the monarch. Conclusions: the prince's travels abroad, Stefan Stambolov government's attempts to get Ottoman Empire recognition of the legality of the Cobura government, the assassination attempt on the prime minister and the monarch in 1891 led to an intensification of discussions on the relationship between Prince and Stefan Stambolov. Information about the contradictions between the monarch and the first minister was accompanied by a large number of versions of the causes and consequences of these contradictions. The resignation of Stefan Stambolov's government in 1894 was a surprise for journalists. The Russian public called the control over the army a decisive factor, which passed into the hands of the Prince after death of Sava Mutkurov in March 1891. This allowed Ferdinand to win against a fortune with an experienced politician.

Key words: prince Ferdinand, Stefan Stambolov, russian public, socio-political discourse.

Дата подання: 20 жовтня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Миколенко, Д. Під пильним контролем прем'єр-міністра Болгарії: взаємини князя Фердинанда та голови уряду Стефана Стамболова в оцінках російської громадськості (1887–1894 рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 152–158. DOI: 10.5281/zenodo.6791216.

Цитування за стандартом APA

Mykolenko, D. (2022). Pid pynnym kontrolem prem'єr-ministra Bolharii: vzaiemyny kniazia Ferdynanda ta holovy uriadu Stefana Stambolova v otsinkakh rosiiskoi hromadskosti (1887–1894 rr.) [Under close control of the Bulgarian Prime Minister: the relationship between Prince Ferdinand and Head of Government Stefan Stambolov in the assessments of the Russian public (1887–1894)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 152–158. DOI: 10.5281/zenodo.6791216.

Олександр Салтан

ШТРИХИ БІОГРАФІЇ СТЕПАНА СОСНОВОГО – ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО ДОСЛІДНИКА ПОДІЙ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.6768315

© О. Салтан, 2022. CC BY 4.0

З-поміж великої кількості дослідників Голодомору 1932–1933 рр. особливе місце посідає *постать* Степана Миколайовича Соснового, біографія якого стала відома широкому загалу завдяки результатам багаторічного дослідження автора цієї статті. **Мета роботи.** Шляхом комплексного вивчення та аналізу великого масиву історичних джерел дослідити життєвий шлях та суспільно-політичну діяльність харківського економіста Степана Соснового, який першим застосував науковий підхід у вивченні подій Голодомору 1932–1933 рр. **Методологія** дослідження визначається підбором та оптимальним поєднанням низки методів, зокрема: біографічного, хронологічного, предметно-логічного, аналітичного тощо. **Новизна роботи** полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці окреслено життєвий шлях С. Соснового, якого сучасні історики й демографи відносять до перших апологетів у вивченні геноциду українського селянства часів сталінської колективізації. **Висновки.** Біографія С. Соснового сповнена драматичних епізодів, у вирі яких йому вдавалося змінювати професії, пристосовуватися до мінливості історичних подій та просто виживати. Життя дослідника можна поділити на три етапи: довоєнний, окупаційний і повоєнний. Перший етап характеризується продуктивною науково-творчою активністю, що була перервана після гучного звільнення вченого з Харківського Землевпорядного Інституту. Ймовірно саме тоді змінився і його світогляд та ставлення до радянської влади. Проявом прихованих антирадянських позицій стала його фрагментарна, але яскрава науково-аналітична діяльність у роки нацистської окупації Харкова. Саме в цей період у газеті «Нова Україна» було опубліковано статті, у яких автор піддав нищівній критиці сталінську аграрну революцію в Україні, що, врешті-решт, призвела до трагічних подій Голодомору. Третій – повоєнний етап життя – включає підперіоди: до і після арешту. Слід зазначити, що після відбуття покарання й амністії С. Сосновий став геть іншою людиною, яка вже ніколи не критикувала радянську систему. Незважаючи на фундаментальність цього дослідження, біографія Степана Соснового містить низку білих плям, наявність яких відкриває для істориків нові напрямки вивчення його життєвого шляху.

Ключові слова: агроном-економіст, Голодомор, демографічні втрати, карна справа, німецька окупація.

Восьмого листопада 1942 р. в щоденній харківській окупаційній газеті «Нова Україна» було надруковано статтю агронома-економіста С. Соснового «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках». Ця публікація узагальнювала всі попередні й подальші статті автора, який піддав жорсткій системній критиці політику радянської влади на селі під час колективізації. Невдовзі статтю передрукували деякі періодичні видання піднімецької України. І хоча стаття С. Соснового на той час не мала широкого резонансу, у майбутньому їй судилося стати першим систематизованим науково-статистичним дослідженням подій Голодомору 1932–1933 рр. Доволі простий науково-публіцистичний стиль написання, використання формули складних відсотків в обрахуванні ймовірної кількості жертв Голодомору (які, за розрахунками автора, сягали 4,8 млн. осіб), дозволили українським вченим впродовж др. пол. XX ст. сформулювати загальну уяву про характер та масштаби цього штучного геноциду українського селянства. Водночас про життя **Степана Миколайовича Соснового** до березня 2018 р. як українські, так і зарубіжні вчені не мали жодного уявлення. З огляду на те, що автор надрукованих у газеті «Нова Україна» статей жив і працював в окупованому німцями Харкові, обіймав посаду агронома-економіста, вітчизняні науковці вважали, що С.М. Сосновий – це голова Статистичного відділу Харківської міської управи професор **Тимофій Сосновий (1898–1983)**¹. У процесі довготривалого пошуку в Державному архіві Харківської області (далі ДАХО) нами були знайдені документи, які дозволили ідентифікувати Степана Соснового й використати отриману інформацію для написання біографії цієї донедавна практично невідомої і харизматичної особи². Так, у

¹ Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації 1941–1943. Харків: Прапор, 2006. С. 144.

² Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-2982. Оп. 2. Спр. 5.; ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 85. 132 арк.

списах співробітників Харківської Обласної Земельної управи (далі ХОЗУ, Облзем) за 1942 р. виявлено Степана Соснового, який серед реєстру працівників записаний як голова Економіко-статистичного відділу, що мешкав за адресою пров. Каплунівський, 6/2³. Дані грудневого перепису 1941 р. повідомляли, що: Сосновий Степан Миколайович, українець, народився 23 березня 1896 р. в с. Рождественське Запорізької обл. У 1919 р. переїхав до Харкова, де до 1922 р. мешкав за адресою вул. Чернишевська, 33. У 1922 р. переселився в інше місце й був прописаний за адресою: пров. Каплунівський, 16, кв. 2. За професією – агроном. Останнє місце роботи напередодні війни – контора «Союзросткаучук»⁴.

Опрацювання архівних справ фонду ХОЗУ відкрило можливість з'ясувати функціональні обов'язки Степана Соснового. Цікаво, що з 1941 по 1943 рр. Степан Миколайович був першим і майже незмінним головою Економіко-статистичного відділу ХОЗУ⁵. Отже, з моменту створення ХОЗУ Степан Сосновий стає керівником цілого відділу. Такий ступінь довіри був не випадковим, адже С. Сосновий мав солідний досвід роботи в галузі радянської економіки та організації сільського господарства. Серед оновлених списків співробітників Економіко-статистичного відділу ХОЗУ, який відновив свою роботу після повторного захоплення Вермахтом Харкова у березні 1943 р., прізвище Степана Соснового зникає⁶. Факт виходу в газеті «Нова Україна» від 24 січня 1943 р. останньої статті С. Соснового та відсутність його прізвища серед співробітників Облзему, ніби підтверджували версію «просвітнянина» **Дмитра Солов'я (1888–1966)**, що Сосновий загинув у Харкові, орієнтовно навесні 1943 р.⁷ Таким чином, газетні публікації агронома-економіста С. Соснового та матеріали ДАХО формували лише загальну уяву про діяльність цієї людини, слід якої, як нам здавалося, губився навесні 1943 р.

Цікаво, що постать Степана Соснового не згадував жоден із представників так званої харківської культурної міграції часів Другої світової війни⁸. Інформація про цю особу відсутня й у стенограмах допиту пересічних харків'ян, що пережили окупацію⁹. Тому не дивно, що саме карні справи колишніх функціонерів різних установ Харкова, котрі працювали на німців, стали чи не єдиною можливим інформаційним каналом пошуку інформації про цю людину.

Водночас агроном С. Сосновий (ймовірно, завдяки статтям у «Новій Україні») потрапив у поле зору радянської контррозвідки. Так, у спецдонесенні Наркома держбезпеки УРСР **Сергія Савченка (1904–1966)** від 24 травня 1943 р., серед інших «пособників фашистів», агентами більшовицьких спецслужб названі «активними членами харківської «Просвіти»» **Петро Ковалівський** та «агроном Сосновий»¹⁰.

Цікаво, що **Петро Григорович Ковалівський (1865 – зима 1942/1943)** був одним із найближчих спільників **Володимира Доленка (1889–1971)** – лідера націонал-патріотичного табору, що об'єднав місцеву гуманітарну інтелігенцію під час окупації Харкова. Власне сам В. Доленко вважався «сірим кардиналом», навколо якого в 1941–1943 рр. у Харкові вирувало громадсько-політичне життя. Тому цілком закономірно, що прізвище П. Ковалівського фігурує у вищезгаданому спецдонесенні Наркома держбезпеки УРСР. І якщо Петро Ковалівський дійсно був присутній на установчих зборах «Просвіти», то членство Степана Соснового ми піддаємо сумніву. Адже перегляд ні перших, ні останніх списків цієї організації, які є у фондах ДАХО, цей факт не підтверджує¹¹.

Новий імпульс наукового розслідування життєдіяльності Степана Соснового з'явився завдяки опрацюванню карних справ харківських колаборантів/лоялістів, які зберігаються в Харківському обласному архіві СБУ. Як відомо, низку осіб, які співпрацювали з німецькими окупантами, а після завершення війни залишилися на теренах СРСР, у різні роки було арештовано співробітниками радянських спецслужб. Серед розмаїття персоналій, засуджених радянською владою, особливу увагу заслуговують особові справи: керівника освітнього відділу ХМУ **Петра Дриги (1883–?)**, начальника Богодухівської окружної земуправи **Дмитра Нікітенка (1897–1958)**, директора харківського Центру радіопропаганди **Івана Севостьянова (1899–1944)**¹². Деякі з них були свідками діяльності Тимо-

³ ДАХО. Ф. Р–2982. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 12.

⁴ ДАХО. Ф. Р–2982. Оп. 4. Спр. 85. Арк. 127.

⁵ ДАХО. Ф. Р–2985. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.

⁶ ДАХО. Ф. Р–2985. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.

⁷ Соловей Д. Сказати правду: три праці про голодомор 1932–1933 рр. Київ–Полтава, 2005.

⁸ Долина П. Організована голодова катастрофа на Україні. *Сучасність*. 1968. Ч. 9 (93). С. 54–72; Соловей Д. Сказати правду...; Соловей О.Д. У Просвіті і навколо. *Український засів*. Ч. 1 (5). Харків, грудень 1992 – січень 1993. С. 36–47; Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. 1. В Україні. Харків: Вид. О. Савчук, 2017. 728 с.

⁹ ДАХО. Ф. П–2. Оп. 31. Спр. 17. 143 арк.

¹⁰ Сергійчук В. Український здвиг: У 5 т. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. Т. 5. Наддніпрянщина. 1941–1955. 833 с.

¹¹ ДАХО. Ф. Р–3187. Оп. 1. Спр. 2. 7 арк.

¹² Архів Харківського обласного управління СБУ (далі – АХОУСБУ). Спр. 018987. 156 арк.; АХОУСБУ. Спр. 027952. 187 арк.; АХОУСБУ. Спр. 033708. 139 арк.

фія та Степана Соснових, прізвища яких фігурують у переліку німецьких агентів, яких радянські спецслужби визнали як активних членів ОУН та «пособників фашистов». У цьому контексті особливу цінність має карна справа Дмитра Нікітенка, заарештованого УКДБ УРСР 28 червня 1944 р.¹³ Під час допиту 3–4 липня 1944 р. Д. Нікітенко стверджував, що Степан Сосновий був членом ОУН(м). Про нього він повідомив наступне: «Сосновий Степан Николаевич до войны работал главным агрономом в тресте по каучуконосам, в период оккупации заведовал эконо-статистическим Отделом Обл. Зем. Управы. Зимой 1942 года ездил в Германию. Эвакуировался с немцами и работал агрономом при Райземуправе в Ново. Бугском районе, Николаевской области, где проживает в настоящее время – не знаю»¹⁴.

Саме Нікітенко наголошував на причетності Степана Соснового до співпраці з ОУН: «Светличный в апреле или мае 1942 года говорил мне, что он давал Сосновому устав ОУНовский, что делалось в тех случаях, когда человек готовится к вовлечению в ОУН»¹⁵.

Під час допиту 5 липня 1944 р. Нікітенко описав посвату в члени ОУН, яка відбулася у театрі ім. Т. Шевченка орієнтовно в кінці грудня 1941 – на початку 1942 рр. Серед 12 людей, що були присутні на зборах, Нікітенко виділив агрономів: «Я, Черепаха, Сосновий, Світличний та агроном-інспектор Бюро держпідприємств»¹⁶. Прізвища останнього він не запам'ятав. Семеро інших – це працівники райбургомістратів Харкова. Організатором зборів був секретар Харківської міськуправи (інфільтрований до лав харківських націоналістів таємний агент НКВС) **Кіндрат Полуведько (1895–1942)**, арештований і розстріляний німцями в лютому 1942 р. Однак під час тих зборів до присяги справи не дійшла: присутніх щось налякало. На допиті Дмитро Нікітенко повідомив радянські слідчі органи про два візити Степана Соснового до Німеччини. Перший відбувся взимку 1942 р., другий – у червні–липні 1943 р. Під час другої поїздки, організованої ВІКДО, С. Сосновий був одним із 20 членів делегації агрономів Харківщини. Напередодні від'їзду Сосновий нібито розказав Нікітенку, що має таємне доручення від В. Доленка. Виконуючи роль зв'язкового, С. Сосновий у Берліні повинен був встановити контакт із проводом ОУН, що координував дії українських націоналістів на теренах Німеччини¹⁷. Однак, чи виконав Сосновий цей задум – дотепер невідомо, адже саме тоді німецькі спецслужби розпочали полювання на закордонні референтури ОУН. Це ускладнювало підпільну роботу, а місію Степана Миколайовича робило майже нездійсненною.

Степан Сосновий – студент Харківського інституту сільського господарства та лісоводства. Світлина зі студентського квитка, виданого 20 серпня 1922 р.

Цілком ймовірно, що саме під час «шевченківських» зборів ОУН у Харкові, С. Сосновий потрапив у поле зору німецьких та радянських спецслужб, а його подальше життя значною мірою залежало від їх прихильності до нього. Між тим постановою слідчого МДБ старшого лейтенанта Власова (який вів справу Нікітенка) від 23 жовтня 1944 р., окремі матеріали справи, де фігурують прізвища приналежних до участі в націоналістичній організації міста Харкова В. Доленка, В. Світличного, К. Полуведька, Б. Коники, Я. Кравчука, Вітязя, Ветухова, С.М. Соснового та ін., було виділено в окреме провадження¹⁸. Агроном Сосновий С.М. у списку зазначений під № 16, як один із ОУНівців. На них прокуратурою та слідчими Харківського військового суду були складені окремі запити до спецвідділу МВС СРСР. Під час опрацювання справи Нікітенка в липні 2018 р. було виявлено свідчення та запит на пошук, а головне – наявність оглядової довідки від 28 жовтня 1958 р., що дозволили віднайти карну справу № 022649 Соснового Степана Миколайовича, яка зберігається в ГДА СБУ Одеської обл.¹⁹

Ретельне вивчення матеріалів справи С. Соснового дозволило заповнити велику кількість про-

¹³ АХОУСБУ. Спр. 027952. 187 арк.

¹⁴ Там само. Арк. 42.

¹⁵ Там само. Арк. 42.

¹⁶ Там само. Арк. 57–58.

¹⁷ Там само. Арк. 74 зв.

¹⁸ АХОУСБУ. Спр. 027952. Арк. 177–178.

¹⁹ Там само. Арк. 312.

галин у його біографії, окресливши загальні параметри життєвого шляху цієї людини. Хронологія життя Степана Соснового відтворена в запитаннях біографічного характеру, які ставили слідчі під час низки допитів, а також у автобіографії, написаній Степаном Миколайовичем 6 січня 1950 р.²⁰ Завдяки матеріалам карної справи науковий світ отримав можливість побачити світліни першого вітчизняного дослідника Голодомору. Певної кореляції потребувала й інформація про місце його народження. Як виявилось: Сосновий Степан Миколайович народився в середняцькій селянській родині у с. Різдвянське Новотроїцької волості Дніпровського повіту Херсонської губернії. Нині – смт. Сиваське Новотроїцького р-ну Херсонської обл. У 1904 р. помер його батько, а в 1905 р. – мати, тому Степан, разом з братом Тимофієм, рано залишилися сиротами. На початку 1910 р. опікуни віддали Степана в Лук'янівську нижчу сільгоспшколу поблизу м. Каховки, куди приймали дітей-сиріт Дніпровського повіту. У сільгоспшколі хлопчик провчився до серпня 1913 р. Закінчивши три класи, у вересні 1913 р. вступив у Харківське середнє сільськогосподарське училище поблизу слободи Дергачі Харківської губернії, де завершив навчання наприкінці 1918 р., отримавши звання агронома. Восени 1919 р. Степан став студентом Харківського сільськогосподарського інституту, у якому навчався на громадсько-агрономічному відділенні. Закінчивши сільгоспінститут у серпні 1923 р., Сосновий набув кваліфікації агронома-організатора.

Паралельно навчанню, з 7 лютого 1919 р. по лютий 1923 р. Степан Сосновий працював у відділі організації Вукоопспілки: спочатку в якості практиканта, а потім агронома-організатора. Від 1 березня 1921 р. по 15 березня 1925 р. Степан Миколайович обіймав посаду агронома-організатора у відділі організації господарства Наркомзему УСРР, при цьому будучи безпартійним.

Цікаво, що прізвище Соснового було надруковане в адресно-довідковій книзі «Весь Харьков» за 1925 р. Упорядники довідника згрупували частину мешканців Харкова за професійним статусом. Степан Сосновий, попри молодий вік і відсутність персонального телефону, належав до когорти столичних агрономів, прізвища й адреси яких представлені в алфавітному порядку в кількості 65 осіб²¹.

Упродовж 1920-х рр. Степан Миколайович написав декілька статистичних статей, у яких досліджував аспекти оренди землі в Україні за часів НЕПу, оптимальної організації польових робіт тощо²².

Від 1 лютого 1925 р. по 30 жовтня 1929 р. працював старшим інспектором сільськогосподарської секції Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) України, а з 1926 по 1928 рр. був аспірантом Харківського сільськогосподарського інституту при кафедрі економіки та організації сільського господарства. Навчання в аспірантурі дозволило Сосновому займатися науковою діяльністю під керівництвом завідувача кафедрою академіка **Володимира Левитського (1854–1939)** і виступити в ролі співавтора колективної монографії «Очерки по технике крестьянского полеводства на Украине в 1924–1925 году».

Від грудня 1929 по 31 січня 1932 рр. Сосновий був науковим співробітником відділу організації при Українському науково-дослідному інституті економіки і організації господарства. Одночасно Степан Миколайович суміщав свої функції з посадою професора Харківського геодезичного і землепорядного інституту (ХГЗІ).

Аналіз документів вищезгаданої установи дозволив з'ясувати цікаві подробиці довоєнної біографії С. Соснового, які містяться у його особовій справі²³. Формально, з 1 жовтня 1930 р. Степана Соснового було зараховано на штатну посаду професора кафедри організації сільського господарства ХГЗІ.

Степан Сосновий – викладач Харківського сільськогосподарського інституту ім. Х.Г. Раковського
Травень 1929 р.

²⁰ Архів Одеського обласного управління СБУ (далі – АООУСБУ). Спр. 022649. 135 арк.

²¹ Весь Харьков на 1925 г.: справочная книга: 2-й год издания. Харьков: Коммунист, 1925. С. 311–312.

²² Сосновий С. Аренда земли на Украине в 1923–1926 гг.: (по мат. НК РКИ и ЦСУ). *На аграрном фронте*. 1927. № 8/9. С. 213; Його ж. Диференціація як до типу соціальних взаємин. *Диференціація селянських господарств на Україні*. Харків, 1927. С. 106.

²³ ДАХО. Ф. Р-5645. Оп. 1. Спр. 60. 3 арк.

У заяві Сосновий повідомив домашню адресу: пров. Каплунівський, 18, кв. 2, яка співпадає з автентичними даними, надрукованими в адресно-довідковій книзі мешканців Харкова за 1925 р.²⁴

Паралельно з ХГЗІ Степан Миколайович працював сумісником в Українському Науково-дослідному інституті організації соціалістичного виробництва (НДІОСБ) на посаді завідувача плановим відділом.

У 1927/1928, 1928/1929 і 1929/1930 навчальних роках викладав у Харківському Сільськогосподарському інституті (ХСІ), підробляючи лектором на різних курсах організації сільського господарства. Цікаво, що саме у ХСІ з початку 1930/1931 н.р. Степана Миколайовича (який на той момент ще не захистив дисертацію) призначили на посаду професора кафедри організації сільського господарства²⁵.

Матеріали особової справи С. Соснового містять автобіографію працівника, а також перелік 7 наукових статей, послужний список та низку анкетних даних штатного співробітника установи.

У ХЗІ Сосновий пропрацював трохи більше року. Тоді в цьому навчальному закладі панувала доволі специфічна атмосфера. Педагогічний реєстр ХЗІ в основному був пантеоном безпартійних викладачів-сумісників. Тому не дивно, що за усіма співробітниками та студентами здійснювався адміністративний контроль і таємний нагляд. Один із таких друкованих звітів, поданих на ім'я тов. Корнеєва та Машкіна, в якому проаналізовано ідеологічний стан інституту, зберігся у фондах ДАХО. Його автор – так званий «сексот» – був аморальною і малоосвіченою персоною. Він розділив усіх викладачів ХЗІ на 4 категорії: ворожі, ненадійні, радянські та аполітичні або «болота». Варто наголосити, що Степан Сосновий належав до останньої. Категорію «болота» інсайдер радянських спецслужб характеризував так: «...хоч багато з них і досить часто підтримують і головним чином мовчки – голосуванням пропозиції які вносять на зборах, упередметових (Тут і далі, друкарські та філологічні помилки – допущені автором звіту. Так у документі – *Авт.*) комісіях на засіданнях то що викладачі з групи ворожих /1-а група/. Але активно негативно позитивно ці викладачі себе не виявили в тому їх майбутнє, як болота, буде залежати від того хто їх за собою поведе далі. Що до цього то ми маємо лише те досягнення, що підтримки з боку цього болота пропозицій ворожих про тягом цього року безперечно зменшилась, але не ліквідовано зовсім»²⁶.

Попри те, що Степан Миколайович був штатним працівником вищевказаної установи, як свідчать матеріали Ф. Р-5645, він волів не проявляти зайвої ініціативи. Сосновий не належав до когорти активних громадських діячів вищевказаної установи. Він навіть не був членом партії. Втім, це не вберегло його від дострокового звільнення. Причина, на думку опонентів, полягала в нерозумінні проф. Сосновим «генеральної лінії партії в аграрному секторі економіки радянської України». Приводом до ідеолого-бюрократичного пресингу стосовно нього стали ідеологічні нотатки зі статті Вєскєра й Шпайхлєра, опублікованої 30 жовтня 1931 р. у всеукраїнській газеті «Комуніст»²⁷. Її автори несподівано розкритикували деякі положення першої редакції колективної монографії «Спеціалізація сільського господарства України (районування)», одним із співавторів якої був Степан Сосновий²⁸. Звинувачення Вєскєра й Шпайхлєра полягали в тому, що «викладач Сосновий видав книжку, в якій запевняє, що в Степовій частині України, де проведено СУЦІЛЬНУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ, “нема вже класової боротьби”»²⁹. До таких висновків вони прийшли, прочитавши один із абзаців розділу, написаного Степаном Миколайовичем, у якому було зазначено наступне: «Паралельно зі зростанням соціалістичного сектору в степу відбувалось скорочення куркульських господарств. Перехід же багатьох районів степу взимку 1930 року на суцільну колективізацію дозволив у цих районах зовсім ліквідувати куркуля, як класу»³⁰.

І хоча на момент виходу статті Вєскєра й Шпайхлєра було надруковано другу (відкориговану й затверджену) редакцію праці, через рік – 30 жовтня 1931 р. – Сосновий був вимушений написати заяву на ім'я директора ХЗІ **Л. Каплана** з поясненням своєї науково-ідеологічної позиції стосовно цього питання. Беручи до уваги беззаперечність і логічність аргументації Степана Миколайовича, викладеної ним у зверненні, адміністративна ланка інституту мала адекватно зреагувати на цю ситуацію. Однак, згідно з усталеною радян-

²⁴ Вєсь Харьков на 1925 г. С. 311–312.

²⁵ ДАХО. Ф. Р-5645. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 1.

²⁶ Там само. Арк. 18 зв.

²⁷ Вєскєр Шпайхлєр. Забезпечити партійним проводом усі ланки інституту *Комуніст*. 1931. 30 жовт. С. 2.

²⁸ Сосновий С. Райони спеціалізації сільського господарства України (Статистично-економічна характеристика). *Спеціалізація сільського господарства України (районування)*. Харків, 1930. 1-ше вид. С. 45–166.

²⁹ ДАХО. Ф. Р-5645. Оп. 3. Спр. 1 г. Арк. 23.

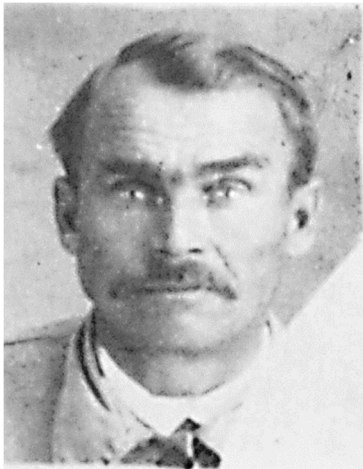
³⁰ Сосновий С. Райони спеціалізації... С. 96.

ською бюрократичною традицією, керівництво ХЗІ (не бажаючи надавати цій справі зайвого розголосу) вирішило пожертвувати одним зі своїх безпартійних – тобто позбавлених комуністичного імунітету – співробітників, піддавши його принизливому публічному остракізму. Для цього адміністрація інституту ініціювала проведення кафедрального засідання, яке відбулося на початку 1932 р. Одним із питань порядку денного було обговорення наукової праці «Матеріали з питання про спеціалізацію сільського господарства». Розділ під назвою «Райони спеціалізації», написаний С. Сосновим, зазнав нищівної критики. Під час дебатів із приводу концепції вищезгаданого розділу, колеги звинуватили Степана Миколайовича в «антимарксистських ухилах у питаннях методики встановлення районів спеціалізації» та «проштовхуванні антирадянських настроїв». Не витримавши тиску з боку керівництва інституту, вчений був змушений подати заяву про звільнення³¹. Він втратив роботу і статус педагога. Як результат: наукові дослідження для людини, яка «випала з системи», були позбавлені будь-якого сенсу. Так завершилась його викладацька діяльність, а наукову кар'єру молодому й талановитому вченому вибудувати так і не судилося. Після звільнення з ХЗІ, 15 лютого 1932 р. Степан Сосновий влаштувався агрономом-каучуководом в Каучукпромгосп № 6, Акімовського р-ну Запорізької обл., у якому пропрацював до 15 березня 1932 р.

Із квітня 1932 р. Сосновий обіймав посаду економіста-плановика в державному тресті «Укркаучуконос», де пропрацював до лютого 1934 р.

Цей етап його біографії вказує на те, що, працюючи в реальних умовах сільського господарства, Сосновий був очевидцем подій Голодомору в Україні. У роки окупації Харкова деякі знакові епізоди цієї події знайдуть відображення у його газетних статтях про колективізацію і голод 1932–1933 рр.

Після невеликої перерви в трудовій діяльності, з квітня по жовтень 1936 р., Степан Миколайович виконував обов'язки старшого агронома в Каучукпромгоспі № 16, Велико-

Степан Сосновий –
керівник Економіко-статистичного
відділу Харківської обласної
земельної управи
Світлина з карної справи
№ 022649

Бурлуцького р-ну Харківської обл. Із 15 жовтня 1936 по 1 серпня 1939 рр. був головним агрономом Дніпровської контрактацино-заготівельної контори «Союзротаучук» в місті Дніпропетровську. Від 3 серпня 1939 до 30 жовтня 1941 рр. працював агрономом-сіменоводом, а потім – головним агрономом Харківсько-Полтавської Контрактаціно-заготівельної контори тресту «Союзротаучук» в м. Харкові. Згідно з рішенням керівництва харківської філії тресту «Союзротаучук», 30 вересня 1941 р. Соснового було делеговано на роботу до центрального апарату в Москві. Для офіційного оформлення на нову посаду йому чомусь потрібно було переїхати до міста Уфа – столицю Башкирії. Однак, зважаючи на хворобливий стан дружини, літньої німечки тещі та двох малолітніх синів, Степан Миколайович їхати відмовився.

Як свідчать матеріали карної справи, саме період Другої світової війни став доленосним у біографії С. Соснового. Завдяки протекції старшого агронома земельного відділу Харківської міськуправи (ХМУ) Івана Влащенко, 24 листопада 1941 р. Степан Миколайович влаштувався на роботу в Харківську Обласну Земельну Управу. В Облземі з 1 грудня 1941 по липень 1943 рр. Сосновий очолював економіко-статистичний відділ. Під час війни Степан Миколайович справді двічі їздив до

Німеччини. Востаннє – у червні–липні 1943 р. в складі делегації 20 агрономів Харківщини, організованої ВІКДО, яка відвідала провінції Шверин і Магдебург, а також міста Дрезден та Берлін. У червні–липні 1942 р. Сосновий, співпрацюючи з «Просвітою», долучився до організації виставки «Україна у ярмі большевізму», відкритої у Харкові 1 листопада 1942 р. За свідченням самого Соснового, він добровільно передав організаторам статистичні відомості щодо подій колективізації та Голодомору 1932–1933 р. в Україні. При цьому матеріали були складені й обґрунтовані ним особисто. Ймовірно, що вчений був вражений масштабами антиселянської політики, організованої сталінським керівництвом у кінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. А антирадянські настрої сформувались у його свідомості й під впливом репресій стосовно членів його родини, орієнтовно в 1932 р.³²

³¹ АООУСБУ. Спр. 022649. Арк. 36–36 зв.

³² Реабілітовані історією. Херсонська область. Ред.-упоряд.: А.Е. Вірлич. Херсон: ВАТ «Наддніпрянська правда», 2005. С. 779.

ДОВІДКА

Згадану антибільшовицьку виставку представники ГКХ та «Просвіти» намагалися організувати ще на поч. 1942 р., потім у травні–червні 1942 р. Однак відповідні органи німецької окупаційної влади дозволу на це не давали. Анонсований захід декілька разів змінював свою назву. Спочатку виставку нарекли «Геть більшовизм!», потім «Україна під советським ярмом!», з часом – «Україна у советському ярмі!» Навіть після отримання згоди дату відкриття виставки декілька разів переносили. Дедлайн було призначено на 24 жовтня 1942 р. – річницю визволення Харкова від радянської влади. Врешті-решт виставку під назвою «Україна у ярмі більшовизму» було відкрито 1 листопада 1942 р. в Домі української культури харківським відділом Пропаганда-Штафель У-3, при безпосередньому кураторстві німецького архівіста, доктора **Георга Вінтера (1895–1961)**³³.

Друге експозицію виставки було продемонстровано у приміщенні харківської «Просвіти», яка знаходилась в тому ж самому будинку, де перебував німецький відділ Пропаганда-Штафель. На превеликий жаль, поки що ми володіємо лише загальним описом її основних частин, побіжно описаних репортером газети «Нова Україна», і короткими свідченнями окремих осіб, дотичних до її створення та проведення³⁴.

Примітно, що аграрна експозиція виставки (попри покази під час слідства самого С. Соснового) не включала прямих матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр.³⁵

Водночас, з 13 вересня 1942 по 24 січня 1943 рр. на шпальтах щотижневих номерів газети «Нова Україна» було опубліковано сім статей Степана Соснового, одна з яких складалася з двох частин³⁶. Надруковані матеріали були частинами втраченого авторського фундаментального наукового рукопису «Що дали більшовики українському селянству». Ми припускаємо, що ця праця, імовірно, була знищена самим автором, адже її матеріали, у разі повернення радянської влади, становили загрозу його життю. Вочевидь публікація вищезгаданих статей була своєрідною формою ідеолого-пропагандистського супроводу, коментованою рекламою виставки «Україна у ярмі більшовизму». У своїх статтях Сосновий як досвідчений статист зробив спробу комплексного аналізу процесу одержавлення аграрного сектору економіки в УСРР, піддавши нищівній критиці політику більшовиків на селі. Критикуючи колективізацію, Сосновий залишався прихильником розвитку середняцьких господарств, у контексті створення сприятливих умов для розвитку селянської кооперації. На його думку, така політика була цілком реальною альтернативою жорстким централізаторським заходам примусової сталінської колективізації.

Серед газетних публікацій С. Соснового особливу увагу заслуговує його узагальнююча стаття «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках», яку було надруковано у щоденному номері газети «Нова Україна» 8 листопада 1942 р. – через тиждень після проведення вищезгаданої антирадянської виставки³⁷. У ній автор доводить, що голод, організований більшовиками в Україні, був штучним. Його мета полягала в бажанні Кремля примусити українських селян працювати в колгоспах. У цій статті С. Сосновий розрахував співвідношення між врожайністю (валовим збором злакових культур) та зерновими потребами населення України. Таким чином, за логікою дослідника, концепція голоду – це акт геноциду стосовно українського селянства. Використавши формулу складних відсотків, оперуючи даними перепису жителів радянської України 1926 р. та низки відкритих статистично-економічних збірників 1930-х рр., Сосновий першим із українських науковців зробив спробу приблизного підрахунку жертв голодомору. Згідно з його даними, внаслідок цієї страшної події в Україні померло 4,8 млн. людей, що становило приблизно 18,8% (тобто чверть) тогочасного населення УСРР. Щоб наголосити на масштабності такого розміру втрат для України, він порівняв відсоток втрат населення Індії під час перманентного голоду з 1769 по 1800 рр., із масовими жертвами Першої світової війни 1914–1918 рр., вказуючи, що відсоток втрат населення в Україні протягом 1932–1933 рр. у кількісному співвідношенні померлих до загальної кількості населення був значно вищим,

³³ Біляїв П. Такий є більшовизм. *Нова Україна*. 1942. 1 листоп. С. 1–2.

³⁴ АХОУСБУ. Спр. 018987. 164 арк.; АХОУСБУ. Спр. 033708. 139 арк.; Біляїв П. Такий є більшовизм...

³⁵ Біляїв П. Такий є більшовизм...

³⁶ Сосновий С. Що дали більшовики українському селянству. Знищення худоби та засобів виробництва – основи селянської незалежності. *Нова Україна*. 1942. 13 верес. С. 3; Його ж. Що дали більшовики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. (Закінчення статті про голод 1932–1933 рр.). *Нова Україна*. 1942. 27 верес. С. 3; Його ж. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Нова Україна*. 1942. 8 листоп. С. 3; Його ж. Що дали більшовики українському селянству. Советські МТС – знаряддя закріпачення селянства. *Нова Україна*. 1942. 29 листоп. С. 3; Його ж. Що дали більшовики українському селянству. Створення великого механізованого господарства та якою ціною воно відбулося. *Нова Україна*. 1943. 29 Січ. С. 3.

³⁷ Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Нова Україна*. 1942. 8 листоп. С. 3.

аніж в Індії та світі загалом після Першої світової війни³⁸. Де-факто Степан Сосновий був фундатором кліометричного методу аналізу Голодомору 1932–1933 рр., статистичні показники якого в подальші роки стануть науково-теоретичним підґрунтям уточнення та спростування загальних демографічних втрат України за роки колективізації.

Наголошуючи на масштабах таких втрат для України, він вираховував щоденну, щогодинну, щохвилинну та щосекундну динаміку смертей внаслідок жорстокого вбивства голодом. Ці розрахунки й у наш час не втратили наукової актуальності. Звинувачуючи тоталітарний режим, Степан Сосновий вказував, що влада всіляко приховувала факт голоду і не зробила абсолютно нічого, щоб допомогти вмираючому українському народу. Це останнє твердження підсилене персональним тавруванням Й. Сталіна, якого Сосновий, не соромлячись, назвав «ненажерливим кровопивцею», «кровожерливим псом» та «найбільшим злочинцем у світі»³⁹.

У 1943–1944 рр. стаття С. Соснового «Правда про голод 1932–1933 рр. на Україні» була передрукована деякими окупаційними газетами. До середини минулого століття історико-демографічне дослідження С. Соснового не було відоме широкому загалу за межами України. І лише 2 і 5 лютого 1950 р. його надрукувала емігрантська газета «Українські вісті», яка виходила в німецькому місті Новий Ульм, що був осередком українців, які отримали статус переміщених осіб⁴⁰. Того ж року стаття С. Соснового про голод 1932–1933 рр. вийшла окремою брошурою, що є свідченням визнання українською діаспорою позиції вченого⁴¹. У 1953 р. в скороченому вигляді її статистичні фрагменти будуть надруковані в англійському перекладі в першому томі збірника документів і свідчень про масове знищення українського селянства наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. під назвою «The Black Deeds of the Kremlin»⁴².

Кількісні показники жертв Голодомору 1932–1933 рр., визначені Степаном Сосновим, буде використовувати і його рідний брат Тимофій, який після еміграції до США стане одним із провідних дослідників демографічних втрат у СРСР довоєнної та повоєнної доби⁴³. Згодом математичні дані жертв голодомору, визначені Степаном Сосновим, будуть використані українськими дослідниками й політиками. Так, тодішній віце-прем'єр-міністр України **Микола Жулинський (н. 1940 р.)** під час конференції з нагоди 60-річчя Голодомору назвав цифри втрат від голоду – прямі (4,8 млн. осіб) і сукупні (7,5 млн. осіб), хоча останню цифру харківський агроном-економіст розрахував у проміжку з 1926 до 1939 рр.⁴⁴ Досить довгий час ці дані були майже канонічними, але в останні роки окремих дослідниками піддаються науковій критиці⁴⁵.

Складно сказати, чи був Степан Сосновий ініціатором цих публікацій, і чи власні науково-статистичні напрацювання (можливо, матеріали не захищеної в 1930-ті рр. дисертації) були використані ним в процесі написання вищезазначених статей. Адже, як відомо, у роки окупації подібні кроки могли бути здійснені лише з дозволу німецької адміністрації та спецслужб Третього Рейху. У цьому контексті виникає гіпотетична ймовірність так званого «німецького сліду» теми українського Голодомору 1932–1933 рр. Водночас відсутність в експозиції вищезгаданої виставки та в текстах харківських шкільних навчальних програм 1942–1943 н.р. з рідної історії факту Голодомору свідчить про індіферентне ставлення німців до цього страшного епізоду української минувшини⁴⁶.

В лютому-березні 1943 р. С. Сосновий був змушений переїхати до Києва. Це було пов'язано з третьою спробою Червоної Армії захопити Харків. При цьому сім'я Степана Миколайовича перебувала в місті. У Києві Сосновий мешкав на вулиці Львівській, винаймаючи квартиру у незнайомій йому киянки, прізвище якої він не запам'ятав.

Напередодні остаточного визволення Харкова у липні 1943 р., на той момент не працюючи дружина Соснового, разом з двома синами евакуювалась до Києва потягом, з першою хвилею співробітників ХОЗУ. Після повернення з Німеччини, до Києва приїхав і

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Українські вісті*. 1950. 2 лют. С. 3; Його ж. Правда про голод... 5 лют. 1950.

⁴¹ Сосновий С. Правда про голод на Україні 1932–1933. Новий Ульм, 1950.

⁴² Semen Pidhainy. *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 1. Book of Testimonies. Ed. Semen Pidhainy. Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, 1953.

⁴³ Sosnovy T. The Soviet Urban Housing Problem. *American Slavic and East European Review*. Vol. 11. № 4. P. 288–303; Долина П. Організована голодова катастрофа на Україні.

⁴⁴ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція.

⁴⁵ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007; Левчук Н. До питання про «старі» і «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2018. № 2.

⁴⁶ Салтан Н., Салтан О. «Історія Руси-України має відношення до московської, не більше ніж історія Англії до історії США». Проекти програм з рідної історії, для народних шкіл Харкова на 1942–1943 навчальний рік *Сіверянський літопис*. 2019. № 2 (146). С. 115–131.

Степан Миколайович. Через деякий час Соснові перебрались до Трансністрії у м. Янівка Одеської обл. Шукаючи роботу, Сосновий запропонував керівництву райцентру свої послуги, підтвердивши документально професійний досвід та кваліфікацію. Його призначили комунальним агрономом Янівської претури, де він пропрацював із листопада 1943 й до кінця березня 1944 рр.

У зв'язку з наближенням Червоної Армії, у кінці березня 1944 р. Сосновий разом із сім'єю переїхав до Ізмаїльської обл., де опинився в Бородинському таборі для евакуйованих. Не бажаючи виконувати другорядну роботу, він попросив начальника табору призначити його на посаду, яка б відповідала набутій кваліфікації. Так Сосновий знову став агрономом і займався апробацією сільгоспкультур, збиранням насіння буркуна й кукурудзи. Не маючи наміру евакуюватись до Німеччини (у зв'язку із тяжкою хворобою дружини, яка на той момент була прикута до ліжка), Степан Миколайович із сім'єю переїхав до с. Фріденсталь (нині – с. Мирнопілля Арцизького р-ну Одеської обл.), де з 30 серпня 1944 р. й до моменту арешту працював агрономом зернових культур у Арцизькому районному відділі сільського господарства.

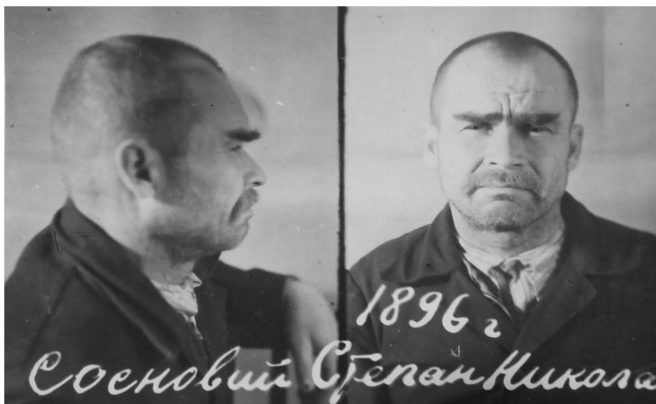
Після завершення німецько-радянської війни Сосновий залишився в УРСР. Він не переховувався, але в автобіографічній довідці приховав факт співпраці з німцями й роботу на відповідальній посаді в часи окупації Харкова. Як зазначалося вище, інтерес радянських правоохоронних органів до особи колишнього голови економіко-статистичного відділу виник у зв'язку з проведенням розслідування в справі вищезгаданого Д. Нікітенка, арештованого співробітниками Харківського обласного Управління НКДБ 28 червня 1944 р. Утім не можна виключати зацікавленість радянських спецслужб особою Степана Соснового після подання 13 грудня 1944 р. в газеті «Воля народу» оголошення про пошук його рідним братом⁴⁷. Окрім того, ще в процесі слідства в справі Дмитра Нікітенка, прізвище Соснового як «німецького запродавця» було виділено в окреме провадження з метою ймовірного виявлення його перебування. Як наслідок: 21 лютого 1950 р. співробітниками Одеського обласного Управління МДБ Степана Миколайовича було заарештовано.

У ході дізнання радянські каральні органи «зламали» арештанта, змусивши його свідчити проти рідного брата Тимофія, погодитись із усіма звинуваченнями, визнати на суді свою провину та відмовитись подавати касаційний позов до Верховного Суду УРСР. Після нетривалого розслідування, 27 травня 1950 р. обласним судом Ізмаїльської області на підставі ст. 54-3, 54-10 ч. П та 54-11 КК УРСР з санкції ст. 54-2 КК УРСР, звинуваченого у антирадянській діяльності Степана Соснового було засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з пониженням у правах строком на 5 років та повною конфіскацією майна. Йому інкримінували: колабораціонізм, членство у націоналістичній організації «Провсвіта», надання матеріалів при організації виставки «Україна у ярмі большевизму» та написання 5 статей антирадянського змісту у окупаційній газеті «Нова Україна»⁴⁸.

При цьому ще раз варто зауважити, що приналежність Соснового до членства в ОУН(м) радянськими слідчими доведена так і не була, а його зв'язок з В. Доленком радянські слідчі чомусь не відпрацювали.

Покарання Степан Миколайович відбував у виправному таборі п/с 06256/12, розташованому неподалік залізничної станції Шексна Вологодської області. Перебуваючи в ув'язненні, автор наукової концепції Голодомору неодноразово звертався до правоохоронних органів УРСР із проханням переглянути його справу й пом'якшити ви-рок Одеського суду, адже свої зізнання він зробив, не витримавши побоїв і тортур радянських каральних органів. Однак прокурори й судді сталінської доби вважали Соснового винним.

У часи хрущовської «відлиги» урядова комісія переглянула вирок карної справи Степана Соснового. У результаті: йому було скорочено термін ув'язнення до 6 років, відтак

Сосновий під час слідства
Дактилокартка з карної справи № 022649. Світлина 1950 р.

⁴⁷ Розыски. *Воля народа*. 1944. 13 декабря. № 9. С. 6.

⁴⁸ АООУСБУ. Спр. 022649. Арк. 109–110.

28 серпня 1956 р. він вийшов на волю. Після звільнення Степан Миколайович оформив інвалідність і оселився в селі Павлівка Арцизького району Одеської області. На той момент його дружина – **Марія Дербек (1899–1950(?))** – вже померла. Відповідно до останніх даних Арцизького РАЦСу, 20 жовтня 1956 р., у віці 62-х років С. Сосновий одружився вдруге на **Поремській Єфросинії Кирилівні**. Незабаром подружжя, разом з одним із синів Степана Соснового, переїхало до Києва⁴⁹. Постановою Верховної Ради УРСР від 11 квітня 1958 р. пониження в правах стосовно нього було скасовано, а судимість знято.

Згідно актового запису про смерть за № 452, складеного Печерським районним у місті Києві відділом державних актів реєстрації цивільного стану Головного територіального управління юстиції: Сосновий Степан Миколайович помер 26 березня 1961 р. на 66-му році життя.

У результаті перегляду архівної кримінальної справи С.М. Соснового за № 022649 від 4 травня 1999 р. тодішній головний прокурор Одеської обл. **Михайло Косюта (н. 1951 р.)** визнав його обґрунтовано засудженим та таким, що не підлягає реабілітації⁵⁰.

Таким чином, здійснене нами наукове розслідування дозволило виявити та ідентифікувати особу Степана Миколайовича Соснового, який першим дослідив причини та сутність подій Голодомору 1932–1933 рр., окресливши імовірні параметри демографічних втрат населення України. Риси його біографії є свідченням непростого й тернистого шляху людини, непримітна діяльність якої вписала її до скрижалей української історії. Життєві обставини змусили його перейти з позицій лояльних до радянської влади на позиції непримиренного антикомуніста. Зазначимо, що ця метаморфоза відбулася ще в довоєнний період. Саме під час німецької окупації Харкова організаторський, науковий і творчий таланти Степана Соснового проявили себе вповні. Його участь в організації антибільшовицької виставки, а головне – серія статей, присвячених критиці сталінської політики колективізації та аналізу подій Голодомору, заклали підвалини вивчення та дослідження цього історичного явища в подальші десятиліття.

References

Golodomor 1932–1933 rr. v Ukraini: prychny i naslidky [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences]. *Mizhnarodna naukova konferenciya. 9–10 veresnya 1993 r.: materialy – The international scientific conference. 9–10 of September 1993: works*. Vidp. red.: S. Kulchyckyj. (1995). NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy – NAS of Ukraine. The institute of the history of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

Kulchytskyi, S. (2008). Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia [Holodomor 1932–1933 like genocide: difficulties to understand]. Nash chas – The present times. Kyiv, Ukraine.

Levchuk, N. (2018). Do pytannia pro «stari» i «novi» pidkhody do otsinky vtrat naselennia Ukrainy vnaslidok holodomoru 1932–1933 rr. [To the question oabout «old» and «new» approaches to estimating the loss of the population of Ukraine caused by the Holodomor of 1932–1933]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 2. P. 179–193.

Saltan, N.M., Saltan, O.M. (2019). «Istoriia Rusy-Ukrainy maie vidnoshennia do moskovskoi, ne bil'she nizh istoriia Anhlії do istorii SShA». Proekty prohram z ridnoi istorii, dlia narodnykh shkil Kharkova na 1942–1943 navchalnyi rik [«The history of Russia-Ukraine is related to the Moscow history, no more than the history of England to the history of the United States». Projects of programs on native history for public schools of Kharkiv for 1942–1943 academic year]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle*. Iss. 2 (146). P. 115–131.

Serhiichuk, V. (2005). *Ukrainskyi zdvyh: U 5 t.* [Ukrainian shift: In 5 v.] V. 5. Naddnyprianshchyna. 1941–1955. Ukr. Vyd. Spilka – Ukrainian Publish Union. Kyiv, Ukraine.

Shevelov, Yu. (Yu. Sherekh). (2017). Ya – mene – meni... (i dovkruih): Spohady. 1. V Ukraini [I – me – for me ... (and around): Memories. 1. In Ukraine]. Vyd.: O. Savchuk. Kharkiv, Ukraine.

Skorobohatov, A. (2004). Kharkiv u chasy nimetskoi okupatsii 1941–1943 rr. [Kharkiv during the German occupation of 1941–1943]. Prapor – The flag. Kharkiv, Ukraine.

Solovei, O.D. U Prosviti i navkolo [In the Prosvita and around]. *Ukrainskyi zasiv – Ukrainian so-wing*. Ch. 1 (5). P. 36–47.

Solovij, D. (2005). Skazaty pravdu: try praci pro golodomor 1932–1933 rr. [To tell the truth: three works on the Holodomor of 1932–1933]. Za red. Yu. Shapovala, O. Yurenko. Kyiv–Poltava, Ukraine.

Ukrainska intelihtentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. [Ukrainian intelligentsia and power: Construction of the secret department of the DPU USRR 1927–1929]. Uporiadn.: V.M. Danylenko. (2012). Tempora – Tempora. Kyiv, Ukraine.

⁴⁹ Арцизький відділ державної реєстрації актів цивільного стану у Болградському р. Одеської обл. Південного міжрегіонального управління міністерства юстиції. Довідка № 192/66-18 Арцизького райвідділу державної реєстрації актів цивільного стану від 8 лютого 2019 р., надіслана на запит к. і. н., доц. Салтана Олександра Миколайовича, щодо сприяння у пошуку відомостей про смерть харківського агронома-економіста Соснового Степана Миколайовича та долю членів його родини (рукопис). Арцизьк, 2019. С. 1.

⁵⁰ АООУСБУ. Спр. 022649. Арк. 135.

Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, викладач історії Харківської державної гімназії-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» (вул. Полтавський шлях, 192, м. Харків, 61098, Україна).

Saltan Olexandr M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor. The teacher of history of the Kharkiv State Gymnasium-Boarding School with enhanced military and physical training «Cadet Corps» (192 Poltava Way Str., Kharkiv, 61098, Ukraine).

E-mail: saltan.olexandr@gmail.com

STROKES OF THE BIOGRAPHY OF STEPAN SOSNOVY – THE FIRST UKRAINIAN RESEARCHER OF EVENTS HOLODOMOR 1932–1933

Among the large number of researchers of the Holodomor of 1932–1933, a special place is occupied by the figure of Stepan Mykolayovich Sosnovy, whose biography became known to the general public thanks to many years of research by the author of this article. **The purpose of the article.** Through a comprehensive study and analysis of a large array of historical sources, to explore the life and socio-political activities of Kharkiv economist Stepan Sosnovy, who was the first to apply a scientific approach to studying the events of the Holodomor of 1932–1933. **The research methodology** is determined by the selection and optimal combination of a number of research methods, in particular: biographical, chronological, subject-logical, analytical, etc. **The novelty of the work** is that for the first time in domestic historical science an attempt was made to comprehensively study the life of Stepan Sosnovy, whom modern historians and demographers refer to as early apologists in studying the genocide of the Ukrainian peasantry during Stalin's collectivization. **Conclusions.** This man's biography is full of dramatic episodes in which he managed to change professions, adapt to the variability of historical events and simply survive. His life can be divided into three stages: pre-war, occupation and post-war. The first stage is characterized by productive scientific and creative activity, which was interrupted as a result of the loud expulsion of the scientist from the Kharkiv Land Management Institute. It is probable that his worldview and attitude to the Soviet government also changed then. Manifestation of hidden anti-Soviet positions was his short but vivid research activities during the Nazi occupation of Kharkiv. It was during this period that the «Nova Ukraina» newspaper published his articles in which the author subjected the Stalinist agrarian revolution in Ukraine to devastating criticism, which ultimately led to the tragic events of the Holodomor. The third – the postwar stage of life, includes subperiods: before and after arrest. It should be noted that after serving his sentence and amnesty, Sosnovy became a completely different person who never criticized the Soviet system. Despite the fundamentality of this study, the biography of Stepan Sosnovy contains a number of white spots, the presence of which opens for historians new directions in the study of his life.

Key words: agronomist-economist, Holodomor, demographic losses, criminal case, German occupation.

Дата подання: 20 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Салтан, О. Штрихи біографії Степана Соснового – першого українського дослідника подій Голодомору 1932–1933 рр. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 159–169. DOI: 10.5281/zenodo.6768315.

Цитування за стандартом APA

Saltan, O. (2022). Shtrykhy biohrafii Stepana Sosnovoho – pershoho ukrainskoho doslidnyka podii Holodomoru 1932–1933 rr. [Strokes of the biography of Stepan Sosnovy – the first Ukrainian Researcher of events Holodomor 1932–1933]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 159–169. DOI: 10.5281/zenodo.6768315.

Світлана Рой

ЗВ'ЯЗКИ М.Н. ШУСТА З ВИЗНАЧНИМИ ДІЯЧАМИ КУЛЬТУРИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ II пол. XX ст.

DOI: 10.5281/zenodo.6767562

© С. Рой, 2022. CC BY 4.0

Мета роботи: представити результати дослідження матеріалів із архівного фонду М.Н. Шуста, що зберігається у Ніжинському краєзнавчому музеї ім. І. Спаського. **Завдання роботи:** окреслити коло ділових, наукових, та культурних взаємин Миколи Наумовича Шуста, та їх роль у культурному процесі м. Ніжина, у II пол. XX ст. **Актуалізація** питання полягає в необхідності вивчення досвіду збереження культурних традицій минулими поколіннями. Використані **методи:** просопографічний, хронологічний та статистичний для опрацювання представлених у статті джерел. **Новизна** роботи полягає в тому, що в науковий обіг введено нові біографічні матеріали, та встановлено коло творчих, ділових і особистих зв'язків відомого українського письменника, педагога, громадського діяча – Миколи Наумовича Шуста. **Висновки.** В статті окреслено коло ділових, наукових та культурних зв'язків із провідними діячами України, які М. Шуст, будучи письменником, педагогом та громадським діячем, підтримував до кінця життя. Також охарактеризована їхня роль у культурному процесі та громадському житті Ніжина кін. XX ст. Однією з найбільш інформативних груп джерел, що стосуються цієї тематики, є листування.

Ключові слова: М.Н. Шуст, НКМ ім. І. Спаського, листування, біографія, історичне джерело, фондово-архівне зібрання.

Вивчення життєвого та творчого шляху М.Н. Шуста розпочалося в 1990-х рр. Цій темі присвятили свої праці відомий ніжинський історик та краєзнавець В.М. Ємельянов, який підтримував із Миколою Шустом добрі ділові та дружні взаємини, дослідники І.П. Рудик, В.І. Миколаєнко, знаний чернігівський поет і літературний критик С.П. Реп'ях та інші. Проте листування Миколи Наумовича, коло його робочих, творчих і особистих зв'язків стало об'єктом окремого дослідження вперше: основну базу попередніх досліджень складала переважно твори М.Н. Шуста та лише деякі з документів, що зберігаються у фондосховищах Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Варто зазначити, що особисті документи, фотографії та листи були передані Миколою Наумовичем до Ніжинського краєзнавчого музею в 2007 р., незадовго до його смерті. Вони є цінним історичним джерелом, що містить маловідомі біографічні відомості та допомагає окреслити коло культурних зв'язків відомого ніжинського письменника та громадського діяча. Свідченням цього є листи до багатьох діячів науки й культури, фотографії та спогади про нього, які зберігаються у фондах музею.

Микола Наумович Шуст народився 15 серпня 1916 р. в с. Припутні Ічнянського повіту в родині хліборобів. Вищу освіту здобув у Ніжинському педагогічному інституті ім. М.В. Гоголя, який закінчив у 1939 р.

У 1941 р. М.Н. Шуст стає учасником ніжинської підпільної організації, яку очолював Я.П. Батюк; після її викриття в 1943 р. був одним із небагатьох «батюківців», кому вдалося вижити. Протягом 1944–1945 рр. служив у лавах Червоної армії за межами Радянського Союзу¹.

17 листопада 1998 р. Микола Шуст стає членом Співки письменників України. До його літературного здобутку увійшли драми «Подвиг у п'їтмі» (у співавторстві з О.П. Лубенським, 1971 р.), «П'їтмі не підвладні» (1983 р.), «У Ніжині над Остром» (1995 р.) та ін. Усі вони зображують жажіття Другої світової війни та діяльність підпільної організації під керівництвом Я.П. Батюка, яка діяла в Ніжині в 1941–1943 рр., а також голодомор і репресії 1930-х рр. Письменницькою та публіцистичною діяльністю він займався до кінця життя².

¹ Ємельянов В.М. Микола Наумович Шуст. *Ніжинська старовина*: Науковий історико-культурологічний збірник. 2007. Вип. 3(6). С. 184.

² Письменники Чернігівщини. Довідник / Упор.: Н.Ф. Гонза; авт. вступ. сл. і біографічних довідок: С.П. Реп'ях. Чернігів: Вид. Чернігівської ОУНБ ім. В. Короленка. 2001. С. 45–46.

Доля дала шанс Миколі Шусту проявити сповна й педагогічний талант, адже 30 років свого життя він віддав вихованню майбутніх поколінь. У 1970 р. був нагороджений знаком «Відмінник народної освіти УРСР». Педагогічну діяльність припинив 1976 р. у зв'язку з виходом на пенсію за вислугою років. У школах Ніжина та Ніжинського району працював вчителем української мови та літератури, а також на адміністративних посадах: завучем та директором.

Микола Наумович Шуст помер 26 січня 2007 р. в м. Ніжині у віці 90 років.

М.Н. Шуст підтримував зв'язки з провідними українськими письменниками II пол. XX ст., а також із педагогами Ніжина, Ніжинщини та інших регіонів Чернігівщини, що підтверджує листування М. Шуста як письменника, педагога та культурного діяча, яке можна поділити на творче, службове та особисте.

Зазначимо, що творче листування було пов'язане переважно з письменницькою діяльністю Миколи Наумовича, адже він писав до провідних редакцій України з приводу видання своїх творів.

У фондах НКМ ім. І.Г. Спаського зберігається лист М.Н. Шуста, адресований директору «Політвидав України» І.М. Бручаку з проханням надрукувати авторську сповідь «Війна без досвіду»³. До архівно-фондового зібрання М.Н. Шуста увійшов ще один лист, від 09.12.1983 р., – до директора студії «Укртелефільм» Л.П. Мужука⁴, у якому йдеться про фільм, присвячений підпільній організації Я.П. Батюка.

Письменнику та партійному діячу Олексію Федоровичу Федорову М.Н. Шуст надіслав лист зі списком підпільників, які згадувалися в книжці «Пітьмі не підвладні». Микола Наумович надихнув О. Ф. Федорова на написання твору «Остання зима»⁵.

Він також активно підтримував зв'язки з Є. Шатровим, який, за допомогою Миколи Наумовича, збирав матеріали про викриття «батюківського» підпілля в м. Ніжині, що увійшли до документальної повісті Є. Шатрова «Подвиг у пітьмі» (1966 р.). Після смерті Євгена Петровича М.Н. Шуст продовжив його місію, розкриваючи у своїх творах сторінки з історії антифашистського руху на Ніжинщині⁶.

Про значний творчий спадок М.Н. Шуста як талановитого скульптора дізнаємося зі списку його мистецьких робіт, переданих культурним установам Ніжина; список був відправлений автором для ознайомлення Голові Ніжинського Виконкому народних депутатів А.П. Романченку⁷.

Про активну педагогічну діяльність М.Н. Шуста свідчить ділова переписка з представниками педагогічної спільноти Ніжина та Ніжинського району. Від самого початку своєї кар'єри він опікувався заочною школою, відкритою в м. Ніжині в 1962 р., про що дізнаємося з його листування з Петром Овсійовичем Радченком – головним інспектором міськвно⁸. У 1985 р. директор школи № 7 Т. Терещенко запросив М.Н. Шуста на святкування її 100-річного ювілею⁹. Вчителька історії школи № 6 м. Чернігова Марія Давидівна Лапко у 1983 р. адресувала йому лист із вдячністю за повість «Пітьмі не підвладні», звертаючи увагу на її дидактичну цінність¹⁰. Підтримував М.Н. Шуст також зв'язки зі своїм колишнім однокласником Д.М. Брилінським, листи від якого зберігаються у фондах НКМ ім. І. Спаського. До речі, Дмитро Михайлович також був педагогом. Він започаткував літературне краєзнавство в Україні та був популяризатором рідного йому Поділля¹¹.

Теплі приятельські відносини у Миколи Наумовича склалися з професором Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя Віктором Івановичем Тищенком, також колишнім учасником підпільної організації Я.П. Батюка. У фондах Ніжинського краєзнавчого музею зберігається лист вдови Віктора Івановича до М.Н. Шуста, у якому вона сповіщає про смерть свого чоловіка¹².

³ Лист від 12.02.1975 р., адресований директору видавництва «Політвидав України» Бручаку І.М. з проханням надрукувати повість «Війна без досвіду».

⁴ Лист від 09.12.1983 р., адресований директору студії «Укртелефільм» Мужуку Л.П.

⁵ Лист без конверта, адресований О.Ф. Федорову, зі списком підпільників, які згадувалися у книзі «Пітьмі не підвладні». [1970-ті–1980-ті рр.].

⁶ Лист, адресований М.Н. Шусту дружиною його колишнього однокласника Тищенка Віктора Івановича. [1988 р.].

⁷ Послання Голові Ніжинського виконкому народних депутатів А.П. Романченку від М.Н. Шуста з переліком його скульптурних та художніх робіт, переданих культурним установам Ніжина. [1980-ті рр.].

⁸ Лист до Петра Овсійовича Радченка (головного інспектора Горono). Виконаний простим олівцем. [1960-ті–1970-ті рр.].

⁹ Лист із запрошенням М.Н. Шуста на святкування 100-річчя школи № 7 м. Ніжина. Підписаний директором Т. Терещенком. [1984 р.].

¹⁰ Лист Марини Давидівни Лапко, вчительки школи № 6 м. Чернігова. 12 вересня 1983 р.

¹¹ Лист без конверта, від Д.М. Брилінського. 16.01.1990 р.; Лист без конверта, від Д.М. Брилінського. 31.05.1989 р.

¹² Лист, адресований М.Н. Шусту дружиною його колишнього однокласника Тищенка Віктора Івановича. [1988 р.].

Про участь Миколи Шуста в підпільній організації Я.П. Батюка В.І. Тищенко згадував так: «...не встигали записувати зведення Радінформбюро. Допомогала феноменальна пам'ять Якова. Він точно відтворював почуте. Листівки вимагали великої кількості паперу, який на той час був великим дефіцитом. Спочатку вони писалися від руки, при цьому ми прагнули змінити свій почерк. Потім Женя стала їх друкувати на машинці, але листівок завжди було мало, і Яків дуже уважно стежив за їх розповсюдженням. У нас у кожного була для цього своя дільниця. Яків строго вимагав, щоб ми їх розклеювали, а не розкидали... Особливо відважно цим займався Микола Шуст. У нього був велосипед, на якому він гасав із листівками по всьому місту, розклеював їх у центрі міста, навіть на будівлях управи і поліції»¹³.

Варто зазначити, що саме В. Тищенко познайомив М. Шуста з Я.П. Батюком. Віктор Іванович у той час був завідувачем курсів німецької мови. Після їх зустрічі Миколу Наумовича офіційно працевлаштували канатником в артілі для незрячих, якою керував Я.П. Батюк. Невдовзі після знайомства з ним М. Шуст стає учасником підпільної партизанської організації у 1941 р.¹⁴

Микола Наумович приятелював із письменницею Ольгою Нилівною Мак та її чоловіком Вадимом Олександровичем Дорошенком, відомим мовознавцем, якого було репресовано у 1938 та 1941 рр. У фондах Ніжинського краєзнавчого музею зберігається лист М.Н. Шуста до Ольги Нилівни, у якому згадується про арешт Вадима Олександровича, який у той час був викладачем старослов'янської мови на курсі, де навчався Микола Шуст. У листі також зазначалося, що 30 грудня 1995 р. товариство «Просвіта» при Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М.В. Гоголя, учасником якого був і Микола Наумович, висунуло кандидатуру письменниці-емігрантки Ольги Мак на здобуття літературної премії імені Лесі Українки за повість «Каміння під росою»¹⁵.

Відомо, що М.Н. Шуст підтримував зв'язки з викладачами Ніжинського інституту Іваном Петровичем Костенком, Іваном Даниловичем Диким, Миколою Пилиповичем Сайком. І.П. Костенко, як і Микола Наумович, активно працював в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури – його осередку в м. Ніжині (упродовж 1970–1975 рр. був заступником голови міського товариства).

З І.П. Костенком М.Н. Шуст познайомився на початку 1952 р., цьому сприяло написання статті «Ніжинська підпільна комсомольська партійна організація в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр.». Для її підготовки були використані спогади М.Н. Шуста про участь у підпільній організації Я.П. Батюка¹⁶.

Із Віктором Миколайовичем Ємельяновим – істориком, краєзнавцем, дослідником антифашистського руху на Ніжинщині, співробітником Ніжинського краєзнавчого музею, – познайомив Миколу Наумовича І. Костенко у 1987 р. Вони підтримували дружні та ділові стосунки, його спогади В.М. Ємельянов завжди брав до своїх розвідок, присвячених ніжинській підпільній організації.

У своїх спогадах Віктор Миколайович вказує на те, що Микола Наумович підтримував політику «Народного Руху України» та був активним ініціатором переходу церкви Святої Покрови у м. Ніжині під юрисдикцію УПЦ Київського патріархату, що було сміливим кроком на поч. 1990-х рр.¹⁷

Микола Наумович підтримував добрі відносини з відомими науковцями братами Олексієм і Владиславом Суярками: перший був доктором історичних наук, викладачем Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, інший – кандидатом філософських наук, викладачем політекономії Ніжинського державного інституту ім. М.В. Гоголя¹⁸.

У статті про антифашистський рух опору в Ніжині В.М. Ємельянов вказує на те, що мати братів Суяркових, Марія Суярко, була учасницею підпільної організації Батюка: «Я з мамою був арештований 21 липня 1943 р. Маму сильно били на допитах, разом із Женею Батюком. Я сидів у одній камері з Батюком. Він учив мене, як триматися на допитах, щоб не згубити матір. Ми всі разом переживали ці допити, катування і всі схилялися перед його мужністю. І зараз ми всі схиляємо, як і тоді, свої голови перед його благородст-

¹³ Ємельянов В.М. Микола Наумович Шуст... С. 184.

¹⁴ Ємельянов В.М. Антифашистський рух опору в Ніжині. *Ніжинська старовина*. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України № 1. Історико-культурологічний зб. Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2007. Вип. 4–5 (7–8). С. 39.

¹⁵ Лист до Ольги Нилівни Мак, надрукований М.Н. Шустом. 1996 р.

¹⁶ Страшко Є. Костенко Іван Петрович (замість некрологу). *Ніжинська старовина*. 2011. Вип. 11. С. 188.

¹⁷ Ємельянов В.М. Мои встречи и беседы с Н.Н. Шустом. Машинопис. 2021.

¹⁸ Цюпа І. Від юнкора – до професора. *Демократична Україна*. 2001. 21 грудня. № 122. С. 6.

вом і мужністю», – цитує дослідник спогади В. Суярка¹⁹. Владиславу Суярку і його матері, як і Миколі Наумовичу, дивом вдалося уникнути смерті.

Не полишав М.Н. Шуст громадсько-культурну діяльність і на пенсії, про що свідчить його участь у Товаристві охорони пам'яток культури та історії.

У фондах НКМ ім. І. Спаського зберігається його лист, адресований Петру Петровичу Толочку як Голові Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Він стосувався відбудови Христо-Воздвиженської церкви та передачі їй дзвону, яку здійснив директор Ніжинського краєзнавчого музею А.К. Єсін у 1989 р.²⁰ За допомогою М.Н. Шуста відбулася реконструкція ще однієї визначної пам'ятки архітектури м. Ніжина – храму Святої Покрови, який був повністю відбудований 2001 р. М.Н. Шусту було надіслано запрошення на відкриття церкви після реконструкції²¹.

Отже, зазначимо, що М.Н. Шуст підтримував тісні стосунки з представниками культури, освіти та науки України. Свідченням цього є листування, фотографії та гармонійне поєднання педагогічного, письменницького талантів і активна громадська позиція М.Н. Шуста як борця за розвиток української культури. Особисті зв'язки, які Микола Наумович підтримував із односельцями та військовими побратимами, розкривають його активну суспільно-громадську діяльність.

References

Repyah, S.P., Gonza, N.F. (2001). Pysmennyky Chernihivshchyny. Dovidnyk [Writers of Chernihiv region. Directory]. Chernihiv. Ukraine.

Strashko, E.M. (2011). Kostenko Ivan Petrovych (zamyest nekrolohu) [Kostenko Ivan Petrovich (instead of the obituary)]. *Nizhynska starovyna. Tsentralna pam'iatkovoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK – Nizhyn antiquity. Center of monument studies of NAS of Ukraine and UTOPIK*. Is. 11. P. 185–190.

Tsyupa, I. (2001). Vid yunkora – do profesora [From a cadet to a professor]. *Demokratychna ukrayina – Democratic Ukraine*. 21 of December. № 122. P. 4.

Yemelyanov, V.M. (2007). Antynatsystskyi rukh oporu v Nizhyni [Anti-Nazi resistance movement in Nizhyn]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*. Is. 4–5 (7–8). P. 27–47.

Yemelyanov, V.M. (2007). Mykola Naumovych Shust [Mykola Naumovych Shust]. *Nizhynska starovyna: Naukovyy istoriko-kulturolozhichnyy zbirnyk – Nizhyn Antiquity: Scientific historical and cultural collection*. Iss. 3 (6). P. 184.

Yemelyanov, V.M. (2021). Moy vstrechy y besedy s N.N. Shustom. Mashynopys [My quarrels and conversations with M.N. Shust. Typescript]. 4 p.

Рой Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Roy Svitlana V. – candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Department of Funds of I. Spassky Nizhyn Museum of Local Lore.

E-mail: roy.lana2004@gmail.com

COMMUNICATIONS OF M.N. SHUST WITH SIGNIFICANT ACTIVITIES OF CULTURE AND SCIENCE OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XX ST.

The purpose of the publication: to present the results of research materials from the archives of M.N. Shust, stored in the I. Spassky Nizhyn Museum of Local Lore. **The tasks of the work:** to outline the range of business, scientific and cultural relations of Mykola Naumovych Shust, and its role in the cultural process of Nizhyn in the second half of XX c. **The actualization of the issue** is the need to study the experience of preserving cultural traditions by past generations. Prosopographic, chronological and statistical **methods are used in the** elaboration of the sources presented in the article. **The novelty of the work** is that new biographical materials have been introduced into scientific circulation and the range of creative, business and personal connections of the famous Ukrainian writer, teacher, public figure - Mykola Naumovych has been established. **Conclusions.** The article defines the range of business, scientific and cultural ties with leading figures of science and culture of Ukraine that M. Shust, as a writer, teacher and public figure, maintained until the end of his life. Also, studied their role in the cultural process and public life of Nizhyn in the end of XX c. One of the most informative groups of sources on this topic is the correspondence, the content of which reflects the main essence of the relationship of Mykola Naumovych, with leading figures of culture and science of Ukraine.

Key words: M.N. Shust, I. Spassky Nizhyn Museum of Local Lore, correspondence, biography, historical source, fund-archival collection.

¹⁹ Ємельянов В.М. Антифашистський рух... С. 41.

²⁰ Лист до П.П. Толочка, написаний Миколою Наумовичем як членом товариства пам'яток історії та культури. [Кін. 1980-х – поч. 1990-х рр.].

²¹ Запрошення на відкриття храму Святої Покрови в м. Ніжині, адресоване М.Н. Шусту. Виконане на листівці «3 8 березня», що прикрашена гілкою рожевого суцвіття, на якій сидить снігур. [2001 р.].

Дата подання: 20 січня.2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рой, С. Зв'язки М.Н. Шуста з визначними діячами культури та науки України II пол. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 170–174. DOI: 10.5281/zenodo.6767562.

Цитування за стандартом APA

Roy, S. (2022). Zviazky M.N. Shusta z vyznachnymy diiachamy kultury ta nauky Ukrainy II pol. XX st. [Communications of M.N. Shust with significant activities of culture and science of Ukraine in the second half of XX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 170–174. DOI: 10.5281/zenodo.6767562.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дарія Сироїд

Морозова Д. «Покажи мені людину». Антропологія Антіохійської школи та її спадщина у Київській традиції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. 560 с.

DOI: 10.5281/zenodo.6755612

© Д. Сироїд, 2022. CC BY 4.0

Назвою книги Дарина Морозової послужили слова Теофіла Антіохійського: «Покажи мені твою людину, і я покажу тобі мого Бога». Цей вислів якнайкраще охоплює основну ідею книги, не лише тому, що вона про антропологію і розуміння сутності людини, притаманне антіохійському християнству, але насамперед тому, що вона про діалог, чи радше вона є діалогом з малознаною богословською традицією, котра в різні часи і в різний спосіб мала вплив на київське християнство. Окреслення, опис, осмислення цієї традиції, подане у першому і другому розділах створює ґрунт для впізнавання її у культурі середньовічного і ранньомодерного Києва. Зрештою, на певному етапі цей процес з впізнавання переростає у самопізнання.

Власне перший розділ «Забута столиця та її школа» знайомить читача з історією антіохійської школи, специфікою її сприйняття та основними тенденціями і методами вивчення її спадку. Тут представлено шерех імен авторів-антіохійців, з якими читач зможе далі познайомитися ближче. Другий розділ «Номо Antiochenus: антропологія у метафорах і переказах» базується на джерелах (список нараховує 82 позиції). Він найбільший за розміром і наймісткіший за сукупністю питань: про тілесність, шлюб і безшлюбність, образ Божий і ангельський. Власне розповідь розгортається через низку цікавих, часом провокаційних питань-образів, наприклад «Адам і Єва ділять владу» (с. 127). Авторка пропонує подивитися на історію антіохійської думки через призму пар: ченці – миряни, діти – дорослі, раби – вільні, робітники – співці, гості – господарі, лікарі – пацієнти, мертві – живі. Так чи інак виникають порівняння з більш вивченою (неоплатонічною) антропологією, проте, як наполягає Дарина Морозова, йдеться не про переваги однієї над іншою, а про «множинність християнських філософій» (с. 298). Як засвідчує дослідження, антіохійська антропологія «не претендувала на новаторство, а лише сполучала давні близькосхідні (біблійні та язичницькі) світоглядні інтуїції з античними філософськими й риторичними методами» і «на перехресті цих контекстів отримала дуже оригінальне бачення людини» (с. 298–299).

Третій розділ «Роль антіохійських джерел у розвитку слов'янських культур» сама авторка називає «дерзновенною спробою патролога-візантиніста» (с. 345), наголошуючи, що не претендує на вичерпність, а радше запрошує до діалогу. Варто наголосити, що спроба вдалася. Розділ базований на різних давніших і новіших дослідженнях, які переважно торкаються вузких тем. Серед них є праці Б. Успенського та В. Лур'є, які безпосередньо стосуються впливів сирійської традиції, але переважна більшість – опосередковано чи навіть несвідомо. Зведення їх до купи з фокусом на питанні про антіохійські впливи, дає можливість подивитися на багато питань по-новому, щось доповнити, щось спростувати. Список досліджень, на які опирається Дарина Морозова, можна було б насправді розширити (хоча б розвідками Євгенії Гранстрем про церковнослов'янські переклади Йоана Златоустого), разом з тим книжка відкриває чимало питань, над якими варто подумати і, маю надію, стимулюватиме появу нових досліджень. У кожному разі фрагментарність нашого знання долається додаванням нових і нових пазлів до розуміння, що відбувалося у давньому Києві і навколо. Такими суттєвими доповненнями до давньокиївської картини світу є аналіз двох частин популярного в Києві *Шестоднева* Йоана Болгарського, який відкриває присутність в цьому тексті Теодорита Кирського і Северіана Габальського. Далі

авторка знаходить антиохійські сліди в зображеннях Софії Київської (апелюючи до різних культурних явищ, з якими можуть бути пов'язані ці зображення). Висловлює припущення, що, попри відсутність будь-яких згадок про Сирію, в *Слові про Закон і Благодать* митрополита Іларіона чимало відсилань «до антиохійської христології, антропології та історіософії» (с. 378). Трохи схематичним вийшов огляд *Києво-Печерського патерика*, насамперед Несторового *Життя Теодосія*, що увійшло в нього, (базований на діалозі з дослідником *Патерика* Георгієм Федотовим), але він додає кілька вагомих штрихів до загальної картини. Наступним дуже яскравим фрагментом є *Топографія* Косми Індикоплова, перекладена очевидно в Києві, – твір александрійського автора, який «розглядають як парадигму антиохійської космології» (с. 385) і який в Київській державі набув «ледве не догматичний статус» (с. 388). Потім перед читачем постає облюбований у київській літературі образ Ліванської гори. І в цьому ж контексті згадується *Ходіння* Даниїла Паломника, який відвідував Антіохію, проте через складні обставини не зміг на цю гору піднятися. Хочеться додати, що і в монастирі святого Сави, де зупинявся ігумен Даниїл (а *Ходіння* не єдине свідчення зв'язків Русі з цим місцем і традицією), сильними були впливи сирійського християнства, про що пише Йозеф Патріх у своїй ґрунтовній праці про Саву Освяченого і його монастир¹.

Останній, четвертий, розділ, який містить у заголовку цитату з Григорія Сковороди – «Дух свободи внутрь нас родить», має на меті розглянути, як сприймалася антиохійська спадщина в культурі українського бароко. На думку Д. Морозової, порівняно з Середньовіччям, «симпатія до близькосхідних християн стала перетворюватися на більш раціональний, науковий інтерес» (с. 404). Пожвавленню культурних зв'язків з Близьким Сходом сприяли, як слушно зауважує дослідниця, церковно-політичні події і дипломатичні зв'язки, зокрема візит антиохійського патріарха Йоакима IV. Власне таких подій було багато і були вони різноплановими. У книзі йдеться про мандрівників Павла Алепського і Василя Григоровича-Барського, котрі кожен зі свого боку пізнавав далекі краї; Івана Мазепу і Симона Тодорського, Дмитрія Туптала і Стефана Яворського, Григорія Сковороду і Паїсія Величковського; про нові переклади Йоана Златоустого і про їхнє значення та впливи на письменників. До цього переліку вартувало б додати Кирила Транквіліона Ставровецького, який, зокрема, з великим пієтетом ставився до Єфрема Сирина і Якова Нисивійського.

Окрім цікавих питань, яким присвячена книга, і підходу, який відкриває важливий контекст середньовічної і ранньомодерної київської культури, книга Дарини Морозової дарує читачеві легке захопливе читання. Дивлячись на список джерел і опрацьованої наукової літератури, можна тільки уявити, скільки за книгою стоїть праці. Але її текст дає відчуття якоїсь дуже органічної і теплої розмови з давніми авторами, багатогранної, розмаїтої і живої.

Дата подання: 10 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 28 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сироїд, Д. Рецензія : Морозова Д. «Покажи мені людину». Антропологія Антіохійської школи та її спадщина у Київській традиції. Київ: Дух і Літера, 2021. 560 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 175–176. DOI: 10.5281/zenodo.6755612.

Цитування за стандартом APA

Syroïd, D. (2022). Retsenziia : Morozova D. «Pokazhy meni liudynu». Antropolohiia Antiokhiiskoi shkoly ta yii spadshchyna u Kyivskii tradytsii. Kyiv: Dukh i Litera, 2021. 560 s. [Review : Morozova D. "Show me a human". Anthropology of the Antioch school and its heritage in the Kyiv tradition. Kyiv: Spirit and Letter, 2021. 560 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 175–176. DOI: 10.5281/zenodo.6755612.

¹ Joseph Patrîch. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection 1994), pp.. 46–47.

**Чистяков В. Митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772):
історіографічний аспект. Монографія. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2020.
108 с. – (Науковий альманах «Чернігівські Афіни». Вип. 8).**

DOI: 10.5281/zenodo.6791174

© Д. Гордієнко, 2022. CC BY 4.0

У монографічній серії альманаху «Чернігівські Афіни» (вип. 8, 2020) опубліковане дослідження молодого чернігівського історика Володимира Чистякова, присвячене одному з найнеординарніших ієрархів Православної Церкви XVIII ст. Арсенію Мацієвичу. Попри те, що він був одним із багатьох українців, випускників Києво-Могилянської академії, більша частина життя й діяльності яких пройшли за межами України, постать митрополита має значний інтерес і безпосередньо для історії України, хоча б завдяки його ключовій ролі в канонізації шанованого в Україні святого, киянина Дмитра Туптала. Мученицька смерть Арсенія Мацієвича й те, що саме він є межевою постаттю в домінуванні ієрархів українського походження в Російській Православній Церкві, виводить постать владики із загального/типового ряду, що посилює увагу дослідників до особи цього ієрарха. Проте життя й діяльність владики так і не знайшли цілісного висвітлення в сучасній українській історичній науці, попри те, що ще 2004 р. Українська Православна Церква Київського патріархату причислила Арсенія Мацієвича до лику святих.

Подібну ситуацію спостерігаємо і щодо історії Церкви XVIII ст. загалом, і української зокрема. Хоча маємо на сьогодні вже кілька синтетичних монографій з церковної історії зазначеного періоду, наприклад, М. Яременка, В. Ластовського чи І. Скочилася, зазначена епоха й далі перебуває на маргінесі церковно-історичних студій, особливо у порівнянні з XVII ст. Тому маємо вітати появу монографії В. Чистякова, присвячену Арсенію Мацієвичу, безпосередньо історіографічній традиції вивчення постаті та діяльності цього ростовського митрополита.

Монографія складається з трьох розділів, виділених за хронологічним принципом, що для молодого науковця є цілком прийнятним. Перший – історіографія XIX ст., другий – XX ст., третій розділ присвячений сучасним дослідженням постаті митрополита. Водночас підрозділ 1.1 розкриває біографію Арсенія Мацієвича й покликаний увести в проблематику дослідження. Видається доцільнішим винести цей підрозділ у вступ, тим самим зберегти тематичну цілісність розділів. З іншого погляду, якщо розглядати підрозділ 1.2 «Постать митрополита Арсенія крізь призму наративних монографій із історії Руської Церкви» також як увідний, покликаний через історіографію показати контекст церковної історії XVIII ст., доцільніше було перейменувати сам розділ, акцентувати увагу на історико-біографічному викладі. Однак, *de facto* питання контексту розкриваються і в наступних розділах монографії.

Зважаючи на мету дослідження, особливої уваги заслуговує другий та третій розділи. Одразу маю зазначити такий вагомий позитивний момент дослідження, як виділення діаспорної історіографії – російської та української. Якщо теза про двоколіїність української історіографії XX ст. назагал є усталеною, то «триколіїність» певних сюжетів української історіографії залишається майже недослідженою темою. Враховуючи, що для совєтської історичної науки церковна тематика була на маргінесі, особливої уваги заслуговують аналіз і висновки автора щодо діаспорних української та російської історіографій. В. Чистяков обґрунтовано показує відмінність поглядів на постать Арсенія Мацієвича у представників української та російської еміграцій, що було зумовлено світоглядними, ідеологічними та культурними чинниками відповідних авторів. Можна додати, що їх різниця і соціально-політичний досвід.

Цілком логічним є виділення окремого третього розділу, присвяченого сучасній історіографії, початок якої автор кладе на час розпаду СРСР. Саме з розпадом СРСР в Україні широко могли розгорнутися дослідження, присвячені різноманітним релігіям, церквам, конфесіям тощо. Виникла ціла низка дослідницьких центрів, інституцій, що цілеспрямовано досліджують зокрема історію Православної Церкви. У цьому розділі, на жаль, автор менше уваги приділяє українській емігрантській історіографії. Звісно, у церковній тематиці вона поступається попередній історіографії, однак, є більш інтегрованою з історичною

наукою в Україні. Позитивним моментом є виділення в один окремий підрозділ 3.2 зарубіжної історіографії, зокрема американської, канадської та болгарської.

Подібно до підрозділу 1.1, підрозділ 3.3 «Проблеми та перспективи розвитку біографістичних студій щодо Арсенія Мацієвича», на наш погляд, доцільніше було б винести (об'єднати) у висновки. Серед майбутніх завдань автор цілком слушно акцентує увагу на археографічній складовій – публікації корпусу джерел, зокрема полемічних праць та проповідей Мацієвича, куди мають увійти й републікації, а також джерела особового походження, що, проте, ускладнюється розташуванням основних архівосховищ на території Російської Федерації. Акцентує дослідник увагу й на перспективності пошуку в українських архівосховищах, що можна підтвердити публікацією Т. Котенко рукописного збірника митрополита Арсенія Мацієвича в описі Пилипа Морачевського («Православ'я в Україні», 2019).

Підсумовуючи, варто наголосити, що автор має добрий науковий стиль, володіє українською мовою, термінологією. Книгу легко читати, і вона буде цікавою як фахівцям, так і широким колам читачів. Єдине, шкода, що покликання подаються за повним кодом, що ускладнює сприйняття наукового апарату гуманітарного дослідження. До біографічних та історіографічних праць бажано додавати й іменний покажчик, що полегшує користування книгою та розширює її джерельний потенціал для дальших досліджень.

Дискусійним є окреслення Православної Церкви Російської імперії XVIII ст. терміном «Руська Церква». На той час вона чітко визначалась як «Православна російська Церква» («Православная российская Церковь»). Концепція «руськості» як триєдиної народності, Церкви, історії тощо почала формуватися лише в середині XIX ст., період же вживання назви «Греко-Православна Церква» припадає лише на кінець XVIII – початок XIX ст. З іншого погляду, історіографія, як і кожна наука, оперує своєю системою термінів, зокрема на позначення явищ минулого. З історичної перспективи початку XXI ст. можна впевнено окреслювати Православну Церкву XVIII ст. Російської імперії чи загалом Церкву Синодального періоду як «Російську Православну Церкву».

Впадає в очі й деяка суперечність у «гуманності» архієрея. Так, дослідник спростовує «нелюдську жорстокість» Арсенія Мацієвича щодо ігумена Трифона (с. 15 та ін.), однак далі зазначає, що «митрополит Арсеній нерідко застосовував тілесні покарання» щодо підлеглого духовенства (с. 18).

Та, попри все, можна впевнено висувати, що українська історіографія ранньомодерної Церкви поповнилась ґрунтовним монографічним дослідженням, що складає поважну базу для дальших студій біографії Арсенія Мацієвича, Православної Церкви й загалом України та Східної Європи XVIII ст. Хочемо сподіватися, що й Володимир Чистяков продовжить своє дослідження постаті Арсенія Мацієвича і згодом підготує монографічну біографію цього непересічного ієрарха.

Дата подання: 5 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Рецензія : Чистяков В. Митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772): історіографічний аспект. Монографія. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2020. 108 с. – (Науковий альманах «Чернігівські Афіни». Вип. 8). *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 177–178. DOI: 10.5281/zenodo.6791174.

Цитування за стандартом APA

Hordienko, D. (2022). *Retsenziia : Chystiakov V. Mytropolyt Arsenii Matsiievych (1697–1772): istoriografichnyi aspekt. Monohrafiia*. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2020. 108 c. [Review : Chistyakov V. Metropolitan Arseniy Matsievich (1697–1772): historiographical aspect. Monograph. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2020. 108 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 177–178. DOI: 10.5281/zenodo.6791174.

Боровик М., Боровик А.
Чернігівський державний педагогічний інститут
в системі підготовки педагогічних кадрів (1954–1998 рр.).
Київ: «Видавництво Людмила», 2019. 272 с.

DOI: 10.5281/zenodo.6791204

© В. Половець, 2022. CC BY 4.0

Автори монографії уперше комплексно дослідили процес реорганізації та функціонування Чернігівського державного педагогічного інституту в системі вищої педагогічної освіти України. На основі широкого кола джерел, запроваджених до наукового обігу, висвітлено шлях педагогічної освіти від учительського до педагогічного інституту та створення його навчально-матеріальної бази. Глибоко проаналізовано процес структурування інституту. З'ясовано шляхи формування викладацького складу та контингенту студентів. Широко висвітлені організація навчально-методичної роботи викладачів та зміни у проведенні педагогічної практики. Виявлені основні напрямки наукової роботи інституту. Структурно монографія складається з трьох розділів і дев'яти підрозділів.

У першому з них – *«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»* – розглянуті стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія і методика дослідження. Зазначається, що аналіз стану розробки теми дає можливість стверджувати, що до цього часу історія Чернігівського педагогічного інституту не була предметом спеціального дослідження. Її історіографічне вивчення здійснювалося фрагментарно на базі марксистсько-ленінської методології та загальної концепції історії радянського періоду. З 1960-х років розпочинається вивчення історії Чернігівського педінституту шляхом публікації у наукових виданнях статей та брошур з історії навчального закладу. З початку 1990-х рр. і до нинішнього часу вивчення історії інституту набуло нового якісного рівня. З'явилися наукові розвідки про діяльність окремих кафедр і факультетів. Було введено значний пласт нового документального матеріалу. Опрацьована джерельна база свідчить, що вона цілком достовірна й репрезентативна.

Щодо методології і методів дослідження, то в монографії наголошується, що методологічну основу роботи становили полідисциплінарний підхід, зорієнтований на використання методологічних принципів, які були сформовані у процесі розвитку таких напрямів історичної науки, як соціальна та культурна історії, історія повсякденності та компаративістика. Авторами використані загальнонаукові, міждисциплінарні та специфічно-історичні методи, які дозволили не лише досягнути процес діяльності педінституту як одного з осередків вищої освіти, а й показати його в динаміці та у порівнянні з іншими навчальними закладами.

Другий розділ – *«Розвиток системи вищої педагогічної освіти в Чернігові»* – включає такі складові: реорганізація педагогічної освіти від учительського до педагогічного інституту та створення навчально-матеріальної бази; процес формування структурних підрозділів і формування викладацького складу та контингенту студентів. У розділі наголошується, що реорганізація Чернігівського учительського інституту в педагогічний відбулася в 1954 р., коли в УРСР завершилося створення системи підготовки педагогічних кадрів і зникли учительські інститути як залишок старої системи підготовки вчителів. Реформування системи навчання вчителів було обумовлене необхідністю радикальних змін у підготовці учительських кадрів для середньої школи.

Навчально-методична база Чернігівського державного педагогічного інституту формувалася на принципах спадковості, коли як основне приміщення, так і всі необхідні засоби навчання та приладдя перейшли від учительського інституту. Розширення навчальної бази відбувалося шляхом добудови до існуючих нових аудиторій, спортивних залів, бібліотеки з читальним залом, актового залу та будівництва двох типових гуртожитків. У подальшому військова кафедра та історичний факультет розмістилися в отриманих від місцевої влади приміщеннях колишніх партійних та державних установ. Отже, навчально-методична база відповідала мінімальним потребам вищого навчального закладу і забезпечувала необхідні умови навчання, проживання та відпочинку студентів і навчально-наукової роботи викладачів.

Формування структурних підрозділів педінституту було багатоступінчастим і пройшло складний еволюційний шлях. На час реорганізації учительського в педагогічний інститут діяли два факультети: фізико-математичний та мовно-літературний, шість кафедр та дві секції викладачів іноземної мови та фізвиховання. На березень 1998 року в педагогічному інституті працювало 6 факультетів, 28 факультетських кафедр та 5 загальноінститутських. За час діяльності педагогічного інституту кількість викладачів збільшилася в 9 разів, поліпшився їх якісний склад. Замість шести кандидатів наук в учительському, працювали 21 доктор і 132 кандидати наук в педагогічному інституті. Тепер за кадровим складом інститут належав до четвертого рівня акредитації вишів. Значно зріс контингент студентів – з 373 до 4728 осіб. За 44-річну діяльність Чернігівського державного педагогічного інституту в його стінах було підготовлено 28146 вчителів різних спеціальностей. Постійно вдосконалювалася система навчально-виховної та методичної роботи, чому присвячений наступний, третій розділ монографії.

У третьому розділі – *«Навчальний процес та наукова робота в Чернігівському педагогічному інституті»* – мова йде про навчально-методичну роботу викладачів інституту, зовнішній контроль за організацією навчально-виховного процесу та основних напрямках наукової роботи. Особлива увага зверталася на перехід до нових навчальних планів та програм, на оволодіння викладачами вузівською методикою читання лекцій, проведення практичних і семінарських занять, організацію самостійної роботи студентів. З другої половини 1960-х рр. і до початку 1990-х увага зверталася на формування системи організації навчальної діяльності на новостворених факультетах і кафедрах та удосконалення її використанні нових підходів до навчально-виховної роботи. Починаючи з дев'яностих років і до реорганізації педінституту в педагогічний університет у 1998 р. розпочався складний процес становлення української державності та формування нормативно-правової бази організаційного процесу у вищій школі. Відкрилися нові подвійні спеціальності та розширювалася сфера освітніх послуг і можливостей працевлаштування випускників. Удосконалювався навчальний процес, упроваджувалася у викладання навчальних дисциплін українська мова.

Особлива увага приділялася системі проведення різних видів педагогічної практики. Загальні положення, інструкції та накази видавало Міністерство освіти і науки, а зміст та особливості її організації, в залежності від місцевих умов, визначали факультети й кафедри. Окрім безвіддільної педагогічної практики, пов'язаної з вивченням педагогіки й методики виховної роботи, здійснювалася навчально-виховна педагогічна практика на перед-випускному та випускному курсах. Виробничі, технологічні, археологічні та правові педагогічні практики давали змогу майбутнім вчителям-предметникам детальніше ознайомитися з окремими галузями науки, поєднати теоретичні знання з практикою.

Щодо наукової роботи. В умовах учительського інституту наукові дослідження розглядалися як необхідність виконання індивідуальних робочих планів викладача. З реорганізацією інституту з учительського в педагогічний було поставлено завдання по виданню наукової продукції, підручників, навчальних посібників, виконання госпдоговірної тематики та створення перших науково-дослідних осередків. Розширилось керівництво науково-дослідною роботою студентів. Якісний склад викладачів педінституту дав можливість значно збільшити обсяг публікації наукової продукції, створити науково-дослідницькі школи під керівництвом провідних професорів.

Висновки. Комплексне вивчення зазначеної проблеми дало можливість авторам з'ясувати особливості розробленості теми в історичній літературі, проаналізувати широке коло різноманітних джерел, опублікованих і неопублікованих матеріалів. У монографії глибоко проаналізовано процес реорганізації педагогічної освіти від учительського до педагогічного інституту та створення навчально-методичної бази вишу. З утворенням незалежної України, з серпня 1991 р. стан наукової роботи значно поліпшився. Особливістю його стала підготовка викладачів високої кваліфікації через інститутську аспірантуру. У 1990-х рр. педінститут дійшов до системи самозабезпечення кадрами вищої кваліфікації за схемою: студент – спеціаліст – кандидат наук.

Додатки. Вони надають особливу привабливість книзі. Біографії та фотографії ректорів, які віддали навчальною і науковою та ідейно-виховною роботою. Наказ Міністерства освіти від 4 квітня 1961 р. про перейменування Чернігівського педагогічного інституту в Чернігівський державний педагогічний інститут імені Т.Г. Шевченка. Наказ від 21 квітня 1972 р. про створення історичного факультету. Інформація про кількість випускників інституту (денного відділення) з 1957 по 1998 рр. – 15513 (з них 1293 – з відзнакою) і заочного відділення – 12633 (з них 76 – з відзнакою); про здійснення контролю за педагогічним процесом керівництвом та завідувачами кафедрами інституту. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 1998 р. про створення Чернігівського державного

педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Наказ від 1 квітня 1998 р. про структуру Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

В цілому ж, на наш погляд, треба подякувати авторам і всім причетним до виходу цієї книги за важливий внесок у дослідження зазначеної проблеми.

Дата подання: 3 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 19 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Половець, В. Рецензія : Боровик М., Боровик А. Чернігівський державний педагогічний інститут в системі підготовки педагогічних кадрів (1954–1998 рр.). Київ: «Видавництво Людмила», 2019. 272 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 179–181. DOI: 10.5281/zenodo.6791204.

Цитування за стандартом APA

Polovets, V. (2022). Retsenziia : Borovyk M., Borovyk A. Chernihivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut v systemi pidhotovky pedahohichnykh kadriv (1954–1998 rr.). Kyiv: «Vydavnytstvo Liudmyla», 2019. 272 s. [Review : Borovik M., Borovik A. Chernihiv State Pedagogical Institute in the system of pedagogical staff training (1954–1998). Kyiv: Lyudmila Publishing House, 2019. 272 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 179–181. DOI: 10.5281/zenodo.6791204.

ВІДГУК НА КНИЖКУ М. ЖИРОХОВА «ПІДПІЛЬНА ГРУПА ЯКОВА БАТЮКА: КІНЕЦЬ ЛЕГЕНДИ»

DOI: 10.5281/zenodo.6791119

© Л. Студьонова, 2022. CC BY 4.0

*Мне глаз от звезд не отвести –
Смотрю на них из-за решетки:
Идут по Млечному Пути
Расстрелянные одногодки.
(Михайло Шлома)*

Автор ставив ту само мету, що й у попередніх книгах – розвінчати міф про одного з Героїв Радянського Союзу. Так розпорядилася доля, що Яків Петрович Батюк у період нацистської окупації міста Ніжина очолював антифашистську підпільну групу. Діяльність підпільників була розкрита окупантами. Яків Батюк і його товариші після багатоденних катувань були розстріляні 7 вересня 1943 р. Двадцятип'ятирічний ватажок удостоєний звання Герой Радянського Союзу посмертно. Феномен Якова Батюка полягав ще в тому, що в ранньому дитинстві він втратив зір після перенесеної віспи. Михайло Жирохов поставив завдання здійснити ревізію відомої інформації про групу Батюка та її керівника. Задля цього він окреслив такі питання, «які напрошуються самі собою навіть при побіжному знайомстві з історією підпільної групи»:

- як створювалася підпільна група Батюка в Ніжині;
- якою була її ефективність;
- чому вона проіснувала так недовго;
- у чому причина провалу;
- і, нарешті, чому звання Героя Радянського Союзу Якову Батюку присвоїли тільки в 1965 р. – через двадцять два роки після розстрілу нацистами.

На ці непрості питання, на думку автора, можуть відповісти лише документи: «Сухих, неемоційних, іноді протокольних, проте – документів. І повірте – у реальній, а не пропагандистській історії групи знайшлося місце і героїзму, і зрадництва». Тож як було реалізовано задум?

Частина тексту в брошурі присвячена темі підпільного руху в Радянському Союзі, Ніжину напередодні окупації та Ніжинському антинацистському підпіллю до появи групи Якова Батюка. При цьому Михайло Жирохов скористався статтями й книжками В. Ємельянова, Г. Топільського, О. Бурчака, Є. Шатрова, А. Стася, М. Симоненка, збірником біографій Героїв Радянського Союзу «Подвигом уславлені». Він дійшов висновку, що ці автори частину біографії Батюка вигадали. Тому на початку розвідки М. Жирохов подає офіційну радянську версію, а потім вирішує розібратися, «що залишиться в підсумку від чергового радянського міфу, який, на жаль, культивується дотепер. Забігаючи наперед скажемо, що після вивчення документів і розбирати особливо нічого».

За Жироховим, радянська версія зводиться до того, що група Я. Батюка виникла після окупації Ніжина військами вермахту. У лютому 1943 р. на організаційній нараді групи було створено Ніжинську підпільну комсомольсько-молодіжну організацію. У березні цього ж року підпільники встановили зв'язок з Носівським підпільним райкомом партії на чолі із Михайлом Стратілатом, який був також командиром місцевого партизанського загону. Батюківці переправляли до партизанів військовополонених, гвинтівки, боєприпаси, медикаменти, вели розвідку, проводили диверсії на залізниці та на лінії телефонно-телеграфного зв'язку Ніжин–Бахмач тощо. У кінці липня 1943 р. підпільників видав провокатор. Їх заарештувало гестапо. До рук цієї каральної організації потрапив Яків Батюк, його сестра Євгенія – всього двадцять шість людей. Після тривалих тортур всіх розстріляли в ніч з 6 на 7 вересня 1943 р. Рештки організації влилися до партизанського загону «За Батьківщину».

Виклавши цю версію, Михайло Жирохов зауважує: «Із чого розпочати, навіть не знаю, адже практично кожне слово в цьому описі, м'яко кажучи, не відповідає ні документам, які за довгі роки накопичилися в різних архівах, ні, якщо я правильно розумію, дійсності». Відтак він відповідає на питання – хто такий Яків Батюк. При цьому ділиться

інформацією відомою, зокрема, з книги Олександра Бурчака «Своїх героїв потрібно знати: до 100-річчя від дня народження Я.П. Батюка» (Київ, 2017). Отже, Яків народився 12 травня 1918 р. в с. Рижани Володарсько-Волинського р. на Житомирщині в сім'ї Петра Івановича та Параски Миколаївни Батюків. У М. Жирохова село отримало іншу назву – Рожани. Такого населеного пункту на Житомирщині не існує. Олександр Бурчак розповідає про хворобу Яші, яка привела до втрати зору, про втручання Михайла Калініна в його долю, що посприяло навчанню в Київській школі сліпих. Згодом юнак вступив на відділення деревообробки до індустріального технікуму для інвалідів, який, провчившись всього півтора роки, кинув. Ці факти М. Жирохов не спростовує. Так само, як навчання в Київському університеті, одруження, смерть єдиної дитини Якова Батюка.

Жирохов ставить питання, чому батьки Батюка раптом покинули своє село і переїхали до Ніжина, хоча їхні старші діти Василь та Ольга жили під Києвом. Наводить думки двох дослідників біографії Якова Батюка – Віктора Ємельянова та Олександра Бурчака. Перший вважає, що родина Батюків була визнана місцевою владою «куркульською» й мала бути вислана на спецпоселення до Сибіру. Але другий переконаний, що вони виїхали самостійно.

Певне пояснення знаходимо в книзі «Реабілітовані історією. Житомирська область. Книга 1» (Житомир, 2006. С. 341). Тут міститься інформація про трьох уродженців і жителів села Рижани на прізвище Батюк. *Леонтій Микитович*, одноосібник, заарештований 5 лютого 1935 р. за ст. 54-10 КК УРСР. Отримав три роки виправно-трудових таборів. Реабілітований у 1989 р. Доля його невідома. *Овсій Климович*, одноосібник, заарештований 20 лютого 1930 р., його звинувачували в антирадянській агітації. Був висланий у Північний край на три роки. Реабілітований у 1989 р. Доля його невідома. *Павло Васильович*, одноосібник, заарештований 11 грудня 1937 р. за антирадянщину. Розстріляний 6 січня 1938 р. Реабілітований у 1989 р.

Можна припустити, що ці Батюки знаходилися в родинних стосунках з сім'єю Якова Батюка, яка також належала до одноосібників. Побоюючись такої ж долі, Петро Іванович Батюк з дружиною і найменшою донькою Женею залишили рідне село. Переїзд до Ніжина був спричинений тим, що Яків закінчив юридичний факультет Київського університету та перевівся на роботу до міста Ніжина за направленням до міської колегії адвокатів. На початку війни сім'я Батюків нікуди не виїхала. Яків став керівником підпільної групи. Родина його підтримала. Молодша сестра допомагала братові в усьому.

Переповідати розповідь Михайла Жирохова про останній і трагедійний період життя Якова Батюка не має сенсу. Адже все повідане ним відомо з інших джерел. Викликає подив висновок, який він зробив, завершуючи свою розповідь про Я. Батюка та його соратників: *«Таким чином, можна говорити про те, що за документами історія підпільників та їхнього сліпого ватажка Якова Батюка виявилася зовсім не такою героїчною, як про це писали і пишуть»*.

Дивує також поводження з архівними документами. Так, у додатку першому М. Жирохов представив кілька документів Ніжинського міського відділення НКДБ, датовані 7, 12 і 18 грудня 1944 р. Це агентурні донесення від трьох різних людей. Старший лейтенант держбезпеки Ніжинського міського відділення НКДБ Стоян, який прийняв донесення від свого інформатора 7 грудня 1944 р., написав про створення *«комсомольської підпільної партизанської організації взимку 1943 року на чолі з Яковом Петровичем Батюком – членом ЛКСМУ»*. Від другого свого інформатора Стоян отримав інші дані й 12 грудня 1944 р. склав агентурне донесення, в якому зазначив, що комсомольсько-молодіжна підпільна організація Ніжинських більшовиків була створена в червні 1942 р. Головний керівник – Яків Батюк. Організація складалася з окремих груп по 3-5 людей, які об'єднувалися центром. Активною група стала в лютому 1943 р. (?). В агентурних донесеннях описана діяльність ніжинських підпільників, яка вартувала їм життя. А це суперечить твердженню Жирохова про те, що їхня історія *«виявилася зовсім не такою героїчною, як про це писали і пишуть»*.

На зберіганні в Архіві УСБУ по Чернігівській обл. перебуває справа 6795-ОФ зі звинувачення Статковського Миколи Павловича, Боярського Олександра Францевича, Сухачова Дмитра Івановича за ст. 54-1«б» (зрада Батьківщині військовослужбовцем: розстріл з конфіскацією всього майна) та Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їх посібників.

Фігуранти справи працювали в Ніжинській в'язниці (Статковський – помічник начальника тюрми, Боярський і Сухачов – старші наглядачі), куди було кинуте Якова Батюка. Михайло Жирохов працював із цими документами, проте чомусь «не звернув уваги» на одну суттєву деталь. Слідчий на допитах фігурантів запитував: «Хто з працівників

тюрми ходив арештовувати керівника Ніжинської підпільної антифашистської організації Якова Батюка?» Слідчий-реаліст проводив допити по свіжих слідах, тому визначив батюківців антифашистами, а не комсомольсько-молодіжною підпільною організацією ніжинських більшовиків. І не провина підпільників у тому, що пізніше, для визначення їхнього політичного забарвлення, Якова зробили комсомольцем і навіть кандидатом в члени компартії. Бо інакше б руйнувалася ідеологічна установка про керівну й спрямовуючу роль комуністів протягом 1941–1945 рр.

На допитах Статковський не приховав своєї ролі в арешті Батюка. Адресу його перебування назвав Боярський, колишній довоєнний приятель Якова. Витяг з протоколу допиту того самого Боярського мовою оригіналу: *«Затем спустя несколько времени к нам в тюрьму приехали полицейские в количестве 4-х человек, фамилии которых я не знаю, по прибытию полицейских я и Статковский и еще четыре полицейских пошли по указанному мною адресу ... я повел и показал этот дом, где находился Яков Батюк, затем Статковский приказал пойти обратно в тюрьму, а сам остался с ними. Затем через некоторое время в тюрьму привезли Якова Батюка, которого я принял и посадил в камеру. Так же в этот же вечер вместе с Батюком Яковым привезли его сестру Женю Батюк»*. Жирохов також процитував цей документ. Проте знову «не помітив інший».

На питання слідчого, чи знає він, старший наглядач Сухачов, працівників тюрми, які брали участь в арештах радянських громадян і кого заарештували, пролунала така відповідь: *«Да, знаю один случай, когда работник тюрьмы Боярский ходил арестовывать Батюка Якова, который возглавлял подпольную антифашистскую организацию. Во время дежурства меня в превратке в то же время дежурил и Боярский. Он тогда был ответственным дежурным по тюрьме. Тогда в тюрьму приехали немцы и завели разговор о Батюке: "Никак не можем найти Батюка". А Боярский говорит: можно. Они ответили ему "да", и он сказал, что я знаю, где он и тут же поехал с ними. Через некоторое время приехали немцы и привезли Батюка. И пришел Боярский. Тогда немецкий офицер дал Боярскому две пачки папирос. Это я видел своими глазами, ибо я тогда дежурил на превратке»*. Моторошно – продав приятеля за дві пачки цигарок.

Отже, Якова Батюка заарештували й привезли до в'язниці не поліцаї, а німці. Ймовірно, вони за ним вели тривале спостереження, бо зацікавив він нацистів не лише актами саботажу, які здійснювали керовані ним люди. Річ у тім, що на території Чернігівської обл. з жовтня 1942 р. до вересня 1943 р. діяли резидентури української філії Зондерштабу «Р» (особливий відділ німецького контррозвідального органу Абвер). Ним була створена мережа резидентур у Чернігові, Ніжині, Ріпках, Козельці та інших містах. Головний штаб розміщався в Чернігові по вул. Перетця, 109. Зондерштаб «Р» виявляв місця дислокації партизанських загонів, з'ясовував їхній керівний склад і чисельність, озброєння і бази постачання, а також засилав своїх агентів із метою паралізувати активні дії партизанів і створити фальшиві партизанські загони з перевіреної агентури. І тут ми дізнаємося про ще одну особу. Це лікар Юрій Васильович Єгоров, 1909 р. н., який, ймовірно, був представником абверівської агентури. В Архіві УСБУ по Чернігівській області зберігається справа 10312-ОФ по звинуваченню його в зраді Батьківщини за статтею 54-1«а».

6 жовтня 1943 р. Єгоров був заарештований працівниками Ніжинського районного відділу НКВС і, відповідно до постанови прокурора, відправлений до в'язниці № 5. У постанові про взяття його під варту наголошувалося, що залишати Єгорова на свободі небезпечно, бо сховається від слідства й суду. На допиті 27 жовтня 1943 р. він показав, що побував у німецькому полоні поблизу Кременчука на Полтавщині, але йому судилося втекти й дістатися Ніжина, де проживала його сім'я. У старостаті Єгоров став на облік. Отримавши посвідчення особи, він влаштувався на посаду лікаря інфекційного відділення міської лікарні. Тут Єгоров працював до листопада 1942 р., а потім перевівся до міської поліклініки як хірург. Разом із ним працював лікар Опанас Афонін, який познайомив Єгорова з якимись Віктором і Сашком. Ця трійця влаштувала йому зустріч із Яковом Батюком 12 чи 14 липня 1943 р. на Борзнянському шляху. Того ж дня Єгоров із Віктором, Сашком, Романом і ще трьома чоловіками рушили в ліс до партизанів. На допиті 7 жовтня 1943 р. Віктор Нелеп, 1920 р. н., показав, що лікар Єгоров установив стосунки з партизанами через Батюка.

Ці показання Михайло Жирохов не використовує у своїй брошурі. Натомість він пише, що в літературі існують різночитання – із ким конкретно з партизанських командирів Батюк мав контакти. Віктор Ємельянов вважає, що цим командиром був Іван Бовкун (з'єднання «За Батьківщину»), хоча останній у своїх мемуарах «Солдати другого фронту» нічого не говорить про Якова Батюка. А от Юрій Єгоров розповів слідчому, що вийшов у лісі на загін під командуванням Миколи Симоненка. Сам командир у книзі «В лісах над Остром» писав, що влітку 1942 р. загону, яким він керував, вдалося налагодити постійний зв'язок із ніжинськими підпільниками. Особливий інтерес викликав керівник підпільної

організації Яків Батюк. Вказуючи на цей факт, Михайло Жирохов не зважив на те, що Микола Дмитрович Симоненко (від 1944 р. Герой Радянського Союзу) був командиром другого партизанського полку з'єднання «За Батьківщину» під командуванням Івана Бовкуна. Так що Віктор Ємельянов має право стверджувати, що Батюк контактував із партизанським з'єднанням «За Батьківщину». А лікар Єгоров, за словами Віктора Нелепа, через три дні перебування серед партизанів відпросився до Ніжина, проте назад не повернувся.

Після повернення хірурга Віктор попрямував до Батюка на вулицю Р. Люксембург, 6. Але його попередили, що будинок Якова оточений поліцією. Єгорова також арештували. На допитах він дав покази щодо загонів Батюка, Афоніна, Євдокії Петрівни Чернишової. Миколу Статковського слідчий ще раз допитав 23 грудня 1943 р. На його питання, що саме розповідав Єгоров про партизанський загін у в'язниці, той відповів: *«Отряд в июле 1943 г. находился в 20 км от Нежина в лесу. Живут в палатках из веток, плохое материальное положение. В отряде около 1000 человек, ничем не занимаются. Иногда проводят диверсии на железной дороге, разведку в селах. Много женщин, между ними и мужчинами беспорядочные связи, много венерических больных. Рядовые имеют винтовки, командеры – автоматы. Поэтому Егоров ушел из отряда».*

Правдивість або хибність цих показань сьогодні нікому підтвердити чи спростувати. Єгоров покинув загін з іншої причини – виконав завдання німецької контррозвідки. Усе це збіглося з тим, що резидент «Зондерштабу «Р» у Чернігові Петро Дяченко створив фальшивий партизанський загін. Його бійці, брати Симоненки, отримали завдання зібрати інформацію про загін Юрія Збанацького й несподівано вийшли на інший кінний партизанський загін – «За Батьківщину», що складався з 350 осіб, озброєних автоматами, він прибув із лісів Носівського району. Так німці з двох джерел отримали відомості про з'єднання «За Батьківщину», яким на той час командував Іван Бовкун. А головне – гестапівцями були встановлені зв'язки Якова Батюка з партизанами.

Для підтвердження звернемося до протоколу допиту того ж Статковського від 23 грудня 1943 р. Йшлося про очну ставку між Єгоровим і Женею Батюк. Фігурант справи розповів таке: *«В разговорах с Егоровым, он мне сказал, что ему была очная ставка с Батюк Женей, которую он уличил в принадлежности к партизанскому отряду».* Їх звели в одній із кімнат гестапо в серпні 1943 р. Єгоров побачив напівроздягнуту Женю Батюк. Поруч з нею стояв німець із гумовим батогом. У неї запитали, чи знає вона цього чоловіка. Дівчина відповіла, що не знає. Проте гестапівець наполягав на зворотному, адже Єгоров – лікар. Вона могла в нього лікуватися. Женя знову заперечила. А от Єгоров підтвердив своє знайомство з нею. Він бачив її на квартирі, де збиралися партизани. Тоді Женя сказала, що може й бачила цю людину в тій кімнаті, але там було темно. На цьому очна ставка закінчилася. Єгорова вивели з приміщення. Женя залишилася наодинці з гестапівцями. За кілька днів її розстріляли, а ніжинський лікар отримав волю. Свою поведінку Єгоров пояснив Статковському такою двозначною фразою: *«Гестаповцы все равно про меня все знают».*

Факт підступної поведінки Єгорова підтвердила свідок Катерина Артемівна Безручко, 1902 р. н., уродженка Ніжина, актриса. На допиті в грудні 1943 р. вона розповіла, що в серпні 1943 р. була ув'язнена до Ніжинської тюрми. Із нею сиділа Анна Ятуринська, яку згодом розстріляли німці. Вона розповіла Катерині Безручко про Євгенію Батюк, з якою перебувала в одній камері. Від дівчини Ятуринська дізналася, що Єгоров на очній ставці сказав гестапівцям про її приналежність до партизанів. Женя не зізнавалася. Її сильно били, а потім розстріляли. Безручко доводилося зустрічатися з Єгоровим, який також був заарештований німцями, але перебував на привілейованому режимі. Він вільно пересувався по в'язниці, харчувався з наглядачами та іншим тюремним персоналом. Хвалився Катерині Безручко, що ночуватиме не в камері, а в приміщенні медичного пункту тюрми. Коли її визволили, Єгоров просив передати його дружині, щоб вона не турбувалася – він незабаром буде вдома. Його прохання було виконано. Згодом Єгоров потрапив до рук радянських карних органів.

Так німці остаточно переконалися в тому, що Яків Батюк та його соратники перебувають у тісному контакті з партизанами. А покаранням за це був розстріл.

Звернемося ще до одного джерела – книги «Разведчики в тылу врага», виданої 1963 р. До неї увійшли три документальні нариси. Один із них належав полковнику А.С. Федотову. Його героєм став Кузьма Савелійович Гнідаш («Кім») (1914–1944) – від 5 червня 1942 до 19 червня 1944 рр. командир розвідувально-диверсійного центру на окупованих ворогом територіях України й Білорусі.

У ніч на 5 червня 1942 р. група була десантована повітряним шляхом в урочище лісового масиву неподалік Остра. На той час підрозділ Кіма входив до складу Розвідувального відділу Південно-Західного фронту. Згодом були Центральний, Білоруський фронти, 3-є відділення Розвідувального відділу штабу 1-го Білоруського фронту. Група Гнідаша

мала рацію, по якій командир зв'язувався зі штабом Південно-Західного фронту, а від лютого 1943 р. – Центрального фронту.

Отримана ним радіограма містила наказ взяти під свій контроль залізничну лінію Київ–Ніжин, щоб паралізувати на ній рух, який мав для німців особливе значення. Був початок липня 1943 р., а 5 числа розпочалася битва на Курській дузі, яка тривала до 23 серпня.

За словами полковника Федотова, Гнідаш зібрав у Ніжині бойову групу місцевих жителів, яка діяла з вересня 1942 р. до вересня 1943 р. під керівництвом сліпого адвоката Якова Батюка. Підпільники, виконуючи завдання Кіма, влаштувались на роботу в різні німецькі установи, а один із них – навіть на аеродром, з якого німецькі бомбардувальники здійснювали нальоти на Курський виступ. Завдяки батьківцям, Гнідаш отримував відомості про кількість і типи літаків, вміст військових складів та координати цих об'єктів. Усі ці дані передавали в штаб уже Центрального фронту. Радянська авіація вивела з ладу десятки фашистських літаків, що базувалися на Ніжинському аеродромі, знищила три німецькі склади боєприпасів. Підпільники знешкодили телеграфно-телефонну лінію зв'язку Ніжин–Бахмач.

За два тижні після початку Курської битви почалися арешти в Ніжині. Михайло Жирохов назвав низку імен людей, які мали стосунок до групи Якова Батюка, зневажливо охарактеризував їхню діяльність. Мовляв, саботаж, крадіжки матеріальних цінностей, дрібні диверсії – і все. Їхній лідер сліпий від дитинства, що й позначилося на його оцінці зробленого підпільниками. Михайло Жирохов обрав для себе таку позицію: брати з архівних документів факти, які працюють на його спробу розвінчати легенду про підпільну групу Якова Батюка в Ніжині.

Так, він не вказав у своїй розповіді двох молодих людей – Миколу Наумовича Шуста (про нього згадує лише побіжно) та Михайла Васильовича Шлому. Микола Шуст (1916–2007) – єдиний, кому вдалося вижити після викриття підпільної організації, тому що німцям не вдалося підтвердити його участь у ній. У фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Спаського зберігаються документи, передані з Державного архіву Чернігівської області, які підтверджують участь Миколи Шуста у підпільній організації Ніжина на чолі з Яковом Батюком. Серед документів – посвідчення, видане Миколі Шусту Чернігівським обкомом компартії 20 жовтня 1943 р., в якому підтверджуються його зв'язки з партизанським з'єднанням «За Батьківщину», куди допомагав відправляти людей.

Михайло Васильович Шлома (1916–1944) – відомий до війни журналіст і поет. Його заарештували в серпні 1943 р. Почалися тривалі жорстокі допити. Утримували в тюремній камері № 9. Там було кимось забуте ювілейне видання «Енеїди» І. Котляревського. На сторінках цієї книги Михайло записав декілька своїх віршів, звернення до друзини та останні слова: «Розбудили. Світає. Викликають. Голос гестапівця. Все. 4 ранку. Прощайте. 7.9.М». Та ще: «Я помру чесною людиною». Але того дня Михайла Шлому не розстріляли. У тюрмі почалася метушня. Наступала Червона армія, яка 6 вересня вибила німців із Бахмача. Один із тюремників допоміг Михайлові втекти. Товариші, які не потрапили до гестапівських катівень, переправили Шлому до партизанського з'єднання «За Батьківщину». Його зарахували рядовим бійцем 3-ї роти 1-го полку. Після визволення Чернігівщини був відправлений на 1-й Український фронт. Служив розвідником. Навесні 1944 р. на території Чехословаччини в складі бойової групи зайшов у німецький тил, де пропав безвісти.

Томик «Енеїди», забруднений сажею, незабаром після війни знайшли в димарі будинку, де німці організували тюрму. Колишні в'язні дев'ятої камери впізнали почерк Михайла Шломи. В архіві Ніжинського краєзнавчого музею зберігається рукопис Михайла Шломи «Рассказ о простой девушке Жене Батюк и докторе Егорове». Цей твір (на жаль, як і тюремні вірші, дотепер не виданий) він написав уже у війську.

І, нарешті, чому звання Героя Радянського Союзу Якову Батюку присвоїли лише в 1965 р. – через 22 роки після розстрілу нацистами. Це був не поодинокий випадок.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. разом із Батюком, теж помертньо, званням Героя Радянського Союзу присвоїли Івану Даниловичу Кудрі – резиденту нелегальної диверсійно-розвідувальної групи НКВС у Києві. Цим же Указом помертньо нагороджена орденом Вітчизняної війни I ступеня член групи Івана Кудрі Раїса Миколаївна Окіпна – дочка репресованого священика Миколи Капшученка, відома київська актриса, яка народилася в Чернігові.

Івану Яковичу Кондратцю з Варви звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 22 лютого 1944 р. Проте нагороду цю він отримав лише в 1966 р. Причина – арешт у 1937 р., полон, табір військовополонених, німецька школа розвідників, відправка через лінію фронту в радянський тил, одразу ж добровільне самовикриття, сталінські концтабори на п'ятнадцять років.

Іван Васильович Туркенич – командир і начальник штабу «Молодої гвардії», двічі був представлений до звання Героя Радянського Союзу – у вересні 1943 і в серпні 1944 рр. Оскільки він побував у німецькому полоні, то його ім'я викреслювали зі списків. Він був серед тих молодогвардійців, кому вдалося врятуватися. Воював і загинув на польській землі. Звання Героя Радянського Союзу Івану Туркеничу присвоєно в... 1990 р. по-смертно.

Як бачимо, кожний із них мав свій «гріх». Тому нагородження за багато років могло статися лише з 1965 р., коли день 9 травня нарешті був оголошений державним святом (у 1947 р. його скасували). Влада повернулася обличчям до фронтників, партизанів і підпільників. Колишні військовополонені отримали статус ветеранів та медалі «За перемогу над Німеччиною».

Чи розвінчав Михайло Жирохов легенду про Якова Батюка та керовану ним підпільну антифашистську партизанську організацію в Ніжині? На наш погляд, ні. Бо її не існує. Ніжинські підпільники прожили реально трагічне, а не вигадане, казкове, фантастичне життя. Адже згідно з академічним словником української мови, легенда – це «народне сказання або оповідання про якісь події чи життя людей, оповите казковістю, фантастикою; вигадана, прикрашена розповідь про що-небудь; що-небудь, вигадане, неправдиве».

У народі кажуть – мертві сорому не мають. А це означає, що навіть у разі програної битви, нащадки не мають дорікнути загиблим. Вони зробили все, що могли – гідно билися, і загинули зі зброєю в руках. Зброєю Якова і Жені Батюків, їхніх товаришів по підпільній антифашистській партизанській організації були неймовірна мужність, стійкість і відданість Україні. Вони не підкорилися гітлерівцям і за це поплавилися.

Дата подання: 5 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Рецензія : Відгук на книжку М. Жирохова «Підпільна група Якова Батюка: кінець легенди». *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 182-187. DOI: 10.5281/zenodo.6791119.

Цитування за стандартом APA

Studyonova, L. (2022). Retsenziia : Vidhuk na knyzhku M. Zhyrokhova «Pidpilna hrupa Yakova Batiuka: kinets lehendy» [Review : Response of M. Zhirokhov's book "Yakov Batiuk's underground group: the end of the legend". Kyiv: Spirit and Letter, 2021. 560 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 182-187. DOI: 10.5281/zenodo.6791119.

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ ДОСЛІДНИКА ІЧНЯНСЬКОГО КРАЮ СТАНІСЛАВА МАРИНЧИКА

Багата Ічнянська земля талантами. З її мальовничих теренів вийшли в широкий світ самобутні особистості, до яких належав Станіслав Гаврилович Маринчик, нащадок українського козацького роду. Він народився в Ічні 25 липня 1937 р. Після закінчення у 1963 р. філологічного факультету Белгородського педагогічного інституту працював на різних посадах в установах культури. З 1971 р. і до виходу на пенсію – завідувач фільмотеки Ічнянського району. Замолоду С. Маринчик заснував кіностудії «Сівач» та «Заспів», що були удостоєні почесного звання «Народний самодіяльний колектив». Перший кінопроект «Майстер чарівного різця» про різьбярів зі Сваричівки Антона Штепу був відзначений грамотою республіканського конкурсу аматорських фільмів. А кінонарис «Творець надзвичайного» про самобутнього художника-гончара з Ічні Миколу Піщенка посів друге місце на республіканському фестивалі аматорських фільмів. Загалом С. Маринчик відзняв двадцять кінопортретів і близько шістдесяти документальних стрічок. Відтак, його заслужено вважають одним із фундаторів аматорського кінематографа в Україні. С. Маринчика було нагороджено знаками «Відмінник кінематографії СРСР», «Відмінник освіти України», почесним знаком товариства «Чернігівське земляцтво» в місті Київ та почесним званням «Заслужений працівник культури України».

До кіномистецтва уже в зрілі роки додалося мистецтво художнього слова. У 1995 р. побачила світ перша книга С. Маринчика «Біле латаття», а у 2001 р. – двотомник його творів. У 2002 р. було оприлюднено роман «Срібне весілля», а у 2007 р. – книгу «Співець рідного краю» про художника ічнянця Василя Швидченка. Знаний С. Маринчик і як поет-пісняр. Його вірші надзвичайно мелодійні й легко кладуться на музику. Вони увійшли до книги «Із денця мого серця», яка побачила світ у 2012 р.

Майже п'ятнадцять років С. Маринчик був головою правління Ічнянської районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Він брав активну участь у спорудженні в Ічні пам'ятників видатним землякам-письменникам Степану Васильченку, Василю Чумаку та скульптору Івану Мартосу. Він клопотався про збереження та відбудову будинку композитора Левка Ревуцького в селі Іржавець, створення у ньому меморіального музею-садиби видатного земляка та встановлення пам'ятника митцю, який створив скульптор О. Ковальов.

С. Маринчик був також ініціатором встановлення пам'ятників засновнику дендропарку «Тростянець» Івану Скоропадському в селі Тростянці та Герою Радянського Союзу Петру Слабеняку в селі Крупицполе.

За довгорічну плідну громадську роботу у справі збереження й пропаганди історико-культурної спадщини С. Маринчика нагородили пам'ятними медалями та удостоїли звання «Почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури».

3 року в рік він примножував славу Ічнянщини, відкриваючи нові постаті талановитих земляків. Підсумком цієї праці став краєзнавчий довідник «Сузір'я талантів», який вийшов 2009 р. і згодом витримав кілька видань з доповненнями.

Активна громадська і творча діяльність була гідно оцінена земляками – йому одному з перших було присвоєно звання «Почесний громадянин Ічні». С. Маринчик був засновником і головою Ічнянського районного об'єднання літераторів «Криниця», головою Ічнянського осередку Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

До 80-річчя від дня народження С. Маринчик був удостоєний високої урядової нагороди – ордена «За заслуги» III ступеня. До цієї ювілейної дати «Укрпошта» видала іменну поштову сувенірну марку з його портретом, учитель-методист Ічнянської гімназії імені С. Васильченка В. Давидова оприлюднила книжку «Співдружність улюблених муз Станіслава Маринчика на уроках літератури рідного краю», а Ічнянська центральна бібліотека імені С. Васильченка разом з Чернігівською обласною універсальною науковою бібліотекою імені В.Г. Короленка підготували бібліографічний показчик у серії «Письменники – наші земляки». Т. Миргородська та О. Шолох відзняли про нього телевізійні фільми.

29 грудня 2021 р. письменник, краєзнавець і громадський діяч Станіслав Маринчик відійшов у Вічність. Світла пам'ять про нього житиме у наших серцях.

О.Б. Коваленко, Н.В. Прочай, Л.В. Яснівська

ЗНАВЕЦЬ МИНУВШИНИ ЧЕРНІГОВА ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ ДОБРИЦЯ

5 січня 2022 р. відійшов у вічність відомий журналіст і краєзнавець Олександр Павлович Добриця. Він народився 21 квітня 1947 р. у Харкові, трьохрічним хлопчиком з батьками переїхав до Чернігова, який став для нього рідним містом. Після закінчення Вищої школи КДБ СРСР працював (з перервами) у правоохоронних органах, прес-службі Чернігівської обласної державної адміністрації. Деякий час був генеральним директором Чернігівської обласної телерадіокомпанії. Саме він задумав цикл «Наші вернісажі» про чернігівських митців, які успішно реалізовувала Т. Миргородська. Багато допомагав колегам в реалізації їхніх задумів, підтримував мудрим словом, завжди з гумором та розумінням. Член Національної спілки журналістів України (1985 р.), Національної спілки краєзнавців України (2008 р.).

Під час відпусток О. Добриця брав участь в археологічних розкопках у Чернігові та Новгороді-Сіверському, долучився до досліджень Антонієвих печер, які здійснювали члени спелео-археологічної секції Чернігівської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. О. Добриця був одним із кращих екскурсоводів Чернігова і завжди знаходив цікаві сюжети для різних груп екскурсантів. Водночас він наполегливо опрацьовував наукову літературу і джерела, пов'язані з історією Чернігівщини давньоруської доби.

Маючи хист журналіста та вміння по краплинах збирати інформацію про минувшину, він у 1994 р. зробив першу спробу схарактеризувати діяльність чернігівських князів – Мстислава Володимировича, Святослава Ярославича, Володимира Мономаха, Ігоря Святославича, Михайла Всеволодовича та інших. Його книга «Чернігівські князі» згодом витримала ще два видання у 2008 і 2012 рр. У 2008 р. він став лауреатом обласної премії імені Михайла Коцюбинського в номінації «Народознавство» за книгу «Князі Чернігівські». Доречно згадати, що ілюстрації до неї були зроблені на підставі листівок з його колекції, що нараховувала близько 6 тисяч екземплярів.

Продовженням роздумів О. Добриці про минувшину України та рідного краю стала науково-популярна книга «Забута спадщина», що побачила світ 2013 р. і була номінована на обласному літературному конкурсі «Краща книга року» в номінації «Наукова література». Вона містить оригінальні гіпотези автора щодо деяких фактів і подій в історії Київської Русі й Чернігівщини зокрема.

Світла пам'ять про Олександра Павловича Добрицю назавжди залишиться в серцях його колег та однодумців.

О.Б. Коваленко, Л.В. Яснівська

CONTENT

Into the depths of ages	
Vilkul T. The terms «repentance» and «to repent» in the Tale of Bygone Years	4
Margolina I., Babich Y. Inscriptions on the Sarcophagus of the Cyrils Church in Kiev	10
The history of cities and villages	
Tarasenko I. The meeting of the monarchs and the construction of the triumphal arch in Dobryanka in 1781	16
Artemova L., Chumachenko O. Charitable initiatives of the Tereshchenko family in the socio-humanitarian environment of Hlukhiv town. Hospital of st. Yephrosinia	25
Shakula V. Peculiarities of formation Pereiaslav-Khmelnyskyi Bakery Product Range and Distribution Chain from the 40s – the beginning of the 90s of the XX c.	30
Church antiquities	
Tokarska Yu. Action of Orthodox-Catholic Reconciliation (1623–1628)	37
Moss V-A. The Cult of Stalin in the Moscow Patriarchate: its Sources and Contemporary Condition	49
The language of documents	
Mytsyk Yu., Tarasenko I. To new documents on the history of the Sivershchyna (XVII–XVIII centuries) (part 22)	58
Dorokhina T., Lugovik T. Memories of E.Y. Spasskaya on the opening of a new classroom complex of the V.I. Ger'e Moscow Higher Courses for Women	90
Explorations	
Pylypenko O. Scientific sources from history of labour immigration to Ukraine in XVIII–XIX c.	97
Novak O. The Legal Framework of Monument-Protection Activities in the Soviet Ukraine (1928–1933)	105
Bilousov Yu. Anti-Russian Sanctions EU: position of Bulgarian political parties and public opinion	112
Literary studies	
Chaplia O. Presence of Chrystological in «Sermon on Law and Grace»	119
Metropolitan Cyprian. The Hagiography of Peter, Metropolitan of Kyiv (1260–1326). Translated from Old Ukrainian and commented: Shumilo S.)	126
Isichenko I., Archbishop. Penitential poems from «Bohohlasnyk» (1790)	138
Research notes	
Mykolenko D. Under close control of the Bulgarian Prime Minister: the relationship between Prince Ferdinand and Head of Government Stefan Stambolov in the assessments of the russian public (1887–1894)	152
Saltan O. Strokes of the biography of Stepan Sosnovy – the first Ukrainian Researcher of events Holodomor 1932–1933	159
Roy S. Communications of M.N. Shust with significant activities of culture and science of Ukraine in the second half of XX c.	170
Reviews. Overviews. Annotations	
Syroid D. Review: Morozova D. «Show me a human». Anthropology of the Antioch school and its heritage in the Kyiv tradition. Kyiv: Spirit and Letter, 2021. 560 p.	175
Hordienko D. Review: Chistyakov V. Metropolitan Arseniy Matsievich (1697–1772): historiographical aspect. Monograph. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2020. 108 p.	177
Polovets V. Review: Borovik M., Borovik A. Chernihiv State Pedagogical Institute in the system of pedagogical staff training (1954–1998). Kyiv: Lyudmila Publishing House, 2019. 272 p.	179
Studyonova L. Review: Response of M. Zhirokhov's book «Yakov Batyuk's underground group: the end of the legend». Kyiv: Spirit and Letter, 2021. 560 p.	182
Necrologies	
In memory of Stanislav Marynychk, researcher of the Ichnia region	188
An expert on the past of Chernihiv, Oleksandr Pavlovych Dobrytsia	190

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Науковий журнал

Літературний редактор К. Г. Борисенко.

Технічний редактор Я. О. Сінчук.

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко.

Коректор В. В. Шуміло.

Підписано до друку 25.05.2022 р. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк. 10,90. Обл.-вид. арк. 21,08. Тираж 100 прим. Зам. 001.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316

E-mail: veraizhizn@gmail.com